

Det här verket har digitaliserats vid Göteborgs universitetsbibliotek och är fritt att använda. Alla tryckta texter är OCR-tolkade till maskinläsbar text. Det betyder att du kan söka och kopiera texten från dokumentet. Vissa äldre dokument med dåligt tryck kan vara svåra att OCR-tolka korrekt vilket medför att den OCR-tolkade texten kan innehålla fel och därför bör man visuellt jämföra med verkets bilder för att avgöra vad som är riktigt.

This work has been digitized at Gothenburg University Library and is free to use. All printed texts have been OCR-processed and converted to machine readable text. This means that you can search and copy text from the document. Some early printed books are hard to OCR-process correctly and the text may contain errors, so one should always visually compare it with the images to determine what is correct.

Rapport

R26: 1974

TEKNISKA HOGSKOLAN I LUND
SEKTIONEN FOR VAG- OCH VATTEN
BIBLIOTEKET

Den stadslösa storstaden

Förortsbildning och bebyggelse- omvandling kring Stockholm 1870—1970

Ingemar Johansson

Byggforskningen

Den stadslösa storstaden

Ingemar Johansson

Forskningsprojektet "Omvandlingsprocessen i storstadens ytterområden" vid institutionen för regional planering, Tekniska Högskolan i Stockholm, har till syfte att belysa rumsliga och sociala förändringsförlopp i samband med storstadens tillväxt. Den urbana tillväxtprocessen analyseras dels utifrån ett historiskt perspektiv, dels i relation till en framtida regional utveckling och planering. I första hand stockholmsregionen utgör undersökningsområdet.

Föreliggande rapport behandlar huvudsakligen den tidiga förortsutvecklingen kring Stockholm under perioden 1870–1930. I vissa avsnitt förs dock analysen fram till nutid.

Rapporten är indelad i fyra delar, som skiljer sig från varandra såväl beträffande undersökningsobjekt som -metod.

Del I. Problem, litteratur, metod

Inledningsvis ges en allmän översikt av problem, litteratur och metod samt diskuteras värdet och användbarheten av ett s.k. "historiskt tid-rumperspektiv" i planeringsforskningen. Slutsatsen av denna diskussion blir bl.a. att historiska analyser inom det aktuella problemområdet (rätt upplagda och genomförda) kan ge en vida bättre möjlighet till teori- och modellbyggande i anknytning till regionalt avgränsade och planerade förändringar samt dessas konsekvenser, än vad någonsin en sambandskonstaterande och tillståndsbeskrivande analys i nuet kan ge.

Den första inledande delen av undersökningen avslutas med en kronologisk översikt av Stor-Stockholms areella tillväxt under hundraårsperioden 1870–1970.

Del II. Den tidiga förortsutvecklingen kring Stockholm

I den andra delen av undersökningen analyseras den tidiga förstadsbildningen och bebyggelseutvecklingen i ytterområdet under perioden 1870–1930 mot bakgrund av dels "inre", dels "yttre" förutsättningar. Till inre förutsättningar räknas t.ex. förändring i det ekonomiska systemet, men även i politisk, ideologisk, administrativ och judiciell be-

märkelse. Till yttre förutsättningar räknas såväl topografi, befintlig bebyggelse m.m. som nya kommunikationsmedel, tekniska anläggningar och innovationer. Det regionala bebyggelsemönstret analyseras – översiktligt och i detalj – framför allt med tonvikt på markägförhållanden, domänstruktur, utbyggnad av järnvägar och spårvägar.

På den översiktliga, "regionala" nivån var det i första hand den vid den tidiga förstadsbildningens början bestående domänstrukturen, som kom att bli bestämmande för storstadens areella tillväxt – och därmed sammanhängande segregationsmönster. Konstellationen av ekonomiska beslutsområden – av olika storlek och typ – och dessas förändrade sociala signifikans (övergången från jorden som produktionskälla till jorden som spekulationsobjekt) kom att ge det privata ägandet av marken (med tillhörande beslutsrätt) ett helt dominerande inflytande över det tidiga urbaniseringsförloppet.

Industrins decentralisering under periodens första hälft med de nya industri-förörternas uppkomst i samband därmed kom redan från början att bestämma det regionala segregationsmönster, som alltsedan dess karakteriserat stockholmsregionen. I den förindustriella staden och även fortsättningsvis i samband med malmarnas utbyggnad, var uppspaltningen i rummet av skilda sociala klasser i Stockholm betydligt mindre framträdande än i andra (kontinentala) storstäder. Vid urbaniseringen av stadens omgivningar avsatte sig däremot de nya sociala klasskillnader, som följde med industrialismen, fabrikkssystemet och lönearbetet, såsom skarpa fysiska och substantiellt påtagliga uttryck.

Bostadsfunktionens decentralisering under periodens andra hälft var den mest radikala omvandlingen av storstadens rumsliga organisation ditills. Genom bostads-förörternas uppkomst på ofta långt avstånd från den centrala stadskroppen, inleddes den för storstadens fortsatta tillväxt så karakteristiska process, som inneburit att boendet alltmer kommit att separeras från arbetet. Den tidiga pendlingen mellan bostad

Bygghorsningen Sammanfattningar

R26:1974

Nyckelord:

samhällsplanering, förortsutveckling, storstadstillväxt, urban tillväxtprocess

Rapport R26:1974 hänför sig till forskningsanslag Bs 592 från Statens råd för byggnadsforskning till institutionen för stadsbyggnad, regional planering, KTH, Stockholm.

UDK 711.417
711.432-12
711.132
SfB A
ISBN 91-540-2387-4

Sammanfattning av:

Johansson, I, 1974, *Den stadslösa storstaden*. (Statens institut för byggnadsforskning.) Stockholm. Rapport R26:1974, 398 s., ill. 50 kr + moms.

Rapporten är skriven på svenska med svensk och engelsk sammanfattning.

Distribution:

Svensk Byggtjänst
Box 1403, 111 84 Stockholm
Telefon 08-24 28 60

Grupp: samhällsplanering

och arbete var "frivillig" för en mindre grupp privilegierade. Den kom emellertid snart att bli en "tvingande" nödvändighet för flertalet förortsinvånare.

Den tidiga "utomgränsbebyggelsen" av kåk- och kasernstads-typ, med bostäder och fabriker i en osund blandning (Liljeholmen, Årstadal, Gröndal, Sundbyberg, Mariehäll, m.fl.) följdes efter sekelskiftet av nya hyreshusförstäder för ung. samma sociala klasser (Hjorthagen, Aspudden, Midsommarkransen, m.fl.). På motsvarande sätt följdes de först anlagda patricierförstäderna (Djursholm, Stocksund, Saltsjöbaden) av särskilda egnahemsförstäder för skilda yrkes- och inkomstkategorier.

Få städer har under en relativt kort period gett upphov till så många geografiskt avgränsade och socialt åtskilda förortssamhällen som just Stockholm. Redan år 1910 fanns ett 70-tal mer eller mindre tätbebyggda förstäder, som exploaterats på privat initiativ i Stockholms närmaste omgivning. En kronologisk förteckning med en kortfattad beskrivning av dessa tidigare förstäders fysiska och sociala karaktär avslutar denna del av undersökningen.

Del III. Detaljstudier

Den tredje delen av rapporten består av en detaljerad undersökning av några äldre förorters utveckling under perioden 1910–1970, där intresset helt är inriktat på att följa de förändringar som "markytan" successivt genomgått under den tid bebyggelse tillkommit, omvandlats resp. försvunnit. Ett antal mindre bebyggelseområden karteras med avseende på förändringar i fastighetsindelning (parcellering m.m.), domänstruktur, markanvändning och bebyggelse. Dessutom undersöks samtliga fastighetstransaktioner som skett i områdena under perioden ifråga (*mellan* resp. *inom* olika ägar-kategorier). Resultatet av dessa detalj-studier redovisas grafiskt i en s.k. "tid-rumsmatris", som ger en sammansatt bild av exploateringsförloppet och den successiva omvandling som kännetecknar det "oplenerade" förortssamhället.

Del IV. (Bilaga) Beslutsområdet och maktutövningen i rummet

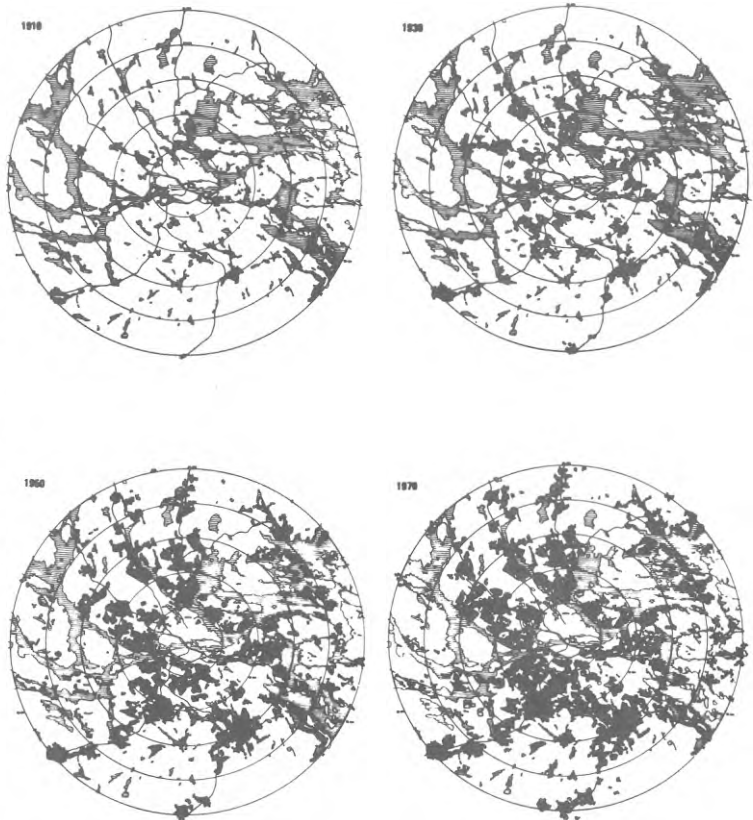
Rapportens sista del består av en kortfattad diskussion om maktutövningen

och det sociala inflytandet i rummet. Frågan är på vad sätt denna kan bli föremål för en historiskt relevant analys, som tar hänsyn såväl till maktens fördelning i samhället (dess sociala dimension) som till dess geografiska avgränsning (dess rumsliga dimension).

Den teoretiska konstruktionen *beslutsområde* införs som en ändamålsenlig analysenhet, som innefattar både en rumslig och en social dimension. I den historiska analysen kopplas den *ekonomiska* maktutövningen (baserad på principen om "ägande") till domänstrukturen (dvs. konstellationen av ekonomiska beslutsområden). Den *politiska* maktutövningen (baserad på principen om "suveränitet") knyts till konstellatio-

nen av politiska beslutsområden (bl.a. kommunal indelning), och den *administrativa* maktutövningen (baserad på principen om "social kontroll") relateras på motsvarande sätt till konstellationen över tid av "jurisdiktioner" av olika slag.

Avslutningsvis formuleras några allmänna tankegångar kring hur förhållandet mellan de tre ovanstående "besluts-hierarkierna" förändrats över tid. Den mest uppenbara slutsatsen av denna teoretiska analys blir den alltmer väsentliga *sociala* betydelse rummet *i sig* kommit att få, såväl för att stärka bestående maktförhållanden som för att generera nya, än mer väsentliga kontroll- och styrfunktioner.

Bostadsbebyggelsens utbredning utanför stadskroppen omkring åren 1910, 1930, 1950 och 1970.

The townless city

Ingemar Johansson

The purpose of the research project "Processes of Change in Outer Suburban Areas" currently underway at the Dept. of Regional Planning, Royal Institute of Technology, Stockholm, is to illustrate spatial and social transformation processes connected with the growth of the greater Stockholm area. Urban growth is analysed both in a historical perspective and in relation to prospective regional planning and development.

The present report primarily discusses the early suburban developments in the vicinity of Stockholm, which is the principle area of study, during the period 1870–1930. The analysis is in certain sections, however, continued to the present time.

The report is divided into four parts which differ from each other both in selection of particular study area and in method applied.

Part I. The problem, relevant literature, and method of analysis

As an introduction, a general survey is presented of the problem at hand, previous literature relevant to the study and the method of analysis used. In addition, the value and usefulness of a "historical time-space perspective" in regional planning research is discussed. The conclusion is that within this particular problem area, far better possibilities for theory and design of models for regionally limited, planned changes and their consequences could be obtained by properly planned and executed historical analyses rather than what demonstrations of correlation and descriptive analyses of the present situation can provide.

The first, introductory part of the study ends with a chronological review of the expansion of greater Stockholm during the hundred-year period 1870–1970.

Part II. Early development of suburbs around Stockholm

In the second part of the study, an analysis is made on the basis of internal, respectively external, conditions of the earliest suburbs and urban development in the outer fringe during the period 1870–1930.

Internal conditions include, for example, changes in economic system and al-

so changes in a political, ideological, administrative and judicial sense. External conditions include topography, existing buildings and other structures, new means of public transport, technical installations and innovations. The regional pattern of settlement is analysed – in general and in detail – with special attention given to the specific circumstances of land ownership, especially that of private domains and crown lands, and progress in the construction of tramlines and railways.

At the regional level, when the first suburbs came into being the pattern of private domains determined urban expansion – and consequently, the pattern of social segregation. The areas of economic decision, of different types and size, and their altered social significance (the transformation of land from production resource to object of speculation) came to give private land owners (who were able to exercise their rights of economic initiative) a dominating influence over the early stages of urban growth.

The decentralization of industry and appearance of the new industrial suburbs during the first half of this period resolved, from the beginning, the regional pattern of segregation which is still characteristic of the Stockholm region. In the pre-industrial city and even during the initial expansion beyond the medieval core, spatial separation of different social classes in Stockholm was much less conspicuous than in the large cities of the continent. Urbanization of the city's immediate environs, however, revealed the new social classes resulting from industrialism – the factory and wage system – as distinct physical and substantially visible manifestations.

Residential decentralization during the second half of this period was the most radical transformation of the city-region's spatial organization to date. The appearance of residential suburbs at considerable distances from the central urban core initiated the characteristic process of city-regions' continued growth: the increasing separation of dwelling areas from places of work. The first commuter traffic from home to work was a voluntary action on the part of a small, privileged group. Soon, however, it came to be a pressing necessity for the majority of the inhabitants of the suburbs.

The earliest urban growth beyond the

National Swedish Building Research Summaries

R26:1974

Key words:

urban planning, suburban development, urban growth, urban growth processes.

Report R26:1974 refers to research grant Bs 592 from the Swedish Council for Building Research to the Department of Town Planning, Regional Planning at the Royal Institute of Technology in Stockholm

UDC 711.417
711.432-12
711.132
SfB A
ISBN 91-540-2387-4

Summary of:

Johansson, I, 1974, *Den stadslösa stadsdelen*. The townless city. (Statens institut för byggnadsforskning.) Stockholm. Report R26:1974, 398 p., ill., 50 Kr.

The report is in Swedish with Swedish and English summaries.

Distribution:

Svensk Byggtjänst
Box 1403, S-111 84 Stockholm
Sweden

city boundary, primitive huts and barrack-type dwellings in an unwholesome proximity to industrial plant (for example, Liljeholmen, Årstadal, Gröndal, Sundbyberg, Mariehäll and others), were followed by new tenant housing after the turn of the century for, in general, the same social classes (in Hjorthagen, Aspudden and Midsommarkransen, for example). In a similar way, the first upper-class suburbs, or satellite communities (Djursholm, Stocksund and Salt-sjöbaden) were followed by others — distinct small-home suburbs for different occupational and income groups.

Few cities have seen so many geographically separated and socially distinct suburban areas appear, in such a relatively short time, as Stockholm. By 1910, there were already seventy or more suburbs, more or less densely built, which were developed by private interests in Stockholm's immediate surroundings. A chronological register including individual summaries of the physical and social character of these earliest suburban areas concludes this part of the survey.

Part III. Studies in detail

This part of the survey consists of a more detailed investigation of a few of the older suburbs' development during the period 1910–1970. Interest is concentrated entirely upon the succession of different uses to which the land has been subjected: the growth, transformation or disappearance of initial settlement. Alterations of properties (parcelling etc), category of ownership, land use and settlement patterns of a number of small areas are mapped. In addition, all property transactions (*within or between* the different categories of owners) that have taken place in these areas during the period in question have been investigated. Results are presented graphically in time–space matrices which give a concentrated picture of the process of property development and successive transformation characteristic of the unplanned suburbs.

Part IV. (Supplement) Areas of decision and the spatial exercise of power

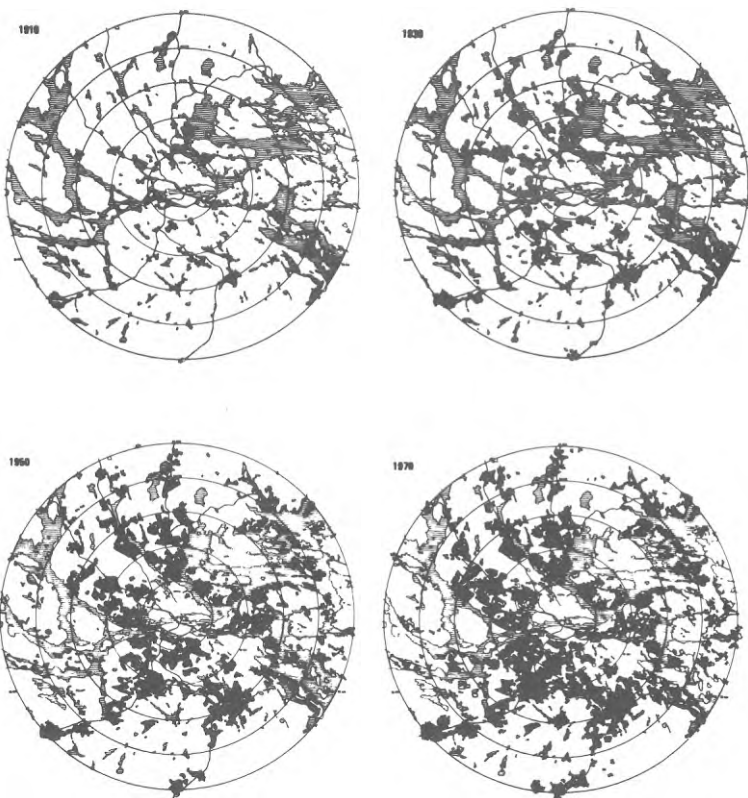
The survey's last part consists of a brief discussion on the exercise of economic power and social influence in space. The

question is in which way the above can be the object of a historically relevant analysis which takes into consideration the distribution of power and influence in society (the social dimension) and its geographical limitation (the spatial dimension).

The theoretical *area of decision* is introduced as an element useful for analysis and which includes both a spatial and a social dimension. In the historical analysis, the exercise of *economic power* (based on the principle of ownership) is domain-structure category (that is, the pattern of areas of economic decision). The exercise of *political power* (based on the principle of sovereignty) is bound to the manifold areas of political deci-

sion (including municipal divisions) and the exercise of *administrative power* (based on the principle of social control) is related in a corresponding way to the historic areas of the different types of jurisdiction.

To end with, some general thoughts are formulated on how the relationships between the above three decision hierarchies have changed with time. The most apparent conclusion of this theoretical analysis is the increasingly important *social* significance that *space itself* has acquired, both in order to strengthen existing circumstances of power relationships as well as to generate new, even more important functions for control and direction.

The spreading of housing areas outside the city centre about the years 1910, 1930, 1950 and 1970.

Rapport R26:1974

DEN STADSLÖSA STORSTADEN

Förortsbildning och bebyggelseomvandling
kring Stockholm 1870-1970

Ingemar Johansson

Denna rapport hänför sig till forskningsanslag Bs 592 från Statens
råd för byggnadsforskning till institutionen för stadsbyggnad,
regional planering, KTH, Stockholm

Statens institut för byggnadsforskning, Stockholm
ISBN 91-540-2387-4

LiberTryck Stockholm 1974

RÄTTELSER

Speciella omständigheter i samband med redigeringen av tryckunderlaget för denna rapport har medfört ett flertal felaktigheter i texten, av vilka de mer väsentliga justeras nedan. Enkla skrivfel (stavfel mm), som ej kan ge upphov till missförstånd rättas ej.

<i>På sid</i>	<i>står:</i>	<i>skall stå:</i>
18	17 nerifr. Kap. X	Kap. IX
28	1 uppifr.bäst överensstämmer med allmänt språkbruk.
33	17 " (i den ...	(samt i den ...
50	7 " förra	senare
50	10 " denna	dennas
60	3 nerifr. (år 1895)	(år 1890)
62	fig.texten Stambanornas	Fjärrbanornas
68	" " 1910	1930
82	7 nerifr. förortsområdets	förortsområdets yttre struktur.
114	6 uppifr. /skall förses med not 42/	
128	19 " 1970 - 1910	1870 - 1910
145	9 " bestod	motiverades
149	6 " Tab. 4	Tab. 3
149	9 " 1910 - 1910	1901 - 1910
149	14 " Tab. 3	Tab. 4
162	fig.texten Jmfr. även Fig.	Jmfr. även Fig. 12 och 16!
182	6 uppifr. 1910	1913
183	r.3 kol.4 i 0,3	2,4
	tabellen	
213	3 Fig. xx	Fig. 15
224	3 uppifr. så stor	så stor yta
228	3 nerifr. 1868	1871
229	11 uppifr. - Liljeholmen	- Södra station
230	8 nerifr. tomtavsöndringar	jordavsöndringar
241	4 " 1910 - 1920	1910 - 1930
255	19 uppifr. År 1909 inkorporerades ... med Stockholms stad	Med början år 1904 inköptes successivt ... av Stockholms stad
266	5 " Fr.o.m. 1920 blir...	/Utgår helt/
299	21 Fig.	Fig. 23
305	6 nerifr. 1949-1950	1930 och 1950
309	fig.texten Fig. 35	Fig. 36
310	9 uppifr. (Fig. 35, Litt. A)	(Fig.36, Litt.A)
311	3 " Diagram 1	Karta V
313	21 " erhålls...	erhålls figurerna 34 - 39. I...
315	9 " Fig. 34	Fig. 35
316	7 " (Litt. D)	(Litt. F)
318	8 " a och b	b och c
323	10 nerifr. Fig. 40	Fig. 39
323	4 nerifr. (Fig. 39)	(Fig. 38)
323	1 " Fig. 40 b	Fig. 39 b
324	10 " (Fig. 38)	(Fig. 40)
324	5 " (Fig. 40 b)	(Fig. 39 b)
324	1 " (Fig. 40 d)	(Fig. 39 d)

FÖRORD

I föreliggande rapport presenteras ett första resultat av mina studier rörande förortsbildning och bebyggelseomvandling kring Stockholm under hundraårsperioden 1870-1970, inom ramen för forskningsprojektet "Omvandlingsprocessen i storstadens ytterområden" vid institutionen för regional planering, Tekniska Högskolan i Stockholm.

Forskningsprojektet har sedan det påbörjades (1970) blivit relativt omfattande, åtminstone med tanke på att det i första hand haft karaktären av individuellt arbete vid sidan av min lärartjänst. Längre hade jag för avsikt att färdigställa hela forskningsresultatet för publicering vid ett och samma tillfälle, vilket till slut visat sig oförenligt med min arbetskapacitet. Att förena detaljrikedomen med den ursprungliga arbetsplanens breda angreppssätt och metod har varit en "tidsödande" process, och istället för att göra avkall på någon av dessa båda ambitioner har jag valt att ta ut vissa delar, som här redovisats i form av en avhandling. Av detta skäl är det också bara vissa delar av rapporten som lever upp till dess underrubrik, dvs. behandlar hela undersökningsperioden fram till nutid.

Avhandlingens tyngdpunkt har av ovanstående skäl kommit att ligga på den tidiga förortsutvecklingen utanför stadens gränser, dvs. tidsmässigt ungefär överensstämmande med William-Olssons nu klassiska stockholmsmonografi: Huvuddragen av Stockholms geografiska utveckling 1850 - 1930. Medan den senare i första hand behandlade det centrala stadsområdet är föreliggande undersökning huvudsakligen inriktad på ytterområdet utanför detta. Då huvuddelen av de förstäder och den bebyggelse som under denna period tillkom i ytterområdet kring Stockholm var resultatet uteslutande av privata initiativ, har också stort utrymme kommit att ges analysen av förutsättningarna för och konsekvenserna av den *privata* exploateringen av mark utanför den centrala moderstadens jurisdiktion. Ett särskilt kapitel om stadens egna trädgårdsstäder, som jag tänkt skulle få avsluta rapporten, har med en viss inneboende logik lyfts ut och ersatts med ett kapitel som belyser förändringarna i några äldre, privat exploaterade egnahems-förstäder under perioden 1910-1970. Förortsutvecklingen efter 1930 blir i allt högre grad ett skede i storstadens tillväxt, som ersätter det tidigare helt dominerande privata initiativet med ett *offentligt* sådant. De "planerade" förorterna och bebyggelseutvecklingen kring Stockholm under perioden 1930 - 1970 kräver också sin egen undersökning, med delvis andra utgångspunkter för analysen än dem som redovisas i denna. Resultatet av dessa senare studier hoppas jag dock kunna publicera i en motsvarande forskningsrapport inom en ej alltför avlägsen framtid.

Långa förord förändrar inte i sak det som följer, även om jag med t.ex Gunnar Myrdal får instämma i, att ett blottläggande av de grundvärderingar som styr samhällsforskningen i det *individuella* fallet, t.ex med hjälp av självbiografiska notiser, kan bereda läsaren stor hjälp, men kanske ännu vanligare - visst nöje. I mitt fall är jag högst tveksam om, huruvida en sådan självkranskan skulle kunna vara till någon hjälp - och än mindre till

något nöje för omgivningen, varför jag helt avstår från den förra och istället avslutningsvis skall säga något om den senare.

Jag tänker inte göra upp någon lista över alla dem, som på ett eller annat sätt hjälpt mig med eller bidragit till mitt forskningsarbete, då en sådan skulle bli alltför lång. En i och för sig lika berättigad förteckning över det som av någon anledning haft motsatt verkan, måste jag avstå från av ett helt annat skäl, då den ju med rätta skulle kunna uppfattas som båda anklagande och taktlös.

Största tacksamhetsskuld står jag i till min familj, vilken uppenbart ej kan återgäldas på detta sätt. Till mina handledare, professor Erik Wirén och professor Per Holm riktar jag ett varmt tack för stöd och uppmuntran - inte minst under det sista arbetskedet. Utan arkitekterna Bengt Mölleryds och Per Hällqvists förtjänstfulla arbete med insamling och bearbetning av primärdata-material, hade jag ej kunnat skriva kap. IX.

Då jag själv till slut stått för redigering av det slutliga text-, bild- och kartmaterialet, finns i denna rapport ett flertal skrivfel och andra oegentligheter till det "yttre", vilka jag får be om överseende med. De mer väsentliga felen har justerats på särskilt rättelseblad.

Renritning av kartor och figurer har delvis utförts av karttekniker Katarina Linell-Johansson och delvis av mig själv.

Statens Råd för Byggnadsforskning har välvilligt ställt anslag till förfogande och därmed ekonomiskt möjliggjort mitt forskningsarbete.

Stockholm i november 1974

Ingemar Johansson

Tillägg:

Den första upplagan av denna rapport trycktes i ett begränsat antal exemplar (avhandlingsupplaga, 350 ex.). I föreliggande upplaga har några mindre ändringar gjorts i den ursprungliga texten. Dels har inledningen till Kap. I, Problem och källmaterial skurits ned och istället ersatts med noter, dels har Kap. X utökats med ett antal textsidor, genom att några nya avsnitt fogats till de förra. Därutöver har not- resp. litteraturförteckningarna setts över samtidigt som dessa kompletterats med ett register över Orts- och platsnamn som förekommer i texten. Slutligen har boken försetts med en kortfattad förklaring av använda facktermer och begrepp. Det är en förhoppning att rapporten med dessa ändringar och tillägg skall bli mer lättläst och användbar.

Stockholm i december 1974

Ingemar Johansson

INNEHÅLL

FÖRSTA DELEN: PROBLEM, LITTERATUR, METOD

- Kap. I UNDERSÖKNINGENS UPPLÄGGNING OCH GENOMFÖRANDE.
PROBLEM OCH KÄLLMATERIAL 11
- Kap. II LITTERATUR OM FÖRORTSBILDNING OCH BEBYGGELSE-
OMVANDLING 21
- Ytterområdet resp. förorten i litteraturen 21
- Fysiska och funktionella avgränsningar* 23
- Ytterområdets geografiska indelning* 25
- Förortsdefinitioner* 26
- Förortstypologier* 28
- Litteraturen om förortsutveckling 32
- Stockholmsundersökningar som behandlat för-
ortsområdet* 33
- Svenska studier av bebyggelseomvandling som
ej direkt anknyter till stockholmsområdet* 35
- Kap. III OMVANDLINGSPROCESSEN I STORSTADENS YTTEROMRÅDEN.
EN TEORETISK OCH METODOLOGISK RAM FÖR STUDIET AV
URBANA PROCESSER 39
- Tre aspekter på studiet av förortsbildning och
bebyggelseomvandling 41
- Det "ekonomiska" perspektivet* 42
- Det "politiskt-ideologiska" perspektivet* 43
- Det "formal-rättsliga" perspektivet* 43
- Den yttre miljöns omvandling 44
- Bebyggelsens generationsväxlingar 46
- Stadssamhällets "inre" omvandling 48
- Rumsliga och sociala förändringar 49
- Allmänna utgångspunkter för den historiska ana-
lysen 51
- Kap. IV MARKANVÄNDNING OCH BEBYGGELSE KRING STOCKHOLM
UNDER ETT SEKEL. EN KRONOLOGISK ÖVERSIKT AV
YTTEROMRÅDETS OMVANDLINGSFASER 55
- Ytterområdets omvandlingsfaser 57
- I. Ytterområdets ny-kolonisation i samband med
järnvägstrafikens framväxt (1870 - 1910) 59
- II. Ytterområdets sub-urbanisering i samband
med spårvägstrafikens framväxt (1910 - 1930) 67
- III. Ytterområdets konsolidering i samband
med busstrafikens framväxt (1930 - 1950) 72
- IV. Ytterområdets regionalisering i samband med
privatbilismens och pendeltrafikens framväxt
(1950 - 1970) 76

ANDRA DELEN: DEN TIDIGA FÖRORTSUTVECKLINGEN KRING STOCKHOLM

Kap.V

DEN TIDIGA FÖRSTADSBILDNINGENS FÖRUTSÄTTNINGAR. EKONOMISKA, POLITISKT-IDEOLOGISKA OCH FORMAL-RÄTTLIGA ASPEKTER PÅ DEN TIDIGA URBANISERINGEN UTANFÖR STADENS GRÄNSER 87

Industrialiseringen, fabrikkssystemet och lönearbetet 87

Ideologiska aspekter på den tidiga urbaniseringen och förstadsbildningen 92

Den marxistiska analysen av stadssamhället som uttryck för en förändrad produktionsform 92

De utopiska socialisternas ideella kritik 93

Den konservativa stadskritiken 94

Den rurala livsformens återupprättande 95

Den inhemska stadskritiken. Förstaden som livsmiljö: den rurala livsformens återupprättande i staden 96

Politiska och ekonomiska aspekter på den tidiga urbaniseringen och förstadsbildningen 97

Jordpolitiken och markfrågan före sekelskiftet 98

Egnahemsrörelsen och "bostadsfrågans lösning" 101

Egnahemsrörelsens betydelse för den tidiga förstadsbildningen kring Stockholm 105

Bostadsfrågan som en privat resp. filantropisk angelägenhet 108

Statliga åtgärder för bostadsfrågans lösning efter egnahemslånefondens tillkomst 113

Formal-rättsliga aspekter på den tidiga urbaniseringen och förstadsbildningen 115

De första villastäderna vid Humlegården och på Kungsholmen 118

1874 års byggnadsstadga och den tidiga regleringen av bebyggelseutvecklingen i ytterområdet 121

Municipalsamhället som en tillfällig "lösning" på den fria samhällsbildningen 124

Jorddelningsreformernas betydelse för den tidigaste förstadsbildningen i ytterområdet 129

"Åkstadsproblemet" och 1907 års lag om stadsplan och tomtindelning 131

Ytterområdets förändrade administrativa struktur 135

Kap.VI

URBANISERING OCH FÖRORTSUTVECKLING. YTTEROMRÅDETS NYKOLONISATION 141

Befolkningsutvecklingen under perioden 1870 - 1910 141

"Sommarbebyggelsen" i ytterområdet före urbaniseringen 150

Industri-förorter och bostads-förorter, arbetar-förstäder och patricier-förstäder 153

Industrins decentralisering och arbetar-förstädernas uppkomst 157

Den tidiga utomgränsbebyggelsen söder om stadsgränsen 160

Utflyttningen från stadsområdet och patricier-förstädernas uppkomst 173

	Den fortsatta utflyttningen från stadsområdet. Bostadsbristen och uppkomsten av bostads-förorter för olika sociala klasser	178
	Det regionala segregationsmönstret	181
	Hyreshus-förstäderna mot periodens slut	184
	<i>Gröndals villastad</i>	184
	<i>Aspudden och Midsommarkransen</i>	185
	<i>Råsunda förstad</i>	193
	Bostadsproduktionen och befolkningeutvecklingen	195
	<i>Befolkningsstillväxten 1910 - 1930</i>	200
Kap.VII	DOMÄNSTRUKTURENS OCH KOMMUNIKATIONERNAS BETYDELSE FÖR DE TIDIGA FÖRSTÄDERNAS LOKALISERING	203
	Statens domäner i ytterområdet	204
	Domänstrukturen i det södra randområdet	210
	Stockholms stads lantegendomsköp i ytterområdet	222
	Kommunikationernas betydelse för den tidigaste förstadsbildningen. Stambanornas och lokaljärnvägarnas utbyggnad	227
	<i>Västra stambanan</i>	228
	<i>Norra stambanan</i>	229
	<i>Västeråsbanan</i>	230
	<i>Roslagsbanan</i>	231
	<i>Nynäsbanan</i>	232
	<i>Saltsjöbanan</i>	235
	"Förortsbanefrågan" och spårvägarnas utbyggnad	236
Kap.VIII	KRONOLOGISK FÖRTECKNING ÖVER FÖRORTER KRING STOCKHOLM 1870 - 1930	243
	Perioden 1870-1890	243
	Perioden 1890-1910	247
	Perioden 1910-1930	265

TREDJE DELEN: DETALJSTUDIER

Kap. IX	LOKALA STUDIER AV MARK- OCH BEBYGGELSEOMVANDLING 1910-1970. FÖRÄNDRINGAR I FASTIGHETSINDELNING, DOMÄNSTRUKTUR OCH BEBYGGELSEORGANISATION	271
	Analys-modeller för studiet av markomvandling på lokal nivå	272
	Beslutsområdet som en lokal analys-enhet	275
	Grafisk tid-rumsanalys	277
	<i>Process- resp. strukturinriktad analys</i>	281
	Detaljstudiernas uppläggning och genomförande	285
	<i>Fastighetsstruktur</i>	285
	<i>Markägoförhållanden och domänstruktur</i>	287
	<i>Bebbyggelsestruktur</i>	288

Undersökningsområdena. Deras läge och geografiska avgränsning 291

Undersökningsområde 1: Vändelsö (Österhaninge) 294

Undersökningsområde 2: Hanviken (Tyresö) 297

Undersökningsområde 3: Handen (Österhaninge) 298

Analys av mark- och bebyggelseomvandlingens lokala förlopp 301

Bebyggelseutvecklingen mellan 1910 och 1970 302

Bebyggelsen före år 1910 304

Bebyggelsen på 10- och 20-talet 305

Bebyggelsen på 30- och 40-talet 305

Bebyggelsen på 50- och 60-talet 307

Fastighetsindelningen och domänstrukturen 1910-1970 311

Det tidiga exploateringsförloppet 313

Undersökningsområde 1: Vändelsö 1910-1970 315

Undersökningsområde 2: Hanviken 1910-1970 319

Undersökningsområde 3: Handen 1910-1970 323

Transaktioner mellan olika ägarkategorier 1910-1970 327

Privat markexploatör 327

Byggnadsaktiebolag och annat bolag 330

Privatperson 330

Dödsbo 332

Kommun och kommunal stiftelse 332

FJÄRDE DELEN: BILAGA

Kap. X BESLUTSOMRÅDET OCH MAKTUTÖVNINGEN I RUMMET. NÅGRA ALLMÄNNA TEORETISKA REFLEXIONER 337

Den urbana miljön som en rumslig/social formation 337

Beslutsområdet som en rumslig/social analys-enhet 340

Den ekonomiska maktutövningen i rummet och domänstrukturens förändringar 346

Den politiska maktutövningen i rummet och förändringen av den kommunala indelningen 349

Den sociala kontrollen i rummet och den administrativa strukturens förändringar 352

Maktfördelningen i rummet - en saraanfattning 355

Tabellbilaga A: Stockholms stads lantegendomar i ytterområdet 359

Tabellbilaga B: Folkmängden vid slutet av åren 1910-1970 i Stockholms randkommuner 361

NOTER 363

LITTERATUR OCH KÄLLOR 376

ORDLISTA - FÖRKLARING AV ANVÄNDNA TERMER OCH BEGREPP 389

FÖRTECKNING ÖVER FIGURER OCH TABELLER 393

REGISTER ÖVER ORTS- OCH PLATSNAMN 395

"JORDEN, FRIGJORD FRÅN EKONOMISKA
VÄRDESÄTTNINGAR OCH ANNAT JORDOCK-
ER, SKALL NYTTJAS ENDAST FÖR SINA
FÖRNUFTIGA ÄNDAMÅL OCH EJ FÖRETRÄ-
DESVIS VARA EN HANDELSVARA"

*(Carl Lindhagen, borg-
mästare i Stockholm
1903 - 1930)*

DEL I

PROBLEM, LITTERATUR OCH METOD

KAPITEL I

UNDERSÖKNINGENS UPPLÄGGNING OCH GENOMFÖRANDE PROBLEM OCH KÄLLMATERIAL

Storstadens framväxt är en spegling av de sociala krafter, som under ett längre historiskt skeende kommit att ge nytt innehåll åt den sedan gammalt bestående motsättningen mellan stad och landsbygd. Den traditionella staden, köpstaden och den för-industriella staden, var som yttre gestalt avsondrad från landsbygden och tillkommen som en följd av kvalitativa förändringar i det samhälleliga arbetets organisation. Den utsträckte sig successivt i rummet och kom med tiden att bli bestående för de nya sociala (ekonomiska) krafter den som fysisk gestalt måste uppta och omvandla.

Den naturliga, fysiska omgivning som människan i den sociala arbetsprocessen omskapat och förvandlat till nya yttre formationer, har ibland kallats "den konstgjorda miljön", "samhällets historiskt-materiella förvärv", eller helt enkelt "den yttre miljön".¹ De förändringar i den yttre miljön, som historiskt får härledas till (inre) förändringar i samhällets ekonomiska system och sociala organisation, har i den stadslösa storstadens form fått ett säreget *fysiskt* uttryck. Storstadens utveckling efter den industriella revolutionen är på sitt sätt historien om *rummets* förändrade organisation: om produktionen av rum, om rummets reproduktion och om maktförhållandena i rummet.

Undersökningens allmänna syfte

En historiskt förankrad analys av storstadens tillväxt kan givetvis utformas på mångahanda sätt, beroende på syfte och allmän intresseriktning. En *utgångspunkt* för denna undersökning har varit, att det är fullt möjligt att relatera de *yttre* förändringar som den tidiga urbaniseringen och förstadsbildningen utanför den gamla stadskroppen representerat, till de samhällseliga förändringar som på olika nivåer varit de *inre* betingelserna för dessa förlopp.² En sådan utgångspunkt leder direkt till syftet, att i sitt historiska sammanhang försöka belysa på vad sätt förändringar i den yttre miljön är ett uttryck för förändringar i social organisation, i detta senare begrepps både allmänna och specifika mening. Till de allmänna förändringarna av detta slag hör uppenbart de förändringar som beskriver själva produktionsprocessens omvandling och förnyelse, med åtföljande krav på den institutionella uppbyggnaden, lagstiftningen etc. Till de specifika förändringarna hör framför allt de regionalt betingade förändringar som i ekonomiskt, politiskt och administrativt-judiciellt avseende karakteriserat storstadsområdets olika delar i deras egenskap av *beslutsområden*.

Ett för hela undersökningen övergripande syfte kan därför formuleras på följande sätt: *att utifrån ett översiktligt rumsligt/socialt synsätt teckna storstadens tillväxt och förortsbildningens inre resp. yttre förlopp, dess drivkrafter och betingelser, liksom dess helt olikartade villkor under skilda tidsavsnitt.*

Undersökningens avgränsning i tiden

Storstädernas tillväxt och därmed sammanhängande förortsbildning var under förra århundradet ett internationellt fenomen, om än högst varierande med hänsyn till tidpunkten för dess begynnande. Förortsutvecklingen kring Stockholm representerar en i det närmaste exakt hundraårig historia, dvs. inleddes vid 1870-talets början. Många skäl har talat för att indela undersökningsperioden 1870 - 1970 i jämna 20-årsintervall. En sådan indelning av storstadstillväxtens och bebyggelseomvandlingens olika "faser" är ej alls så konstruerad som den vid första anblicken kan tyckas. Den anknyter förvånansvärt väl till såväl yttre förändringar i bebyggelsemönster, transportmedel och kommunikationer som till förändringar i administrativt-rättsligt och politiskt-ideologiskt avseende, som varit väsentliga för att gestalta utvecklingsförloppet.³

Undersökningens uppläggning

Det allmänna syftet med undersökningen ställer stora krav på bredd i angreppssätt och metod att bl.a. redovisa det omfattande empiriska materialet, inte minst med tanke på det långa tidsperspektivet. För att kunna följa de rumsliga och sociala förlopp, som omvandlingen av mark och bebyggelse haft i ytterområdet under en så lång tidsperiod som här avses, har det varit nödvändigt att inte bara avgränsa undersökningen i tiden, utan också att förlägga den till sådana "nivåer", som bäst kunnat återge omvandlingsprocessens olika del-förlopp. Ytterområdets övergång från renodlad jordbruksbygd till storstadslandskap är en process som kommer att se helt olikartad ut, beroende till vilken "nivå" man förlägger analysen.

Bl.a. av ovanstående skäl har undersökningen delats in i fyra olika delar, som också skiljer sig från varandra med hänsyn till den tidsperiod som överblickas i den empiriska analysen.

DEL I (KAP. I - IV)

I den första "allmänna" delen av undersökningen behandlas olika problem som sammanhänger med ett (historiskt) studium av ytterområdets omvandling under ett längre skede av storstadens tillväxt.

Ett särskilt kapitel innehåller en allmän översikt av litteraturen inom ämnesområdet, definitioner av begrepp mm. Här skisseras också en förorts-typologi, dvs. ett sätt att indela förortssamhällen i olika typer med hänsyn till deras fysiska resp. sociala karaktär.

I ett följande kapitel skisseras en teoretisk referensram för det historiska studiet av den yttre miljöns omvandling, som samtidigt anger den metodologiska ramen för den empiriska analysens utformning. I första hand är det växel-spelet mellan inre och yttre förändringsfaktorer resp. sambandet mellan sociala och rumsliga förändringsförlopp som diskuteras.

Den första allmänna delen av undersökningen avslutas så med ett kapitel som översiktligt beskriver Stor-Stockholms tillväxt och förortsbebyggelsens utbredning under hundraårsperioden 1870 - 1970, mot bakgrund av de större förändringar som skett bl.a. i samband med trafikmedlens utveckling. Denna översiktliga framställning anknyter direkt till de kartor över bostadsbebyggelsens utbredning utanför stadskroppen, som

återfinns längst bak i boken (Karta I - IV). Det har helt enkelt ansetts angeläget, att på ett enhetligt sätt kartera bebyggelsens omfattning vid olika tidpunkter (åren 1910, 1930, 1950 och 1970), då någon sådan kvantitativ beskrivning av urbaniseringsförloppet i regionen ej tidigare har utförts.⁴

DEL II (KAP. V - VIII)

Den andra delen av undersökningen utgörs av en historisk analys av den tidiga förortsutvecklingen kring Stockholm under perioden 1870 - 1930. Den har genomförts i fyra olika kapitel, som vart och ett behandlar förortsbildning och bebyggelseomvandling utifrån något olikartade utgångspunkter. I ett första kapitel analyseras de inre, samhällseliga förutsättningarna för den tidiga urbaniseringen, dvs. å ena sidan de ekonomiska, å andra sidan de politiskt-ideologiska resp. de formal-rättsliga förutsättningarna (Kap. V). I ett följande kapitel belyses den tidiga urbaniseringens yttre förlopp (Kap. VI), varefter i ett speciellt kapitel samspelet mellan inre och yttre förändringsfaktorer (domänstruktur och kommunikationer) klarläggs (Kap. VII). Undersökningens andra del avslutas med en förteckning över de samhällsbildningar som uppkommit i ytterområdet utanför Stockholm under perioden 1870-1930, vilken innehåller en kortfattad karakteristik av förorternas fysiska resp. sociala struktur m.m. (Kap. VIII).

Den regionala analys-nivån

I den andra delen av undersökningen blir en huvuduppgift att försöka belysa på vad sätt det tidiga - av nästan uteslutande privata initiativ betingade - kolonisationsförloppet lagt grunden till och kommit att bli helt avgörande även för det fortsatta urbaniseringsförloppet, antingen detta varit underkastat olika former av offentlig kontroll och försök till reglering (planering) eller ej. Ett uppenbart krav blir därvid att ge analysen en "relevant" historisk-geografisk förankring, såväl i tid som i rum.

I denna andra del av undersökningen har den enhetsnivå, som ansetts bäst svara mot detta krav, på ett kanske alltför opreciserat sätt betecknats som den *regionala* analys-nivån. Då något bättre språkligt uttryck för att avgränsa undersökningsobjektet och ange den ö-

versiktliga studiens angreppssätt och metod helt enkelt saknas, har därför den regionala analys-nivån här fått innefatta såväl studiet av förortsbildningens rumsliga och sociala förlopp i sin helhet - där hela stockholmsregionen utgjort den geografiska basen för analysen - som studiet av dess betingelser på en än mer generell makro-nivå.

Även om det kvalitativa, historiska och makro-teoretiska angreppssättet ej har varit a-priori givet i ett sammanhang som detta, har det emellertid bedömts som en direkt fördel jämfört med de mer situationsbetonade, kvantitativt återgivande tillståndsbeskrivningar som eljest skulle kunnat utgöra en framkomlig väg, i att ge ett om än begränsat empiriskt dataunderlag för en historisk "statistisk" undersökning.

Ett statistiskt återgivande av kvantitativa tillstånd - av rumslig och social karaktär - skulle emellertid med det tidsperspektiv som här anlagts, ej ens kunna betecknas som en godtagbar beskrivning av ytterområdet, då ju dettas främsta karakteristikum alltid har varit dess dynamiska karaktär, d v s dess föränderlighet - från ett givet tillstånd vid en viss tidpunkt till ett kvalitativt nytt sådant vid en senare tidpunkt.

Undersökningsområdets avgränsning

Ett alldeles speciellt problem vid studiet av bebyggelseutveckling och markomvandling under en så lång period som förortsbildningen ägt rum i ytterområdet kring Stockholm utgör givetvis själva avgränsningen av undersökningsområdet. En om än aldrig så "brett" upplagd studie av detta slag måste ju förutom att klart ange undersöknings-objekt och analysnivå, även ange vilken geografisk omfattning resp begränsning analysen är tillämplig på. Ett första tänkbart sätt att begränsa undersökningens giltighet till ett bestämt geografiskt område, vore ju helt enkelt att dra upp gränserna för detta genom att t ex ange vilka kommuner som skall anses utgöra det s k "ytterområdet", och sedan använda sig av den så erhållna geografiska avgränsningen över hela undersökningsperioden - helt oberoende av tidssammanhang och ytterområdets "faktiska" struktur.

I viss mån har så gjorts, när beteckningen "randområde" under hela undersökningsperioden fått stå för det område som vidtar utanför den avgränsade "stadskroppen", och i bl.a. kartbilderna redovisats med 25 km radie räknat från stadens centrum. Då den period i stadens tillväxt som kommer att behandlas endast sträcker sig fram till 1900-talets

början finns ej heller skäl att låta undersökningsområdet bli större, då nästan all förortsbildning som var "funktionellt" beroende av staden under denna period ägde rum inom detta område.

I ett senare skede av storstadens tillväxt blir det dock motiverat att införa ett mer "rörligt" sätt att avgränsa det s.k. ytterområdet, i enlighet med rent funktionella kriterier på vad som utgör förorter resp. ej. Dessa och med dem sammanhängande problem tas emellertid upp i Kap. II.

Källmaterial och källkritik

Större delen av kapitlen V - VII grundar sig på litteraturstudier och studier av offentligkart- och registermaterial av olika slag. I det förra fallet uppstår inga särskilda problem, då anförd litteratur etc. anges i notapparaten. Vad gäller den senare typen av källmaterial skulle det emellertid vara ett alltför omfattande detaljarbete, att t.ex. ange samtliga lantmäterikontorets kartor, akter i samband med förrättningar etc. som kommit till användning. Ej heller skulle det vara praktiskt möjligt att redovisa på vad sätt ett flertal "motsägelsefulla" källor bidragit till att få fram vissa uppgifter som varit av betydelse för framställningen: särskilt om de haft den "detaljerade" utformning som redovisas i Kap. VIII. I än högre grad gäller detta om de detaljstudier som genomförts i Kap. X. Det har därför ansetts varit förenat med alltför stora praktiska problem, att i sådana fall ge direkta referenser i form av notförteckning och källhänvisningar. I första hand avses källmaterial som hämtats från

Stockholms Länsarkitektkontor: arkivhandlingar
 Stockholms läns lantmäterikontor : kartor och akter, register
 Stockholms stads Fastighetskontor och Stadsbyggnadskontor: kartor
 Stockholms Stadsarkiv: protokoll från kommunalstämmor, kartor mm
 Landsarkivet: mantalslängder, protokoll mm.
 Stockholms stadsmuseum: bildarkivet,
 Södertörns Tingsrätt: fastighetsböcker

Detsamma får sägas gälla om de uppgifter, som inhämtats från resp. kommuns egna stadsingenjör- och stadsbyggnadskontor. Samtliga ovan nämnda källor får betecknas som "sakliga" och utan större utrymme för subjektiva tolkningar.

Svårare att avgöra "sakligheten" i är emellertid det underlagsmaterial, som bl.a hämtats från tryckta källor som broschyrer och no-

tiser i tidskrifter etc, huvudsakligen från tiden före år 1910. Detta har bedömts så osäkert, att det endast i undantagsfall använts som direkt referensmaterial, och är i så fall medtaget i notförteckning.

Sammanfattningsvis kan sägas, att utgångspunkten för framför allt detaljstudierna har varit, att endast *tillgängligt, offentligt registermaterial* har fått ligga till grund för dessa.

DEL III (KAP. IX)

I denna del av undersökningen genomförs den till synes "djärva" idén, att kartera alla väsentliga förändringar som karakteriserat markytan alltsedan den för första gången "urbaniserades" strax efter sekelskiftet: med hänsyn till ägoförändringar, förändringar i fastighetsindelning och bebyggelse. Två äldre förortsområden ("egnahems-förstäder av villa- och trädgårdsstads-typ") har undersökts i detalj med hjälp av bl.a ovan omtalade registermaterial.

Ses undersökningen som en del av ett större forskningsprojekt, som bl.a. innefattar studier av de äldre (privat exploaterade) bebyggelseområdenas hittillsvarande och framtida utveckling, blir den mer "förståelig" till sin uppläggning. Den får samtidigt sägas utgöra ett medvetet försök till metodutveckling i anknytning till grafisk informationsbehandling, som även kan ha helt andra tillämpningsområden än det "historiska" och registrerande. Undersökningens uppläggning följer i stort sett samma riktlinjer som de ovan omtalade, fastän här den enskilda fastigheten (det "minsta" ekonomiska beslutsområdet) utgör undersökningsenhet istället för de större "domänerna" och de "samhällen" som utgör undersökningsobjekten på den mer översiktliga analys-nivån.

I sig sammanfattar detaljstudierna på ett indirekt sätt omvandlingsprocessens yttre och inre förlopp under hela den tid ägandet *i sig* utgjort den fundamentala grund, på vilken förändringar av den yttre miljön - i stort som i smått - baserat sig. En motsvarande undersökning, som istället för privatägd och privat-exploaterad mark, hade haft ett av staden vid samma tidpunkt (år 1910) upplåtet område med tomträtt, skulle på ett grafiskt "fulländat" sätt visat innebörden av Carl Lindhagens inledningscitat

Avslutningsvis har ett sista kapitel (Kap. X) lagts till boken som en Bilaga. Det innehåller några allmänna reflexioner av i första hand teoretisk natur med anknytning till det tidigare berörda problemområdet,

men är alltför "utsvävande" för att motsvara ambitionen att låta det empiriska underlaget utgöra den grund på vilken den analytiska överbyggnaden successivt får resa sig. Då den tidigare framställningen i så hög grad varit teori-fattig - eller åtminstone fast förankrad till mar-ken - har det emellertid bedömts som värdefullt, att något vid sidan av sakframställningen höja sig över denna.

KAPITEL II

LITTERATUR OM FÖRORTSBILDNING OCH BEBYGGELSEOMVANDLING

YTTEROMRÅDET RESP. FÖRORTEN I LITTERATUREN

Det område som vidtar utanför den av tätbebyggelse sammanhängande och kompakta stadskroppen och successivt övergår i landsbygd, har i litteraturen givits många namn. Omväxlande har sådana uttryck som "förortsområde", "randzon", "övergångszon", använts. Motsvarigheter i den internationella litteraturen är begrepp som "suburban area", "fringe", "rural-urban fringe", "stadtrand" etc.

Gemensamt för samtliga dessa begrepp är, att de dels anger ett geografiskt sett mindre väl avgränsat område, och dels innefattar helt olika typer av bebyggelseområden: områden med stadsmässig bebyggelse, "halv-urbana" övergångszoner och ibland även sådana områden som är att hänföra till ren landsbygd. Detta "blandade" stadslandskap kommer i samband med storstadens tillväxt, att innefatta allt större landområden på ofta mycket långt avstånd från stadens kärna. Även tidigare självständiga samhällsbildningar kommer med tiden att ingå som åtminstone funktionellt kopplade delar i ett alltmer vidsträckt "regionlandskap".

Av detta framgår, att själva avgränsningen av ytterområdet måste bli ett över tid besvärligt problem.

Före industrialismen och den därmed sammanhängande förortsbildningen i anslutning till nya järnvägar och kommunikationer, överensstämde såväl de administrativa som de fysiska och funktionella avgränsningarna av stadssamhället i stort sett med varandra. Det "fysiska" stadsrummet var i det närmaste identiskt med den "funktionella" staden vilka också båda inrymdes innanför ett gemensamt beslutsområde. Övergången mellan stad och land var därför också skarp, både med tanke på bebyggelse och markanvändning, befolkningens verksamhetsutövning och rörelsemönster. Den rumsliga differentieringen av staden var alls ej så tydlig som nu, och där den ändock hade fullt utbildats var avståndet mellan skilda verksamhetsområden litet - såväl i tid som i rum. Det sociala avståndet mellan olika befolkningsgrupper inom staden kunde trots detta vara betydande. Gränserna var här ofta skarpa och deras överskridande hårt reglerat.

I det moderna, "stadslösa" storstadssamhället finns egentligen ingen överensstämmelse kvar mellan existerande administrativa, fysiska och funktionella avgränsningar i rummet, försåvitt de ej har försökt regleras i efterhand. I en historiskt inriktad analys av storstadens förändrade fysiska och rumsliga uppbyggnad, blir naturligt nog sådana förändringar väsentligt att klargöra. Tillkomsten av den spridda förortsbbyggelsen utanför den centrala stadskroppen, är det yttre, geografiska kriteriet på en kvantitativt och kvalitativt ny fas i stadens tillväxt. Ytterområdets avgränsning kommer därför att spegla hur det ökade beroendet av den centrala moderstaden för omkringliggande landområden, även i grunden har förändrat den tidigare klart upplevbara motsättningen mellan stad och land.

Väsentlig att diskutera blir också avgränsningsproblematiken när man vill göra jämförelser inom ett och samma område över en längre tidsperiod. Rummet blir då ofta den grund, på vilken all historisk/geografisk analys måste basera sig. I rummets förändring kommer också den sociala utvecklingsprocessen att gestalta sig på ett alldeles specifikt sätt, mycket beroende på vilken avgränsning man ger det. Rumsliga förändringsprocesser, t ex koncentration resp. spridning, differentiering, segregation etc kommer i hög grad att betingas av den valda geografiska indelningen och analysenheterens storlek. På samma sätt är den sociala

innebörden av dessa förändringsförlopp avhängiga den analys-nivå som åsyftas.

Fysiska och funktionella avgränsningar ¹

Ett av problemen i samband med de tidigaste empiriska studierna av ytterområdets rumsliga och sociala organisation var som redan nämnts själva avgränsningen av "the rural-urban fringe". Ett flertal både funktionella och morfologiska kriterier föreslogs.

Tidigt framfördes av Nichols (1940) en rent funktionell avgränsning, som innebar att befolkningens sysselsättning skulle vara avgörande för om ett geografiskt område utanför den centrala stadskroppen skulle vara att betrakta som ruralt eller urbant, oavsett den lokala markanvändningen och bebyggelsens utformning. Denna funktionella ansats underströks också senare av t ex Whitney (1948) och Myers och Beegle (1947).

Den fysiska, eller morfologiska ansatsen hade också sina företrädare. Wehrwein (1942) och Balk (1945) definierade ytterområdet ("the rural-urban fringe") i termer av dess speciella markanvändning ("land use") och deras definition av ett "geografiskt ingenmansland" kom senare att accepteras av ett flertal geografer.

I många av de artiklar som under 50-talet publicerades i ledande facktidskrifter kom den funktionella och morfologiska ansatsen som utgångspunkt för en rumslig avgränsning (och även som utgångspunkt för mer praktiskt betingade regionala indelningar) att sammanblandas, liksom begreppet "förort" (suburb) och "ytterområde" (fringe). En översiktlig sammanställning av den debatt som förts med anknytning till dessa frågor, som ju också direkt sammanhängde med en förändrad statistikproduktion och förändrade dataredovisningssystem, gavs t ex av Kurtz och Eicker (1958) i en klagörande artikel. Därefter har internationellt sett debatten om dessa i och för sig väsentliga klassifikationsproblem avtagit i och med att utvecklade datatekniska redovisningssystem alltmer tillåter "flexibla" och mångdimensionella indelningsgrunder. Någon samstämmighet i uppfattningen om hur ytterområdet bäst skall avgränsas geografiskt har emellertid ej nåtts.

Nedanstående uppräknig av olika definitioner av ytterområdet är exempel på den högst variationsrika tolkningen av dess fysiska och sociala innebörd. Den kan också rent allmänt få belysa svårigheten, att

uppnå samstämmighet i uppfattningen om vilka funktionella kriterier som bör ligga till grund för geografiska avgränsningar: dessa kommer ju också att utgöra väsentliga restriktioner för vad som sedan är "möjligt" att studera med hjälp av statistisk analys.

- . ytterområdet är det område med blandad urban och rural markanvändning, som är perifert beläget i förhållande till den centrala stadskroppen
- . ytterområdet innefattar förorter, satellitstäder och varje annat område utanför den centrala staden som har en arbetande befolkning som ej tillhör jordbruksnäringarna
- . ytterområdet utgörs av ett område utanför den centrala staden men inom pendlingsavstånd
- . ytterområdet är det område där befolkningen är "urbant orienterad"
- . ytterområdet är ett "öppet landskap" där anställda inom stadsnäringarna är bosatta
- . ytterområdet är ett område där urbana och rurala företeelser och strömningar kommer i direkt kontakt med varandra

I den aktuella litteratur som behandlar sub-urbaniseringsprocessen i storstädernas ytterområden återfinns fortfarande helt olika uppfattningar om hur ytterområdet bäst skall definieras till sin innebörd. Wissink (1962) är kanske den som främst understrukt den föränderliga karaktären hos ytterområdet ("fringe area"), vilket gör att de flesta definitioner som "i nuet" försöker fånga dess karakteristiska drag, över tid lätt blir oanvändbara. Han motsätter sig därför också alla empiriskt grundade avgränsningar, klassifikationer och generaliseringar, som ju med nödvändighet måste bli statiska till sin karaktär.

Enligt Wissink är ytterområdet (the rural-urban fringe) något som i tiden är "...highly dynamic, chaotic and extending over a wide area".² Wissink definierar ytterområdet (d v s begreppet "fringe") i första hand enligt funktionella kriterier. Ytterområdet innefattar enligt en mer vidsträckt definition alla förorter och mellanliggande markarealer utanför den centrala stadskroppen, till det avstånd från denna där daglig pendling mellan bostad och arbetsplats blir "obekväm" - förutsatt att spridningen av den urbana markanvändningsformen har nått ut till detta avstånd. Mer inskränkt definieras "fringe" som de mellanliggande markområdena, d v s ej innefattande själva förortssamhällena. Eftersom de senare ej nödvändigtvis behöver vidta omedelbart utanför stadsgränsen, behöver således ej heller ytterområdet börja där. Kontaktgränsen kan

återfinnas både utanför och innanför den politiskt-administrativa gränsen.³

I sin vidare definition skiljer Wissink på "förorter" och "satellitstäder", liksom han delar upp dessa i ett antal typer. Förorten har en säregen position i förhållande till huvudorten, till vilken pendling sker för huvuddelen av den arbetande befolkningen. Förorterna är begränsade till både storlek och täthet. Satelliterna karakteriseras av högre markutnyttjande och större befolkningstäthet. Dessa är också i högre grad självförsörjande med avseende på arbetsfunktionen, även om de indirekt är starkt beroende av huvudorten i ett flertal andra avseenden.

De relativt självständiga samhällsbildningar i närheten av den administrativa huvudorten och stadskärnan, t ex industriorterna, benämner han pseudo-satelliter. På motsvarande sätt kallar han de samhällsbildningar som bildar en kontinuerlig övergång från den centrala stadskroppen och ut över de administrativa gränserna, och vilka ej kan sägas ha någon identitet, för pseudo-förorter.

Wissink försöker snarare att klassificera de samhällsbildningar som återfinns i ytterområdet under ett fåtal enkla begrepp, än han vill ge en entydig definition av begreppet förort. Han försöker också i detta klassifikationsschema inarbeta en funktionell avgränsning.

Ytterområdets geografiska indelning

Ett av de tidigaste problemen i samband med undersökningar av demografiska förändringar inom olika delar av storstadsområdet var just avsaknaden av ett system som tillät jämförelser över tid och som var oberoende av politiska och administrativa gränser. I stor utsträckning är emellertid detta problem fortfarande olöst, och istället har olika kompromisser fått utgöra grunden för den moderna demografiska analysen av befolkningsförändringar i metropolområdenas olika delar. Dessa kompromisser, huvudsakligen mellan funktionella krav på en verklighetsanknuten avgränsning och existerande fysiska och administrativa indelningar, kan dock ibland ge upphov till motsägelsefulla resultat beträffande framför allt befolkningsförändringarna inom urbana och rurala områden.

När det gäller statistikproduktionen över tid, har stora förändringar skett både i redovisningssystem och områdesavgränsningar. Detta

gör att även relativt enkla statistiska tidföljdsanalyser blir både arbetskrävande och ibland också ogenomförbara. Förändringar i politiska och administrativa beslutsområden runt en expanderande storstad (genom annekteringar, inkorporeringar, sammanläggningar etc) medför, att översiktliga befolkningsdata såväl som annan regelbundet återkommande statistisk redovisning i rummet kan bli "missvisande" och därför måste omarbetas och tillrättaläggas.

Förortsdefinitioner

Förortsbegreppet är på intet sätt något klart och enhetligt begrepp. Snarare används begreppet för att beteckna samhällsbildningar och bebyggelseagglomerationer av vitt skilda slag, som har det enda gemensamma att ej uppvisa stadens långtgående differentiering och karaktäristiska morfologi.

Sedd utifrån ett historisk perspektiv har definitionen av förorten förändrats väsentligt i samklang med ett över tid förändrat tillväxtmönster. Bl a framgår detta av sättet att avgränsa begrepp som "tätort" och "förort" i den offentliga statistiken, Folk- och Bostadsräkningarna etc. Utan att överdriva betydelsen av ett entydigt förortsbegrepp, skall här ges exempel på några sådana definitioner från olika författare.

Enequist (1951) intresserade sig i flera sammanhang för definitioner av förorten, bl a i samband med uppläggningsen av den svenska statistiken på folk- och bostadsräkningens område. Hon föreslog ett förortsbegrepp som tog hänsyn till bl a kommunikationerna: en ort på alltför stort avstånd från huvudorten kunde ej få betecknas som en förort enbart på grund av det funktionella sambandet med huvudorten, även om befolkningen till stor utsträckning hade sin arbetsplats i den senare. "En förort är en osjälvständig ort som kompletteras av huvudorten på flera sätt".⁴ Denna invändning mot ett alltför generellt förortsbegrepp blir givetvis motiverad då storstaden genom väl utbyggda kommunikationer kommer att bli helt dominerande över tidigare självständiga orter och stadssamhällen på betydande avstånd från dess kärna.

Rödemölle (1963) skilde rent allmänt på en s k "bebyggelseagglomeration" och en "förort", men menade att någon otvetydig definition på förorten ej kan ges så att den blir användbar i alla sammanhang. Hon föreslog därför, att ett flertal kriterier kom till användning vid

försök att avgränsa förorterna från resp huvudorter och från bebyggelseagglomerationer i största allmänhet. Tänkbara faktorer att ta hänsyn till var befolkningstillväxten, stadsnäringarnas tillväxt, kommunikationernas tillväxt resp bebyggelsens formala utformning.⁵

Améen (1964) diskuterade i sin undersökning också problemet med olika förortsdefinitioner. Han skiljde bl a genetiskt på de två formerna "stadsutvidgning" resp "förstadsbildning". Hans definition av en "reell förstad" får betraktas som en blandning av både funktionellt och morfologiskt innehåll: "ett tätbebyggt område, som funktionellt är helt beroende av en närbelägen stadskropp utan att vara sammanbyggt med denna".⁶ För att kunna tala om en "reell förstad", till skillnad från en stadsutvidgning menar han också att det obebyggda området mellan stadskroppen och förstaden skall vara ägorättsligt betingat och större än vad som krävs av rent topografiska skäl. Det framgår ej helt klart vilket slag av beroende som förutsätts i denna definition, även om den näringsmässiga anknytningen till den centrala staden även här kan förmodas vara den väsentliga.

I ett senare arbete har bl a samme författare kommit in på problemet med terminologin i samband med sub-urbaniseringen av stadens ytterområden (Améen - Olsson 1970). Här används begreppet "utomgränsbebyggelse" som ett rumsligt samlingsord för all med staden funktionellt sammanhängande tätbebyggelse, vilken medvetet sökt sig utanför stadsgränsen.⁷

Sammanfattningsvis kan konstateras att det gemensamma för olika definitioner av förorten varit, att flera kriterier använts för dess avgränsning. En sammanfattande definition, som innehåller både det bebyggelse-geografiska kriteriet, avståndsfaktorn och det funktionella kriteriet, skulle därför ha följande allmänna form:

En förort = "en tätbebyggd ort på inte alltför stort avstånd från huvudorten med ett beroendeförhållande till den senare med avseende på arbetsplatser eller cityfunktioner".

Det är troligt att denna definition är fullt tillräcklig för att ge förortsbegreppet en reell innebörd i de allra flesta sammanhang, som ej direkt kräver en entydig klassificeringsgrund (t ex i samband med statistikproduktion etc). Det är säkerligen också den definition, som

Förortstypologier

I den teoretiska litteraturen har därför också relativt stort utrymme ägnats konstruktioner av förortstypologier, d v s klassifikationsscheman för olika typer av förorter, som skall tjäna det syftet att vara till hjälp i det empiriska studiet av förorten, dess sociala organisation, kulturella liv och sär egenheter även i andra avseenden i förhållande till själva storstadssamhällets kärna, den "egentliga" staden. Förortssamhället uppvisar ju i själva verket en "stadslöshet", som i mycket ger det en unik prägel och som skiljer det från det äldre stadssamhället med dess under lång tid alltmer utvecklade inre differentiering.

De typologier som föreslagits kan grovt indelas i tre grupper, var och en utgående från olika huvudsakliga kriterier för att klassificera förorter efter. Dessa tre kriterier är huvudsakligen a) dominerande sysselsättning, b) social klass resp c) fysisk utveckling.

De typologier som baserar sig på sysselsättning kommer t ex att skilja på olika typer av bostadsförorter, industriförorter, semesterförorter, gruvförorter, etc. De typologier som tar social klass som utgångspunkt för en uppdelning av olika förortstyper brukar skilja mellan överklass-förorter, medelklass- resp arbetar-förorter samt olika undergrupper av dessa. Slutligen kommer de typologier som utgår ifrån olikheter i förorternas fysiska utveckling att skilja mellan "planerade" resp "icke-planerade" förorter, d v s den grad av offentlig kontroll som varit förenad med bebyggelseutvecklingen i de olika förortssamhällena.

Harris försökte tidigt (1943) konstruera en användbar typologi för förorter med utgångspunkt från sysselsättning och dominerande verksamhet.⁸ Han indelar förortssamhällena i fem huvudsakliga grupper. Den första typen omfattar industriförorterna, där många fabriker och arbetsplatser återfinns men däremot få bostäder. Inpendlingen till industriförorterna överväger framför utpendlingen, i den mån den senare överhuvudtaget förekommer. Den andra typen kallar han industri- och bostadsförort, som kan ses som en relativt självständig och självför-

sörjande samhällsbildning med avseende på åtminstone arbetstillfällena. Här är pendlingen mindre, såväl ut- som inpendlingen. Industri- och bostadsförorten är direkt beroende av huvudorten för detaljhandeln och tillgången på olika former av service. Sov- eller bostadsförorten är en tredje typ i Harris' förortstypologi. Den kan betecknas som ett samhälle, som är fullständigt beroende av huvudorten - bostadsförorten saknar i stort sett helt den inre differentiering som åtminstone till vissa delar är karakteristisk för de två tidigare typerna. En fjärde förortstyp är enligt Harris den "blandade" förorten, som är en kombination av sovstadsförort och industriförort. Han uppdelar de blandade förorterna i ytterligare två undergrupper, den ena där industrin är dominerande och den andra där bostäderna är dominerande. Det är svårt att finna någon större mening med att ha med denna fjärde typ i ett klassifikationsschema, då den ju som typ inte uppvisar någon egentlig sär egenhet i förhållande till Harris' andra typ: industri/bostadsförorten. Som en sista typ nämner Harris gruvförorten, som ju inte heller är något annat än en speciell typ av industriförort, som är Harris' första typ. Egentligen skiljs i denna typologi enbart mellan industri- och bostadsförorter, som beroende på vilken som är den dominerande kan ge upphov till ett antal undergrupper eller kombinationer.

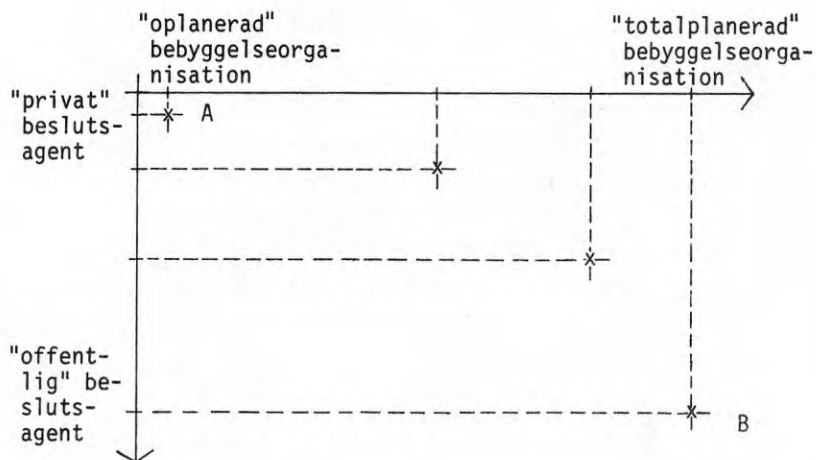
I en förortstypologi som endast avser att skilja mellan olika typer av förorter som förekommer inom ett begränsat geografiskt område, t ex en storstadsregion bestående av ett centralt stadsområde och omgivande förortsområde, är det givetvis av mindre värde att använda sysselsättningen som indelningskriterium. I en storstadsregion, som under en längre period tillvuxit, är det med få undantag möjligt att definiera något förortssamhälle som ej skulle vara beroende av den centrala staden ur sysselsättningssynpunkt. Men även om så skulle vara fallet, blir det för flertalet av de samhällsbildningar som återfinns i ytterområdet knappast av intresse att skilja mellan olika typer av dominerande sysselsättning. I detta sammanhang är det därför främst kriterierna "social klass" resp "fysisk utveckling" som kan komma ifråga.

I denna undersökning har valts, att indela de förekommande förortssamhällena efter såväl sociala som fysiska kriterier. Då dessa över tid väsentligt kommer att förändras, både med hänsyn till den yttre miljöns utformning och med hänsyn till befolkningsammansättning och social struktur, blir det också i ett historiskt perspektiv nödvändigt att an-

vända sig av ett "rörligt" klassifikationsschema. För att förorts-typologin skall bli användbar måste den anpassas till de stora förändringar, som under ett längre tidsskede karakteriserat samhällsstrukturen i stort, och inte minst befolkningens uppsplätning på nya sociala klasser. Därför kommer i fortsättningen t.ex. begreppspar *arbetar-förstad* resp. *patricier-förstad* endast att användas under det tidigaste skedet av urbaniseringen av stadens omgivningar. Efter sekelskiftet överges detta i första hand *sociala* indelningskriterium (som dock relativt väl överensstämmer med ett ev. fysiskt sådant) för en annan, mer rättvisande indelningsgrund. *Hyreshus-förstaden* resp. *egnahems-förstaden* blir ett begreppspar, som har en såväl fysisk som social innebörd, men kan ytterligare preciseras genom att delas in i undergrupper. Enligt ett fysiskt kriterium kan t.ex. skiljas mellan trädgårdsstads-, villastads, kåkstads-, kasernstads- resp. stenstads-typen, dvs. en tilltagande "täthet". Enligt ett socialt kriterium kan skiljas mellan t.ex. jordbruksarbetare, industri-arbetare, hantverkare, lägre och högre tjänstemän, dvs. med hänsyn till förstädernas huvudsakliga befolkningssammansättning. De förstads-typer som därvid blir möjliga att urskilja, kommer att behandlas i den följande texten under resp. tidsavsnitt, varför de ej närmare diskuteras i detta sammanhang.

En uppenbar "brist" i de hittills diskuterade förorts-typologierna är att de ej ger annat än en ren beskrivning av förstädernas fysiska och sociala struktur. De ger inte någon antydning om varför de uppstått, och ej heller om "orsakerna" till deras varierande fysiska struktur.

Denna sistnämnda kommentar leder direkt över till en helt annan typindelning av olika i ytterområdet förekommande förstadsbildningar, nämligen den som har tillkomstsättet som grund; dvs. i vilken grad och av vem marken planerats för bebyggelse av visst slag. Det skulle här vara möjligt att uppställa en förortstypologi, som till sin ena ytterlighet skulle ha det helt oplanerade, spontana och självväxande förstadssamhället, där bebyggelsen tillkommit helt i avsaknad av föregående (fysisk) "planläggning" - vare sig av offentliga myndigheter eller av privata beslutsagenter med motsvarande funktion. - Som sin andra ytterlighet skulle en sådan typindelning ha det förortssamhälle som - översiktligt och i detalj - tillkommit helt planerligt och i ett enda sammanhang, i överensstämmelse med föregående plan för marken och dess användning samt för bebyggelsen och dess utformning.

Genom att använda både "graden" av föregående planering och motsvarande beslutsagent som grund för en typindelning av förstadssamhällen i ytterområdet erhålls ett tvådimensionellt klassifikationsschema, som enklast kan beskrivas i ovanstående figur. Det är väl nästan onödigt att påpeka att påpeka, att en sådan indelning ej får tolkas alltför "precist" med tanke på den oklara innebörden av privat-offentligt initiativ resp. vad som är "planerat" och "oplanerat". Under ett tidigt skede av storstadens tillväxt kan den emellertid få en viss klargörande funktion. Enbart förekomsten av en "plan" för tomtförsäljningen från ett markområde kan t.ex. betecknas som en viss (om än liten) grad av föregående planering.

Utifrån ett annat kriterium kan även de i ytterområdet förekommande förstäder indelas i olika typer, med tanke på de egendomsförhållanden som kännetecknat marken ifråga, före och i samband med exploateringen av denna. Améen (1964) skiljer t.ex. mellan den monodomäna resp. den polydomäna förstads-typen.⁹ Den förra kännetecknas av att ha exploaterats och uppkommit på en enda sammanhängande domän. Den senare syftar på de förstadsbildningar som uppkommit genom att ett flertal till varandra angränsande domäner (ofta vid olika tidpunkter) var och en exploaterats av olika ägare.

LITTERATUREN OM FÖRORTSUTVECKLING

I detta avsnitt skall ges en kortfattad redogörelse för några av de studier som gjorts av förortsbildning och bebyggelseomvandling, och som har varit av direkt intresse för denna undersökning. Då den internationella litteraturen inom detta fält är rikhaltig, men har haft mindre betydelse för undersökningens uppläggning, har inget försök gjorts till en sammanfattning. Däremot återfinns valda delar av denna i en särskild litteraturförteckning. Här skall endast nämnas några arbeten med anknytning till förortsutvecklingen kring London, som är av allmänt intresse.

I England har framför allt Pahl studerat förortssamhällen i ytterområdet kring London. "Urbs in rure" (1965) är en studie av tre landsortsförsamlingar i Hertfordshire norr om London. Dessa ligger i vad som brukar benämnas "the rural-urban fringe", d v s i övergångszonen mellan stad och landsbygd.

Pahl använder sig av ett i första hand "historiskt" angreppssätt när han försöker ge en förklaring av det nuvarande rumsliga mönstret för såväl bebyggelsens spridning som uppspaltningen av sociala klasser i ytterområdets olika delar.

I ett nyutkommet arbete av Jackson (1973), som har varit av visst värde för denna undersökning, behandlas Londons förortsutveckling och exploateringen av mark i samband därmed under perioden 1900-1940: *Semi-detached London: Suburban Development, Life and Transport*. Boken får anses representera en av de hittills mest informativa studier som gjorts av det "spontana" skedet i storstadens tillväxt.

Översiktliga framställningar, som belyser hela London-regionens tillväxt med hänsyn till dess historiskt-geografiska utveckling är sammanställda i "Greater London" (Coppock-Prince, 1964).

I samlingsverket "London Aspects of Change" (Glass, 1964) återfinns ett flertal uppsatser, som belyser omvandlingen av Londons äldre förortssamhällen. Här tas även upp problem, som belyser den sub-urbana livsformen och en eventuell återgång till ett mer "koncentrerat stadsliv".

Kellett (1969) har ifrågasatt om den tidiga förortsbildningen kring London i första hand kan sägas vara en effekt av järnvägarnas tillkomst. Ett stort antal förstäder har studerats med hänsyn till fysisk utform-

ning och lokalisering. Detta är ett av få arbeten under senare tid, som haft hela Londonregionen som studieobjekt.

*Stockholmsundersökningar som behandlat
förortsområdet*

Under trettioalet och fyrtioalet var Stockholm föremål för många studier, ofta av historisk karaktär och inriktning. Man intresserade sig här i första hand för att dokumentera väsentliga drag i Stockholms utveckling från en oansenlig residenshuvudstad till en storstadsmetropol, vilken kommit att hysa en allt större andel av landets befolkning och med tiden kommit att få allt större betydelse som ekonomiskt och kulturellt centrum i landet.

W-son Ahlmann (1929) tog initiativet till den ekonomiskt-geografiska undersökning av Stockholm, som allmänt fick beteckningen "Stockholmsundersökningen". Det var det första i egentlig mening vetenskapligt "täckande" geografiska arbete om Stockholm och dess utveckling, som resulterade i ett flertal skrifter och uppsatser, de flesta publicerade i serien Stadskollegiets utlåtanden och memorial: Bihang (i den geografiska årsboken Ymer).

Stockholmsundersökningen bestod i huvudsak av tre delar, av vilka den första behandlade stadens inre differentiering, den andra dess geografiska utveckling från 1850 till 1930 och den tredje slutligen Stockholms varutrafik med in- och utlandet. Av detta brett upplagda arbete inspirerades ytterligare ett antal forskare att samtidigt undersöka andra väsentliga drag i Stockholms utveckling.

William-Olssons (1937) studie av Stockholms geografiska utveckling 1850-1930 är kanske idag än mer aktuell och intresseväckande än när den publicerades för mer än 35 år sedan. Här ges bl a en mycket detaljerad kartografisk redovisning av folkmängdsutvecklingen, industrilokaliseringen och förortsbildningen runt själva stadskroppen, som idag utgör ett värdefullt historiskt material, framför allt med tanke på de stora förändringar som bara under de senaste tio-femton åren helt har förändrat bilden av och också till stora delar sopat undan spåren av den tidigaste utvecklingen. Ännu idag saknas också en naturlig fortsättning på William-Olssons brett upplagda Stockholmsundersökning, nämligen den som behandlar (Stor-) Stockholms geografiska utveckling under efterkrigstiden. En sådan analys skulle dock i första hand bli inriktad på

förortsområdet utanför det administrativa Stockholm och ej, som i William-Olssons fall på själva stadsområdet. I William-Olssons undersökning intog förortsområdet helt naturligt en underordnad plats, men studerades ändå översiktligt med avseende på folkmängdsutveckling och tidig samhällsbildning, kommunikationer och industrilokalisering.

De första översiktliga studierna av förhållandena i Stockholms periferi fortsattes senare av ett flertal författare. Ljungdal (1938) skildrade i ett flertal skrifter fritidsbebyggelsens framväxt i stockholmstrakten under det tidiga 1900-talet. Holmberg (1947) gav en översiktlig beskrivning av Stockholms utveckling med speciell inriktning på kommunikationernas tillkomst och den privata exploateringen av mark i samband därmed. Hans studie är mindre systematisk till sin karaktär men har ändå stort intresse av den anledningen att den är en av få undersökningar som lagt tonvikten på markägoförhållandenas och själva exploateringsförfarandets betydelse för den tidiga samhällsbildningen och bebyggelseutvecklingen i ytterområdet. Arbetet baserar sig också i hög grad på författarens personligen vunna erfarenheter från den mängd koncessionsärenden han haft att handlägga i samband med utbyggnader av det spårbundna trafiknätet i Stockholm.

Walldén (1953) genomförde en undersökning av utvecklingen i de båda förortssamhällena Solna-Sundbyberg under tiden 1870-1945. Den kan metodologiskt ses som en typstudie av ett förortssamhälles (inre) omvandling under ett längre tidsavsnitt och har av den anledningen ett visst intresse även för denna studie. På den lokala nivån ger Walldéns undersökning även många intressanta data som visar på förändringen av två av de äldsta industriförorterna till Stockholm. Ytterligare en stockholmsundersökning med historisk-geografisk inriktning som i detta sammanhang kan nämnas är Rödemölles (1968) studie av Brännkyrka sockens utveckling under 100 år, från att ha varit en oansenlig landskommun relativt oberoende av storstadens närhet till att slutligen bli en sammanhängande del av Stockholms stad - Söderort.

Stockholms befolkningsutveckling och demografiska struktur har varit föremål för ett flertal undersökningar under årens lopp, av vilka också några speciellt behandlat ytterområdet. Ahlberg (1958) analyserade bl a i sin avhandling om Stockholms befolkningsutveckling även förortskommunernas folkmängdsutveckling efter år 1850. I ett flertal senare skrifter har samme författare ägnat stockholmsområdets demogra-

fiska struktur särskilt intresse. Redan långt tidigare hade dock Silén (1928) för Stockholms stads räkning författat en utförlig monografi över stockholmsområdets demografiska utveckling med anledning av de vittomfattande inkorporeringsutredningarna under 20-talet. Dessa befolkningsstudier har efter datateknikens införande kunnat göras allt mer förfinade och från de senaste åren finns ett stort antal publikationer från Stockholms stads statistiska kontor som i detalj redovisar den demografiska utvecklingen även för förortsområdets del.

Gemensamt för de studier som här nämnts är att de alla på något sätt behandlat betingelserna för förortsbebyggelsens framväxt. Dock har av förklarliga skäl dessa analyser i intet fall förts längre fram i tiden än till ung femtiotalets början. Men det är först under 50-talet och 60-talet som förortsbebyggelsen i Stor-Stockholm kommit att utgöra ett väsentligt inslag i hela regionens tillväxt. Ingen studie har på ett översiktligt sätt behandlat denna period i stadens (storstadsområdets) utveckling, även om ett flertal undersökningar föreligger som belyser begränsade frågeställningar. Sammanfattningsvis kan sägas, att det stora intresse som tidigare funnits för att kartlägga storstadens fysiska och sociala struktur och som speciellt föregick upprättandet av generalplanen för Stockholm 1952, inte senare har hållits vid liv - åtminstone ej om man skall döma utifrån en genomgång av ett stort bibliografiskt material. Det är i första hand de rent ekonomiskt inriktade studierna, som under de sista 20 åren dominerat den samhällsvetenskapliga forskningen med hela storstadsområdet som studieobjekt. Detta förhållande kan i viss mån förklaras av, att en totalstudie av hela Stockholms ytterområde i något avseende lätt blir en svår genomförbar uppgift på grund av områdets storlek och de stora förändringar som skett speciellt under de två senaste decennierna.

Det är först under de senaste åren som man försökt sig på några brett utplagda analyser av "helhetsbilden".

Svenska studier av bebyggelseomvandling som ej direkt anknyter till stockholmsområdet

Améen (1964) har i sin avhandling "Stadsbebyggelse och domänstruktur" behandlat sambandet mellan urbanisering och markägostruktur, och

visat på vilket sätt den nuvarande stadsbilden i mycket är en spegling av de olika ägo- och gränsförhållanden som tidigare rått inom de obebbyggda markområdena. Hans analys genomförs såväl för markområden inom som utanför själva stadsgränsen.

Genom att undersöka domänstrukturen för ett flertal städer under olika tider och sätta denna i relation till stadssamhällets fysiska utveckling kunde Améen dra vissa generella slutsatser om de olika domäntyperna och deras olika exploateringsbenägenhet. Han fann att det åtminstone fram till 1930 var den offentligt ägda jorden, kronojorden och stadens donations- resp odaljord som var de minst exploateringsbenägna, medan större och mindre privatdomäner länge kom att utgöra städernas främsta expansionsområden.

Då Améens typindelning av ägostrukturen i städerna i första hand är av rent "genetisk" karaktär, äger den kanske mindre tillämpning på förhållandena i Stockholms ytterområden. Nästan all förstadsutveckling skedde här utanför stadsgränsen, på ett avstånd som tidigt krävde inrättandet av spårbundna kollektiva trafikmedel. De områden över vilka den tidiga förortsbebyggelsen kom att expandera var därför också sedda ur markägospunkt av något annorlunda slag än i de städer Améen studerat (bl a Linköping, Hälsingborg, Karlstad, Malmö, Umeå).

Améens studie av ägostrukturens inverkan på bebyggelseutvecklingen är företrädesvis av morfologisk inriktning, d v s beskriver hur stadens fysiska gestalt - generellt och i detalj - har påverkats av sådana förändringar i beslutsområdenas storlek och konstellation som under en längre tidsperiod ägt rum i städerna och deras närmaste omgivning. Den är för denna undersökning av direkt intresse också av den anledningen, att här ett empiriskt material har presenterats på sådant sätt, att möjligheter till direkta jämförelser ges.

En helt annan huvudinriktning, som ändå har viss samhörighet med den som finns i föreliggande studie, har den undersökning som Lewan (1967) företog av landsbygdens omvandling i Skåne. Detta arbete har en i huvudsak funktionell inriktning, som tar sikte på att belysa de inre, strukturella förändringar av genomgripande slag som kännetecknat denna region under det senaste halvsekllet. Speciellt kartläggs och analyseras förändringar i bebyggelsens funktion, sysselsätningens omfördelning och individernas pendlingsmönster.

Av andra svenska studier som behandlat bebyggelseomvandling och förstadsbildning utifrån ett historiskt perspektiv måste givetvis Paulssons Svensk stad (1953) nämnas. Den innehåller ett flertal detaljstudier av intresse, framför allt av bebyggelseorganisation och kolonisationsförlopp under seklets början i några mindre orter och uppväxande industrisamhällen. Den har som allmän inspirationskälla överhuvudtaget haft betydelse för uppläggningsen av denna undersökning - även om det kanske ej märks av resultatet. Under senare år har några arkitekturhistoriska arbeten av intresse för ämnesområdet tillkommit, av vilka här bara skall nämnas Stavenow-Hidemarks ingående undersökning av villabebyggelse i Sverige 1900-1925 (1971). Även om denna i första hand är inriktad på ett mer detaljerat form- och idéstudium, och begränsar sig till bebyggelsen i de mer "välordnade" förstadssamhällena, innehåller den för tidsperioden mycket av intresse.

Det skulle vara omöjligt, att här ytterligare precisera vilka tidigare undersökningar som haft betydelse för föreliggande studie. Då denna kännetecknas av ett "brett och icke-specialiserat angreppssätt" har av uppenbara skäl inrymts ett kunksapsunderlag, som till sin form och sitt innehåll varit högst varierande. Ovanstående förteckning får uppfattas som ett urval av de studier, som alla har det gemensamma att ta ett "större grepp" om den historiska utvecklingen, och behandla relativt långa tidsavsnitt.

KAPITEL III

OMVANDLINGSPROCESSEN I STORSTADENS YTTEROMRADEN

EN TEORETISK OCH METODOLOGISK RAM
FÖR STUDIET AV URBANA PROCESSER

Motsättningen mellan stad och land går tillbaka på - och har under skilda tider bestämts av - de speciella förhållanden, som karakteriserat ett nytt produktionssätts ersättande av ett gammalt. Denna mer eller mindre tydliga motsättning mellan i flera avseenden helt olikartade, oförenliga och konkurrerande ekonomiska produktionssystem och motsvarande sociala organisationsformer, har i skilda historiska utvecklingsskeden fått olikartade såväl fysiska som sociala uttryck. Den ställdes på sin spets i samband med industrialiseringen och den kapitalistiska produktionsordningens fulländning under förra århundratet och har ännu idag ej upplösts. Tvärtom är de synliga uttrycken för en snabbt förändrad samhällsutveckling lika påtagliga i vår tid som de var under den tidiga industrialismens skede, såväl vad avser den geografiska omfördelningen av befolkningen och näringsstrukturens omvandling som vad avser stadssamhällets rent fysiska utveckling och gestalt. Men denna omstrukturering av stadssamhället och det sociala livets former, tar sig i vår tid helt andra uttryck än för t.ex ett sekel sedan, med kvalitativt nya betingelser för en fortsatt urban tillväxt, storstadsutveckling och omvandling av den yttre miljön.

Avsikten är ej att här försöka formulera allmängiltiga "lagar" eller historiskt giltiga "modeller", som beskriver och förklarar samhällsutvecklingen. Detta skulle vara ett alltför storslaget projekt i förhållande till det empiriska dataunderlag och det undersökningsområde som valts för denna studie. Avsikten är ej heller, att försöka bygga upp en teori kring stadssamhällets - och storstadens - tillväxt, struktur och förändrade funktion.

Ambitionen inskränker sig till, att utifrån en idé om de sociala krafter som under ett längre tidsavsnitt omstrukturerat den yttre miljön försöka ge en bild av hur dessa gestaltat ett enda specifikt tillväxtmönster: nämligen det som karakteriserat Stockholms utveckling till storstad. I hög grad är storstadens utveckling en fråga om genomgripande förändringar av "rummet" och dess organisation, vilket gör att en analys av denna utveckling också mycket blir en historisk analys av rumsliga förändringar. Den mest väsentliga förändringen av detta slag, inträffar när det förindustriella stadens tillväxtmönster ersätts av ett kvalitativt nytt sådant: när den kompakta och stegvisa koncentrisk stadsutvidgningen övergår i ett mer spontant och fritt bebyggelsemönster. Denna rumsliga förändring i stadens struktur sammanhänger med urbaniseringen av dess omgivningar och uppkomsten av förortssamhället utanför den centrala stadskroppen. Med tiden har denna utvecklingsprocess getts många nya drag, omformats och accelererats för att slutligen materialiseras i vår tids sammansatta "regionsamhälle", som till sin fysiska struktur och rumsliga organisation har mycket litet gemensamt med det traditionella, för-industriella stadssamhället.

Denna sistnämnda "post-industriella" fas i storstadens utveckling har i den internationella litteraturen givit upphov till en mängd begrepp, som alla på ett sammanfattande sätt försöker uttrycka innebörden av en sådan rumslig och social organisation, som varken kan sägas vara stadens (den urbana) eller landsbygdens (den rurala). Exempel på sådana begrepp som använts för att beteckna det "stadslösa" storstadssamhällets struktur, är "sub-urbia", "rur-urbia", "ex-urbia", men även "metropolis", "megalopolis", "nekropolis" etc. ¹

Utvecklingen till den "stadslösa" storstaden är samtidigt historien om förorten - som bebyggelseform, som företeelse och som den fysiska och sociala omgivningen för ett allt större flertal av "stadsbefolkningen". I Sverige blir denna regionaliseringsprocess framför allt

tillämplig på stockholmsområdet och dess utveckling under ett sekel: åtminstone om man utgår ifrån att den "inleddes" i och med att moderstaden fick sina första förorter. Storstadens tillväxt efter industrialismens genombrott blir därför i hög grad en fråga om just ytterområdets och (den omgivande) landsbygdens urbanisering, exploatering och ny-kolonisation.

TRE ASPEKTER PÅ STUDIET AV FÖRORTSBILDNING OCH BEBYGGELSEOMVANDLING

Ytterområdets fysiska omvandling ur mark- och bebyggelsesynpunkt såväl som dess funktionella omvandling i fråga om näringsstruktur och demografisk struktur kan kartläggas och historiskt återges på mångahanda sätt, helt beroende på vilket syfte en sådana analys har. När huvudintresset som här är att skissera bakgrunden till bl.a. den explosionsartade förstadsbildningen över tidigare agrara bebyggelseområden i storstadens omedelbara närhet, vilken med tiden utsträckts till att omfatta områden på allt längre avstånd från själva stadskroppen, måste även detta ses som ett försök att belysa orsakerna till de stora problem som i dag sammanhänger med hela storstadsregionens tillväxt.

Den nu pågående förändringen av markanvändning och social struktur i ytterområdet är i hög grad "historiskt" betingad och i mycket beroende av hur det tidigare exploateringsförloppet gestaltat sig. Åtminstone gäller detta för den del som kan betecknas som "randområdet", dvs. de inre delarna av ytterområdet som tidigt exploaterades för stadsbebyggelse och som nu innefattar de äldsta samhällsbildningarna utanför själva stadskroppen. I dag har även modern förortsbebyggelse här brett ut sig över den obebyggda mark, som ännu fanns kvar efter den första stora bebyggelseexpansionen under storstadens begynnande tillväxtskede.

Det är först med anläggandet av ett historiskt betraktelsesätt, som den moderna förortsutvecklingen och därmed sammanhängande omvandling av de tidigt exploaterade delarna av ytterområdet kan belysas och inordnas i ett förståeligt sammanhang. En historisk analysmetod kan här spegla eller ge anvisningar om hur många av de utvecklingstendenser, som funnits i tidigare tillväxt- och omvandlingsförlopp även i framtiden kan komma att bli avgörande för storstadens rumsliga och sociala organisation. Det är

åtminstone utifrån tre huvudsakliga aspekter en sådan historiskt förankrad analys kan genomföras, vilket samtidigt får utgöra exempel på hur en historisk analysmetod kan tillämpas även vid studiet av rumslig organisation.

Det "ekonomiska" perspektivet

Omvandlingen av ytterområdet från tidigare jordbruksbygd och jungfrulig mark till ett regionsamhälle med företrädesvis urbana inslag kan först betraktas utifrån ett ekonomiskt perspektiv. Ses förortsutvecklingen och kolonisationen av ytterområdet som en ekonomisk utvecklingsprocess, blir det väsentligt att kartlägga den materiella grunden för denna, dvs. förändringen i produktionsinriktning. Den urbana produktionens tillväxt och slutgiltiga ersättande av den tidigare i ytterområdet dominerande agrara produktionen blir en utvecklingsprocess, som direkt manifesterar sig i markens ianspråktagande för nya användningar.

En industriell produktion uppstod tidigt genom utflyttningen av tillverkningen och anläggandet av fabriker utanför det egentliga stadsområdet. Den industriella expansionen under 1800-talets slut förde med sig överbefolkning och bostadsbrist i det egentliga stadsområdet och bostadsfrågan kom tidigt att bli en brännande politisk stridsfråga. Bostadsbebyggelse kom också tidigt, på samma sätt som tillverkningsindustrin decentraliserades, att förläggas utanför och på visst avstånd från den växande stadens administrativa gränser. Stadens möjligheter att kontrollera bebyggelseutvecklingen utanför sina egna gränser var ofta mycket begränsade, något som ytterligare motiverade utflyttningen till områden, där det fanns betydligt mindre rigorösa bestämmelser angående byggnadsätt, hygieniska och sanitära förhållanden etc.

Den omfattande exploateringen av mark för bebyggelse utanför stadens gränser, kan också ses som den utvecklingsprocess, som varit förenade med de större byggföretagens framväxt. Här fanns tidigt en materiell grund för privata initiativ när det gällde att ge jorden en delvis ny funktion som inkomstkälla: Markspekulation, tomtförsäljning och byggande av bostäder blev redan före sekelskiftet ett vanligt inslag vid sidan av såväl godsägares som fabrikörers och grosshandlares huvudsakliga verksamhetsområde.

Det "politiskt-ideologiska" perspektivet

Förortsbebyggelsens framväxt får även ses som början på den politiskt och ideologiskt förankrade rörelse, som såg bostadsfrågans lösning direkt sammankopplad med det alternativ till stadens överbefolkning som förorten utgjorde. De politiska och ideologiska aspekterna på ytterområdets omvandling intar därför en given plats i en historisk analys av ytterområdets omvandling.

Det är under en relativt begränsad period, som de lokala politiska instanserna i resp. kommuner i ytterområdet har haft något avgörande inflytande över bebyggelseutvecklingen. Den centrala moderstadens politiska roll blir därför desto mer väsentlig att ta hänsyn till vid en analys av utvecklingen även utanför dess egentliga beslutsområde.

Det politiskt-ideologiska perspektivet innefattar även idéernas och ideologiernas förverkligande i den s.k. konstgjorda miljön. En svårighet som är förenad med all idéhistorisk analys ligger just däri, att behandla idéproduktionen i det ekonomiska och sociala sammanhang i vilken den ingår som en del.

Alla försök att "renodlat" isolera förändringskrafter av olika slag från varandra, får sägas bottna i en felaktig föreställning om den inbördes relationen mellan förändringar som å ena sidan är hänförliga till en ideologisk överbyggnad och en viss "tidsanda", och å andra sidan till en materiell bas.

I denna undersökning kommer de idé-historiska aspekterna på omvandlingen och bebyggelseutvecklingen i ytterområdet att kanske bli minst framträdande, och snarare få syftet att ytterligare klargöra innebörden av den politiska och ekonomiska utvecklingen. En studie av idéutveckling och idéproduktion som knutits till den urbana miljöns utformning under ett så långt tidsskede som här avses kräver sin egen undersökning. Ambitionen får då begränsas till att ge en antydning om de många olika idéer och ideal som präglade ytterområdets utbyggnad och ny-kolonisation under det tidigaste skedet i storstadens tillväxt.

Det "formal-rättsliga" perspektivet

Vid sidan av ett ekonomiskt och politiskt-ideologiskt perspektiv på omvandlingsprocessen i storstadens ytterområden intar det formal-rättsliga perspektivet på samma utvecklingsförlopp en väsentlig plats i en histo-

risk analys av rumsligt/social förändring. Det formalrättsliga systemet av lagar, förordningar samt förvaltningsstruktur och administrativ praxis under skilda tider, utgör i sig en alldeles speciell funktion av den samhälleliga maktutövningens realitet, nämligen den reglerande och kontrollerande. Den är därför speciellt viktig att belysa, när man som här har ambitionen att i ett historiskt perspektiv knyta förändringar i den yttre miljöns utformning och den rumsliga organisationens principiella uppbyggnad till motsvarande inre förändringsfaktorer.

Det formal-rättsliga perspektivet på bebyggelseutvecklingen och urbaniseringen av ytterområdet innehåller ett flertal aspekter på hur kontrollen av mark och bebyggelse varit fördelad på olika privata och offentliga beslutsagenter. I ett formal-rättsligt perspektiv på omvandlingens förlopp betonas dess beroende av exploateringsförfarande och fastighetsbildning, av administrativ struktur och övergripande lagstiftning. Hänsynstagande till "beslutsområdena", deras storlek, gränser och rättsliga innebörd under skilda tider blir, liksom studiet av olika ägarekategoriers materiella villkor och agerande, direkt klagörande för hur omvandlingsförloppet gestaltat sig i ett historiskt perspektiv.

Fastighets-, bebyggelse- och planlagstiftningen kan ses som den formella, rättsliga grunden för hur förändringar i markens användning och olika transaktioner i samband därmed successivt omgestaltat den yttre miljön. Som fallet är med alla reglerande laginstrument, finns här en "eftersläpning" i relation till å ena sidan en "faktisk" utveckling, och en "framförhållning" i relation till å andra sidan en "eftersträvad" utveckling. Byggnadslagstiftningens utveckling under ett längre tidsskede visar bl.a. detta, då den såväl ämnar att förklara som att bli förklarad av den faktiska utvecklingen.

I hög grad gäller det sista förhållandet för ytterområdet, där förändringarna blir speciellt tydliga och möjliga att direkt utläsa i den yttre miljöns utformning. På detta sätt kan urbaniseringen av ytterområdet sägas ha skett i karakteristiska "etapper" eller omvandlingsfaser, var och en med hänsyn till de formal-rättsliga förutsättningar som under resp. tidsskede funnits för exploatering och byggande.

DEN YTTRE MILJÖNS OMVANDLING

Den kanske mest iögonfallande yttre förändringen av kulturlandskapet har oftast ägt rum i stadens omedelbara närhet och i dess övergångszon (till

landsbygd). Här har tidigare jordbruksmark och obebyggda områden exploaterats för olika former av urban användning, dvs. en i hög grad primär omvandling. Genom att ytterområdet ej kan betraktas isolerat från sin centralt belägna stadskropp, kan emellertid detta betecknas som en "naturlig" zon för stadsområdets vidgning och stadens fortsatta tillväxt.

Den primära omvandlingen av jordbruksmark på visst avstånd från stadskroppen medför i sin tur ofta en sekundär omvandling av det inre och närmast staden belägna randområdet. De omvandlingsförlopp som under en bestämd tidsperiod karakteriserar ytterområdets perifera delar får därför sina direkta motsvarigheter i storstadsområdets mer centrala delar. Omvänt kan vissa förhållanden i ytterområdet direkt härledas till förändringar i själva stadskärnans struktur och funktion.

I storstadens olika tillväxtfaser kommer omväxlande de primära resp. de sekundära förändringarna av ytterområdet att dominera. Under hastigare expansionsskeden koncentreras ofta omvandlingen av ytterområden till dess primära form. Stora markarealer övergår under korta tidsintervall från ren jordbruksmark till stadsbebyggelse. Under lugnare skeden i stadens tillväxt blir ofta den sekundära omvandlingen av redan befintliga bebyggelseområden mer framträdande. När staden vid en viss tidpunkt snabbt börjar expandera, är det i första hand i de naturliga expansions- och tillväxtzonerna utanför det centrala stadsområdet som den primära omvandlingen av större sammanhängande markarealer sker. I de flesta storstadsområden har denna primära omvandling senare resulterat i, att en rad förstadssamhällen uppkommit ofta på stort avstånd från den förindustriella stadskroppen och måst "överhoppa" den redan befintliga bebyggelsen.

Antingen har ytterområdet som i Stockholms fall varit i det närmaste obebyggt - utan några större bysamhällen eller andra spridda bebyggelseagglomerationer - eller också har expansionen delvis skett utifrån lokala tillväxtcentra, vilka så småningom vuxit samman med staden - och med varandra. Även om ytterområdet vid industrialiseringsprocessens början varit i det närmaste fritt från tätare bebyggelse har därefter de många förstadsbildningar som uppstått utanför stadskroppen kommit att utgöra sådana lokala tillväxtcentra. Det är över denna tidigt exploaterade mark som den modernare förortsexpansionen måst ske. Till en början har denna senare fas i omvandlingen av marken koncentrerats till begränsade områden i stadens omedelbara närhet, men med tiden har den kommit att innefatta stora markområden även på längre avstånd från stadskroppen.

Det är när den sekundära omvandlingen av den redan befintliga bebyggelsestrukturen på allvar börjar göra sig märkbar även långt utanför den administrativa stadens gränser, som man återigen med fog kan tala om ett kvalitativt nytt mönster för storstadens areella tillväxt.

I Stockholms, liksom andra städers, utveckling till storstad återkommer med jämna tidsintervall något "lugnare" tillväxtperioder, som innebär att i första hand den redan befintliga bebyggelsen kompletteras och att tomma ytor fylls ut med nya huskroppar. Gränsen mellan äldre förstadsbildningar och modernare förortsbebyggelse är ofta svår att fastställa exakt, men ändå kan vissa tydliga övergångszoner spåras i de flesta storstäder.

Den kontaktgräns, som uppstår i och med att den centralt belägna stadskroppen utvidgas utåt till de tidigaste förstadssamhällena, som anlagts på visst avstånd från stadskroppen - eller uppkommit genom att där belägna byar blivit lokalt expanderande bebyggelsekärnor - har Améen (1964) benämnt "anakronismgräns".² Här är den nytillkomna bebyggelsen belägen närmare stadens kärna än den äldre bebyggelsen. Den andra kontaktgräns, som uppstår där bl.a. flerfamiljshus och mer kompakt bebyggelse fortsätter över äldre förortsområden - ofta en villastadskaraktär - och bildar nya sammanhängande förortsområden utanför dessa på ett betydande avstånd från stadens centrum, kallar han på motsvarande sätt "kronismgräns". Här föreligger det förhållandet, att den äldre bebyggelsen är belägen närmare stadskroppen än den nytillkomna. Helmfrid (1964) har i stället föreslagit terminologin "inversionsgräns - bebyggelsehiatus" för dessa båda företeelser.³ Vilka begrepp man än väljer för att beteckna dessa yttre, ofta mycket påtagliga gränsförhållanden, utgör de i dag karakteristiska inslag i ytterområdets bebyggelsestruktur.

BEBYGGELSENS GENERATIONSVÄXLINGAR

I och med att omvandlingsprocessens yttre förlopp resulterar i att en gång redan urbaniserade markytor återigen omvandlas till nya användningsformer och än mer intensiva utnyttjanden, kan en bebyggelsens första "generationsväxling" sägas ha ägt rum. Denna är ej att förväxla med *befolkningens* generationsväxlingar, t.ex i ett bostadsområde. Även de senare ger ibland upphov till hastiga förändringar av den yttre miljön. Det

gäller då framför allt de förortssamhällen av villastads- och trädgårdsstads-typ, som i samband med att nya ägare som är yngre i ett visst tidsavsnitt ersätter de gamla. Förändringar i bebyggelsen blir då genast mer "motiverade" och ombyggnad resp. nybyggnad av bostadshus kommer lättare till stånd efter sådana ägarskiften.

I bebyggelsens generationsväxlingar intar dock den ursprungliga pagana bebyggelsens omvandling en säregen plats. Här finns exempel på många byggnader från tiden före den omfattande ny-kolonisationen av ytterområdet, som under årens lopp (och ibland över samtliga ovannämnda omvandlingsfaser) kommit att få en helt ny funktion, fastän bebyggelsens karaktär och utförande motiverat en annan. Det finns också många exempel på bebyggelse som ett flertal gånger delvis återfått sin ursprungliga funktion, för att sedan återigen omvandlas.

Som en väsentlig "sekundär" förändringsprocess i samband med storstadens areella tillväxt, får man betrakta den successiva omvandlingen och förtätningen av tidigare en gång exploaterade egnahems-förstäder av trädgårdsstads- resp. villastads-typ, liksom permanentningen av tidigt bebyggda sommar- och sportstugeområden, vilka kring Stockholm varit många. Denna funktionsomvandling och förtätning har oftast, precis som fallet också var när områdena en gång exploaterades för bebyggelse, skett på ett "oplanerat" och spontant sätt, dvs utan någon kommunal eller annan översiktlig planering och reglering. Den har också oftast tillkommit på helt privat initiativ, även om under senare år ett flertal förortskommuner börjat engagera sig i planeringen av dessa områden. Också den "olagliga" permanentningen av sommar- och fritidshus för helårsboende bör inräknas här.

Av betydligt mer ingripande art är emellertid den bebyggelsens generationsväxling, som innebär att tidigare exploaterade markområden övergår till helt nya och mer intensiva utnyttjandeformer. Många av de tidigaste förstadssamhällena utanför Stockholm, som hade karaktären av "kåkstäder" med blandad industri- och bostadsbebyggelse, är idag helt utplånade och har ersatts med modernare industrialanläggningar, trafikleder etc.

Många av de äldre förortssamhällena har också fått ge plats för moderna sådana, där den tidigare glesa villastadsbebyggelsen ersatts av koncentrerad hyreshusbebyggelse. Flera av 1960-talets högexploaterade förortssamhällen uppkom på sådan redan exploaterad mark, t.ex Han-

dens och Täby centrum, även om de flesta förlades till jungfrulig mark i ytterområdets periferi. I randområdet närmast stadskroppen inleddes denna bebyggelsens första generationsväxling redan strax efter sekelskiftet, då ett flertal av de först exploaterade arbetar-förstäderna av villa- och kåkstads-typ fick lämna plats för en motsvarande bebyggelse av kasern- och stenstads-typ.

STADSSAMHÄLLET "INRE" OMVANDLING

När storstaden tillväxer och ytterområdet alltmer kommer att dras in i den process av genomgripande karaktär, som tar sig ett rent fysiskt uttryck i förändringen av markanvändning och utvecklingen av förortsbebyggelse, kan man sluta sig till att stora förändringar också skett i själva grundvalen för dessa yttre förlopp - dvs. i den ekonomiska och sociala organisation, som kännetecknar stadssamhället men även samhället i sin helhet. Denna "inre" omvandling kan också ses som i hög grad förklarande de yttre förändringarna.

Betraktar man sedan ytterområdet i sig, har detta inte bara genomgått yttre förändringar utan även förändrats i funktionellt avseende. Den organisation som i ekonomiskt och socialt hänseende kännetecknade ytterområdet före dess urbanisering, var relativt oberoende och opåverkad av närheten till den växande staden. Den sociala organisation, som dominerade i ytterområdet var tidigare uppenbart mer tillhörigt den "rena" landsbygdens villkor - även om dessa naturligt nog modifierades på grund av närheten till en växande storstad.

För Stockholms del var ytterområdet endast befolkat av en spridd och mindre talrik jordbruksbefolkning, medan den centrala staden inom ett begränsat område hyste en vida större stadsbefolkning. Tidigare märktes också den tydliga gränsen mellan stad och omgivande jordbruksbygd på ett helt annat sätt än nu. Ofta markerades den även med fasta byggnads- och skyddsanläggningar, vilka kommit att bestå långt efter det att grunden för deras existens försvunnit.

I och med industrisamhällets framväxt blir det svårare att definiera gränsen mellan stad och landsbygd, såväl i rumsligt som i socialt avseende. Alltmer får därför funktionella kriterier komma till användning för att bestämma sådana ideala gränser, som inte längre markeras med yttre kännetecken och symboler. Dessa yttre kännetecken utstakade ju tidi-

gare också skarpa gränser mellan två helt olikartade former för social och ekonomisk organisation: stadens resp. landsbygdens. Den funktionella förändringen och "inre" omvandlingen kan därför också begränsat ses som beskrivande den gradvisa övergången från en agrar till en urban produktionsordning, från jordbrukssamhällets till det "stadslösa" storstadssamhällets sociala organisationsform.

Det är dock ej enbart det sociala livets *former* som radikalt förändrats i samband med nykolonisationen av ytterområdet. Till de sociala förändringarna och den funktionella omvandlingen måste också räknas sådana väsentliga förändringar som skett i ägostrukturens och nyttjandeformernas utseende med avseende på marken. Alltsedan ytterområdet för första gången koloniserades har jorden varit mer eller mindre uppdelad på en självägande bondeklass. Koncentration resp. dekoncentration såsom uttryck för jordägandet är två sociala processer, som under olika historiska utvecklingsskeden avlöst varandra. I stockholmsområdet påbörjades en koncentration av den fria bondejorden till ett fåtal större jordägare redan vid slutet av 1600-talet. Det är kanske framför allt denna tidiga inre omvandling, vilken förde med sig att stora sammanhängande domäner länge effektivt skyddades från all önskad bebyggelse, som förklarar skillnaden i tillväxtmönster i förhållande till de kontinentala storstäderna.

RUMSLIGA OCH SOCIALA FÖRÄNDRINGAR

Att studera sambandet mellan rumsliga och sociala förändringar i stadssamhällets utveckling är detsamma som att kartlägga betingelserna för den fysiska "miljöns" utformning i ett historiskt perspektiv. Såväl de yttre förändringarna och den rumsliga organisationen, som de inre förändringarna och den sociala organisationen på olika nivåer i stadssamhällets uppbyggnad kan emellertid vara svåra att kartlägga - dvs. att identifiera och ge en relevant tolkning. Men även om det skulle vara möjligt att finna tillfredsställande former för en sådan analys blir dock frågan om hur sambandet mellan yttre och inre förändringar skall studeras svårare att besvara - åtminstone om en utgångspunkt är, att kausalitetssammanhangen skall belysas. En orsaksanalys kräver ju att orsaksfaktorerna kartläggs över tid - och inte enbart i nuet.

Det är fullt möjligt att lämna det strängt kausala - och ofta också mekaniska - synsättet på överensstämmelsen mellan olika faktorer som verkar förändrande på den urbana miljön. I stället kan ett historiskt "tid-rums perspektiv" anläggas på omvandlingens både inre och yttre förlopp. De funktionella förändringar ytterområdet genomgått kan tidsmässigt sättas i direkt relation till de fysiska förändringar som beskriver samma utveckling. Rent metodologiskt innebär detta att de förra betraktas som speglande de förra men samtidigt omsättande dessa i ett konkret landskap: den yttre bilden av miljön sammankopplas helt enkelt med de inre betingelserna för denna existens. Att skilja mellan yttre och inre faktorer som påverkat den urbana miljön (således både i rumslig och social mening) är endast ett sätt, ett förenklat betrakta två sidor av en och samma utvecklingsprocess.

Att med en sådan utgångspunkt som den ovan beskrivna söka finna enkla orsakssamband mellan yttre och inre förändringsfaktorer, som tillmätts betydelse, vore därför direkt felaktigt. Uppdelningen i yttre resp. inre förändringar är snarare motiverad av rent undersökningstekniska skäl än av ambitionen att på detta sätt komma åt orsakerna till aktuella utvecklingsförlopp. Orsaksanalysen är och förblir i sista hand en fråga om teorins tillämpning, och inte som ofta varit fallet, att "upptäcka", statistiskt signifikanta samband mellan de undersökta faktorerna. Att i en historisk tid-rumsanalys kartlägga inre och yttre förändringar innebär att dessa studeras i ett tidsmässigt sammanhang, som kan innefatta ett flertal olika analysnivåer.

I denna undersökning kommer det att vara de *rumsliga* aspekterna på storstadens struktur och förändring som dominerar i den följande historiska analysen av ytterområdets omvandling. Detta beror mycket på det uppenbara förhållandet, att det är i de rumsliga organisationsmönstren och dessas förändringar, som storstadssamhällets både fysiska och funktionella omvandling kan bli föremål för en historiskt giltig analys som även tillåter direkta jämförelser över tid.

Fastän det således i första hand är de rumsliga aspekterna på marken, bebyggelsen och dess organisation som är föremålet för den följande analysen, har den sociala dimensionen ej lämnats därhän. Tvärtom finns här en ambition att relatera de fysiskt/rumsliga förändringsförloppen till motsvarande sociala förändringsfaktorer, som därvid får

en viktig uppgift i att förklara den yttre miljöns omvandling. Rent allmänt kan man här anse det vara "självkänt", att den fysiska miljö som människans yttre, materiella omgivning utgör, ej kan särskiljas från den sociala miljö och den samhälleliga organisation den under olika tidsskeden ingår i - som en högst påtaglig del.

Även om det är under kvalitativt skilda samhälleliga betingelser som den urbana tillväxtprocessen omgestaltat storstadssamhället som en social organisationsform, kan också dessa förändringar när de ges en rumslig dimension bli föremål för en direkt jämförande historisk analys.

På olika analys-nivåer bör de rumsliga processer som beskriver storstadens tillväxt, analyseras med koncentration på de fysiskt påtagliga händelseförlopp som är relevanta för resp. nivå. Omvandlingens rumsliga förlopp blir därför i viss mån avhängigt den geografiska avgränsning som kommer till användning. De "sociala" förhållanden som kan anses väsentliga för att generera rumsliga processer, spridnings- och koncentrationsförlopp etc. bör därför så långt som är möjligt försöka relateras till resp. analysnivå. Vilka de inre, sociala förändringskrafterna på resp. nivå sedan är, blir i hög grad en fråga om vilken vägledning den teoretiska referensramen ger, men även en fråga om vilka tillgängliga kunskaps- och dataunderlag som existerar.

Såttillvida är det emellertid uppenbart, att den historiska analysen av sambandet mellan rumslig och social organisation i stadssamhällets utveckling under olika tidsskeden, med nödvändighet bör inriktas på förändringar i den rumsligt/sociala uppbyggnaden av ekonomiska, politiska och administrativa beslutsområden av olika slag. Framför allt bör stor vikt läggas på studiet av just ekonomiska beslutsområden, då den maktutövning i rummet som grundar sig på principen om ägande i begränsad mening kan ses som ett direkt uttryck för den materiella produktions egna krav.

ALLMÄNNA UTGÅNGSPUNKTER FÖR DEN HISTORISKA ANALYSEN

Att stora olikheter finns mellan olika städers och storstadsregioners bebyggelsestruktur, markanvändningsförhållanden etc, är på intet sätt förvånande. Den "naturliga" differentiering, som härrör sig från bl a

de yttre förändringsfaktorernas inverkan, ger som resultat ett differentieringsmönster som är många gånger förväntat men ändå samtidigt unikt för varje större geografisk avgränsning av ett landområde. Olikheterna är emellertid ofta av sådan karaktär, att de ej enbart kan förklaras av sådana yttre faktorer och naturliga förutsättningar. Den geografiskt inriktade lokaliseringsteoretiska litteraturen har kanske här mer än andra inriktat sig på att behandla just sådana inre faktorer som är väsentliga för att förklara beteenden som: individernas val av bostad, företagens lokaliseringsval, offentliga och andra institutioners och verksamheters lokalisering i det urbana rummet etc.

Utan att behöva inskränka sig till ett snävt lokaliseringsteoretiskt synsätt, är det av direkt värde att kunna - åtminstone hypotetiskt - klargöra vilka inre förändringsfaktorer som är värda att beaktas i en analys av det urbana tillväxtmönstret i allmänhet, och här mer begränsat till ytterområdet. Det är också av värde att klargöra på vilket sätt yttre och inre förutsättningar och förändringsfaktorer under olika historiska skeenden är relaterade till varandra.

En "given" hypotes är, att ett tidigt kolonisationsförlopps karaktär är av väsentlig betydelse även för det fortsatta bebyggelseutvecklingen och förortsbildningen i ytterområdet.

Skälet till att här främst beröra den tidiga utvecklingen inom området grundar sig således på det förhållandet att sociala såväl som rums- ligen förändringar av viss karaktär på ett tidigt stadium i förortsområdets utveckling, även senare under en lång tid kommer att få avgörande betydelse för omvandlingens lokala förlopp. Såväl sociala värderingar och idéer som förhållanden av mer grundläggande ekonomisk eller social karaktär kommer så småningom att manifesteras i rent fysiska uttryck. Det är på detta sätt man kan säga att inre förhållanden vid en viss given tidpunkt "objektifieras" och därefter vid en senare tidpunkt kommer att verka som inflytelserika yttre förutsättningar för den fortsatta utvecklingen.

På den regionala nivån har genomgripande förändringar i stadssamhällets (eg. "moderstadens") areella tillväxtmönster inträffat på grund av att konstellationen av beslutsområden tillhöriga denna nivå "plötsligt" förändrats. Detta har haft en avgörande betydelse också för hur maktrelationerna i rummet har gestaltats under olika utvecklingsskeden

och för hur "moderstaden" kunnat utöva inflytande på utvecklingen i speciellt ytterområdet.

Genom förändringar i omfattning och geografisk utsträckning av de tre huvudsakliga beslutsområden, som är kopplade till den centrala staden som en ekonomisk, politisk resp. administrativ enhet, har denna också utökat sitt inflytande över bebyggelseutveckling och förstadsbildning i omkringliggande områden.

Ett sådant ökat inflytande från moderstaden har ernåtts genom att denna

- a) förvärvat markegendomar och därmed utökat de befogenheter som varit knutna till domänen och den ekonomiska maktutövningen i rummet,
- b) införlivat (inkorporerat) omkringliggande kommunala samhällsbildningar och landområden och därmed utökat primärkommunens storlek och det politiska inflytandet, som därvid fått större geografisk räckvidd,
- c) på olika sätt utökat det administrativa beslutsområdet (jurisdiktionen) till att på olika samhällsområden innefatta även delar av ytterområdet, fastän dessa fortfarande bibehållits som självständiga kommunala bildningar.

Samtliga här uppräknade (teoretiska) möjligheter för den centrala staden att nå ökat inflytande över bebyggelseutvecklingen i ytterområdet är direkt kopplade till förändringar av existerande ägo- och gränssystem, kommunala indelning resp. administrativa uppbyggnad. De kan därför också betraktas som de tre primärt givna metoder som i alla samhällssystem funnits för den centrala staden att bedriva en kolonisationspolitik gentemot omgivningen.

För att närmare kunna belysa på vad sätt förändringen av de olika beslutsområdena haft inverkan på bebyggelseutvecklingen utanför stadens gränser, måste därför i den empiriska undersökningen speciellt intresse ägnas *moderstadens roll i att förändra dessa.*

I den tidigare framställningen har redan berörts den i stadens första expansionskedje så mycket mer väsentliga och iakttagbara motsättningen mellan stad och omgivande landsbygd. I gränsområdet mellan stad och omgivande jordbrukslandskap har alltid två helt motsatta och delvis konkurrerande produktionssystem mötts och uppblandats med varandra - det agrara resp. det urbana produktionssystemet. På den regionala nivån framgår också att väsentliga skillnader funnits mellan de i regionen in-

gående delarna, numera förortsområdena, med avseende just på jordbrukets livskraft.

En grundläggande hypotes utgår ifrån att det är de markegensförhållanden, vilka har karakteriserat landområdet runt den expanderande stadskroppen, som i hög grad kommit att påverka utvecklingen inom området ifråga. Detta är en generell hypotes, som vidare behöver utvecklas för att, som syftet i detta sammanhang är, kunna belysa just den del av urbaniseringsförloppet som på den regionala nivån varit speciellt beroende av ägostrukturens förändringar. Även den lokala regleringen av markens utnyttjande har därför kommit att bli beroende av denna på olika sätt. Genom att markens iordningsställande för olika verksamheter och funktioner är en nödvändig förutsättning för att man skall kunna diskutera dess användning i sociala termer, blir också olikheter i ägandet av mark i hög grad kopplat till den sociala strukturens olikheter över en geografisk yta - förutsatt att den grundläggande hypotesen har en empirisk giltighet åtminstone på den regionala nivån. Att den har denna giltighet för ett flertal specialfall i stockholmsområdet behöver knappast diskuteras. Det är ett välkänt förhållande att större landområden i storstadens omedelbara närhet ända fram till vår tid, kommit att behållas som värdefulla friområden utan bebyggelse just på grund av det starka motstånd mot urbanisering som mött såväl privata som kommunala önskemål om exploatering. Det är också ett välkänt faktum, att i ett flertal fall, då detta motstånd ofta i samband med ägarskifte av något slag överbryggats, dessa områden snabbt kommit att utnyttjas för koncentrerad bostadsbebyggelse.

Även om urbaniseringstrycket gjort att motståndet slutligen överbryggats har den relativa utvecklingen lett till att olikheterna mellan olika delar av ytterområdet permanentats, sett utifrån ett längre tidsperspektiv. Omvandlingen har därför ofta fått ett mer dramatiskt och hastigare förlopp i de områden, som på grund av markägoförhållandenas beskaffenhet under en lång tid varit resistent mot urbanisering och exploatering.

Ovanstående diskussion av "inre" förändringar som varit av betydelse för för den yttre miljöns omvandling får anses tillräcklig som metodologisk "ram" för den fortsatta undersökningen. I ett följande kapitel överflyttas intresset helt till påtagliga yttre händelseförlopp.

KAPITEL IV
MARKANVÄNDNING OCH BEBYGGELSE KRING STOCKHOLM
UNDER ETT SEKEL

EN KRONOLOGISK ÖVERSIKT AV YTTER-
OMRÅDETS OMVANDLINGSFASER ¹

Det karakteristiska för Stockholms utveckling till storstad, liksom för alla storstadsregioner med en centralt belägen för-industriell stadskropp, har varit den omfattande förstadsbildningen i stadens omgivningar under jordjobberiets epok, vilken kan sägas ha inletts ungefär samtidigt med industrialismens genombrott. Det är därför också uppenbart, att stadens tillväxt under en lång period mer kommit att bestämmas av och anpassas till den privata mark- och byggspekulationens naturliga vinstintresse, än av allmänna samhälleliga krav och behov.

Speciellt påtaglig har den spekulativa inriktningen varit på den samhällsbildning och bebyggelseexpansion som skett *utanför* den centrala moderstadens administrativa gränser, dvs i *ytterområdet*. Det är även i detta område som för nu i det närmaste exakt ett sekel sedan den första "fria" förstadsbildningen ägt rum - för att därefter under helt olikartade villkor och nya förutsättningar utvecklas mot alltmer reglerade former.

I detta sammanfattande kapitel skall ett försök göras, att överblicka bebyggelseutvecklingen i ytterområdet kring Stockholm under hela den tid förortssamhällen av olika typ och av olika orsaker tillkommit utanför den centrala moderstaden. Givetvis måste en sådan översikt bli högst "summarisk", varför här endast kan anges de stora linjerna

i denna utveckling och de verkligt ingripande förändringarna av ytterområdets fysiska och rumsliga struktur. Kapitlet får därför i första hand ses som en introducerande sammanfattning av de följande kapitlen.

Det är givetvis en besvärlig och även något pretentiös uppgift, att försöka sammanfatta generationers livsverk och historiskt-materiella förväry på några få sidor, men ett försök i den riktningen skall ändå göras utan att därför hemfalla åt någon allmän "utvärdering" av det historiska skeendet - något som ju ofta blir fallet vid en alltför ytlig analys som denna. Det är i första hand på en regional analys-nivå som det är av intresse att se hur det areella tillväxt- och omvandlingsförloppet konkret gestaltat sig - och då genom att anknyta till de kanske mest karakteristiska morfologiska inslagen i ytterområdet: de som sammanhänger med kommunikationernas och trafikmedlens utveckling och som ger de yttre förutsättningarna för en förändrad markanvändning och bebyggelseorganisation.

Ofta har kommunikationernas betydelse för den tidiga (och även moderna) förortsbebyggelsens lokalisering överdrivits och getts en felaktig funktion som lokaliseringsfaktor, vilket finns anledning att understryka redan på detta stadium. Att i det följande ändå den traditionellt vedertagna synen på storstadens tillväxt som en "funktion" av trafikmedlens utveckling kommit att utgöra den ledande principen för den kronologiska översikten av bebyggelseutvecklingen, beror främst på att den ju faktiskt utgör en lättöverskådlig och strukturerande faktor. Att den därför också skulle vara den mest betydelsefulla lokaliseringsfaktorn är ej alls sagt.

Det skulle givetvis vara värdefullt, att förutom till denna "yttre" strukturerande faktor anknyta en översikt av detta slag till de olika "inre" förhållanden, som under skilda tider haft ett väsentligt inflytande på bebyggelsestrukturens förändringar och storstadens areella tillväxtmönster. En sådan mer verklighetsanknuten översikt skulle emellertid i detta sammanhang bli alltför omfattande i förhållande till sitt syfte, varför den mer ingående *analysen* av bebyggelseutvecklingens förlopp helt lämnas till efterföljande kapitel. I dessa relateras bebyggelseutvecklingen och förstadsbildningen i ytterområdet till sådana inre förändringsfaktorer som är väsentliga för att förklara annars till synes spontana och tillfälliga variationer i den yttre miljöns omvandling. I detta sammanfattande kapitel skall endast ges

en komprimerad bild av hur markanvändnings- och bebyggelsemönstret i ytterområdet förändrats över ett sekel, varför också tyngdpunkten här läggs på en regional beskrivning av de olika omvandlingsfaserna.

YTTEROMRÅDETS OMVANDLINGSFASER

Markanvändningen i ytterområdet har varit (och är i viss mån fortfarande) kopplad till ett begränsat antal funktioner, som ytligt sett bestämt och givit området dess karakteristiska rumsliga differentiering i jämförelse med den centrala stadens. Dessa funktioner är dels av sådant slag, att de ger upphov till en substantiell fysisk struktur, och dels sådana som i den yttre miljön ej får några direkt påtagliga fysiska uttryck. Till det förra kategorin hör utnyttjanden av marken för bostads-, industri- och affärsändamål, men även - fastän i en mer begränsad omfattning - markens användning för offentliga institutioner och allmänna anläggningar av vitt skilda slag, såsom kyrkogårdar, vatten-, renings- och kraftanläggningar etc. Speciellt påtaglig som upprepad men variationsrik bebyggelseform är väl det i ytterområdet så ofta förekommande vattentornet - med dess också i högsta grad substantiella innehåll. Många andra exempel skulle kunna nämnas.

Alla dessa yttre markanvändningsformer har gett upphov till geografiskt avgränsade fysiska mönster. Den mest spridda och kanske också mest "upplevbara" markanvändningsformen av detta slag är dock den, som är kopplad till transportfunktionen. Gator och vägar, trafikanläggningar, lagerbyggnader, terminaler och flygfält etc avsätter mycket påtagliga spår i landskapsbilden. Samtidigt utgörs också en mycket stor andel av den konstgjorda miljön och den bebyggda markens areal av just "transportytor".

Till det senare slaget av markanvändning, som ej på samma sätt kan sägas resultera i någon upplevbar substantiell struktur av ovanstående slag, hör olika typer av markens utnyttjande för jordbruksändamål, rekreations- och fritidsändamål, naturskydd etc. samt givetvis den resterande markens "användning" som ej har något bestämt ändamål.

Som redan tidigare nämnts är det under en mycket lång period som ytterområdet genomgått sin gradvisa omvandling från att ha varit en ren skogs- och jordbruksbygd till att bli ett rikt sammansatt storstadslandskap med övervägande urban markanvändning. Under en mycket lång

tidsperiod har ej heller markens användning och bebyggelsens lokalisering varit föremål för någon offentlig reglering och översiktlig planering. Den "lokala" planering som kännetecknat ytterområdets omvandling har i hög grad varit förbunden med själva ägandet av marken och därmed sammanhängande nyttjanderätt. Ytterområdets nuvarande rumsliga organisation och fysiska struktur är därför också resultatet av alla de krafter som verkat - ofta i helt motsatta riktningar - under en enda sammansatt historisk utvecklingsprocess.

I denna utvecklingsprocess kan man urskilja olika faser, som på ett karakteristiskt sätt skiljer sig från varandra, såväl med avseende på de faktorer som under resp. tidsskede varit de mest betydelsefulla för bebyggelseutvecklingen i området, som med avseende på bebyggelsens karaktär, lokalisering och planering. Dessa *omvandlingsfaser* är emellertid ej alltid möjliga att klart och entydigt avgränsa i tiden, utan kan tidsmässigt överlappa varandra, påverka varandra och ibland mer eller mindre uppblandas med varandra. Även om det således kan vara vissa problem med en "exakt" tidsbestämning i ett sammanhang som detta, utgör ändå följande tidsgruppering ett försök att sammanfatta omvandlingens yttre förlopp under hundraårsperioden 1870 - 1970.

Mot bakgrund av trafikmedlens utveckling kan undersökningsperioden översiktligt indelas i fyra huvudsakliga omvandlingsfaser, som alla inneburit större genomgripande förändringar i ytterområdets markanvändnings- och bebyggelsemönster. I en historisk-geografisk analys framstår därför a) järnvägstrafikens framväxt, b) spårvägstrafikens framväxt, c) busstrafikens framväxt samt d) privatbilismens och pendeltrafikens framväxt som de mest tydliga "teknologiska" utvecklingsförloppen i ytterområdets omvandling från jordbruksbygd till storstadslandskap. Den första omvandlingsfasen, som inrymmer såväl fjärrbanesystemets som lokalbanesystemets utbyggnad, innefattar de två tjuugoårsperioderna mellan ung. åren 1870 - 1910, då järnvägslinjerna tillkom. Den andra omvandlingsfasen kan bestämmas till den efterföljande tjuugoårsperioden 1910 - 1930, under vilken nästan samtliga spårvägsförbindelser mellan ytterområdet och den centrala stadskroppen etablerades. Den tredje omvandlingsfasen kan på motsvarande sätt bestämmas till tjuugoårsperioden 1930 - 1950, under vilken huvuddelen av busstrafiksystemet sträcktes ut till ytterområdets olika delar. Den sista omvandlingsfasen innefattar slutligen de två senaste decennier-

na, dvs. perioden 1950 - 1970, då framför allt privatbilismen genomgick en markant expansion som innebar något av en "revolution" för ytterområdets markanvändnings- och bebyggelsemönster. Denna tjugooårsperiod medförde för randområdet närmast staden också en genomgripande förändring av det kollektiva trafikförsörjningssystemet. Fr.o.m. år 1950 började tunnelbanenätet byggas ut och ersatte snart därefter helt det tidigare systemet av lokalbanor och spårvägslinjer inom stadsområdet. På samma sätt innebar pendeltågtrafikens framväxt en väsentlig förändring av de kollektiva transportförbindelserna mellan den centrala stadskroppen och ytterområdets mer perifera delar. Under senare år har en utbyggnad av tunnelbanesystemet även utanför moderstadens administrativa område påbörjats, liksom ersättandet av de äldre lokaljärnvägsförbindelserna med pendeltågtrafik fortsatt. Även om denna sista tjugooårsperiod framför allt karakteriserats av just privatbilismens ökade omfattning, har således under samma period stora förändringar skett i det kollektiva, spårbundna transportsystemet i ytterområdets olika delar.

I. YTTEROMRÅDETS NY-KOLONISATION I SAMBAND MED JÄRNVÄGS-TRAFIKENS FRAMVÄXT (PERIODEN 1870 - 1910)

Fjärrbanornas utbyggnad inleddes med anläggandet av västra resp. norra stambanan. Linjen Stockholm - Södertälje (västra stambanelinjen söderut) öppnades för trafik redan år 1860 och norra stambanelinjen Stockholm - Uppsala år 1866. Kort tid därefter (1871) tillkom den s.k. "sammanbindningsbanan", som möjliggjorde direkt förbindelse mellan de norra och södra delarna av ytterområdet över Centralstationen, vilken blev färdig år 1872.

Under relativt lång tid förblev emellertid ytterområdet i sin helhet opåverkat av den revolutionerande tekniska förändringsfaktor, som ändå järnvägarnas tillkomst innebar för en spridning av bebyggelsen utanför den centrala stadskroppen. Till en början förändrade järnvägarna på ett högst marginellt sätt endast landskapet i sin omedelbara närhet, genom att de här gav upphov till en viss nybebyggelse i anslutning till redan befintlig jordbruksbebyggelse och nya stationer.

Fr.o.m. 1870-talets mitt förändrades bilden något. Under de två decennier som följde därefter tillkom ett flertal nya järnvägsförbindelser, framför allt i riktning norrut. Västeråsbanan och Roslagsbanan öppnades för trafik åren 1876 resp. 1889, och det var dessa på privat initiativ anlagda "fjärrbanor" som skulle få en avgörande betydelse för den tidigaste förstadsbildningen och bebyggelseutvecklingen på visst avstånd från stadskroppen. Vid mitten av 1870-talet fick Stockholm sin första "perifera" förort, som direkt kan sammankopplas med ett nytt mönster för stadens tillväxt. Det var Sundbyberg, som exploaterades från början som en "småhusstad" kring stationen vid Västeråsbanan. Strax därefter exploaterades ett flertal markområden i närheten av järnvägslinjerna i både Solna, Bromma, Spånga och Järfälla socknar. Genom att bibanor anslöts till huvudjärnvägarna kunde också mer avsides belägna domäner tidigt exploateras för villabebyggelse.

Förutom den perifert lokaliserade förortsbebyggelsen av ovannämnda slag, fick under perioden 1870 - 1890 den s.k. "utomgränsbebyggelsen", dvs. den förortsbebyggelse som lokaliserades till områden omedelbart utanför den centrala moderstadens jurisdiktion, en allmän omfattning. Den mest påtagliga koncentrationen av förortsbebyggelse i ytterområdet av detta senare slag uppstod strax söder om stadsgränsen, vid Liljeholmen och Årstadal i Brännkyrka socken.

Utomgränsbebyggelsen närmast stadskroppen kunde, på grund av att den direkt sammanhänge med utflyttningen av fabriker och industrianläggningar från stadsområdet, lokaliseras relativt oberoende av järnvägar och kollektiva transportförbindelser. I de inre delarna av ytterområdet växte därför snart förstadsliknande samhällsbildningar upp överallt där industrin etablerade sig. Därför kan man här främst tala om mer eller mindre självständiga industriförorter som alla kännetecknades av sin högst spontana och oreglerade utveckling till s.k. "kåkstäder" för fabriksarbetarna på platsen.

Lokalbanornas utbyggnad var den mest väsentliga förändringen i kommunikationernas utbyggnad under den följande tjuugoårsperioden 1890-1910. Då öppnades ett flertal nya järnvägar av "lokalbanetyp" för trafik: Saltsjöbanan (år 1893), Djursholmsbanan (år 1895), Nynäsbanan (år 1901) samt den tidigare anlagda Roslagsbanan utsträcktes nu till Åkersberga (år 1901) och Österskär (år 1906).

Liksom fallet med fjärrbanorna under föregående tjugouårsperiod var det även under denna period i stor utsträckning ytterområdets perifera delar som kom att exploateras för bebyggelse. Nu togs emellertid jämfört med tidigare betydligt större markområden i anspråk för anläggandet av nya villastäder och förortssamhällen på relativt stort avstånd från den centrala staden. Ofta kunde järnvägsföretaget vara detsamma som exploateringsföretaget, som efter inköp av en större privatdomän hade att förse denna med kollektiva transportförbindelser innan den bebyggdes. Från början var det i påfallande hög grad tillgången på lämplig exploateringsbar mark i ytterområdet, som kom att bestämma lokaljärnvägarnas sträckning och ändpunkter. Något förenklat kan man säga, att markägoförhållandena närmast stadskroppen länge tvingade ut de större exploateringsföretagen till ytterområdets periferi, varför det också blev en tvingande nödvändighet att tidigt förse ytterområdet med förhållandevis långa och dyrbara förortsbanor.

Sammanfattningsvis kan ovanstående två faser i ytterområdets omvandling som direkt sammanhängde med järnvägarnas, dvs. fjärrbanesystemets resp. lokalbanesystemets utbyggnad betecknas som *den tidiga förstadsbildningens period*. Denna period innefattar huvudsakligen två rumsligt/sociala förändringsförlopp i storstadens tillväxt, som här ytterligare kan få belysa bebyggelseutvecklingen under tiden 1870 - 1910, nämligen å ena sidan "*industrins oplanerade decentralisering*" och å andra sidan "*bostadsfunktionens oplanerade decentralisering*". Begreppet "oplanerat" står här helt enkelt för det förhållandet, att offentliga myndigheter i mycket ringa grad styrt eller kontrollerat utvecklingsförloppen - i motsats till förhållandet under senare omvandlingsfaser av likartat slag. Då dessa rumsligt/sociala förändringsförlopp under den tidiga förstadsbildningens period gav upphov till kvalitativt skilda strukturella förändringar i ytterområdets markanvändningsmönster, finns anledning att säga något om de förstads typer som brukar förknippas med dessa.

"*Industrins oplanerade decentralisering*" och företagens utflyttning från malmarna och det centrala stadsområdet till ytterområdet medförde samtidigt en omfattande bosättning där - främst av arbetare. Ett av de första exemplen på utlokalisering av industriföretag från moderstaden var utflyttningen av en stearinljusfabrik från Klaraområdet till Alvik (i Bromma socken) redan år 1864. Det blev emellertid

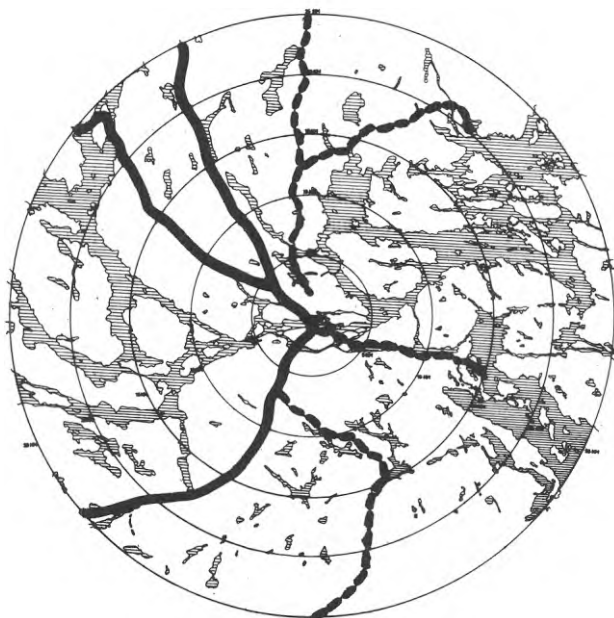

Fig. 1 Stambanornas (heldragna linjer) och lokalanornas (streckade linjer) sträckning år 1910.

först i och med 1880-talets högkonjunktur som man kan börja tala om en verklig decentraliseringsvåg för stockholmsindustrins del. Under de båda därefter följande decennierna vidtog en omfattande utflyttning av fabriker till områden strax utanför stadsgränsen (i socknarna Brännkyrka, Nacka, Bromma, Solna m.fl) och en livlig nygrundning av industrier förstärkte ytterligare denna process. Med industrins utflyttning följde helt nya krav på markens utnyttjande också för bostadsbebyggelse och nya samhällsbyggnader. Snart hade en rad arbetarförstäder vuxit upp i direkt anknötning till de nya fabrikena, varför begränsade delar av ytterområdet redan långt före sekelskiftet fått en helt urban karaktär med ett intensivt utnyttjande av marken. Exempel på sådana arbetarförstäder - förutom den tidigare omtalade utomgränsbebyggelsen - i närheten av större industrietablissemang på visst avstånd från stadskroppen var Sundbyberg, Huvudsta, Hagalund och Alby - alla belägna nordväst om staden.

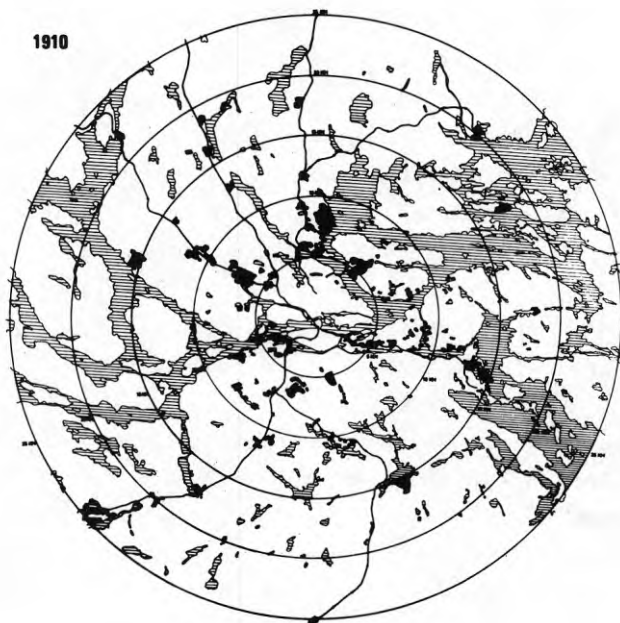

Fig. 2 Bostadsbebyggelsens utbredning utanför stadskroppen ca år 1910.

Såväl den tidigaste utomgränsbebyggelsen av "kåkstads-karaktär" som de därefter följande arbetar-förstäderna kan således direkt sammankopplas med den förändring som innebar att industrin av olika orsaker fick ett nytt lokaliseringsmönster. Det var framför allt de inre delarna av ytterområdet som tidigt kom att tas i anspråk för industri- och arbetarbebyggelse. På betydligt längre avstånd från den centrala stadskroppen ägde däremot den förstädsbildning rum, som i första hand får sammankopplas med ett i grunden förändrat boendemönster och en allmän utflyttning från "stenstaden" till nya bostadsförorter.

"Bostadsfunktionens oplanerade decentralisering" får beteckna den utveckling som innebar att nya samhällsbildningar uppstod i ytterområdets olika delar utan att därför vara resultatet av att arbetstillfällena flyttades ut. Den "frivilliga" utflyttningen från stadsområdet inleddes i början av 1890-talet, då den besuttna borgarklassen gavs möjlighet att lämna sina stadsvåningar för att bosätta sig i patricier-

förstadens lantliga och rofyllda omgivningar. De första patricier-förstäderna uppstod på relativt långt avstånd från den centrala stadskroppen och var därför möjliga endast i det fall kollektiva transportförbindelser med denna kunde anordnas. Dessa nya förortsinvånare var ju ett exempel på tidiga "pendlare", som nästan uteslutande hade sin dagliga sysselsättning förlagd till city. Lokaljärnvägarnas sträckning blev ofta helt beroende av de nya förstädernas lokalisering till tillgänglig mark - ofta på betryggande avstånd från de uppväxande industrisamhällena och arbetar-förstäderna. Exempel på kombinationen lokaljärnväg - patricierförstad är t.ex Djursholm och Saltsjöbaden, båda från 1890-talets början.

Även om det var först fr.o.m. 1890-talet som utflyttningen från stadsområdet fick en sådan omfattning att den gör skäl för beteckningen "decentraliseringsvåg", hade denna en längre tid föregåtts av en liknande utflyttning till stadens omgivningar under framför allt sommarhalvåret. Runt omkring den centrala stadskroppen uppstod därför med tiden en relativt omfattande bebyggelse, som endast utnyttjades sommartid av stadens besuttna borgare. Denna tidiga generation "fritidshus" förlades ofta till öar och längs vattenleder, som möjliggjorde bekväma transportavstånd under en tid då reguljära trafikförbindelser landvägen ej var att föredra. Vid tillkomsten av ångbåtstrafiken - och därefter järnvägstrafiken - kunde denna typ av tidig säsongsbosättning flyttas ut också till mycket perifera delar av ytterområdet.

Från början var det främst malmarna som kom att utnyttjas för olika former av dubbel bosättning, liksom de lantliga områdena strax utanför stadsgränsen. "Malmgårdar" och "fåfångor" är exempel på sådan bebyggelse, som där den finns kvar idag fått en helt annan användning. Mot slutet av förra seklet har beräknats att endast ett mindre antal sommarhus fortfarande var i bruk inom stadens dåvarande administrativa område. Sommarbosättningen blev i fortsättningen en företeelse helt utanför den centrala moderstadens gränser. I samband med den allmänna decentralisering av bostadsfunktionen som ledde till att ytterområdet i allt högre grad började exploateras för bostadsbebyggelse, togs även sommarboplatserna i anspråk för helårsbosättning. Den tidigare säsongsbosättningen utsträcktes med andra ord helt enkelt över hela året. Många av de förnämna sommarboplatser som under en lång följd

av år hunnit utbildas i stadens omgivningar förändrade emellertid också helt sin sociala karaktär. Så var fallet där närheten till de nya fabrikena och arbetar-förstäden blev alltför besvärande. Ett betydande exempel på en snabb omvandling från sommarboplats till arbetar-förstad utgör Gröndal söder om Stockholm, där stockholmsborgarnas utgårdar och sommarresidens efter ett par decennier hade ersatts av kåkstadsbebyggelse och hyreskaserner för bl.a Liljeholmens fabriksarbetare.

Borgarklassens säsongsbosättning kom efter sekelskiftet att spridas till också andra samhällsklasser och överklassens patricier-förstäder följdes snart av speciella samhällsbildningar för såväl tjänstemän och småborgare som för hantverkare och arbetare. Den stora bostadsbrist som uppstod i Stockholm strax efter sekelskiftet och som kulminerade åren 1907-1908 medförde en betydande efterfrågan på nya bostäder i ytterområdet från alla samhällskategorier, varför också snart en omfattande exploatering och spekulation i mark blev följden.

Stora markområden exploaterades nu för olika typer av småhusbebyggelse - alltifrån mindre egnahem enbart som bostad åt en familj, till större jordbruks- och trädgårdslotter, vilka samtidigt tjänade som en väsentlig försörjningskälla. Egnahemslånefonden daterar sig från år 1905, och denna kom efter en tid att väsentligt bidra till småhusbebyggelsens utbredning i såväl ytterområdets perifera delar (olika typer av jordbruks-egnahem) som i randområdet närmast staden (främst bostads-egnahem).

Därmed kan den första omstrukturerande fasen i ytterområdets utveckling sägas vara avslutad. Kolonisationsförloppet i samband med järnvägstrafikens framväxt under den tidiga förstadsbildningens period 1870 - 1910 förbyttes nu i ett expansionsförlopp med en snabb tillväxt under den följande tjuguarperioden 1910 - 1930. Tidsmässigt överensstämde denna senare utvecklingsfas med spårvägslinjernas utbyggnad i det inre randområdet och denna stadsutvidgningens period gavs även en administrativ och formal-rättslig innebörd i och med moderstadens inkorporeringar av omkringliggande socknar.

Drömmen om det "egna hemmet". Tomträttsupplåtelse år 1910 (ovan) och år 1970 (nedan).

II. YTTEROMRÅDETS SUB-URBANISERING I SAMBAND MED SPÅRVÄGSTRAFIKENS FRAMVÄXT (PERIODEN 1910 - 1930)

Spårvägslinjernas tillkomst var den mest väsentliga förändringen av ytterområdets kommunikationer under det skede av storstadens tillväxt som här betecknats som "*stadsutvidgningens period*". I motsats till järnvägarna som fick stor betydelse för urbaniseringen av ytterområdets perifera delar, innebar spårvägarnas utbyggnad från den centrala stadskroppen huvudsakligen en förändrad markanvändning i randområdet närmast denna.

Detta var också ett av skälen till att frågan om stadens införlivande av omkringliggande landskommuner blev aktuell. Genom de stora lantegendomsköpen i Brännkyrka och Bromma socknar förfogade moderstaden över stora landområden som så småningom kunde bidra till bostadsförsörjningen i staden. Det var därför följdenligt just dessa två socknar som först kom att läggas under den centrala stadens egen jurisdiktion. Detta skedde genom inkorporeringen av Brännkyrka år 1913 och av Bromma år 1916. Den för andra växande städer så karakteristiska expansionspolitiken - här i politiskt-administrativt hänseende - vilken dock påbörjades redan under de tidigaste industrialiseringsskedet, hade därmed slutligen inletts även för Stockholms del. Det behöver ej tilläggas att införlivandet av grannkommunerna och upphävandet av dessa som självständiga lokala beslutsområden ej skedde utan större friktioner och meningsskiljaktigheter. I princip påbörjades den livliga debatten om den politiska maktfördelningens utseende i storstadsområdet - som sedan med jämna intervall ständigt aktualiserats åter till våra dagar - redan strax efter sekelskiftet.

Fram till inkorporeringen av Brännkyrka utgjorde således den administrativa staden Stockholm ett centralt område, som ej omfattade mer än Gamla stan, Malmarna och Kungsholmen samt Norra resp. Södra Djurgården. Långt efter det att förortsbildningen i ytterområdet nått ansevärda proportioner var fortfarande stor del av stadsområdet helt obebyggt. Så var t.ex. fallet med Norra Djurgården, vilket område så sent som år 1868 utbröts från Solna socken och lades till Stockholms stad. Ett undantag var Djurgårdsstaden, som länge utgjorde Stockholms enda "förort" i utomgränsläge, och vars bebyggelse härleds till det en gång självständiga industrisamhälle som här uppkom redan på

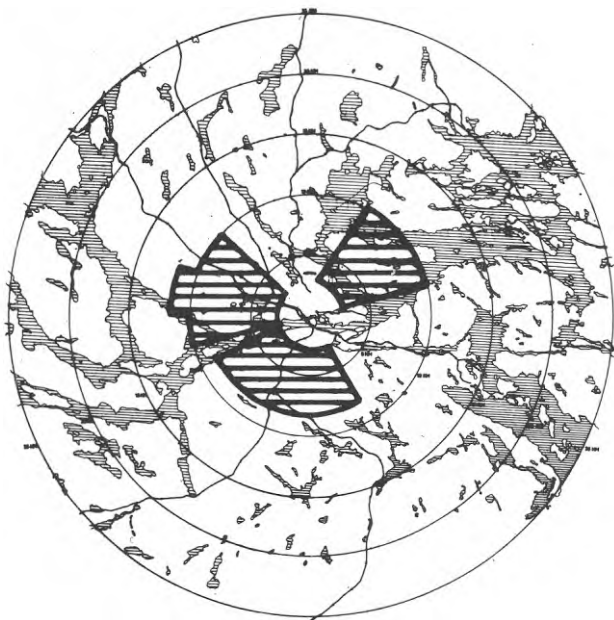

Fig. 3 Spårvägslinjernas ung. influensområden i randområdet närmast utanför stadskroppen år 1910.

1730-talet kring Lodsachs skeppsvarv. Betydligt senare kom Hjorthagen länge att utgöra Stockholms enda förort i ett läge innanför stadens administrativa gränser. Båda dessa "avvikande" förstadslokaliseringar kan således förklaras av gränsförskjutningen i samband med inkorporeringen av Djurgårdslandet, som ej på samma sätt som de senare inkorporeringarna föranleddes av den centrala moderstadens strävan att nå kontroll över ytterområdet för att möjliggöra sin egen expansion.

Egnahemsbebyggelsens utbredning var det mest framträdande yttre draget i urbaniseringen av stockholms omgivningar under stadsutvidgningens period 1910-30.

Egnahemsrörelsen, som från början hade sin grund främst i de missförhållanden som karakteriserade den svenska landsbygden i allmänhet, och lantarbetarfamiljernas levnadsvillkor i synnerhet, var intimt förbunden med jordfrågans lösning. Egnahemsbildningen uppfat-

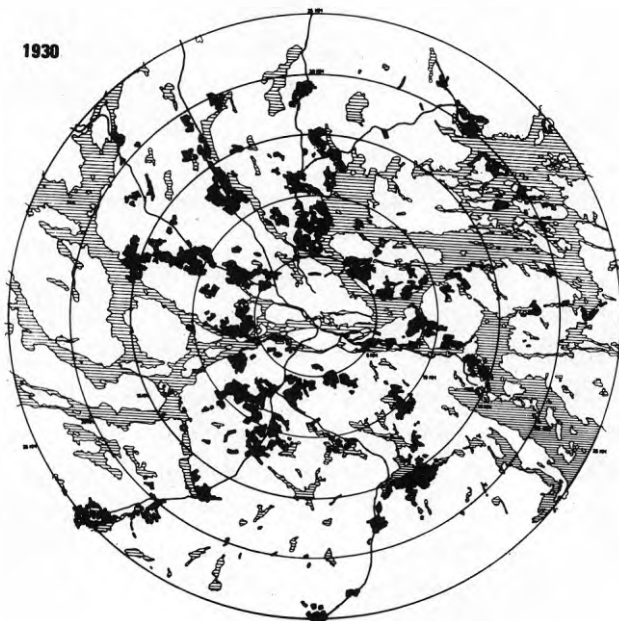

Fig. 4 Bostadsbebyggelsens utbredning utanför stadskroppen ca år 1930

tades som en lösning på problemet med jordbrukets otillräckliga avkastning, där man genom en uppdelning av den redan odlade jorden på mindre brukningsenheter tänkte sig höja dess för nationalvälståndet så väsentliga produktionsförmåga. Samtidigt såg man egnahemsbildningen som ett led i att motverka en fortsatt emigration, då landsbygdens befolkning härigenom kunde beredas såväl nya förtjänstmöjligheter som bostäder.

I stockholmsområdet kom egnahemsbildningen redan från början att få två olikartade uttryck: dels fick den stora bostadsbristen i det inre stadsområdet som följd en omfattande produktion av *bostads-egnahem* för både tjänstemän, hantverkare och arbetare, och dels tillskapades genom uppdelningen av större jordbruksegendomar talrika *jordbruksegnahem*.

De nya egnahems-förstäderna av villastads-karaktär lokaliserades i första hand till de inre delarna av ytterområdet närmast den centra-

la staden. Flertalet av tidigare omnämnda spårvägslinjer anslöt också till dessa från början "renodlade" bostads-förorter, vilka liksom de tidigare patricier-förstädena krävde kollektiva transportförbindelser till det centrala stadsområdets huvudsakliga arbetsplatskoncentrationer.

En omfattande egnahemsbildning ägde emellertid också under denna period rum i ytterområdets mer perifera delar. De stora jordbruksdomäner som vid denna tid återfanns överallt i Stockholms omgivning, såsom påtagliga materiella uttryck för adelns och den mäktiga jordägar-klassens totala dominans i området, började nu falla sönder på grund av olönsamhet, köptes upp av bolag och styckades för försäljning. Såväl småbrukskolonier med mindre jordbruks-egnahem som speciella trädgårdsstäder med handelsträdgårdar och mindre lotter för odling och bostads-egnahem bildades på ett flertal platser - relativt oberoende av avståndet till moderstaden. Denna tjänade ju också i detta fall huvudsakligen som avsättningsmarknad för inbyggarnas odlingsprodukter och ej som deras dagliga arbetsplats.

De samhällsbyggnader som i ytterområdet tillkom under en period av stark inflyttning till Stockholm, och som möjliggjorde en första allmän befolkningsomflyttning av i viss mening motsatt riktning, var således helt olikartade med avseende på deras sociala och ekonomiska funktion. Bebyggelsestrukturen i ytterområdets olika delar blev därför också fr.o.m. nu betydligt mer differentierad än tidigare.

Den mest differentierade förortsbebyggelsen återfanns i randområdet närmast staden. Här tillkom redan vid periodens början, i samband med den svåra bostadsbristen, en rad nya hyreshusförstäder, t.ex Aspudden, Midsommarkransen, Gröndal, Råsunda. Överhuvudtaget fick hyreshusbebyggelsen - i form av större bostadshus i sten - en mer allmän spridning utanför stadens gränser fr.o.m. 1910-talet. Tidigare hade den huvudsakligen inskränkt sig till kåk- och kasernbebyggelse i trä för arbetare - och då främst i industri-förorterna. Nu erbjöds även medelklassen hyreslägenheter i de nya bostadsförorterna, som ett alternativ till en bosättning inom stadsområdet.

Det som framför allt förknippas med 1910- och 1920-talet, är dock ej de nya förstädena av stenstads-typ, utan Stockholms stads egnahemsanläggningar, som byggdes ut ung. samtidigt med de förra och liksom dessa var beroende av spårvägsförbindelser med staden. Den första av sta-

dens egnahemsanläggningar i ytterområdet var den i Enskede, som tillkom vid periodens början efter det att tomträttsinstitutet framskapats. Denna följdes de närmaste åren därefter av liknande anläggningar på stadens mark i Bromma. Dessa "trädgårdsstäder" - som ej var att betrakta som trädgårdsstäder i den "fysiska" mening som här getts åt detta begrepp - fick även ett visst inslag av hyreshusbebyggelse.

För dem som ej hade tillgång till den för bosättningen i trädgårdsstäderna nödvändiga, och med tiden allt större kapitalinsatsen, blev "självbyggeriet" ett alternativ till att skaffa sig det egna hemmet. Vid slutet av perioden inleddes det första av staden administrerade självbyggeriet på de inköpta lantegendomarna, och därefter blev småstugebygandet ett årligen återkommande och alltmer utvidgat program för stadens bostadsförsörjning.

Vid sidan av villastäder av olika typ - alltifrån patricier-förstaden med dess magnifika bebyggelse till småstugeområdena med deras standardiserade och enkelt utformade trähusbebyggelse - fick området närmast staden under denna period även ett nytt inslag av helt annan karaktär. Kolonistugebebyggelsen, vars framväxt kan återföras på en samtida "tvillingrörelse" till egnahemsrörelsen, förlades ofta till markområden som var svåra att exploatera för andra utnyttjandeformer, t.ex permanentbebyggelse. Mellankrigstidens "egna sommarnöje" hade även det egna hemmet som direkt förebild, även om det var först i och med 1930-talets begynnande sportstugerörelse som denna typ av dubbel bosättning började sprida sig till de bredare folklagren.

Jämfört med tidigare omvandlingsfaser innebar denna period i storstadens utveckling, att ytterområdets markanvändningsmönster genomgick väsentliga förändringar, som i första hand betingades av att ytterområdet i sin "helhet" nu drogs in under stadens direkta inflytande såsom bostadsförsörjningsområde. Förutom de tidigare arbetar- och patricier-förstäderna, som hållits strängt åtskilda i rummet och lokaliserats till helt olika delar av ytterområdet, tillkom under denna period bostadsförorter för i det närmaste alla tänkbara sociala klasser och inkomst kategorier. Om därför det regionala segregationsmönstret med nödvändighet kom att modifieras, upprätthölls dock fortfarande en tydlig social klasskillnad i rummet på en mer "avgränsad" nivå *mellan* de olika förortssamhällena.

III. YTTEROMRÅDETS KONSOLIDERING I SAMBAND MED BUSSTRAFIKENS FRAMVÄXT (PERIODEN 1930 - 1950)

Tiden efter det att de spårbundna kollektiva trafikförbindelserna byggts ut till dess att privatbilismen på allvar blev en betydelsefull faktor för ytterområdets fortsatta sub-urbanisering, karakteriserades framför allt av att på kommunikationsområdet bussförbindelserna blev allt flertaligare.

Busstrafiksystemets utbyggnad kan därför sägas utgöra den fas, som med hänsyn till trafikmedlens utveckling var den karakteristiska för ytterområdets omvandling under 30- och 40-talet. Den skilde sig i flera avseenden väsentligt från tidigare skeden i storstadens utveckling. Dels kunde busslinjerna med mindre fysiska och andra "naturliga" restriktioner förläggas till mer "godtyckligt" valda områden, och dels kunde de ombesörja såväl den kollektiva fjärrtrafiken som den lokala närtrafiken. Detta fick uppenbart en direkt förändrande verkan på det regionala bebyggelsemönster, som under ett halvt århundrade i huvudsak byggts upp kring ett stationärt bansystem.

De första reguljära bussförbindelserna tillkom redan tidigt på 1920-talet, men det var först i och med 30-talets många större bussföretag som trafiken fick sådan omfattning att den direkt förändrade betingelserna för en fortsatt markexploatering i ytterområdet. Bebyggelseutvecklingen sköt nu fart på de stora markområden, som ej tidigare kunnat exploateras på grund av bristen på transportförbindelser med moderstaden. Men också de redan befintliga förortssamhällena närmast stadskroppen, som fortfarande låg relativt isolerade från varandra - som öar i ett för övrigt orört landskap, kunde genom busstrafikens framväxt utvidga sig över allt större markområden. Denna sistnämnda "lokala" förortstillväxt fick snart som resultat, att större sammanhängande bebyggelseagglomerationer uppstod, först i randområdet närmast staden och senare även på längre avstånd från stadskroppen. Exempel på de förra är sammanväxten av de många gamla villasamhällena i Brännkyrka (Enskede, Stureby, Örby, Älvsjö, Herrängen etc), exempel på de senare är sammanväxten av de municipalsamhällena i Huddinge kommun, som fr.o.m. sekelskiftet började utvecklas oberoende av varandra (Segeltorp, Snättringe, Stuvsta,

Huddinge, Fullersta och Hörningsnäs). Många andra exempel skulle kunna ges på likartade tillväxtförlopp i ytterområdets olika delar.

För randområdet *närmast* stadskroppen innebar trettiotalets början, att markområden som dittills varit förbehållna trädgårdsstäderna och egnahemsbebyggelsen började exploateras för hyreshusbebyggelse. Först kom i nv hyreshusstaden Traneberg, som började bebyggas år 1934. Strax därefter följde hyreshusstaden vid södra Hammarby och mot årtiondets slut Abrahamsbergsområdet nv om staden.

De nya bostadsförorterna, som planerades efter delvis nya "funktionalistiska" idéer, var alla belägna på mark som tillhörde staden och uppläts liksom marken i trädgårdsstäderna enbart med tomträtt.

Hyreshusfronten, som tidigare redan dragit fram över tullarna med hjälp av privata ansträngningar (Liljeholmen, Gröndal, Aspudden och Midsommarkransen från 1910-talet) gjorde så även nu. Vid Midsommarkransen utbyggdes i anslutning till L M Ericssons huvudanläggning en större hyreshusstad under slutet av 30- och början av 40-talet. Under 40-talet tillkom ett flertal nya bostads-förorter av hyreshustyp - både på kommunalt och privat initiativ.

Bebyggelseutvecklingen *utanför* stadens gränser karakteriserades fr.o.m.30-talets början av en alltmer omfattande exploatering av mark för sportstugebebyggelse."Sportstugerörelsen" blev en pendang till den tidigare egnahemsrörelsen, som också understöddes av kris- och krigsårens brist på livsmedel. Det återuppvaknade intresset för trädgårdsodling kunde än en gång utnyttjas av framgångsrika tomtförsäljare. Busstrafikens utveckling bidrog gynnsamt till uppkomsten av blandad "sommarbebyggelse" i kommuner som Nacka, Boo, Österhaninge, Tyresö, Huddinge söder om staden, men även i Täby, Sollentuna och Järfälla kommuner norr om staden.

Många markanvändningsproblem kommunerna idag har att lösa härrör ofta från denna oreglerade exploatering under 30- och 40-talen. Sommarbebyggelsen förlades ofta till markområden, som av olika skäl ansågs mindre lämpad för annan bebyggelse (oländig terräng, otillfredsställande vatten- o. avloppsförhållanden, dåliga kommunikationer etc). Redan tidigt påbörjades dock en permanentning av dessa områden, som sedan fortsatt successivt. Och idag har på grund av den långtgående spridningen av hyreshusbebyggelsen till ytterområdets periferi dessa områden snarast kommit att få en central belägenhet. I allt högre

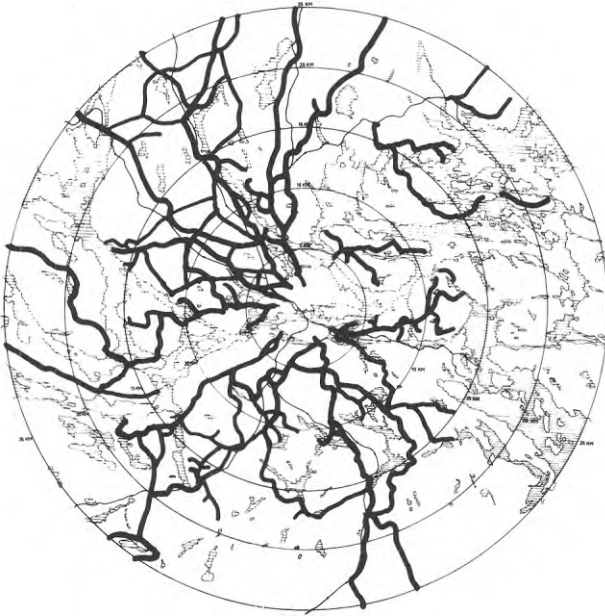

Fig. 5 Busslinjerna i förortsområdet år 1950.

grad har de också tagits i anspråk för helårsbosättning, utan att denna omvandling mer än undantagsvis kunnat "regleras".

Bebyggelsen i 30- och 40-talens förortssamhällen, där sommarbebyggelse blandades med permanent villabebyggelse, var mycket gles, i jämförelse med t.ex. Stockholms stads trädgårdsstäder. I de senare var en tomtstorlek på 6-700 m² vanlig, medan villa- och sportstugetomterna i ytterområdets mer perifera delar sällan understeg det dubbla. I denna mening var de under denna period exploaterade villa- och sportstugeområdena till sin yttre karaktär mer lika de egnahems-förstäder av trädgårdsstads-typ som tillkommit vid början av seklet. Skälet till de stora tomterna var dock delvis av rent "teknisk" natur: i de områden där vatten- och avloppsfrågan fick lösas privat av varje tomtägare krävdes helt enkelt en viss minsta tomtstorlek för att marken i sig skulle kunna tjäna som en naturlig recipient.

Följden av 30- och 40-talets markexploatering i ytterområdets alla delar, blev mot periodens slut en allt större regional spridning av

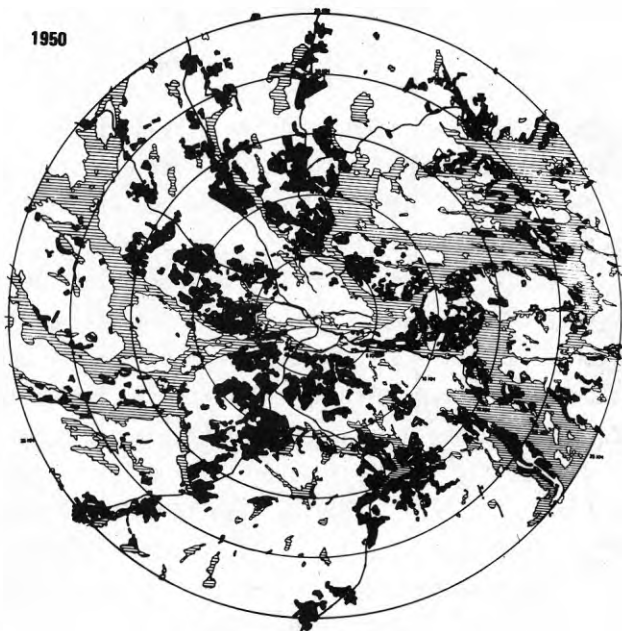

Fig. 6 Bostadsbebyggelsens utbredning utanför stadskroppen ca år 1950

bostadsbebyggelsen. Sett ur samhällsbildningssynpunkt var detta något som medförde stora olägenheter, såväl med tanke på trafikapparatens uppbyggnad som med hänsyn till samhällsservice av helt annat slag.

30- och 40-talen markerar ändå några väsentliga förändringar i relationen privat/offentligt inflytande över bebyggelseutvecklingen i ytterområdet jämfört med tidigare, fast då på en mer avgränsad "lokal" nivå. Under 30-talet upprättades särskilda byggnadsnämnder i samband med att byggnadsordning med utomplansbestämmelser fastställdes för ett flertal av landskommunerna kring Stockholm, där byggnadsverksamheten var särskilt livlig. Byggnadskonsulenter av olika slag anlätades allt oftare. Tidigare hade ju såväl byggnadskontrollen som andra reglerande funktioner utövats av resp. exploateringsbolag - eller ej funnits alls. Kravet på planläggning av marken före bebyggandet fick i byggnads- resp. avstyckningsplaneinstitutens införande vid periodens början ett med verkligheten mer överensstämmande uttryck än 1907 års "bond-planer", som med mindre framgång försökt tillämpas i ytterområdet.

IV. YTTEROMRÅDETS REGIONALISERING I SAMBAND MED PRIVATBILISMENS OCH PENDELTRAFIKENS FRAMVÄXT (PERIODEN 1950-1970)

Ytterområdets senaste omvandlingsfas med hänsyn till trafikmedlens utveckling hör definitivt ihop med bilen som det privata transportmedlet, inte minst för förflyttningen mellan bostad och arbetsplats. Bilismen fick redan på 20- och 30-talen en viss - om än blygsam - betydelse, men genomgick en kraftig nedgång under krigsåren därefter. Efter andra världskrigets slut började bilismen utvecklas med samma intensitet i stockholmsområdet som tidigare kännetecknat dess genombrottsperiod i de amerikanska storstadsområdena. Vid sidan av den kollektiva förortstrafiken blev nu den privata biltrafiken av sådan omfattning, att den på ett kvalitativt nytt sätt band samman ytterområdets olika delar, dels sinsemellan, dels med det centrala stadsområdet. Avståndet, som tidigare alltid utgjort en naturlig restriktion för att exploatera marken (för t.ex bostadsbebyggelse) framför allt i ytterområdets periferi, blev i och med privatbilismens utveckling av allt mindre betydelse. Om busstrafiken kan sägas ha inneburit, att de många förortssamhällena i ytterområdet kunde tillväxa "lokalt", samtidigt som en nykolonisation kunde ske av tidigare ej tillgängliga områden i ytterområdets periferi, så innebar biltrafikens utveckling att alla tidigare "naturliga" restriktioner av detta slag övervanns. Ytterområdets olika delar kunde alltmer börja betraktas som ett enda funktionellt integrerat och geografiskt sammanhängande storstadslandskap.

De rent strukturella förändringarna av storstadsområdets bebyggelsemönster som får sammankopplas med bl.a bilen som allmänt transportmedel, uttrycks väl kanske bäst i begreppet "stadslöshet". Idag upptas en mycket stor del av den för urbana ändamål utnyttjade marken i ytterområdet av just transportytor: med dess av förflyttningens och transportfunktionens behov föranledda tekniska anläggningar. 50- och 60-talens koncentrerade bostadsbebyggelse i ytterområdet är som regel helt separerad från både arbetsplatser och sådan verksamhet, som traditionellt bidragit till upplevelsen av den "yttre miljön" som differentierad, livfull, berikande etc. "Sovstaden" är en beteckning på det moderna förortssamhället, som inte bara inskränker sig till att ge en antydning om dess fysiska och sociala särart under en begränsad del av dygnet.

Precis som när det gällde de kollektiva (spårbundna) transportmedlens inflytande på den tidiga förstadsbildningens förlopp, kan även den senaste omvandlingsfasen och förändringen av ytterområdets markanvändningsmönster tillskrivas två funktionellt betingade rumsligt/sociala förändringsförlopp: bostadsfunktionens resp. konsumtionens planerade decentralisering. Liksom tidigare står här begreppet "planerat" för den grad av inflytande och kontroll över omvandlingens förlopp som de offentliga myndigheterna, den centrala moderstaden och omkringliggande kommunala beslutsråden representerat, både som pådrivande på och reglerande utvecklingen.

Bostadsfunktionens planerade decentralisering står för den regionala spridningen av bostadsbebyggelsen till ytterområdet och förortskommunerna. Denna process var till skillnad från den tidigare utvecklingen av likartad slag (som inleddes på 1890-talet) en i hög grad planerad sådan - både på översiktlig, regional nivå och på detaljerad, lokal nivå.

Den första omfattande moderna förortsexpansionen ägde rum på Stockholms stads egen mark i samband med att tunnelbanorna byggdes ut och ersatte de tidigare spårvägslinjerna. De markområden som innanför stadens gränser fortfarande var obebyggda exploaterades huvudsakligen under 1950-talet för hyreshusbebyggelse. Ända fram till 30-talets slut planerade staden att utnyttja markreserverna i Brännkyrka och Bromma för egnahemsbebyggelse. Snart stod det klart att dessa planer på grund av den oväntat snabba tillväxten (inflyttningen) måste ändras. Redan år 1939 fattades principbeslut att tunnelbana skulle utbyggas för att betjäna det södra och västra förortsområdet (inom jurisdiktionen). I generalplanarbetet drogs linjerna upp för hur de nya exploateringsplanerna skulle förverkligas. Detta arbete resulterade i 1952 års Generalplan för Stockholm, som även innefattade principförslag till de nya förorternas lokala utformning. Efter utbyggnaden av tunnelbaneförorterna, vilka en del avsevärt försenades på grund av de speciella markägoförhållanden som rådde, var stadsområdet i det närmaste fullbyggt. Bostadsförsörjningen blev därför i första hand en fråga för omgivande förortskommuner.

Under tjugooårsperioden mellan 1950 och 1970 ökade Stor-Stockholms folkmängd med ung. 320 tusen invånare, varav hälften under 50-talet och hälften under 60-talet. Av denna ökning stod förortskommunerna för

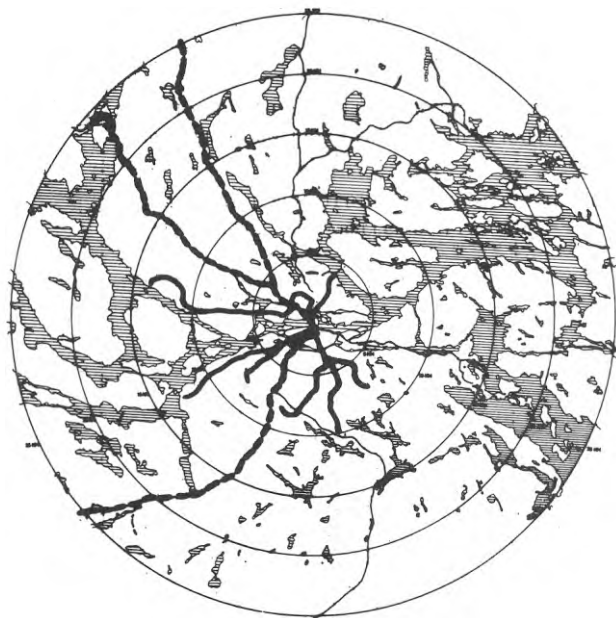

Fig. 7 Tunnelbanorna (heldragna linjer) och pendeltågerna (streckade linjer) i förortsområdet år 1970.

huvudparten (hela 97,5 procent). Den moderna förortsexpansionen är därför, trots utbyggnaden av de många tunnelbaneförorterna inom stadens gränser, i huvudsak en företeelse som radikalt förändrat ytterområdet i dess perifera delar. Enfamiljshuset, eller "egnahemmet", som tidigare varit det dominerande elementet i ytterområdets bebyggelsestruktur ersattes nu i allt högre grad av flerfamiljshuset. Det senare hade fördelen att kräva betydligt mindre markarealer, bättre anpassa sig till en industriell produktion och planering i stora enheter etc. Samtidigt lämpade sig denna bebyggelse typ bättre än andra för att bygga bort en med tiden alltmer besvärande bostadsbrist i storstadsområdet. Man måste komma ihåg att 50-talets storstadsproblem fortfarande var den svåra bostadsbristen, som det gällde att lösa såväl politiskt som tekniskt. Som ett led i detta arbete enades Stockholms stad och grannkommunerna år 1957 om ett gemensamt bostadsbyggnadsprogram, som under en fyraårsperiod innebar en väsentlig ökning

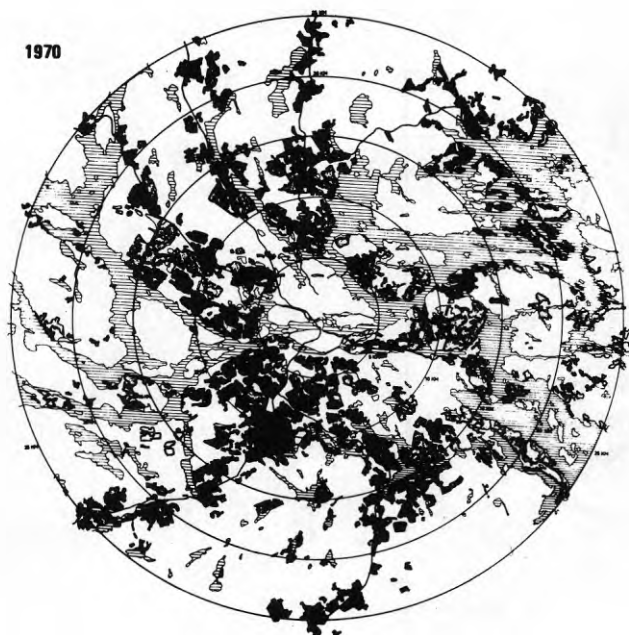

Fig. 8 Bostadsbebyggelsens utbredning utanför stadskroppen ca år 1970

av bostadsproduktionen till ca 14 000 lägenheter/år.

Ett annat sätt på vilket Stockholms stad medverkade till att öka bostadsproduktionen i ytterområdet, var att förvärva mark och sedan bygga bostäder på denna. För detta krävdes dock den lagändring, som innebar att en kommun (moderstaden) fick rätt att bygga i en annan kommun (förortskommunen). Sedan lagändringen väl genomförts år 1959 ("Lex Bollmora"- då den föranleddes av egendomsaffären i Tyresö) kunde Stockholms stad genom sina bostadsföretag även exploatera markområden utanför den egna jurisdiktionen. Början gjordes med Tyresö, Järfälla och Nacka, sedan följde Boo, Österhaninge, Huddinge, Salem och Botkyrka. Exploateringen skedde med hjälp av stadens egna bostadsföretag och avsåg huvudsakligen flerfamiljshus. 1960-talets slut kännetecknades av att det nu var befolkningsmässigt sett regelrätta "städer" som på kort tid växte upp i ytterområdets olika delar.

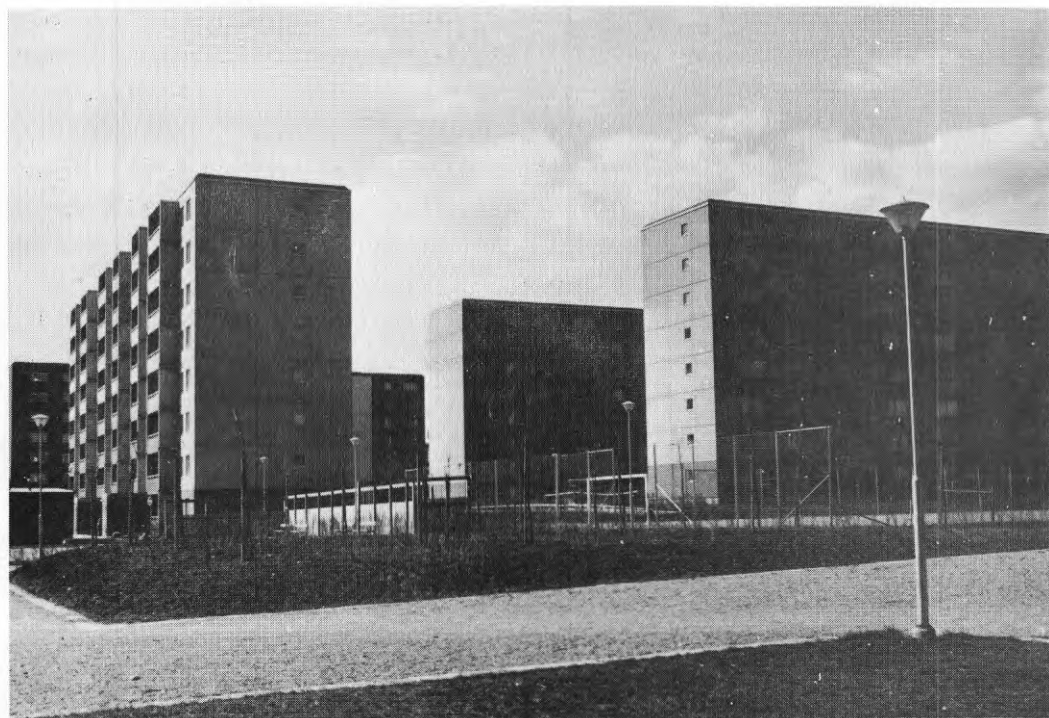

Hyreshusbebyggelse i industri-förort (Botkyrka)
från 1910-talets början

Hyreshusbebyggelse i bostads-förort (Botkyrka)
från 1970-talets början

"Konsumtionens planerade decentralisering" avser inköpsställes spridning till ytterområdet från det centrala stadsområdet. Denna process skedde parallellt med bostadsfunktionens decentralisering och innebar en påtaglig förändring av ytterområdets rumsliga organisation på såväl den regionala som den lokala nivån. Utlokaliseringen av tidigare "typiska" cityfunktioner till de nya förortssamhälles centrumanläggningar, kom på en regional nivå att te sig som ett spridningsmönster, men fick på en lokal nivå en motsvarande koncentrationseffekt. De stora förändringarna i detaljhandels "inre" struktur accentuerade denna utveckling ytterligare genom rationaliseringsåtgärder, nedläggning av butiker etc, inte minst i de äldre bebyggelseområdena i ytterområdets periferi. Centrumplaneringen blev under sextiotalet ett begrepp även i de mest avlägsna kommunerna.

En annan påtaglig förändring av detta slag var lokaliseringen av specialvaruhus och stormarknader till olika delar av ytterområdet.

Fastän den senaste utvecklingen i storstadsområdet inneburit att ett stort antal arbetstillfällen skapats inom flertalet näringar och samtidigt nya sådana uppstått i samband med utbyggnaden av den offentliga sektorn, har dock ytterområdet i sin helhet haft mycket små möjligheter att i någon nämvärd utsträckning tillgodose förortsbefolkningen med arbete i närheten av bostadsorten. Tvärtom har antalet pendlare (över kommungränser) stigit kraftigt under hela perioden. Boendets och konsumtionens decentralisering har ej följts av någon motsvarande "planering" för sysselsättningens decentralisering. I stockholmsområdet har ej heller som i andra storstadsområden hittills funnits någon allvarlig strävan att planera de nya förortssamhällen som självförsörjande enheter. Ett flertal större industriområden har dock tillkommit i ytterområdets perifera delar under senare år.

Även om industrins och arbetsställes decentralisering ännu ej fått någon större omfattning, kan dock denna på sikt förväntas bli den process som i framtiden helt förändrar förortsområdets

De två senaste decenniernas storstadstillväxt har skett under helt andra betingelser än tidigare behandlade utvecklingsskeden. Bortsett från att den urbana tillväxtprocessen i vår tid fått helt nya kvantitativa och kvalitativa dimensioner som gör den svårjämförbar med tidigare utvecklingsskeden, kan ändå en väsentlig skillnad konstateras: nämligen den som sammanhänger med övergången från privat till offent-

ligt initiativ. Femtio- och sextioalet är framför allt en period av storstadens tillväxt som karakteriserats av *det offentliga planeringssystemets framväxt*.

Femtio- och sextioalets förortsexpansion var "planerad" - i den meningen att offentlig kontroll fanns över var, när och hur mycket man skulle bygga - åtminstone på *lokal* nivå. Genom den nya byggnadslagstiftningen som trädde i kraft fr.o.m. 1948 fick kommunerna laglig rätt att bestämma bl.a *var* bebyggelsen skulle lokaliseras, något som ju tidigare varit en enskild angelägenhet för markägaren.

Men de senaste decenniernas bebyggelseexpansion kring Stockholm var också i ett flertal avseenden *översiktligt* planerad, i motsats till tidigare omvandlingsfaser. Det provisoriska regionplanearbete som av Stockholms stad och förortskommunerna bedrevs en kortare tid under 30-talet, institutionaliserades fr.o.m. år 1949, då Kungl. Maj:t förordnade att regionplan skulle upprättas för större delen av Stockholms län. Regionplaneförbundet som bildades innefattade 11 städer, 5 köpingar och 31 landskommuner. Den första regionplanen antogs år 1958 och fastställdes två år därefter. År 1966 kom en skiss till regionplan för stockholmstrakten, vilken år 1970 resulterade i en ny plan. Denna blev dock aldrig antagen. 1970-talets början markerar återigen en kvalitativt ny fas i storstadens tillväxt.

Ovanstående mycket allmänna beskrivning av ytterområdets olika omvandlingsfaser har givetvis ej gjort anspråk på att vara uttömmande eller den enda tänkbara. Den har enbart haft syftet att på ett så översiktligt sätt som möjligt karakterisera resp. undersökningsperioder med avseende på större yttre och inre förändringar i förortsområdets struktur och funktion.

I den följande delen av undersökningen (Kap. V - VIII) är den *tidiga* förortsutvecklingen kring Stockholm som skall bli föremål för en ingående analys. I hög grad kommer den därför att beröra det skede i storstadens tillväxt, som så uppenbart dominerades av *det privata initiativet*. Största vikten kommer därför att läggas på studiet av hur förortssamhällen och bebyggelse tillkommit just som ett resultat av detta. Mindre utrymme kommer därför också att ges för stadens egna ansträngningar i samband med planeringen av trädgårdsstäderna.

Modell eller verklighet? (ovan)

Markutrymme eller markspekulation? (nedan)

DEL II

DEN TIDIGA FÖRORTSUTVECK-
LINGEN KRING STOCKHOLM

KAPITEL V

DEN TIDIGA FÖRSTADSBILDNINGENS
FÖRUTSÄTTNINGAR

EKONOMISKA, POLITISKT-IDEOLOGISKA OCH
FORMAL-RÄTTSLIGA ASPEKTER PÅ DEN TIDI-
GA URBANISERINGEN UTANFÖR STADENS GRÄNSER

INDUSTRIALISERINGEN, FABRIKSSYSTEMET
OCH LÖNEARBETET

Med den snabba industrialiseringen under senare hälften av 1800-talet började kapitalismen som en produktionsordning i ett flertal europeiska länder att anta sin fullt utvecklade form. Den gamla motsättningen mellan stad och landsbygd skärptes ytterligare och fick nu också ett nytt synligt uttryck i uppkomsten av städernas industriarbetarproletariat. Den snabbaste omvandlingen av samhällsorganisationen skedde i England, där det under 1700- och 1800-talet över hela landet återinförda inhägnadssystemet tillsammans med andra förändringar i det pagana ägomönstret snabbt gav upphov till en stor skara egendomslösa jordproletärer. Dessa kom på detta sätt att lagenligt skiljas från produktionsmedlen och var tvungna att övergå till olika former av tillfälliga lönearbeten i städerna. Denna tidigt friställda jordbruksbefolkning var således embryot till det senare snabbt växande industriarbetarproletariatet och massomflyttningen av befolkningen från landsbygden till städerna. Det var ingen tillfällighet att stora förändringar i det tidigare äogränssystemet tillsammans med den samtida förlusten av allmänningsrätten under kort tid drev bort stora grupper av befolkningen, som fortfarande hade jorden som främsta inkomstkälla, från landsbygden till städerna, där industrin utvecklades snabbare i just England än i något annat europeiskt land.

I hela Europa började städerna och fabrikerna under senare hälften av 1800-talet att växa snabbt, både i antal och till omfång. Fab-

rikssystemet satte genom sin överlägsna konkurrenskraft punkt för det i århundraden utvecklade jordbruks- och hantverkssamhället. Maskinproduktionens ersättande av det tidigare manuella arbetet krävde också en koncentration i rummet av själva produktionsprocessen, vilket fick till följd att städernas tillväxt nu inleddes på en jämfört med tidigare utveckling kvalitativt ny grund. Den tidiga urbaniseringen med den från jordbruket friställda arbetskraftens omflyttning var för den industriella kapitalismens fortsatta utveckling minst lika viktig som det under århundraden ackumulerade kapitalet.¹

Vilka faktorer förorsakade då denna väldiga omflyttning och folkvandring från land till stad som ägde rum under senare hälften av 1800-talet? Samtida försök till förklaringar av massomflyttningen som fenomen innefattade det mesta - från de rent moraliserande argumenten om städernas dragningskraft på landsbygdsbefolkningen genom sina många nöjen och förströelser till de något mer med verkligheten överensstämmande argumenten om maskinernas ersättande av överflödiga arbetare i jordbruket. Jordbrukets alltmer intensiva drift medförde emellertid det remarkabla förhållandet att, fastän jordbruksbefolkningen i allt större skaror sökte sig till städerna, så hade samtidigt jordägarna på landsbygden tidvis mycket svårt att få tillräcklig arbetskraft på de större gårdarna. Trots att de moderna lantbruksmaskinerna avsevärt rationaliserat driften, gav de alltmer intensiva driftsmetoderna således upphov till en kännbar brist på arbetskraft.²

Som så många andra komplexa fenomen av samhällelig natur kan ej heller massomflyttningen från landsbygden till städerna förklaras med angivande av en enda "orsak" eller utpekad "faktor". Givetvis var det kapitalistiska produktionsättets successiva ersättande av tidigare produktionsformer den grundläggande förklaringen till den första radikala omvandlingen av såväl landsbygdens som städernas villkor. Men att endast se industrialiseringen, fabrikssystemet och de växande städerna som drivkraften i proletariseringen av landsbygdens och städernas befolkning är ej tillräckligt för att förklara den massomflyttning från land till stad som skedde strax före men även efter sekelskiftet ute i Europa - eller i Sverige.

Jordbesittningssystemet och egendomsförhållandena avseende marken måste emellertid här framhållas som i sista hand avgörande för hur den geografiska omfördelningen av befolkningen kom att te sig i prak-

tiken. De stora skillnader som ändå fanns mellan urbaniseringstakt och befolkningsomflyttningar i de europeiska länderna under de sista decennierna av förra århundradet kan därför ges en bättre förklaring, om man samtidigt beaktar den privata jordäganderättens, domänstrukturens och jordfördelningens faktiska utseende, tillsammans med den jordpolitik som fördes - och hade förts - i respektive länder.

Som ett belysande exempel kan nämnas att i Tyskland under loppet av endast en femårsperiod 1885-1890 flyttade från de östra och nordöstra delarna av landet, där storgodssystemet dominerade, inte mindre än 640 000 människor - motsvarande ca 75 % av födelseöverskottet i området. Från de södra och mellersta delarna av landet, där de små och medelstora jordegendomarna var dominerande, flyttade endast 13 % resp. 30 % av födelseöverskottet till städerna och industrisamhällena. Generellt visar det sig också, att den s k "flykten från landsbygden" under denna tid alltid var synnerligen mer omfattande från herrgårdsdistrikten och de områden där jorden koncentrerats till ett fåtal stora ägare, än från de landsdelar där denna var mer uppdelad och där t ex allmänningssystemet fortfarande gav tillgång till jorden för en växande landsbygdsbefolkning.³

I Sverige fick industrialismen ett betydligt senare genombrott och urbaniseringen ett långsammare förlopp än på kontinenten och i England. Stadstillväxten var ej heller så explosionsartad som i andra länder, då industrialiseringen i vårt land länge kom att beröra landsbygden och brukssamhällena, de gamla manufakturerna etc och även ge upphov till en mängd spridda nya industrisamhällen. År 1865 utgjorde städernas befolkning ca 12 % av hela befolkningen, och det skulle dröja mer än fyra decennier innan denna siffra fördubblats. Sverige var därför vid sekelskiftet fortfarande att betrakta som ett huvudsakligen agrart samhälle, med jordbruksproduktionen som den för flertalet ännu ojämförligt mest betydelsefulla inkomstkällan. Ändå kom befolkningsomflyttningarna och omställningen av produktionen i samband med industrialiseringen under förra århundradets slut att verka radikalt ingripande i den bestående samhällsstrukturen. Bara under åren 1880-1890 förlorade landsbygden inte mindre än en halv miljon människor. Av dessa inflyttade emellertid endast ungefär 180 000 till städerna.⁴

Också i Sverige var utsugningen och proletariseringen av lantarbetarna i hög grad en följd av de jordegendomsförhållanden som karakteri-

serade landet och den jordpolitik som bedrevs från det allmännas sida under hela förra århundradet, något som också kortfattat skall behandlas i det följande. Här skall endast påpekas, att förhållandena i de olika delarna av landet regionalt sett varit högst skiftande. Man kan här bara påminna om proletariseringen av de norrländska bönderna i samband med det bolagsvälde under 1800-talets senare del som jordlagstiftningen i hög grad bidrog till; storgods- och herrgårdssystemet i mellansverige - och speciellt då stockholmstrakten - vilket sedan lång tid bidragit till framskapandet av ett egendomslost jordarbetarproletariat och förberett den industriella stordriftens snabba utveckling i detta område; arrendesystemet i södra Sverige som tillät jordägarna att driva bort lantbefolkningen från jorden och på olika sätt utplundra arbetarna, etc.⁵

I ett karakteristiskt debattinlägg från år 1907 om den industriella arbetarfrågan sammanfattar Johan Hansson flykten från den svenska landsbygden på följande sätt, vilket på grund av den koncisa formen är värt att återges ordagrant.

"Även i vårt land stöta vi således på samma betydelsefulla faktum, att städernas växt och den industriella stordriftens blomstring förberedts på landsbygden genom den orättvisa privata jordbesittningen. Öfverallt kunna vi konstatera samma faktum. Genom en kortsynt lagstiftning och genom den makt, som jordäganderätten förlämnar de stora jordägarna, har lantbefolkningen proletariserats. Hvarje möjlighet har frångåtits den egendomslösa landarbetaren att göra sig själfständig och oberoende af godsägaren och den fruktade fattiggården. Han har därför så vidt möjligt sökt sig ett bättre livsuppehälle, antingen på andra sidan Atlanten eller i städerna, och oftast har det ju lyckats honom, fastän till nackdel för den äldre industriarbetaren, enär denna därigenom förhindrats att väsentligt höja sitt lefnadsstandard."⁶

För att få en uppfattning om hur snabbt jordbruksbefolkningen proletariserades, och om hur industrialiseringsprocessen drev stora skaror av landsbygdens överflödiga till städernas lönearbete och till industrisamhällets fabriker, kan nämnas att fabriksarbetarnas antal under den här avsedda perioden 1870 - 1910 ökade från ca 30.000 till drygt 300.000. Denna ökning, som således var en tiodubbling under en 40-årsperiod, skedde huvudsakligen på bekostnad av jordbruksbefolkningens relativa - och även absoluta - tillbakagång. Under samma period ökade också hantverksarbetarna och hantverkarna med ca 60.000, vilken ökning även den får hänföras till landsbygdens avfolkning.⁷

I stockholmsområdet fick den industriella omvandlingsprocessen under perioden 1870-1910 ett något snabbare förlopp än i övriga landet och under denna period lades grunden till den senare utvecklingen när Stockholm blev en storstad även i internationell mening. En återblick på stadsutvecklingen under förra seklets senare hälft, visar att denna var en period av både utveckling och stagnation, tillväxt och tillbakagång, vilket förhållande bestämdes av de ständigt återkommande ekonomiska kriserna. Såväl handeln, industrin som byggnadsverksamheten uppvisade under denna tid av begynnande ekonomisk tillväxt samtidigt en tillbakagång och stagnation inom vissa områden. Gamla och nya produktionsformer har på detta sätt blandats, upplösts och försvunnit samtidigt som den urbana produktionsordningen befästs. Stockholm fick under denna period också ett växande inflytande på utvecklingen i sin omgivning, varför det ekonomiska och funktionella beroendet så småningom kom att sträcka sig långt utanför stadens gränser.⁸

Under loppet av de fyra sista decennierna före sekelskiftet tredubblade Stockholm sin folkmängd. Av folkökningen under denna period bidrog staden själv genom födelseöverskott endast med ca en fjärdedel. Resterande tre fjärdedelar absorberades från det övriga landet, och till stor del från landsbygden och omgivande jordbruksbygder. Flykten från landsbygden gick således här i riktning mot den centrala staden, som inte minst av denna anledning fick riklig tillgång på arbetskraft, men också överbefolkning, arbetslöshet och därmed sammanhängande sociala missförhållanden.⁹

För att kunna ge en lokalt förankrad bild av de starka sociala krafter som under denna tidsperiod bidrog till uppkomsten av nya samhällsbildningar i stadens ytterområden, blir det nödvändigt med en analys av de samhälleliga förutsättningarna för den tidiga förstadsbildningen. Till dessa förutsättningar räknas här sådana faktorer som sammanhänger med den förändrade produktionsordningen och politisk-ekonomiska utvecklingen, med det system av formal-rättsliga institut och regler som på olika sätt förhindrat resp. påskyndat denna utveckling, samt i viss mån de idéströmningar och den ideologiska debatt som kännetecknat tidsskedet ifråga.

IDEOLOGISKA ASPEKTER PÅ DEN TIDIGA URBANISERINGEN OCH FÖRSTADSBILDNINGEN

Den ideologiska grundvalen för den första seriösa kritiken av staden som livsrum och som gestalt var som så mycket annat även den materiell till sin natur. Förutsättningen för den tidiga debatten om storstaden och dess livsvillkor, de integrerade, kollektiva eller separerade bostadsformerna etc, var det framväxande industriproletariatet och i synnerhet de miserabla sociala förhållanden, som kom att karakterisera alla nya arbetarstadsdelar, med deras anhopningar av människor och bostäder runt fabrikerna.

De första stora industristäderna i England kom att angripas häftigt, både av konservativa och radikala. Denna tidiga stadskritik, som växte fram utan något i egentlig mening vetenskapligt studium av stadssamhället och dess utveckling, kan innehållsmässigt delas upp i åtminstone tre skilda typer, alltefter politisk-ideologisk ståndpunkt: den marxistiska analysen av stadssamhället som uttryck för en förändrad produktionsform, de utopiska socialisternas ideella kritik och lösningsansatser, samt de konservativas allmänna kulturkritik och dekadenteori med åtföljande heroisering och idealisering av en svunnen tid.

Den marxistiska analysen av stadssamhället som uttryck för en förändrad produktionsform

Helt naturligt blev det bostadsfrågan och de dåliga levnadsförhållandena i städerna som tidigt kom att stå i brännpunkten för den ideologiska debatten under en tid av iögonfallande koncentration av en växande arbetarklass till industristädernas många slumområden. Stora hyreskaserner uppfördes i direkt anslutning till de nybyggda fabrikerna och industriområdena. Snart utbildades runt alla större städer speciella arbetarförstäder där trångboddhet, alkoholism, undernäring, brottslighet och miserabla sociala förhållanden i övrigt kännetecknade den del av stadens befolkning som på detta sätt tvingades inordna sig i stadssamhället och en ny organisationsform.

De tidiga marxisterna, och framför allt Engels, betraktade de förändrade levnadsförhållandena, liksom den nya urbana livsformen som sådan, i första hand som ett *uttryck* för och en logisk följd av de radikalt förändrade produktionsförhållandena.¹⁰ Han gjorde sig därför ingen förhoppning om att man skulle kunna lösa arbetarnas stora bostadsproblem, genom att på något sätt diskutera detta samhällsproblem isolerat från och utan samband med hela den förändrade produktionsordningen. I ett flertal skrifter, t ex "I bostadsfrågan", behandlar Engels de aktuella bostadsproblemen i städerna och konstaterar bl a följande:

"Bostadsfrågan kan lösas först när samhället har omvälvts tillräckligt mycket för att gripa sig an med upphävandet av den mellan stad och land rådande motsättningen, som ställts på sin spets av det nuvarande kapitalistiska samhället".¹¹

Marxisterna kritiserade aldrig staden som sådan, såsom en organisationsform. De såg det växande stadssamhället som en nödvändig utveckling i och med ett alltmer förändrat produktionssätt, och menade att detta ej kunde isoleras från andra företeelser i samhället. De såg ej heller någon lösning på de stora sociala problem som var förenade med städernas snabba tillväxt, så länge som den kapitalistiska produktionsformen bestod. I första hand var ju dessa problem i grunden arbetarklassens problem, och kunde ej lösas förrän denna själv tillägnat sig den nödvändiga kontrollen över produktionsmedlen.

De utopiska socialisternas ideella kritik

Samtidigt med att den tidiga industrialismen radikalt förändrade förhållandena i städerna och deras närmaste omgivningar försökte man på olika håll i Europa, men med ungefär samma nedslående resultat - förverkliga de socialistiska idealen inom det kapitalistiska samhällssystemets ram. Såväl genom insamlade medel som med direkt understöd av "upplysta" och samarbetsvilliga industrimagnater började man experimentera med mer eller mindre utopiska projekt och idealsamhällen. De internationellt mest kända av dessa teoretiska idealister var engelsmannen Robert Owen och fransmannen Charles Fourier.¹² Även om de idéer och lösningsförslag som presenterades av dessa och andra företrädare för socialisterna bland stadens kritiker kom att få mycket liten betydelse för den ideologiska debatten och utvecklingen i stort - så utgör ändå

just den attityd de representerade den kanske idag mest relevanta och aktuella ståndpunkten även för många av den moderna storstadens "progressiva" kritiker: Genom viljan att "förändra det oföränderliga", under i övrigt oförändrade villkor, som en något kufisk formulering kan uttrycka saken, var de klassiska och utopiska socialisternas lösningsansatser lika *idealistiska* som nutidens företrädare för miniatyrsamhällets förverkligande inom storstadssamhällets ram, med den övertro på grannskapsenhetens, integrationens och den allsidiga befolkningssammansättningens välgörande inverkan på samhällslivet som kännetecknat den modernare planeringsdebatten.

Den konservativa stadskritiken

För de konservativa kritikerna av staden blev det, i motsats till marxisterna och socialisternas analys, staden *som sådan* som fick stå till svars för de försämrade levnadsvillkoren och de negativa sociala verkningarna av industrialismen.

Det som främst blev föremålet för den konservativa stadskritiken var dock ej nöden, fattigdomen, bostadsbristen eller arbetarnas levnadsvillkor, utan istället det moraliska och kulturella förfall man såg de nya förhållandena i städerna vara ett uttryck för. Man bekymrade sig för den anti-kultur, som uppstått i och med att människor ryckts upp från sin "naturliga" hemvist i de små byarnas och lokalsamhällets slutna och hierarkiska sociala system. Därigenom hade sedvänjor och nedärvda traditioner helt satts ur spel och det finförgrenade nätverk av personliga relationer och individuella band mellan människor, som tidigare i hög grad reglerat deras liv, hade också upplösts. Man ansåg den tidigare sociala livsformen och omgivningen speglade både harmoni, sundhet och kultur i en moraliskt ändock "rik" fattigdom, medan livet i staden och det växande storstadssamhället betraktades som onaturligt, osunt och stridande "mot organismens och naturens alla lagar", samtidigt som det var ett uttryck för mänskligt misslyckande och förfall.¹³

Den tidiga konservativa kritiken av staden ställde *återgången* till den gamla livsföringen och de gamla livsformerna som ett ideal, och kan därför också betraktas som en inte enbart konservativ utan i grunden reaktionär kritik.¹⁴

I USA tillhörde T. Jefferson den tidiga konservativa gruppen av stadens kritiker och i England framträdde S.J. Low som den kanske främste försvararen av landsbygdens livsföring, ideal och sociala förhållanden. I ett flertal skrifter från slutet av förra seklet argumenterar de för en tillbakagång till den "lyckliga tiden" då arbetaren var knuten till jorden och levde av vad som ur denna kunde vinnas. Den anti-urbanism som dessa tidigare stadskritiker gav uttryck för måste ses utifrån det faktum att urbaniseringen och övergången till stadsnäringarna ännu ej hade tagit sig sådana dimensioner, att denna utvecklingslinje måste accepteras som definitiv och tas för given i än högre grad för framtiden. Samma inställning möter man långt senare hos de svenska debattörerna, men även hos politiker och i ämbetsmannakretsar, långt in på 30-talet.¹⁵

Den rurala livsformens återupprättande

Flera av de tidigaste och samtidigt häftigaste kritikerna av staden i sig, som en gemensam och sammanhållande ram för ett allt större antal människor, deras liv och arbete, försökte ändock finna "lösningar" på de negativa sidor som var förenade med det förändrade livet i staden jämfört med landsbygden. Förstaden eller förorten började alltmer diskuteras som ett alternativ till den överbefolkade, trånga och ohälsosamma stadsmiljön. Även om en del såg förorten som en möjlig "lösning" på stadens, och framför allt då storstadens problem, så hade andra samtida samhällskritiker helt annan uppfattning. Den i Tyskland verksamme och mycket inflytelserike konservativa kulturkritikern W H Riehl hade ej mycket till övers för någon som helst lösning av storstadens problem, som accepterade denna som något i sig ändå nödvändigt ont. Riehl predikade istället en direkt återgång till landsbygdens "lugna fattigdom" och såg industrialiseringen och städernas explosionsartade tillväxt mer eller mindre som den västerländska kulturens undergång, precis som romarrikets fall en gång blivit föremål för de antika kulturkritikernas dekadenteorier.¹⁶ Ännu skulle det dock dröja en tid innan en annan känd tysk samhällskritiker av denna skola hade avkunnat sin slutgiltiga dom över "det nya samhället". O Spenglers "Der Untergang des Abendlandes" utkom 1918, och får betraktas som höjdpunkten för den samhällskritik och -filosofi som varit en direkt konservativ reaktion mot industrialis-

mens och "kulturförstörelsens" framväxt i Europa.¹⁷

Den kritik av staden som följde strax efter den tidigaste konservativa kritiken av samhällsutvecklingen i sin helhet och industrialismen i synnerhet hade en något annorlunda innebörd och dess företrädare tillhörde också andra samhällsgrupper med skilda ideologiska och värderingsmässiga grunder för sina ställningstaganden.

"Lösningen" på denna utvecklingstrend, som många fortfarande såg som upplösande på det sociala livets reglerade och hierarkiska former och nedbrytande på individens personlighet, blev olika försök att i stadssamhället återupprätta och rehabilitera den rurala livsformen - åtminstone till sina *yttre* drag. Man började på olika sätt skissera lösningar på bostadsproblemen i staden, som samtidigt måste ses som försök att återupprätta det förfinade nät av sociala kontakter med långt genomförd social kontroll, som tidigare existerat på landsbygden. Huvudsyftet med att återupprätta ett ruralt livsmönster inom stadssamhällets ram var emellertid liksom tidigare att motverka den utveckling som skapat ett potentiellt hot mot den borgerliga livsföringen genom det stora industriarbetarproletariatets uppkomst i städerna.

*Den inhemska stadskritiken. Förstaden som livsmiljö:
den rurala livsformens återupprättande i staden*

Inga som helst anspråk skall göras på, att ens försöka ge en sammanfattande beskrivning av de många idéströmningar som följde på den tidigaste internationella stadskritiken. Ej heller skall något försök göras, att sammanfatta den svenska stadskritiken och idédebatten som följde framemot sekelskiftet. Översiktliga framställningar, som med sådana utgångspunkter behandlat samma tidsskede som här betecknats som "den tidiga förstadsbildningens period", återfinns t.ex hos Paulsson (1953) och i ett nyare arbete av t.ex Stavenow-Hidemark (1971).¹⁸

Här kan bara konstateras, att såväl de engelska samhällsidealen och motsvarande "lösningar" på storstadsproblemen fram till E Howard och Garden City-rörelsen, som deras kontinentala motsvarigheter, på olika sätt också omformades i en svensk - eller snarare "nordisk" tappning. Den inhemska nationalromantiken med dess betonande av det "genuint" svenska traditionen, hade givetvis även sin internationella motsvarighet, men får ändå i mycket ses mot bakgrunden av de förhållanden

som under en längre tid kännetecknat inte minst landsbygden,

Återupprättandet av den "rurala livsformen" inom stadssamhällets ram blev i Sverige mindre ett uttryck för samhällsideologi och teoretiska planeringsprinciper. Det kan istället ses som ett högts materiellt uttryck för nödvändigheten av, att med såväl politiska som tekniska medel förbättra landsbygdens villkor och därmed hela nationens.

POLITISKA OCH EKONOMISKA ASPEKTER PÅ DEN TIDIGA URBANISERINGEN OCH FÖRSTADSBILDNINGEN

Många av de samhällsbildningar som under den tidiga förstadsbildningsperiod uppkom kring Stockholm - och i städernas ytterområden överhuvudtaget - hade som materiell grund sådana villkor, som i första hand egentligen var förenade med och tillskapade för att lösa landsbygdens och jordbruksbefolkningens problem. Man kan som tidigare nämnts ej heller bortse från det faktum, att urbaniseringstakten i Sverige kring sekelskiftet och årtiondena därefter inte på långt när går att jämföra med den explosionsartade omvandling av den tidigare samhällsorganisationen som skett på kontinenten, även om Stockholm utgjorde ett undantag. Urbaniseringen i Sverige och befolkningsomflyttningen från landsbygden till städerna fortskred i en förhållandevis långsam takt, och den politiska och ämbetsmannamässiga behandlingen av frågor som sammanhänge med omvandlingen av landets näringsliv från en utpräglat agrar till en alltmer urban produktion präglades under lång tid av den politiska tvistefrågan, huruvida detta var en utveckling som kunde beräknas fortsätta eller enbart var att betrakta som en tillfällig tillbakagång och nedgångsperiod för jordbruksproduktionen som det stora flertalets försörjningskälla.

För att närmare kunna belysa några av de väsentliga betingelserna för den tidiga förortsbildningen i städernas ytterområden och framför allt den "ny-kolonisation" av Stockholms omgivning som ägde rum under denna period, finns anledning att något diskutera den materiella grundval som fanns för det tidiga 1900-talets mark- och jordpolitiska debatt och åtföljande reformförslag. Dessa kom nämligen i hög grad att sätta sin prägel också på själva stadssamhällets utveckling och omorganisation.¹⁹

Jordpolitiken och markfrågan före sekelskiftet

Redan under mitten av förra århundradet hade de liberala idéerna om enskild äganderätt och fri dispositionsrätt till jord och mark utsatts för stark kritik i samband med den befarade skövlingen av de norrländska skogarna. På ett flertal sätt, om än bara i begränsad omfattning, upphävdes här den sedan lång tid på den ekonomiska liberalismens doktrinlära stödda utvecklingen inom svensk jord- och fastighetspolitik. 1857-58 års riksdag beslutade att staten skulle behålla äganderätten till de gamla kronoskogarna och häradsallmänningsarna, vilket gick stick i stäv med den liberala grundsatsen att staten ej skulle konkurrera med det privata på näringslivets område och ej heller inneha annan egendom än den som direkt var nödvändig för utövandet av den offentlighetsliga verksamheten. Jordfrågan och med denna sammanhängande ägorättsliga problem skulle för en lång tid framåt även innefatta bostadsfrågan.

Årtiondena närmast före sekelskiftet karakteriserades av stark folkökning, stort födelseöverskott och snabb industriell utveckling, vilket medförde att ett stort befolkningskikt kom att återfinnas som en icke jordägande och även i övrigt egendomslös arbetarklass i de från och med nu hastigt tillväxande industristäderna. Emigrationen hade börjat redan på 1860-talet, nådde sin höjdpunkt under 90-talet, men fortsatte om än i avtagande omfattning ända in på 1920-talet. Politiskt försökte man ändra på denna ogynnsamma utveckling på åtminstone två olika sätt: å ena sidan återfinns under denna tid i den politiska debatten frågan om hur *jordbrukets avkastning* kunde ökas, å andra sidan frågan om *uppdelning av den odlade jorden* på nya brukningsenheter och bildandet av nya jordbruk.

Sedan århundraden hade statsmakterna bedrivit en intensiv kolonisation av den norrländska ödebygden. Skälen till detta var varierande, men under slutet av 1800-talet började skogen bli en viktig inkomstkälla som kunde ge allt fler människor försörjning. Fortfarande betraktades dock det norrländska jordbruket som mer väsentligt att stödja från statsmakternas sida, varför också kravet tidigt väcktes på uppodling av de kronoparker som avsatts i samband med avvittringen av marken allt sedan 1860-talet. De sista nybyggena med stora skogsmarksanslag uppläts på traditionellt sätt så sent som 1918. Till en början bereddes möjlighet att upplåta s k skogstorp till odling, där istället för avsatt skogsmark arrendet innebar rättigheter att för husbehov utvinna skogs-

produkter från omgivande kronoskog. Som ett resultat av Norrlandskommitténs arbete, vilket i huvudsak gick ut på att undersöka möjligheterna av att skapa utkomstmöjligheter för jordbrukare i de norra landsdelarna, ersattes dock de äldre bestämmelserna om skogstorp 1909 med en kungörelse om upplåtande av odlingslägenheter på kronoparker och överlopsmarker. Senare ersattes även denna med ny kungörelse angående upplåtandet av kronotorp. Samtliga här omtalade former för den statliga jordens övergång till enskilt ägande var tillsammans med andra åtgärder till för att i första hand stimulera nyodling och kolonisation av tidigare ödemark.

Åtgärder som syftade till en uppdelning av redan odlad jord på mindre brukningsenheter hade samma allmänna motivering som nybildningen av jordbruk på kronans domäner. Genom uppdelning av marken ville man ge möjligheter för allt fler familjer, och främst de mindre väl lottade, att finna nya utkomstmöjligheter genom eget arbete på mindre brukningsenheter. På detta sätt ville man också förhindra en annars förväntad massomflyttning av befolkningen från landsbygden till städerna. Jordbrukslägenhetskommittén som lämnade sitt betänkande 1892, bl a angående styckning av kronans jordbruksdomäner, angav som ett huvudmotiv för en sådan förändring i den statliga jordpolitiken, att man därmed skulle motverka inflyttningen av friställda jordbruksarbetare till städerna. Detta var en av de generella åtgärder, som tidigt vidtogs från den konservativa ministärens sida för att förhindra uppkomsten i Sverige av samma flykt från landsbygden som på kontinenten och i England skapat ett stort egendomslost stadsproletariat, med den våg av oroligheter, instabilitet och öppen klasskamp, som där kännetecknade industrialismens genombrottsperiod.

Försäljningen av kronans domäner hade pågått alltsedan 1874, när i sann liberal anda riksdagen beslutat om styckning till småbruk och försäljning av vissa av de statligt ägda jordbruksegendomarna. Framför allt gällde detta de mindre kronojordarna. Genom att allt större missbruk i form av spekulation och bolagsköp i samband med statens försäljning av kronoegendomarna efterhand blev vanligt, skärptes under årens lopp kontrollen av den jord som kronan en gång avyttrat. Förbehåll i form av inskränkningar i de nya enskilda ägarnas nyttjande- och besittningsrätt till marken infördes. Då samtidigt försäljningen av kronojorden var begränsad till att få en gynnsam effekt på nyodling

och jordens fördelning på alltfler enskilda ägare, främst då sådana som hade ett om än begränsat kapital, fortsattes den tidigare politiken under 1900-talets första decennier med den viktiga ändringen att även jordbrukslägenheter på tidigare odlad kronojord kunde inrättas som arrendeegnahem, d v s med nyttjanderätt istället för med äganderätt till jorden. Av sådana skäl inrättades också senare den s k arrendeegnahemsfonden, som kom att förvaltas av en för ändamålet särskilt tillskapad myndighet - statens jordnämnd. Till denna överfördes för uppdelning lämpliga kronoegendomar. Senare kunde också enskild jord överföras till fonden. De arrendelotter som på detta sätt skapades över hela landet bebyggdes och utarrenderades till en början med sikte i första hand på medellösa jordbrukarfamiljers utkomst, senare också i hög grad för att avhjälpa den stora bostadsbristen.

Hittills har kortfattat diskuterats den förändring i ägostruktur och markens utnyttjande, som ledde till att allt större områden övergick från statlig till enskild ägo. Denna utveckling får ses som resultatet av den tidiga liberalismens starka betonande av den privata äganderätten till mark och annan fast egendom. Parallellt med statsmaktens agerande i frågor som sammanhänge med användningen av kronans mark, genomfördes en nästan total omvandling av den tidigare ägostrukturen också beträffande marken i enskild ägo. Även uppdelningen av den enskilda jorden hade som politiskt-ekonomiskt syfte att främja jordbruksproduktionen och öka jordens avkastning, samt att skapa ytterligare förtjänstmöjligheter för en växande jordbruksbefolkning på landsbygden. Genom hemmansklyvningen och avsöndringen och senare även ägostyckningen gavs formal-rättsliga medel för att åstadkomma nya och mindre brukningsenheter. Dessa institut kom, fastän de i första hand var tillskapade med tanke på förhållandena på landsbygden, att användas även för den expanderande bebyggelsen i och utanför städerna.

Parallellt med den utveckling som ovan skisserats beträffande uppdelningen av jorden på landsbygden, kom som en följd av inflyttningen till städerna även stora förändringar att ske i markens uppdelning för helt nya ändamål - framför allt för bostadsbebyggelse i städernas ytterområden. Bostadsfrågans "lösning" för den växande arbetarbefolkningen kom dock här mer än syftet att skapa nya förtjänstmöjligheter och

drägliga levnadsförhållanden för jordbruksarbetare och friställda bönder att framhävas.

Under en lång följd av år skulle också uppdelningen av jorden och exploateringen av ytterområdet uteslutande handhas av privata bolag eller enskilda markägare, varför också denna första omvandlingsfas med rätta kan betraktas som det "privata initiativets" period.

Den utveckling som ovan skisserats beträffande den statliga jordpolitiken under 1800-talets senare del gav framemot sekelskiftet upphov till något, som betecknats som den statligt understödda *svenska egnahemsrörelsen*.

Egnahemsrörelsen och "bostadsfrågans lösning".

År 1899 tillsattes en kommitté för att utreda frågan om hur man på lämpligt sätt skulle kunna bidra från statsmakternas sida till att på landsbygden ge "mindre bemedlade arbetare och likställda" möjlighet att förvärva egna hem. Mycket på grundval av denna första egnahemskommittés betänkande som avlämnades efter två års utredningsarbete, framfördes därefter vid 1904 års riksdag en kungl. proposition med ett omfattande förslag till en statligt understödd *egnahemslånerörelse*. Det var således fr.o.m. år 1905 som man kan säga att staten "indirekt" började engagera sig i något som skulle kunna betecknas som en första ansträngning till "bostadsfrågans lösning". Det skulle emellertid ännu förflyta en avsevärd tid innan man kan börja tala om en statlig *bostadspolitik*.²⁰

Mot bakgrund av den för jordbrukets del ogynnsamma utveckling som skett under hela 70-, 80- och 90-talen var det därför ej heller förvånande att den statligt understödda egnahemsrörelsen i huvudsak kom att syfta till en förbättring av landsbygdens villkor. Här kan dock påpekas, att den första gången frågan om statligt stöd till egnahemsbildning framfördes i riksdagen, genom en motion i andra kammaren år 1898, var det främst med motiveringen att "arbetare på detta sätt skulle beredas tillfälle att inom städernas områden och vid industriella etablissemang förvärva äganderätt till hus och hem med en dertill hörande täppa samt på landet därjämte till något mera jord"²¹. Motionen avslogs av riksdagen, men redan året därpå väcktes ett flertal nya motioner i frågan, både

i första och andra kammaren. Av intresse är att även dessa motioner i första hand motiverades med de förhållanden som rådde i städerna, där bostadsfrågan för industriarbetarklassen framstod som mest angelägen att finna lösningar på. I andra kammaren inlämnades en motion av riksdagsmannen M.F.Nyström, där denne anknöt direkt till förhållandena i stockholmsområdet, med dess stora brist på bostäder åt arbetarefamiljer. "Den slutgiltiga lösningen" på arbetarebostadsfrågan var enligt denne motionär, "att arbetarna sattes i tillfälle att förskaffa sig egna hem med tillräcklig tillgång på luft och solljus för det uppväxande släktet". Han föreslog även att en ny villastad skulle anläggas på någon av de kronoegendomar vid Järva station, för vilka arrendetiden skulle utgå inom de närmaste åren. Villastaden skulle planeras för "arbetare och mindre bemedlade" och enligt sådana principer som "skulle bevara dess karakter och skydda densamma från spekulationens förderfliga inflytande".²² En förutsättning för detta ansåg motionären vara att staten skulle fortsätta att vara ägare till marken och istället upplåta denna mot en måttlig årlig arrendeavgift.

Det är väl knappast troligt att denne ändock framsynte motionär i riksdagens andra kammare kunde göra sig en föreställning om vilken tidrymd som skulle förflyta innan bostadsfrågan återigen - efter nu i det närmaste tre kvarts sekel - skulle komma att finna sin om ej slutliga så åtminstone tillfälliga "lösning" i trakten kring Järva. Redan efter några år tillkom dock - på privat initiativ - en första arbetarbyggnad i form av större hyreshuskaserner vid Järva krog.

Att se bostadsfrågan i första hand begränsad till de villkor som rådde i städerna och frikopplad från problemen med jordbrukets avkastning, ansågs emellertid redan av 1899 års riksdag som ett alltför begränsat perspektiv, varför också den tillsatta egnahemskommitténs arbete enbart kom att avse beredandet av egna hem på *landsbygden* och ej i städerna.²³

I propositionen till 1904 års riksdag följdes i stort sett egnahemskommitténs rekommendationer, även om jordbruksministern här gick emot kommittén på de punkter som behandlade jordfördelningsfrågan. Beslut fattades nu om inrättandet av en egnahemslånefond för att "*bereda mindre bemedlade arbetare tillfälle att på landsbygden förvärva egna hem på fri och egen grund*".²⁴ För åren 1905-1909 avsattes först 10 mil-

joner kr, att användas till egnahemslån. Några år därefter (1907) fattade sedan statsmakterna ett beslut om upprättandet av en jordförmedlingsfond på 2 miljoner kronor. Syftet med den sistnämnda fonden var att ge hushållningssällskap, egnahemsbolag och föreningar *förlagslån* för inköp och styckning av större jordegendomar. Samma år stiftades också Nationalföreningen mot emigrationen, som genom sina egna förmedlingsbyråer skulle bidra till egnahemsbildningen genom att anvisa "till salu varande jordbruk, biträda vid köp eller arrende av egendomar och jordlotter".²⁵

I första hand tog man nu sikte på att genomföra en så ändamålsenlig uppdelning som möjligt av den redan odlade jorden, där egnahemsbildningen skulle verka allmänt bidragande till "nationalvälståndet". Till sin primära funktion kom alltså egnahemsrörelsen tidigt att uppfattas som ett medel för att öka nationalinkomsten och jordbrukets nettoavkastning. Dessutom gynnade statsmakten fortfarande nybildning av småjordbruk, framför allt i norrlandslänen. I hela landet avsåg man genom reformen att underlätta uppdelningen av större enskilda såväl som statliga egendomar på mindre brukningsenheter. I tydliga ordalag motiverades detta med att man härmed skulle skapa förutsättningarna för uppkomsten och befästandet av en mera fri och oberoende jordbrukarbefolkning i landet, vilket utifrån den konservativa ministärens synpunkt betraktades som något av en nödvändighet för att ge önskad stabilitet åt samhällsorganisationen.²⁶

Som redan tidigare antytts fanns inom egnahemsrörelsen starka krafter som verkade i samma riktning, men ändå till viss utsträckning hade oförenliga syften. Flykten från landsbygden till städerna och emigrationen var givetvis de två yttre, omedelbara betingelserna för såväl egnahemsrörelsen på landsbygden som i städerna, och den utveckling den kom att få under början av det nya seklet. Båda företeelserna gav också tillsammans upphov till en påtaglig reduktion av arbetarantalet på landet, vilket bl a starkt bidrog till att godsägarna och arbetsgivarna nu framför allt ville slå vakt om och *bevara nödvändig arbetskraft* i jordbruket. I denna mening kom egnahemsrörelsen således även att företrädas av jordägarklassen, som i denna såg en möjlighet att ytterligare binda upp den samhällsklass vid jorden, som stataren, småbrukaren och lantarbetaren utgjorde och som för sin försörjning ofta var direkt avhängig lönearbetet vid de stora och medelstora gårdarna.²⁷

Även egnahemskommittén ville särskilt understryka det *för alla parter gemensamma intresset* av att de från jordbruket friställda arbetarna bereddes möjligheter att förvärva egna hem på landsbygden. I sitt betänkande som avgavs i juni 1901 beskrivs betydelsen och nyttan av att stödja egnahemsbildningen och därmed bidra till ett bättre samhällets ordning från såväl *arbetarens*, *arbetsgivarens* som *statens* sida. Där sägs bl.a. vad avser

- a) *arbetaren*; "Det egna hemmet utgör ett föremål för hans särskilda intresse och omtanke, och egandet deraf skall ofta ingifva honom en känsla av trygghet och tillfredsställelse, som inverkar förmånligt på hela hans livsåskådning. I många fall lär han också finna tillfälle att på lägenheten nedlägga arbete, som eljest icke kunnat göras fruktbärande, eller penningar, som under andra förhållanden möjligen fått en mindre nyttig användning. Förbättringar å fastigheten, liksom afbetalningar i skulden komma arbetaren själf eller hans familj tillgodo, och tanken därpå skall utan tvifvel utgöra en kraftig driffjäder till arbetsamhet och sparsamhet."
- b) *arbetsgivaren*; "När arbetaren förvärfvat eget hem å en ort, är han ock närmare fästad vid denna ort och det arbete, som der står honom till buds. Detta är af särskild betydelse för idkare af jordbruk, hvilka under närvarande förhållanden, genom jordbruksarbetarnes benägenhet att draga sig till städerna eller andra medelpunkter för industriell verksamhet, ofta äro i avsaknad af nödvändig arbetskraft. Äfven för arbetsgivare, som endast vissa tider behöfva anlita tillfälliga arbetare, kan det vara till väsentligt gagn, att genom egna hem vid orten fästas arbetare, som under särskilda delar av året egna sig åt jordbruksarbete, men under den öfriga tiden, då tillgång till sådant arbete ej finnes, å en annan yrkesgren, inom hvilken deras arbetskraft då bättre behöfves."
- c) *staten*; "Obestridligt är, att staten måste vara i hög grad intresserad af, att arbetarebefolkningen, som utgör en så stor del av landets invånare, lefver under lugna, förnöjsamhet alstrande villkor. En bofast, själfständig arbetarestam bildar alltid ett tryggt och pålitligt element i samhället." ²⁸

Ovanstående citat kan ge en allmän bild åt hur man på olika sätt, från framför allt statsmakternas sida, tidigt ville betona det ändamålsenliga och rationella med egnahemsbildningen, men även framhäva dess gynnsamma "bi-effekter" av social-politisk och mer psykologisk natur. Beträffande jordbrukslägenheterna framhölls också särskilt det angelägna i att dessa ej gjordes *för stora*, så att "en arbetare derå har full sysselsättning och således genom dess förvärfvande skulle upphöra att vara *arbetare* i vanlig mening och istället ingå i de *egentlige* jordegarnes klass". ²⁹

Ur ett mer nationellt, politiskt perspektiv var det givetvis lika väsentligt att förhindra att proletariseringen av städernas och landsbygdens befolkning fick alltför omfattande proportioner. Utvecklingen på kontinenten, och framför allt i England, Tyskland och Frankrike var perspektiv som gav statsmakterna och den konservativa ministären anledning att finna godtagbara former för en "stabilisering" av den ogynnsamma utvecklingen, och då framför allt på landsbygden. Från de offentliga myndigheterna, statens och kommunernas sida, måste därför egnahemsrörelsen i första hand officiellt ses som en strävan att skapa *nya* hem och *nya* brukningsenheter, och därmed få en "besutten" befolkning på landsbygden, som ej i lika hög grad som tidigare var helt beroende av arbetstillfällena i städerna.

Det blev under den närmaste tiden efter egnahemslånefondens tillkomst emellertid jordägarklassens önskemål om bevarande av arbetarna vid de brukningsenheter som redan fanns, som framför allt kom att tillgodoses genom egnahemsrörelsen - som denna kom att utformas av de statliga och offentliga insatserna - eller snarare bristen på insatser. Nybildningen av odlingsenheter fick under de första två decennierna en mycket blygsam omfattning. Detta berodde mycket på de ogynnsamma regler för belåning som redan från början uteslöt de flesta "obemedlade" från att skaffa jord, men i ännu högre grad på att hushållningssällskapen, vilka hade hand om egnahemslåneverksamheten i praktiken ju utgjordes av sammanslutningar av större och medelstora *jordägare och lantarbetsgivare*. Dessa hade av uppenbara skäl mindre intresse av att aktivt bidra till nybildning av mindre "självbärande" odlingsenheter.³⁰

Egnahemsrörelsens betydelse för den tidiga förstadsbildningen kring Stockholm

Den statligt understödda egnahemsrörelsen hade, som den ovan beskrivits redan från starten en dubbel innebörd, i det att den anknöt till såväl förhållandena på landsbygden som i städerna. Trots att från början de jordsociala och därmed befolkningspolitiska motiven var helt dominerande, blev det ändå i stockholmsområdet bostadsbristen som främst kom att bidra till egnahemsbildningens snabba utveckling fr.o.m. sekelskiftet. De egnahems-förstäder för bl.a. arbetare och hantverkare som följde vid slutet av den tidiga förstadsbildningens period var i första hand

att betrakta som bostads-förorter för stadens trångbodda.

Både egnahemslånefonden och den senare tillkomna jordförmedlingsfonden var dock avsedda att i första hand användas för att underlätta anskaffandet av jordbrukslägenheter på landsbygden. Givetvis kom de olika landsdelarna att uppvisa stora regionala skillnader med avseende på hur låne-medlen fördelades. Här kan nämnas att under de första sex åren efter egnahemslånefondens tillkomst, kom av hushållningssällskapen totalt sett nästan 2/3 av lånen att förmedlas till personer tillhörande den jordbruksidkande befolkningen. Av de lån som förmedlades genom de privata egnahemsbolagen och föreningarna utgjorde dock motsvarande andel endast något mer än 1/3. Detta sistnämnda förhållande förklaras dock främst av att de föreningar och bolag, som tidigt fick möjlighet att utnyttja lånefonden vid sidan av stadens egen förmedlingsverksamhet, av tradition hade sin verksamhet förlagd till städerna och deras närmaste omgivningar.³¹

Av sådana skäl fick också egnahemsrörelsen i stockholmsområdet från början en viss tonvikt på den del av verksamheten som tog sig uttryck i skapandet av nya bostadslägenheter och egnahems-förstäder, även om också ett stort antal småbruk - och framför allt handelsträdgårdar - med tiden tillkom med hjälp av statliga låne-medel. Den statligt understödda småbruksbildningen i stockholmsområdet hade en jämfört med andra delar av landet förhållandevis ringa omfattning. Mellan åren 1905-1911 förmedlades av Stockholms läns hushållningssällskap endast 83 lån till jordbrukslägenheter om ett sammanlagt belopp av 268 300 kronor. Detta skall jämföras med t ex Kristianstads län, där man under motsvarande tidsperiod bidrog med lån till inte mindre än 892 familjer och en lånesumma överstigande tre miljoner kronor.³² De regionala skillnaderna vad avsåg lånerörelsens omfattning för nybildningen av jordbruksenheter var således avsevärda - och blir speciellt påtagliga om man jämför den begynnande "storstadsregionen" kring Stockholm med de mer renodlade jordbruksbygderna i landet.

När det gällde den del av egnahemsrörelsen som tog sig uttryck i tillskapandet av nya bostadslägenheter och egnahems-förstäder, för framför allt arbetare, så hade denna från början en stark "konkurrens" från de redan etablerade privata bolag och tomtspekulatörer som behärskade "marknaden". Vid den statliga egnahemslånefondens tillkomst hade redan många nya förstadssamhällen vuxit upp i ytterområdets olika delar, och

försäljningen av tomtmark försiggick även på en mängd platser, där uppkomsten av några "samhällen" i egentlig mening ej var att förvänta under överskådlig tid. Mycket berodde detta på markens nu redan utpräglade karaktär av fri handelsvara: tomter för bebyggande såldes varhelst man kunde finna köpare till dem, och det var ej alltid nödvändigt att tomtmarken måste återfinnas inom ett nyanlagt samhälle, en "villa-stad", eller i närheten av goda kommunikationer, för att det skulle finnas köpare som var beredda att betala en mindre summa pengar för den.

Även de förstadssamhällen inom vilka tomtförsäljningen skedde från ett avgränsat, mer eller mindre oplanerat område, hade tillkommit med olikartade syften. Detta avspeglade sig i deras högst varierande karaktär med avseende på bebyggelsens utformning och kvalitet, liksom med hänsyn till vilken samhällsklass och vilka yrkeskategorier deras invånare tillhörde. Många var enbart resultatet av tillfälligt bildade spekulationsbolags snabba vinstintressen där marken blott under en kort tid var i bolagets händer för en så snabb och vinstgivande tomtförsäljning till allmänheten som möjligt. Efter en viss tid övergick så resterande tomter och ej exploaterad mark till nya intressenter och tomtbolag, som kanske såg andra möjligheter till att fortsätta exploateringen och hade "nya medel" att stimulera efterfrågan på tomtmarken med, etc. Andra vilksamhällen var mer översiktligt planerade och välordnade, där exploatören eller villastadsbolaget under en lång följd av år stod för en successiv utbyggnad av samhället, och ibland även tog på sig uppgifter och funktioner av såväl förvaltnings- som mer utpräglat samhällsvårdande karaktär.

När den statligt understödda egnahemsrörelsen genom lånefondens tillkomst år 1905 "etablerade" sig på den redan snabbt växande privata tomtmarknaden i Stockholms omgivning, hade den således redan från början ett mindre gynnsamt utgångsläge. Under de första sex åren av sin verksamhet förmedlade också hushållningssällskapet endast 55 lån till bostadslägenheter i hela länet.³³

Vid den tidpunkt då staten för första gången trädde in som långivare till bostadsbyggandet fanns redan över hela landet ett flertal föreningar och egnahemsbolag, som redan påbörjat en sådan verksamhet, som gör att de måste betraktas som föregripande den statligt understödda egnahemsbildningen - både på landsbygden och i städerna.

Bostadsfrågan som en privat resp. filantropisk angelägenhet.

Från statens sida var som redan påpekats egnahemslåneverksamheten fr. o.m. år 1905 indirekt ett första engagemang för en förbättrad bostadsförsörjning, där de jordsociala och befolkningspolitiska motiven dock dominerade. Den bostadsnöd som i stadssamhällena blev resultatet av en ökad inflyttning från landsbygden i samband med den industriella expansionen fr.o.m. 1870-talet, uppfattades i första hand som ett problem, vilket borde lösas med hjälp av den enskilda företagsamheten. Enligt alltjämt rådande patriarkaliska uppfattning, ålåg det vederbörande arbetsgivare att själv sörja för bostäder åt sina resp. arbetare. Till en början var det också vanligt att fabriksidkarna lät uppföra nödtorftiga bostäder åt sina arbetare i närheten av de nya fabrikererna. Ett flertal bostadsområden för arbetare tillkom på detta sätt inom stadsområdet, i Stockholm främst på Kungsholmen och Södermalm. När industrin började lokaliseras till områden även utanför stadsgränsen, blev det än mer väsentligt för arbetsgivarna att på något sätt lösa bostadsfrågan för de anställda, då man ju här ej som i den centrala staden kunde förlita sig till ett redan befintligt utbud av lägenheter av varierande beskaffenhet.

Som ett belysande - men ej typiskt - exempel kan nämnas, att en av de första fabriksidkare som flyttade ut sin verksamhet från stadsområdet till Sundbyberg, där lät uppföra en i det närmaste exakt kopia av de anställda arbetarnas tidigare bostadsområde på Kungsholmen.³⁴ Ytterligare exempel på denna typ av patriarkalisk bostadspolitik i samband med ytterområdets industrialisering var uppförandet av arbetarbyggelsen i anslutning till de nya fabrikererna, yllefabriken på Reymersholm, nitroglycerinfabriken vid Vinterviken, ångslupsaktiebolagets varv vid Ekensberg etc. Något senare exempel på enskild byggnadsverksamhet av samma slag i anslutning till utflyttade industrianläggningar var AB Separators arbetarebostäder vid Hamra (Botkyrka) resp. AB Gasaccumulators arbetarebostäder vid Skärsätra (Lidingön), båda för sin tid något av mönsteranläggningar.³⁵

Men givetvis var bostadsfrågans lösning för det stora flertalet en helt annan än vad ovanstående exempel låter förmoda. Behovet av bostäder i anslutning till industrianläggningarna i ytterområdet blev, liksom motsvarande förhållande i den inre staden, redan från början

utnyttjat för privat spekulatio n och enskildas vinstintresse. De tidigaste förstadsexploateringarna i ytterområdet kring Stockholm: Liljeholmen, Arstadal resp. Sundbyberg, skulle under lång tid framöver bli vägledande för hur ett "lyckat" spekulationsföretag av delvis nytt slag kunde föras i hamn. Tillgången på mark, kapital och bostadslösa samt avsaknaden av alltför reglerande offentliga restriktioner var de faktorer som för ytterområdets del - när de samverkade - gav upphov till en första omfattande spekulativt inriktad markexploatering. I första hand var det jordägarna själva som här bidrog till såväl de nya förortssamhällenas yttre gestaltning som till de många gånger svåra sociala missförhållanden som så småningom blev resultatet av de ohämmade och okontrollerade former under vilka exploateringen skett.

Även om huvuddelen av den bostadsbebyggelse som tillkom under den tidiga förstadsbildningens period var resultatet av enskilda markägares, villastads- eller byggnadsbolags verksamhet, är det betecknande för tidsperioden i hur hög grad ändå arbetarna själva genom egna initiativ försökte lösa sina bostadsproblem. Det finns i stockholmsområdet flera exempel på förstadsbildningar, som ursprungligen uppstått som en följd av de bostadsbehövandes mer eller mindre "självtändiga" agerande, utan några större ekonomiska eller andra resurser än den egna arbetskraften. Här kan t.ex. nämnas Ektor p(i Nacka), Hägersten (i Brännkyrka), Kungsholms villastad (i Bromma). Särskilt den sistnämnda förstaden är intressant, som den senare "övertogs" av olika storbolag med ekonomiska vinstintressen, och därefter slutligen av Stockholms stad. Uppkomsten av Kungsholms villastad kan dock direkt härledas till en grupp arbetare, som år 1890 började bygga bostadshus åt sig själva och sina familjer på delar av Lillsjönäs egendom, strax väster om Ulvsunda slott. År 1902 inköptes slottet med omgivningar av K A Wallenberg, som därefter startade en mer omfattande tomtförsäljning, och två år senare såldes hela Ulvsundagodset (formellt av Wallenbergs industribolag Nya AB Atlas) vidare till Stockholms stad.

Räknar man också alla de förstadssamhäll en, där arbetare och hantverkare själva uppförde sina bostäder, men kanske hade mindre del i samhällsbildandet *som sådant*, har det privata initiativet och det "självtändiga" agerandet för att lösa bostadsproblemet genast avsatt betydligt fler och varaktigare spår i ytterområdets olika delar. "Självbyggeriet" var en vanlig företeelse i nästa alla de arbetar-förstäder av

villastads-typ och kåkstads-typ, som tillkom fr.o.m. 1880-talet, och således en tradition som enbart fick ett organisatoriskt (och tekniskt) nytt innehåll när Stockholms stad utvecklade den vidare i den kommunalt administrerade själbyggeriverksamheten i trädgårdsstäderna. Både i Hagalund, Mariehäll, Gröndal och delar av Sundbyberg uppförde arbetare och hantverkare, ofta i organiserade "lag", bostäder åt sig själva och sina familjer. Även större bostadshus för ett flertal familjer tillkom på detta sätt. Ofta var man helt beroende av arbetsgivaren, som ej sällan också var markägaren, och dennes villighet att arrendera ut marken och bidra till vissa kostnader för byggnadsmateriel etc. Exempel finns på arbetsgivare, som först upplåtit mark till sina arbetare att själva bygga bostäder på, tillskjutit en del medel för att täcka de nödvändiga grundkostnaderna och därefter tagit ut en hyra av de boende och anställda som gott och väl motsvarat den allmänna hyresnivån på platsen.³⁶

Med arbetarrörelsen följde olika försök att organisera sig gentemot arbetsgivarna även för att finna lösningar på bostadsproblemen. I viss mening kan man betrakta några av de tidiga egnahemsbolagen och egnahemsföreningarna som ett resultat av sådana strävanden från arbetarnas sida, kombinerad med vissa filantropiska, kyrkliga och ideella strävanden från grupper av personer, som oftast tillhörde helt andra sociala klasser. En av de första sammanslutningarna av detta slag var Föreningen Egna Hem u.p.a. i Motala, vars verksamhet går tillbaka till början av 1880-talet, men först fr.o.m. år 1892 aktivt började verka för bildandet av bostadsegnahem för bl.a arbetare. Denna bestod av medlemmar organiserade i "filialer" på ett flertal olika platser i landet, och ekonomiserade sin verksamhet med hjälp av avgifter från dessa.³⁷

Under slutet av 1890-talet tillkom ett flertal liknande föreningar samt andra sammanslutningar, varav en del i bolagsform. Här skall endast nämnas ett sådant egnahemsbolag, som får representera utvecklingen i just stockholmsområdet, nämligen AB Hem på Landet. På ett inte oväsentligt sätt kom detta bolag, att aktivt bidra till ytterområdets nykolonisation och uppkomsten av ett flertal förstadssamhällen för industri- och jordbruksarbetare, hantverkare och annat småfolk. Som i fallet med flera andra bolagsbildningar från denna tid, återfinns också i förhistorien till AB Hem på Landet direkta försök från arbetarna själva, att organisera sig för att lösa sin bostadsfråga. När organisationen till slut kommit till stånd och etablerat sig, här som ett

aktiebolag, har vanligtvis det ursprungliga syftet med den väsentligt hunnit modifieras.

Det nu 75-åriga bolaget stiftades redan år 1899 med ändamålet, att "på goda villkor skaffa mindre bemedlade arbetare egna hem på landsbygden". Därutöver tog bolaget särskilt till uppgift, att genom försäljning eller upplåtande av tomter inom eller i närheten av stadsområdet också möjliggöra år löntagare, arbetare eller andra av stadens invånare - "dock mindre bemedlade" - att skaffa sig egna hem. Bolaget startade det första året av sin verksamhet med inköpet av egendomen Duvebol, varpå Duvbo villastad grundades. Duvbo kan därför betraktas som den första egnahems-förstaden i Stockholmsområdet, vars tillkomst också principiellt överensstämde med de idéer, som senare skulle ligga till grund för den så omfattande egnahemsbildningen i samma område.³⁸

Redan före år 1910 hade egnahemsbolaget grundat ett tiotal nya bostads-förorter och "småbruks-kolonier" på olika platser i Stockholms omgivningar. Dessa bestod, förutom Duvbo av ytterligare bostads-förorter som Solhem och Älvsjö, småbrukskolonier som Lundby, Skogs-Ekeby och Ålsta (Sorunda s:n) samt trädgårdsstaden Tungalsta (Västerhaninge s:n).

Under de två därefter följande decennierna grundade bolaget ytterligare tio småbrukskolonier, huvudsakligen i ytterområdets perifera delar. Bolaget, som fr.o.m. år 1908 för övrigt också stod som förmedlare av de statliga egnahemslånen, kan därför betecknas som det ledande i att omsätta egnahemsrörelsens ursprungliga intentioner, dvs. *nybildningen av småjordbruk*, men även de som sammanhängde med bostadssituationen för arbetare m.fl i städerna, dvs. *skapande av nya bostads-egnahem*.

De sociala problem som bristen på bostäder liksom deras bristfälliga utformning skapade - såväl inom stadsområdet som i ytterområdet - betraktades ej heller som en angelägenhet för kommunen. De tidiga initiativ genom vilka staden visat visst intresse för bostadsfrågan, byggde även de helt på den traditionella uppfattningen om stadens "ansvar" som arbetsgivare. Den första gången Stockholms stad bidrog till uppförandet av understödda lägenheter, vilket skedde år 1864, motiverades detta med att hänvisa till stadens intresse av att kommunalt anställda arbetare bereddes nöjaktiga hyreslägenheter.³⁹ Under tiden fram till sekelskiftet uppfördes därefter ett begränsat antal bostäder, som alla var avsedda för vissa speciella kategorier av kommu-

nens arbetare. I övrigt var det kommunala engagemanget huvudsakligen att betrakta som "nödhjälpsarbete", vilket bl.a. tog sig uttryck i fattigvårdens omhändertagande och inkvartering av "husvilla".

Under samma tid lämnade staden i form av kostnadsfria tomtupplåtelser, byggnadslån mm. ett begränsat understöd till s.k. allmännyttiga eller filantropiska företag. Dessa bolag hade tagit till sin huvuduppgift, att bidra till bostadsförsörjningen för de sämst lottade av stadens befolkning. Exempel på sådana företag, som staden på olika sätt understödde, var Aktiebolaget Stockholms Arbetarehem, Byggnadsbolaget S:t Erik, Bostadsaktiebolaget Holmia m.fl.

En väsentlig förändring i förhållande till de dittills vidtagna bostadspolitiska åtgärderna innebar stadens förvärv av de stora markegendomarna i Brännkyrka och Bromma socknar fr.o.m. år 1904. På initiativ av bl.a. drätselnämnden beslöt stadsfullmäktige först förvärva Enskede egendom. Det första köpet följdes snart av stora markförvärv även i Bromma samma år: Traneberg, Åkeshov, St. Ångby, Ulvsunda. För första gången motiverades köpen med behovet av att utvidga stadsområdet för stadens bostadsförsörjning, dvs. ett i grunden bostadspolitiskt argument som får sägas vara ett mycket tidigt exempel på en "aktiv" markpolitik från kommunens sida. De bostadspolitiska synpunkterna kom också att tidigt framhävas, då staden tog en mycket aktiv del i att genomdriva tomträttslagstiftningen några år därefter.

Den politiska och ideologiska debatt som därmed hade inletts även på kommunal nivå skulle en lång tid framöver gälla just frågan om äganderätten resp. nyttjanderätten till mark, frågan om offentligt eller privat inflytande över marken och dess användning för olika ändamål. Socialiseringen av mark var för många under seklets början ingen hypotetisk sådan, utan en fråga man hade att lösa rent praktiskt - och även trodde sig kunna lösa. Det var för många i första hand en "förnuftsfråga" huruvida "samhället" eller den enskilda jordägaren var den som bäst hade att bestämma över hur *staden* i framtiden skulle ordnas och gestaltas. Det är lätt att förglömma, att även på detta plan motsättningen mellan stad och land uttrycktes i olikartade föreställningar hos å ena sidan stadens representanter och å andra sidan landsbygdens, dvs. jordägarna. Att de sedan förenats i en och samma gestalt, t.o.m. i stadsfullmäktige, är snarast att beteckna som ett "naturligt" försök att lokalt upphäva denna motsättning.

*Statliga åtgärder för bostadsfrågans lösning
efter egnahemslånefondens tillkomst*

De statliga åtgärderna på det bostadspolitiska området inskränkte sig som tidigare visats i praktiken till dess befolkningspolitiska och jordsociala aspekter, vilket tog sig uttryck i den statliga egnahemslånerörelsen. Dessa hänförde sig i första hand till förhållandena på landsbygden. För städernas del bidrog staten före år 1914 i princip endast genom organiserandet av fastighetskrediten, varefter de orimliga förhållanden som blev följden av kriget föranledde ovan omtalade statliga ingripande i bl.a. utvecklingen på hyresmarknaden.

Ett flertal statliga utredningar tillsattes under 1910-talet, som på olika sätt även kom att beröra bostadsförhållandena i städerna och deras ytterområden. År 1911 tillsattes egnahemssakkunniga för att utreda de fortsatta statliga insatserna på egnahemsbildningens område. Jordundersökningen samma år och den senare jordkommissionens arbete syftade även de i första hand till att ge förslag till att förbättra landsbygdens villkor.

Ett undantag utgjorde dock den kommitté som år 1920 tillsattes för att utreda frågan om bostadssociala minimifordringar "å med allmänt understöd tillkommande smålägenheter". Denna motiverades av att staten fr.o.m. år 1917 utövade en viss understödsverksamhet i förhållande till den kommunala och den kommunalt kontrollerade (allmännyttiga) bostadsproduktionen i städerna. Kommitténs arbete resulterade redan året därpå i ett betänkande och förslag: "Praktiska och hygieniska bostäder", vilket får betecknas som den dittills mest betydelsefulla "sociala" insatsen inom svenskt stadsbyggande på denna nivå.⁴⁰

Åren 1917-1923, dvs. krisåren strax efter kriget, infördes en speciell hyresstegringslagstiftning. Åtgärden är intressant, så tillvida att den representerar det första statliga ingripandet i den fria hyresprisbildningen - givetvis inom vissa gränser - och samtidigt i den fria uppsägningsrätten. Med den nya lagstiftningen på området från år 1923 infördes också några nya regler, som kan betecknas som en mycket försiktig strävan att socialt "reformera" den mycket liberala hyreslagstiftningen från år 1907.⁴¹

Egnahemsfrågan kom åter till behandling i riksdagen år 1919. Samma år utfärdades en kungörelse angående allmänna villkor och bestämmelser

för statens egnahemslånerörelse. Här stadgades att en egnahemsnämnd skulle handha låneförmedlingen, varvid en statlig representant skulle utses. I varje kommun skulle finnas ett egnahemsombud som skulle vara till hjälp åt de lånsökande. Inom jordbruksdepartementet inrättades en särskild egnahemsavdelning. Företråde skulle ges till de lånsökande som genom nyodling och nybyggnad avsåg att bilda nya hem.

År 1928 genomfördes en reform av egnahemsverksamheten, som mycket motiverades av de svåra kriserna under 20-talet och dess medföljande stora arbetslöshet. Det fanns nu återigen ett väsentligt intresse från statsmaktens sida att söka bereda jord och odlingsmöjligheter åt så många människor som möjligt, bl.a. för att undvika den negativa utveckling man hade erfarenhet skulle bli följden om ett stort arbetslöst lantarbetar- och industriarbetarproletariat bildades i städerna. Jordpolitiken kom än en gång av den borgerliga ministären att direkt användas som medel för att stabilisera en samhällsutveckling, som annars snabbt kunde tänkas leda till mindre acceptabla förhållanden.⁴³

Egnahemsavdelningen vid jordbruksdepartementet utvidgades till en självständig egnahemsstyrelse, varvid också staten kunde öka sitt inflytande på sammansättningen av hushållssällskapens egnahemsnämnder. Ökade medel ställdes till egnahemsrörelsens förfogande samtidigt som kraven skärptes på att de lånsökande verkligen kom att använda dessa för att bilda sådana jordbruk och egna hem, som kunde trygga familjens försörjning i framtiden.

Bostadsfrågan sågs således fortfarande och under hela 1900-talets början som direkt sammankopplad med jordfrågan och jordbrukspolitiken. Problemen med städernas växande industriarbetarbefolkning betraktades av statsmakterna som sekundära och fick heller ej någon speciell särbehandling i riksdagen förrän efter regimskiftet 1932.

FORMAL-RÄTTSLIGA ASPEKTER PÅ DEN TIDIGA URBANISERINGEN OCH FÖRSTADSBILDNINGEN

Utvecklingen i stockholmsområdet under den tidiga förstadsbildningens period 1870-1910 kan även betraktas utifrån ett formal-rättsligt perspektiv, där huvudintresset istället inriktas på den lagstiftning och administrativa struktur som på olika sätt förhindrade resp. underlättade markexploatering och samhällsbildning i ytterområdet under motsvarande tidsperiod. Som redan nämnts gav den snabba industriella omvandlingen upphov till en bebyggelseexpansion både inom och utanför stadsområdet, som i ett flertal väsentliga avseenden avvek från det allmänna mönstret för andra svenska städer. Det mest karakteristiska för stockholmsområdet jämfört med andra städer vid denna tid, var att förortsbildningen i så hög grad skedde utanför den administrativa stadens gränser.

Det var inte enbart det förhållandet, att Stockholm under en kort tid fick motta en avsevärd befolkningsström från övriga landsdelar och framför allt från landsbygden, som motiverade att ytterområdet tidigt togs i anspråk för att tillgodose det växande behovet av nya bostäder. Det centrala stadsområdet var ju ännu inte tillnärmelsevis fullt utnyttjat. Stora delar av både Kungsholmen och Södermalm liksom Ladugårdsgärdet var obebyggda, vid en tidpunkt då många av de nya samhällsbildningarna i ytterområdet hade sökt sig flera mil ut från stadens centrum. Lokaliseringen av dessa tidiga bebyggelseområden hade givetvis även en rent formal-rättslig innebörd, förutom de många gånger väsentligare lokaliserings-faktorer som tillgången på mark, närhet till kommunikationer etc representerade i varje särskilt fall. Att enbart förlägga en förstadsexploatering till mark *utanför* stadsgränsen istället för innanför densamma innebar stora formella skillnader, såväl vad avsåg "planeringen" och iordningställande av marken som dess bebyggande. Den lagstiftning som under denna tid reglerade själva exploateringsförloppet skilde sig också högst påtagligt för staden resp. för landsbygden.

De formal-rättsliga institut och bestämmelser som på olika sätt reglerade marken och dess bebyggande kunde i stockholmsområdet få utgöra en provkarta på de högst skiftande betingelser under vilka bebyggelse och samhällsbildningar tillkom under den tidiga förstadsbildningens period. Förortsbildningen och markexploateringen hade ej kunnat få det

snabba förlopp den fick under 1800-talets sista decennier, om den inte mer eller mindre medvetet gynnats av den mark- och jordpolitik som bedrivits av statsmakterna under samma period - och även dessförinnan. Denna, som tidigare kortfattat behandlats, avsatte också direkta spår i den lagstiftning och de särskilda regler och procedurer för jorddelning, tomtindelning, fastighetsbildning etc, som tillkom under den här avsedda perioden. Innan dessa formella aspekter på den tidiga samhällsbildningens "inre" förutsättningar översiktligt skall belysas, måste emellertid först något också sägas om de högst påtagliga "yttre" förhållanden som karakteriserade "marken" i ytterområdet kring Stockholm vid slutet av förra århundradet.

Få kontinentala - om ens några - städer och storstadsregioner har haft samma "gynnsamma" ägostrukturella betingelser för en modern förstadsbildning som just Stockholm, där omkringliggande markegendomar sedan århundraden genomgått en koncentrationsprocess, vilken effektivt förhindrat uppkomsten av "lokalt" tillväxande bysamhällen och större spridda bebyggelseagglomerationer. Ägoförhållandena hade också bidragit till att utforma de säregna "yttre" förutsättningarna för stadens tillväxt: helt fritt som Stockholms omgivning vid den tidiga förstadsbildningens början var från nästan all annan bebyggelse än den som direkt var förbunden med det pagana ägomönstret: de stora fideikommisserna, herrgårdarna och säterierna med deras underlydande torp och hemman.

Studerar man en karta över stockholmstrakten från 1870-talets början, är den i det närmaste "ren" från annan tätare bebyggelse än den som hunnit utvecklas till sommarbebyggelse längs de kustlinjer och strandområden som haft ångbåtsförbindelser med staden. Endast spridda gårdar, slott och enstaka industriella anläggningar återfinns i det för övrigt orörda skogs- och jordbrukslandskapet. Några större bysamhällen, i t ex syd-svensk bemärkelse - och än mindre i kontinental mening - fanns ej i stockholmstrakten och har veterligen ej heller existerat under historisk tid, då redan på medeltiden de större herrgårdarna lagt under sig den bästa jorden. De mindre byar som under 1600-talet ännu var relativt talrika, om än var och en omfattande kanske enbart tre till fyra gårdar, försvann definitivt som karakteristisk bebyggelseform i ytterområdet under säteribildningens tidevarv. Vid tidpunkten för den sista stora sociala omvandlingen i samband med industrialismens genombrott, skulle ytterområdet än en gång radikalt förändra karaktär och

de stora sammanhängande egendomskomplexen skulle återigen falla sönder, styckas och försäljas, men denna gång återuppstå som tillhörande också helt nya kategorier av "småfolk", villaägare etc.

Redan vid 1870-talets början var tillgången på mark som var möjlig att exploatera relativt god, även om exploateringsföretagen måste söka sig ut till mark på visst avstånd från den centrala stadskroppen. Den blev under de följande decennierna allt större, i samband med att de stora godsens och gårdarnas i allt ökande omfattning började betraktas som olönsamma av sina ägare. Mer räntabla investeringar kunde vid denna tid göras i helt andra projekt än den kapitalkrävande mekaniseringen och rationaliseringen av de större jordbruksegendomarna. Bristen på arbetskraft har redan påpekats i ett tidigare sammanhang.

Denna utveckling möjliggjorde att stora sammanhängande markarealer nu kunde uppköpas av såväl privatpersoner som olika bolag. De som hade "blick" för de inköpta markområdenas kommande värde kunde också inleda förberedelser för egendomens styckning, exploatering och försäljning. Inte minst Stockholms stad kunde före och vid sekelskiftet utan alltför stora ekonomiska uppoffringar genomföra sina omfattande inköp av lantegendomar för olika förvaltningsuppgifter: för renhållningen, hälso- och fattigvården liksom för stadens nya vattenledning. Priser på omkring 3-4 öre per kvm skogs- eller jordbruksmark var vanliga i ytterområdets periferi just före sekelskiftet.⁴⁴

Då markpriserna inom stadens gränser kraftigt började öka från omkring 1880-talets omfattande hyreshusexploateringar inom stadsplaneområdet, bidrog även detta till att ytterområdet blev att räkna med, som ett alternativ för exploateringen av mark för industriändamål och för bostadsbebyggelse med mindre hårt markutnyttjande. Allmänt kan också sägas, att alla exploateringsföretag som syftade till en bebyggelse av "villastads"-karaktär med dess lägre markutnyttjande från denna tidpunkt definitivt var hänvisade till ytterområdet, dvs till mark utanför stadens jurisdiktion. Där fanns ej heller de "reglerande" föreskrifter, som t ex den då gällande 1874 års byggnadsstadga representerade inom stadens gränser. Genom sina frikostiga bestämmelser angående bebyggandet av tomtmark hade även byggnadsstadgan i sig bidragit till att höja markvärdet avsevärt och låta byggnadsvolymer bli allt större i de tätbebyggda delarna av stadsområdet.

I en sådan *speciell mening* kan man därför också ha fog för påstå-

endet, att det från början var de *formal-rättsligt reglerande* bestämmelserna inom stadsplaneområdet och stadens gränser, som i hög grad kom att bidra till den högst *oreglerade* och alltmer omfattande bebyggelseutvecklingen *utanför* stadsgränsen.

I samband med den livaktiga byggnadsverksamhet som fr o m 1880-talet följde i stadens centrala delar, sköt också fastighetsvärdena och tomtpriserna i höjden. Priset på obebyggd tomtmark steg nu under kort tid i svindlande fart: för många av de centralt belägna områdena ökade detta med det tiodubbla, ibland med den 20- eller 30-faldiga av det pris man bara ca ett tiotal år dessförinnan betalat för samma mark. Motsvarande värdestegringar återfanns i alla större städer under samma period. Som exempel kan nämnas att jordvärdestegringen i sådana storstäder som Berlin och London under perioden 1870-90 uppgick till ca *tre miljarder kronor* i vardera staden. För Stockholms del har beräknats att enbart värdestegringen på tomtmarken under perioden 1895-1905, d v s tiden närmast efter den första omfattande spekulationsperioden, stadigt fortsatte och för denna tioårsperiod uppgick till ca 40 procent. De sammanlagda fastighetsvärdena inom stadens område mer än fördubblades under samma period. ⁴⁵

Det var mycket som en följd av denna utveckling på fastighetsmarknaden och på grund av bristande möjligheter att rättsligt reglera markens användning, som även de första anlagda villa-städerna inom stadens gränser fick ge vika för de krav som nu ställdes att på ekonomiskt mest "gynnsamma" sätt utnyttja den för kompakt hyreshusbebyggelse och större exploateringsföretag väl belägna marken. Om inte annat, så för att göra bilden fullständig av den tidiga förstadsbildningens och villastadsbebyggelsens inre förutsättningar, kan här dessa första "planerade" förstäders öde få belysa vilka svårigheter som var förenade med, att inom stadens "hank och stör" ge utrymme för sådana nya förstadssamhällen med lågt markutnyttjande som på kontinenten och även i Köpenhamn och Oslo vid denna tidpunkt blivit allt vanligare.

De första villa-förstäderna vid Humlegården och på Kungsholmen.

Redan år 1875 inköptes av Aktiebolaget Stockholms Byggnadsförening, dels några områden som tidigare varit tobaksland norr om Humlegården, dels några mindre områden på Kungsholmen. Båda områdena styckades, det ena - "Villastaden" - i stora tomter avsedda för större friliggande

villor omgivna av skyddande trädgårdar, det andra i små tomter avsedda att bebyggas med mindre hus. Området norr om Humlegården kan betecknas som en karakteristisk *patricier-förstad*. Området på Kungsholmen var tänkt för arbetare-familjer, men var även detta planerat med små friliggande villor med förgårdar och omgivande trädgårdar. Det hade således mer likhet med den senare *egnahems-förstaden* än med de bostadsområden för arbetare som i staden och även på andra platser utanför denna växte upp under de närmast följande årtiondena. *Arbetar-förstaden* skulle ju främst karakteriseras av att tomterna var hårt utnyttjade och bebyggelsen placerad och ofta sammanbyggd längs gatulinjen.⁴⁶

Tomtpriserna inom de nya förstäderna var till en början förhållandevis låga. I Villastaden såldes tomterna för 35 öre per kvft och på Kungsholmen för ca 5-10 öre per kvft.⁴⁷ Båda blev också relativt omgående bebyggda i överensstämmelse med de ursprungligen upprättade planerna. Marken hade i båda områdena stadsplaner lagts och indelats i tomter, fullt i enlighet med de stadganden som uttrycktes i den för rikets städer strax dessförinnan införda byggnadsstadgan.⁴⁸

De tomter som ännu år 1880 förblivit obebyggda såldes även vid denna tidpunkt för samma pris som vid de första upplåtelseerna. Det var emellertid vid 1880-talets början som man också med stöd av gällande bestämmelser för stadsplaneområdet och i nämnda stadga började uppföra större femvånings hyreshus längs de väl tilltagna nya gatorna i angränsande delar av staden. Byggnadsstadgan anvisade ju en minsta bredd av 18 meter för nyanlagda gator inom stadsplaneområdet, vilket också hade följts såväl i planen för Villastaden som på Kungsholmen. Enligt gällande lagstiftning var också markägaren i princip berättigad att utnyttja sin tomtmark helt efter egna önskemål, vilket innebar att bebyggande av tomtmarken i de nyanlagda villastäderna även kunde ske med femvåningshus i gatulinjen och om tomtområdet i det särskilda fallet så medgav, även lika höga gårdshus. Den nya hyreshusbebyggelsen, snabbt tillkommen på spekulation i närheten av de båda villastäderna, kom efter en kort tid att avsevärt bidra till den värdestegring marken här undergick. De tomter som förblivit obebyggda utnyttjades nu snabbt för uppförande av större bostadshus. De med mindre hus bebyggda tomterna blev även de snart begärliga exploateringsobjekt, och innehavaren av tomtmarken och till denna hörande byggnadsrätten befann sig plötsligt i en situation, där stora ekonomiska fördelar var förenade med en försäljning eller ny-

exploatering. Inom kort hade också de ekonomiska krafter som här genom markspekulationen satts i rörelse, sopat bort spåren av de flesta ny-uppförda villorna vid Humlegården och samtliga i bostadsområdet på Kungsholmen.

De två första exemplen på utifrån privat initiativ planerade villaförstäder inom stadens gränser, som inledde den tidiga förstadsbildningens period och som direkt kan sammankopplas med den "nya tiden", blev således direkta "misslyckanden". De skulle också för framtiden bidra till att övertyga initiativrika byggherrar och markspekulatörer om det "omöjliga" i att lokalisera förstadsbebyggelse och nya samhällen av denna karaktär till områden inom moderstadens jurisdiktion. Det blev därefter på betydande avstånd från den centrala stadskroppen som de nya exploateringsföretagen kom att förlägga sin verksamhet. Under hela den "tidiga förstadsbildningens period", d v s åren 1870-1910 var det för övrigt endast undantagsvis som några nya förstäder tillkom innanför moderstadens gränser. Ett sådant undantag var t ex bebyggelsen vid Hjort-hagen.

Betecknande nog var också den ledande kraften bakom de båda exploateringsföretagen i Villastaden och på Kungsholmen samma person som ett tiotal år därefter skulle leda ett nytt större villastads-projekt i ytterområdet, och där grundlägga den nya patricier-förstaden Djursholm, nämligen grundaren av Inteckningsbanken och ordföranden i Stockholms Byggnadsförening, Johan Henrik Palme.

Genom att exploateringen av de tidigaste villaförstäderna kom att ske på långt avstånd från den centrala stadskroppen (vilket dock hade väsentligare orsaker än de rent formal-rättsliga som här berörts) kom avståndet till denna *i sig att utgöra en garanti för att värdestegring och andra förhållanden som påverkade markens användning och som ej var rättsligt reglerade* ej skulle innebära en "fara" för deras fortsatta trygghet och existens. Det är också först under modern tid, som storstadens areella tillväxt fått en sådan omfattning, att de en gång tidigt anlagda villasamhällena i ytterområdets periferi nu definitivt dragits in i den process, som gör att omvandlingen av markens användning återigen blivit en ekonomiskt betingad "nödvändighet". Det formal-rättsliga system, som idag reglerar denna omvandlingsprocess, skiljer sig givetvis avsevärt från det som hade motsvarande funktion för nästan ett sekel sedan, även om mycket här kan tyckas ha förblivit "vid det gamla"

åtminstone på det område, som är förknippat med det privata ägandet av och nyttjanderätten till mark.

De under perioden tillkomna förstadsbildningarna i ytterområdet besvärades således vanligen ej av andra formal-rättsliga institut och regler, än dem som mer eller mindre på eget bevåg syntes angelägna för de enskilda exploatörerna och tomtbolagen att tillämpa resp. vidmakthålla. Det finns dock anledning att något mer i detalj se vilka dessa juridiska instrument var, som ändå kom att få en viss betydelse för utvecklingen - om ej i stort - under perioden i fråga, men som också kom att ge den tidiga förstadsbildningen i ytterområdet kring Stockholm ett högst skiftande innehåll och de nya samhällena stor variationsrikedom med avseende på deras "yttre" karaktär.

Givetvis kan här endast en mycket allmän översikt ges av den formal-rättsliga utvecklingen på fastighets- och planlagstiftningens område, vilken dock får ses som en karakteristik av de villkor och betingelser som i denna mening fanns för den tidigaste förortsutvecklingen i ytterområdet under perioden i fråga. Det är först i och med 1907 års lag angående stadsplan och tomtindelning, och införande av tomt-rättsinstitutet samma år som bebyggelseutvecklingen i ytterområdet under de följande två decennierna i viss mån kan sägas börja ske på en formal-rättsligt ny grund, vilket gör att också ur denna synpunkt "den tidiga förstadsbildningens period" kan ses som avslutad.

1874 års byggnadsstadga och den tidiga regleringen av bebyggelseutvecklingen i ytterområdet

För Stockholms del hade särskild byggnadsordning utfärdats så tidigt som år 1725. Med tiden tillkom också för de flesta andra städer lokala byggnadsordningar, liksom ordnings-, brand- och hälsovårdsstadgor. Genom den omfattande byggnadsverksamheten i städerna under mitten av 1800-talet blev det nödvändigt att utforma generella regler för deras utbyggnad, vilket bl a år 1874 resulterade i "Kungl. Maj:ts nädiga byggnadsstadga för rikets städer".⁴⁹

Denna stadga innebar för första gången lagstiftning om stadsplan och tomtindelning. Stadsplanens uppgift var att klargöra gränserna mellan å ena sidan byggnadskvarter, å andra sidan gatumark och allmänna platser. Tomtindelningens uppgift var att indela kvarteren i tomter. Genom att stadgan blev allmänt giltig ersattes i mycket de under 1700-

och 1800-talet i städerna lokalt utformade byggnadsordningarna, vilka ju innehållit mångahanda föreskrifter om bebyggandet av kvarter, reglering av gatumark, tomtindelning, sammanföring av tomtmark etc. Även i fortsättningen kombinerades dock byggnadsstadgan med lokalt utfärdade byggnadsordningar.

Byggnadsstadgan och därtill hörande byggnadsordningar ägde uteslutande giltighet i städerna och där stadsplanelagt område, även om den formellt sett även kunde tillämpas för vilket som helst "annat ställe med större sammanträngd befolkning".⁵⁰ Mer som undantag än som regel kom den emellertid att påverka bebyggelseutvecklingen inom de många nya samhällsbildningar, som under "den tidiga förstadsbildningens" period fr o m 1870-talet och fram till ung. 1910 uppstod i ytterområdet kring Stockholm. Här kan dock nämnas att byggnadsstadga för stad infördes att gälla för Dalarö redan år 1876, d v s endast ett par år efter det den först införts för städerna. Andra "ställena" i ytterområdet kring Stockholm, där stadgan genom Kungl. Maj:t särskilt förordnades att gälla, var Liljeholmen (1884), Hagalund (1899), Duvbo (1903), Tumba (1904) och Huvudsta (1903), Örby (1903), Bromsten (1904), Lilla Alby (1907), Mariehäll (1908) och Solhem (1908). Utan särskilt förordnande gällde stadgan också i tillämpliga delar för de köpingar som under denna period bildades i ytterområdet, d v s Sundbyberg (1888), Djursholm (1901), Saltsjöbaden (1909) och Lidingö (1910).⁵¹

Samtliga ovan nämnda förstadsamhällen utgjorde efter införandet av byggnadsstadgan - och i förekommande fall även övriga stadsstadgor - särskilda s k municipalsamhällen.⁵²

Som bebyggelsereglerande instrument i "modernare" mening fick byggnadsstadgan mycket liten verkan i städerna, och än mindre påverkade den nämnvärt byggnadsverksamheten i stort i ytterområdet, då här de flesta samhällsbildningarna uppstod utan någon föregående stadsplanläggning av marken. Även där planer av olika skäl upprättades, fanns ej med byggnadsstadgan som stöd någon laglig möjlighet att från samhällets sida framtvinga efterlevnad av upprättade planer, då såväl stadgan som därmed sammanhängande föreskrifter och byggnadsordningar helt enkelt saknade civillagstiftningens rättsverkan.

T ex var förbudet att bygga i strid mot stadsplan på intet sätt tvingande, då en markägare helt enkelt kunde åberopa civilrättsliga principer om rätten till fast egendom och förfogandet över den egna mar-

ken, något som bl a framgår av de nyss anförda exemplen med Villastads- och Kungsholmsexploateringen. Före byggnadsstadgans tillkomst hade de särskilda byggnadsordningarna varit oberoende och oftast viktigare än själva stadsplanen, vilken *borde* men ej *måste* finnas i stad och tätbebyggt område. Genom att regleringen av byggnadsväsendet efter stadgans införande knöts till dennas tillämpning, vilken förutsatte "*större sammanträngd befolkning*" och stadsplaneläggning, kom den när den väl infördes i och med bebyggelse- och befolkningsexpansionen i och utanför stadsområdet vanligen för sent. Speciellt gällde detta för de under slutet av förra seklet, omedelbart utanför stadsområdet uppväxande bebyggelsen av "kåkstads-karaktär".

Genom att byggnadsstadgan var knuten till stadsplanelagt område, och för sin tillämpning således fordrade en redan "*större sammanträngd befolkning*", fanns det ej någon möjlighet att *redan från början*, t ex vid den livliga byggnadsverksamhet, som var att förvänta vid anläggandet av en villastad, få ett beslut om stadgans tillämpning. I samtliga fall, där den slutligen infördes för områden utanför den centrala staden, hade redan på platsen uppstått en större befolkningskoncentration och många gånger också en helt oreglerad byggnadsverksamhet, vilken snabbt kunde utvecklas till en tekniskt och sanitärt otillfredsställande "kåkstad". Genom att markägaren och exploatören ej heller var bunden vid att för någon längre tid följa en i förväg uppgjord plan - för tomtförsäljningen liksom för bebyggandet - kom också många nya villastäder i ytterområdet att "med tiden" helt ändra karaktär i jämförelse med vad som från början "planerats" och också ofta förespeglats tomtköparna. Till denna utveckling bidrog inte minst de många ägarbytena. I raden av tomtbolag, som efterlöste varandra inom ett och samma exploateringsområde, kunde dessa ha helt olika synpunkter på hur tomtförsäljningen skulle gå till och på hur samhället ifråga skulle utvecklas etc.

Redan efter ett tiotal år väcktes också förslag om att ersätta 1874 års byggnadsstadga, som redan visat sig i flera sammanhang otillräcklig, med en ny. Det var speciellt dess karaktär av administrativ författning mer än av praktiskt användbar lagstiftning för markens reglering i samband med genomförandet av en av "samhället" antagen stadsplan, som gjorde att många "framsynta" kommunalmän önskade större möjligheter för det allmänna att hävda sina intressen gentemot de enskilda markägarna. De förslag som under årens lopp presenterades i den vägen ansågs emeller-

tid av statsmakterna och riksdagen som alltför ingripande i den privata äganderätten och i privilegiet för den enskilde att själv få nyttja och bestämma om sin egen mark.

Även andra förhållanden hade säkerligen betydelse för att åtminstone i stockholmsområdet göra byggnadsstadgan snabbt otillfredsställande, som den formella grund på vilken såväl mark- som bostadsfrågan i sista hand vilade. Den var ju tillkommen som ett instrument, som först av allt tog hänsyn just till förhållandena i det centrala, med planer reglerade stadsområdet. Stadgan skulle tillåta ett sådant byggnadssätt och möjliggöra en sådan byggnadsverksamhet, som inom ett begränsat område kunde garantera plats och utrymme för en förväntad framtida större befolkningsökning. När med tiden både kommunikationernas utveckling gjort den förr så väsentliga avståndsfaktorn mindre betydelsefull och bostadsförhållandena i den inre staden bidragit till att byggnadsverksamheten blivit alltmer omfattande också utanför det stadsplanereglerade området, fanns många som menade att stadgan var mer till nackdel än fördel. Den kunde ju genom sina bestämmelser angående gatubredder och minsta gårdsutrymme för bebyggda tomter etc endast ge "stöd" åt de större exploateringsprojekten med de ekonomiskt räntabla hyreshusen av maximal storlek. De som vid sekelskiftet alltmer började intressera sig för "bostadsfrågans lösning" för de bredare folklagren kom också, som redan nämnts, att kanske i första hand inrikta sin kritik mot gällande byggnadslagstiftning men också att fästa alltför stor tilltro till genomförandet av en i grunden förändrad sådan. Dessa synpunkter på bl a markfrågans behandling i samband med bebyggelselagstiftningen skall något beröras i avsnittet som behandlar de ideologiska aspekterna på den tidiga förstadsbildningen, och där väl främst den debatt som föregick tomträttsinstitutets skapande här är av störst intresse.

*Municipalsamhället som en tillfällig "lösning"
på den fria samhällsbildningen*

Redan i 1874 års byggnadsstadga såväl som i samma års hälsovårdsstadga föreskrevs att "vad som i dessa förordningar stadgats om stad, i tillämpliga delar även skulle gälla för köping, hamn, fiskeläge och annat ställe med större sammanträngd befolkning, när Kungl. Maj:ts befallningshavare så förordnade". Vid 1898 års riksdag antogs efter en lång tids debatt, som hade gällt de många nya tätbefolkade samhällenas upp-

komst kring industrier och stationssamhällen ute i landet, en ny lag som innebar att till 1862 års förordning om kommunalstyrelse på landet fogades en ny paragraf (nr 80)⁵³. Denna lag innebar att man i viss mån officiellt "legaliserade" den utveckling, som dittills inneburit att en mängd tätbebyggda områden, som med tiden uppstått inom landskommunerna, i praktiken kommit att betraktas som särskilda samhällen och oberoende av kommunen i övrigt skötte sina "egna" angelägenheter. Detta gällde inte enbart de nya industrisamhällena, utan även de s k villastäderna, vilkas ledning ju från början oftast utövades av resp. exploateringsbolag.

Genom den nya lagen gavs dessa särskilda kommunala bildningar, *municipalsamhällena*, också en särskild beskattningsrätt och var även i stort sett jämförbara med övriga kommunala beslutsområden. T ex skulle såväl municipalstämma, municipalfullmäktige som municipalnämnd utses. Det var emellertid ej nödvändigt att samtliga fyra stadsstadgor, hälsovårdsstadgan, ordnings-, brandsstadgan och byggnadsstadgan samtidigt infördes. Det räckte med att endast en stadga tillämpades för att konstituera municipalsamhället som en ny lokal politisk/administrativ enhet. Oftast infördes dock samtliga stadgor för de större samhällena, medan för de mindre folkrika och ej alltför expansiva villastäderna, t ex Stocksund, endast en eller två stadgor ansågs nödvändiga. Betecknande är dock, att för Liljeholmens municipalsamhälle endast en av stadgorna gällde, fastän man i detta område hade haft en synnerligen snabb bebyggelseexpansion och när institutet infördes hade en än mer påtaglig sådan att förvänta inför den närmaste framtiden. Redan samma år som den nya lagstiftningen trädde i kraft, dvs år 1898, bildades Liljeholmens m: e av ett större område i Brännkyrka sockens norra del, innefattande tätbebyggelsen vid Liljeholmen, Årstadal, Gröndal och Blommensberg samt bebyggelsen och industrianläggningarna vid Ekensberg, Vinterviken och Hägersten.⁵⁴ Fram till år 1907 tillämpades emellertid enbart byggnadsstadgan, då även brand- ordnings- och hälsovårdsstadgorna infördes. Denna förändring får också ses mot bakgrund av att Stockholms stad redan hade långt framskridna inkorporeringsplaner - speciellt vad gällde Brännkyrka socken - som bl.a. motiverades med den bristande allmänna ordningen, de dåliga sanitära förhållandena och avsaknaden av ett tillfredsställande brandväsende i den södra grannkommunen. Inom Brännkyrka socken blev även Örby villastad en självständig administrativ enhet år

1904, där emellertid också enbart byggnadsstadgan tillämpades. En municipalstämмоordförande hade här utsetts, och även en municipalnämnd, men för övrigt hade inga ytterligare åtgärder vidtagits för samhället som sådant. Några uttaxeringar förekom t.ex. ej, bl.a. med motiveringen att detta skulle innebära alltför stora uppostringar för invånarna, som ju till största delen utgjordes av arbetare med mindre inkomster och som redan hade stora utgifter för byggnadslån och inteckningslån i fastigheter etc.

Ett flertal municipalsamhällen uppstod också i övriga delar av det södra förortsområdet. I Botkyrka kommun utgjorde Tumba m:e fr.o.m. år 1905 en särskild administrativ enhet, då bestämmelser liknande dem som tillämpades i stad infördes för ett mindre område kring Tumba järnvägsstation. I Salems kommun bildade villastäderna Rönninge och Uttlinge ett municipalsamhälle först år 1916, då byggnadsstadgan och särskilda byggnadsordningar infördes för ett större område vid Rönninge järnvägsstation.

Den förortskommun söder om Stockholm som kom att avsätta de flesta samhällsbildningarna i form av särskilda municipalsamhällen var dock Huddinge, fastän bebyggelseutvecklingen inom denna del av förortsområdet sköt fart betydligt senare än t.ex. inom Brännkyrka. År 1914 bildade Hörningsnäs villastad ett municipalsamhälle under samma namn. År 1923 tillkom inte mindre än fyra nya administrativa enheter inom den stora landskommunen: Stuvsta, Huddinge, Fullersta och Segeltorp. År 1929 lades till dessa ytterligare ett, Snättringe m:e. Med tiden kom dessa från början åtskilda samhällsbildningar att helt växa "ihop", varför också fr.o.m. år 1947 samtliga ovan nämnda samhällen - förutom Segeltorp - slogs samman till ett enda stormunicipium under namnet Huddinge municipalsamhälle.

I Österhaninge gav bebyggelseutvecklingen under den tidigare förstadsbildningsperiod endast upphov till ett municipalsamhälle, Dalarö, vilket bildades år 1898. Inom övriga landskommuner avsattes ej några samhällsbildningar av denna typ, vilket i viss mån kan förklaras av att bebyggelsen där också var av företrädesvis annat slag än för permanent bosättning. Vid ett flertal tillfällen var dock frågan om att reglera bebyggelseutvecklingen på detta sätt aktuell, framför allt under den mycket livliga exploateringen under mellankrigstiden.

Även "lokala" förhållanden tycks i hög grad förklara varför någon

kommunal särställning ej kom till stånd för de delar av landskommunerna som fram till 30-talets början utvecklats till tätbebyggda samhällen. Som exempel kan nämnas ett flertal förorter och bebyggelseanhopningar i förortskommunerna söder om Stockholm: Nacka-Sickla, Storängen, Ektorps och Saltsjö-Duvnäs (i Nacka socken), Hanviken och Kumla (i Tyresö socken), Vändelsö och Handen (i Österhaninge socken), Tullinge (i Botkyrka socken) etc. I Tullinge tillämpades från början stadsplanen i stora delar av exploateringsområdet, vilket således medförde att någon ytterligare anledning till kontroll av bebyggelseutvecklingen inom området ej ansågs nödvändig. I flertalet andra samhällsbildningar har vatten- och avloppsfrågans lösning - och speciellt då den senare - varit av största betydelse för att lokalt avgöra frågan om införande av särkommunala föreskrifter för vissa redan tätbebyggda områden.

Municipalsamhället förde ju i de flesta fall med sig vissa extra kostnader för administration etc, och genomförandet av de förändringar som för samhällets del skulle innebära påtagliga förbättringar vad avsåg sanitära förhållanden, bebyggelsens utformning och reglering i största allmänhet, måste oftast ekonomiseras genom utdebitering av ytterligare kommunala skatter. Ofta har nybildningen av särskilda kommunala enheter också direkt motverkats inom områden där de skulle varit befogade. Dels av företagars- och jordägar-intressen - men även av den lokalbefolkning som därigenom skulle belastas med ytterligare kostnader - och dels av kommunen, vilken emellertid under den tidiga förstadsbildningsperiod med då gällande rösträttssystem får sägas varit helt dominerad av just de större jordägar- och kapitalintressena.

Genom att lagstiftningen var sådan, att frågan om införande av särskilda bestämmelser liknande dem i stad för områden på landsbygden, förutom på lokal nivå kunde väckas av länsstyrelsen och även genomdrivas trots motstånd (t.ex. Örby villastads ombildning), finns många exempel på konfrontationer i denna fråga mellan länsmyndigheten å ena sidan och kommunerna resp. villasamhällena å andra sidan. Efter det att den nya stadsplanlagen år 1907 trätt i kraft och något utvidgat möjligheterna till att tillämpa stadsstadgorna (främst byggnadsstadgan) på landsbygdsområden, blev det också allt vanligare att länsstyrelsen från kommunerna infordrade yttranden över sådana föreslagna ombildningar. Ett exempel på ett misslyckat försök i denna riktning var länsstyrelsens beslut om ombildning av Ektorps villasamhälle (i Nacka s:n)

till municipalsamhälle år 1911. Genom att samhällets invånare utgjordes av främst arbetare med små tillgångar och skulder på såväl tomt som hus, ansåg man de ekonomiska konsekvenserna av en sådan förändring helt oantagbara. Efter en framställning från villaägarnas sida till kommunalnämnden om hjälp att få beslutet upphävt, beslöt man också från kommunen att överklaga länsstyrelsens resolution hos Kungl. Maj:t, vilket också resulterade i att någon särskild kommunal ställning aldrig kom till genomförande för denna arbetar-förstad.⁵⁵

I andra tätbebyggda förstadssamhällen kring Stockholm har även andra väsentliga faktorer - av företrädesvis ekonomiskt slag - bidragit till att någon kommunal särställning ej kommit till stånd. Än mindre motiverad och möjlig att genomföra var den säkerligen i sådana områden, där flertalet eller många av fastigheterna utnyttjades enbart för "säsongsboende" eller där villaägarna ej i någon större utsträckning var mantalsskrivna på orten ifråga, utan helt enkelt hyrde ut husen till bostadslösa.

Trots visst motstånd tillkom ändå med tiden i hela stockholmsområdet ett förhållandevis stort antal municipalsamhällen. Under den tidiga förstadsbildningens period 1970 - 1910 konstituerades 12 nya kommunala enheter inom randområdet olika landskommuner, vilka för övrigt redan omtalats i samband med att byggnadsstadgans tillämpning på landsbygdsområden diskuterades. Under den därefter följande tjugo-årsperioden tillkom ytterligare 14 lokala beslutsområden. Förutom de som redan nämnts inom det södra randområdet, bildade under denna period norr om staden Råsunda (1912), Hässelby (1914), Enebyberg (1915), Flysta (1916), Täby by (1927), Hagalund (1928) och Norrviken (1930) särskilda municipalsamhällen.

Genom införandet av municipalsamhället som en särskild administrativ enhet på landsbygden, gavs större möjlighet att reglera den tidigare helt "spontana" och fria bebyggelseutvecklingen i ytterområdet, som skett på uteslutande privat initiativ, åtminstone inom de områden som redan utvecklats till tätbebyggda samhällen. Municipalsamhället hade emellertid i första hand en administrativ funktion, och det var ur denna synpunkt mer att betrakta som en "nödlösning" på de särskilda problem som uppstått i de tätbefolkade delarna av landskommunerna och som ej "författningsenligt" kunnat förutspås vidden av för de ansvariga till kommunalreformen år 1862. Med tiden blev emellertid denna typ av

samhällsbildning på många platser också uttryck för en alldeles speciell form av politisk-social gemenskap, där en allmän delaktighet från invånarnas sida, genom de ofta lätt överblickbara och gemensamma angelägenheterna kunde upplevas på ett påtagligt och "jordnära" sätt. Man kan heller ej bortse från det faktum, att municipalsamhället som en politiskt/administrativ lokal beslutsenhet också i mycket överensstämmer med de stadsdelsparlament eller stadsdelsråd, som alltsedan kommunreformen i början av 50-talet ständigt i olika sammanhang har återkommit i debatten om den kommunala självstyrelsens utformning i storstadsområdet. Detta är emellertid en fråga, som närmare skall tas upp till diskussion i ett senare sammanhang.

Jorddelningsreformernas betydelse för den tidiga förstadsbildningen i ytterområdet

Ytterligare en förändring av formal-rättslig innebörd som kom att få betydelse för de hastigt uppkomna förstadsbildningarna utanför stadsgränsen var det genom 1896 års jorddelningslag införda ägostyckningsinstitutet. Som var fallet med så många andra reformer inom fastighets- och jordlagstiftningen under slutet av förra århundradet var även denna nya jorddelningsform direkt att hänföra till dem som tillkommit i jordbruksbefrämjande syfte. Ägostyckningsinstitutet kom således att få direkt betydelse för den tidiga förstadsbildningen i stockholmsområdet, fastän det egentligen tillkommit för att bli möjliga ett enklare förfarande än den gamla "hemmansklyvningen" när norrlandsbönderna sålde sina skogsinnehav till de stora träindustrierna.⁵⁶

Då ägostyckningen, liksom hemmansklyvningen tidigare varit den vanliga jorddelningsformen på landsbygden, även den kom att medföra att man i fortsättningen fördelade mantalet efter jorden, såväl med hänsyn till jordens skiftande avkastning och produktiva värde som med hänsyn till arealens storlek, avspeglade sig detta förhållande i många av de tidiga förstadssamhällenas lokalisering till speciella marktyper. Framför allt gällde detta de efter egnahemslånefondens tillkomst skapade småbruks- och trädgårdskolonierna i ytterområdets mer perifera delar.

Améen (1964) visar i en speciellt detaljerad analys av ett förstadssamhälle utanför Linköping hur det tomtindelade området lagts ut

så att det i stora drag undvikit åkerjorden för att denna del av den av exploatören förvärvade egendomen även skulle kunna nyttiggöras i fortsättningen.⁵⁷ Men han visar också i detalj hur det bebyggda området undvikit åkerjorden för att ej mantalssättningen som var förenad med ägostyckningsinstitutet skulle kompliceras ytterligare. I Stockholms omgivningar kom ett stort antal egendomar att ägostyckas i sin helhet under den tidiga förstadsbildningens period, och som kommer att framgå av en senare del av undersökningen skulle även här principen att ej exploatera åkerjord för bostadsbebyggelse följas också långt efter det att mantalssättningen av åkerjorden ej längre hade någon som helst betydelse. Istället kan kanske detta förfarande vid uppdelningen av jordbruksegendomarna för tomtförsäljning förklaras av en länge kvarlevande "ovilja" mot att exploatera åkerjord för enbart bostadsbebyggelse, så länge tillgången på annan mark ej gjorde detta absolut nödvändigt. I Stockholms omgivningar har dock den vanliga mönstret varit, att samme exploatör löst detta "problem" genom att sälja tomter till vitt skilda befolkningskategorier från en och samma egendom, som ägostyckats i sin helhet. I de områden där den tidiga egnahemsbebyggelsen bredde ut sig, förekom därför relativt stora jordbrukslotter på den bästa åkermarken, något mindre lotter för handelsträdgårdar och dyl. vid sidan av de många mindre tomter för enbart bostadsbebyggelse som ändå var de ekonomiskt sett mest givande i tomtförsäljarens sortiment.

Det ojämförligt vanligaste sättet att dela upp marken i ytterområdet under den tidigaste förstadsbildningens period var emellertid genom jordavsöndringar, som verkställdes allteftersom marken försålles till de nya bebyggarna. För att underlätta bildandet av småbruks- och bostadslägenheter på de större domäner som beroende på dålig lönsamhet med fördel kunde försäljas till egnahemsbolag föreslog också egnahemskommittén i sitt betänkande, att ett förenklat förfarande och största möjliga frihet skulle tillämpas framför allt ifråga om jordavsöndringar. Den nyss omtalade 1896 års lag om hemmansklyvning, ägostyckning och jordavsöndring hade bl.a. inneburit en skärpning av bestämmelsen att endast en femtedel av "hemmans egoområde" utan särskilt tillstånd fick avsöndras. Så sent som fram till år 1881 hade denna rätt till avsöndring endast varit medgiven säterier och annan privilegierad jord, och var i övrigt inskränkt till endast 1/10.⁵⁸

Den efter sekelskiftet alltmer tilltagande förstadsbildningen och

uppdelningen av marken i ytterområdet, där de privata markägarna och exploateringsbolagen under okontrollerade former kunde utnyttja rätten till jordavsöndring, fick med tiden en sådan omfattning att man för Stockholms län nödgades införa en "undantagslagstiftning". Denna gällde i stort sett ända fram till dess 1926 års jorddelningslagstiftning ersatte de äldre jordstyckningsformerna på landsbygden med det nya avstyckningsinstitutet.

"Kåkstads-problemet" och 1907 års lag om stadsplan och tomtindelning

Genom att utomgränsbebyggelsen var "spontan" till sin tillkomst, d v s helt oplanerad av myndigheterna och ofta också mycket litet genomtänkt av de omväxlande privata exploatörerna, växte den snabbt ut till vildvuxna "kåkstäder" med större sammanträngd befolkning på begränsade markytor. Som exempel kan nämnas, att för Liljeholmen och Årstadal strax söder om Stockholms stadsgräns, byggnadsstadga för stad infördes först år 1884, när den helt okontrollerade byggnadsverksamheten redan hade fått till följd, att den från början mycket sporadiskt tillkomna utomgränsbebyggelsen utvecklats till ett tätbebyggt och överbefolkat förstadssamhälle. Samma förhållande gällde för motsvarande bebyggelse i Nacka. "Kåkstadsproblemet" kunde emellertid också återfinnas på betydligt större avstånd från det egentliga stadsområdet. Sådana perifera förstadsbildningar som Sundbyberg, Hagalund och Huvudsta blev relativt snart på grund av den bristande möjligheten till offentlig reglering av bebyggelseutvecklingen, förslummade, tekniskt och sanitärt otillfreds ställande, överbefolkade och helt "självreglerande" samhällsbildningar.⁵⁹

Det var framför allt i samband med att spårvägslinjerna nådde ut till de på visst avstånd från stadsgränsen redan anlagda arbetar-förstäderna, som bebyggelsen här fick en annan karaktär. Tidigare hade denna främst bestått av mer eller mindre "gles" bebyggelse, alltifrån det mindre huset för en familj till det större friliggande huset med lägenheter till uthyrning för ett flertal familjer. I nästan alla arbetar-förstäder, både norr och söder om staden, där stadsplan undantagsvis lades ut, gjordes detta i förvisningen om de goda möjligheterna

till ett högre markutnyttjande som de nya spårvägslinjerna skulle medföra. Liksom i innerstaden tillämpades även här byggnadsstadgans "frikostiga" bestämmelser angående gatornas bredd och tomtmarkens bebyggnade. Fyra- fem-våningshusen, sammanbyggda i kvarter längs större gatuleder, blev nu även för en kort tid karakteristiska för arbetare-förstadens "reglerade" utbyggnad.

De flesta s k "kåkstäder" som vid periodens slut återfanns kring staden, hade emellertid uppkommit utan beroende av kollektiva trafikmedel, då de utvecklats direkt i anknötning till och samtidigt med att industrier och nya fabriker etc lokaliserats till området. När de kollektiva transportmedlen mot slutet av perioden började byggas ut alltmör, fanns emellertid risken för att regelrätta kåkstäder även skulle uppstå på tidigare obebyggda områden, där marken av privata exploatörer kunde utnyttjas maximalt, och ge upphov till nya koncentrerade bostadsghetton för en arbetar-befolkning i bostadsnöd.⁶⁰

Ett första försök att komma till rätta med den s k "kåkstads-problematiken", i områden utanför stadsplane- och byggnadsstadgeinstrumentens räckvidd, var 1905 års kommittéförslag om "stadsplans utläggande å landsbygdsområden", redan innan byggnadsverksamheten där hunnit ta fart, vilket bl a resulterade i stadgandena i 1907 års stadsplanelag om s k "bond-planer".⁶¹ Bondplan, eller stadsplan, som utlagts på områden utanför stad, köping eller municipalsamhälle, kunde efter år 1907 fastställas att gälla även på landsbygden, "där större sammanträngd befolkning" och större byggnadsverksamhet var att förvänta: Då emellertid ej någon självklar "huvudman" fanns för planens genomförande, fick den ej samma rättsverkan som stadsplan inom stad. Och även om den alltnog skulle ha kunnat tillämpas mer än vad som blev fallet, menade man att bestämmelserna om stadsplan var så formellt invecklade, "att de endast med svårighet" kunde tillämpas av t ex municipalmyndigheterna.⁶² Bondplanen var emellertid en direkt föregångare till den senare byggnadsplanen, vid vilket planinstitut det ju i princip blev *markägarna* som hade att svara för genomförandet.

Vilken betydelse möjligheten till stadsplans utläggande även på landsbygden fick just i stockholmsområdet är svårt att uttala sig om, men uppenbart har här en mängd faktorer spelat in, som också medfört att tillämpningen av den nya stadsplanelagen varit helt olika i skilda delar av ytterområdet. Enligt 1907 års lagstiftning hade man ju ansett

det väsentligt att på något sätt reglera sådana områden på landsbygden där "livaktigare byggnadsverksamhet" kunde förväntas. Det ålåg i första hand länsstyrelsen att ge akt på sådana befarade bebyggelseanhopningar, som kunde tänkas uppkomma i ytterområdet och i särskilda skrivelser till länets kronofogdar informerade också Länsstyrelsen i Stockholm dessa om de nya föreskrifter som gällde. Då emellertid, som tidigare varit fallet, ej automatiskt ett municipalsamhälle uppkom genom förordnande om stadsplan för ett sådant bebyggelseområde, blev det i första hand ägaren själv som måste bekosta genomförandet. I vissa fall kunde länsstyrelsen förhindra en ej önskvärd bebyggelse genom att efter det man förordnat om upprättande av stadsplan inom området, man sedan införde nybyggnadsförbud intill dess stadsplan blivit fastställd. I de fall där stadsplan verkligen fastställdes i ytterområdet genom tillämpningen av 1907 års stadsplanelag, var det oftast under medverkan av den berörda markägaren eller - ibland - av ett angränsande redan "etablerat" samhälle, som i sitt närmaste grannskap ville undvika uppkomsten av oönskad "kåkstads-bebyggelse" och slå vakt om sina "egna inbyggares båtnad och samhällets allmänna trefvnad".⁶³

De mest väsentliga förändringarna i 1907 års lagstiftning jämfört med tidigare, som också kom att få någon praktisk betydelse - om än liten - för bebyggelseutvecklingen i ytterområdet, var således K. Maj:ts resp. länsmyndighetens möjligheter till förordnande om upprättande av stadsplan resp. införande av byggnadsförbud för visst område på landsbygden. För bebyggelseutvecklingen i städerna och inom redan stadsplanelagda områden i köpingar och municipalsamhällen innebar också den nya lagstiftningen vissa förändringar beträffande byggnadskvarterens användande. Fr.o.m. nu kunde särskilda bestämmelser och byggnadsföreskrifter meddelas för stadsplaneområden, som kan ses som föregångare till de modernare markanvändningsplanerna. En viss differentiering kunde härigenom åstadkommas, som tidigare byggnadsstadga och byggnadsordningar ej gav någon möjlighet till. I förhållande till markägaren ställdes kommunen i ett förhållandevis bättre läge, genom att stadsplanelagen även fick den civilrättsliga innebörd, som medgav reglering av gatumarkersättning, lösningsskyldighet etc. Allmänt brukar man också fr.o.m. år 1907 tala om städernas s.k. planmonopol, då här de befogenheter Kungl. Maj:t tidigare hade haft att företa ändringar i av stadsfullmäktige antagna stadsplaner nu helt bortföll. Sistnämnda förändringar berörde

visserligen enbart stadskommunerna , men fick en inte oväsentlig betydelse för bebyggelseutvecklingen i ytterområdet närmast staden i samband med inkorporeringen på 1910-talet av Brännkyrka resp. Bromma.

Den "stora" förändringen vad gällde stadens mark innebar dock införandet av tomträttsinstitutet genom 1907 års lagstiftning. Denna genomdrevs delvis delvis med hjälp av stadens myndigheter (stadsing. Ygberg och borgmäst. Lindhagen hade stor del i att den slutligen fick en för "städerna" angelägen utformning). Tomträtten innebar att staden (ev. staten, mun.samhället) behöll äganderätten till marken men överlät nyttjanderätten till en annan *under viss tid och under bestämda villkor*. I Stockholm uppläts tomterna på en tid av 60 år (enl. lagtexten fastställdes en minimitid om 26 och en maximitid av 100 år). Tomterna utbjöds först till allmänheten efter det man beslutat, att tomträttshavaren hade rätt till full ersättning för byggnader och övriga anläggningar om staden efter upplåtelseiden "undantagsvis" av någon anledning skulle behöva återta tomten. I Göteborg däremot, där tomträtten ej fick någon framgång som i Stockholm, hade staden föreskrivit att alla byggnader etc. skulle tillfalla kommunen efter upplåtelseidens slut.

Tomträtten sågs till en början med stor misstro, inte minst från bankernas och kreditgivarnas sida, varför en särskild tomträttskassa inrättades för att ge lån till bostadsbyggandet på stadens markegendomar utanför stadsgränsen. Man befarade från stadens myndigheter, att också allmänheten skulle se upplåtelseformen som en ofördelaktig sådan, med tanke på den osäkerhet och de missförhållanden som varit förenade med de tidigare nyttjanderättsformerna både på landsbygden och i städerna. Relativt snart blev den emellertid accepterad - även av kreditinstitutet.

Huvudmotivet för tomträttens införande var ett därmed "lägga grunden till en mönstergill stadsbildning". I efterhand kan man ju också konstatera, att det knappast finns något bättre exempel på hur ett *redan exploaterat* område över tid har bibehållit sin ursprungliga, yttre karaktär som just de områden som för mer än sextio år sedan planerades och bebyggdes med denna upplåtelseform. Äganderätten, framför allt i storstadsområdet, har för länge sedan "passerats" av tomträtten som den bästa garantin för ett över tid bestående nyttjande av mark.

YTTEROMRÅDETS FÖRÄNDRADE ADMINISTRATIVA STRUKTUR

Inkorporeringarna och försöken till reglering av bebyggelsen med hjälp av stadsplaner

Både 1910-talet och 1920-talet kännetecknades av stora förändringar i samhällsorganisationen i stort, men relativt ringa förändringar i den formal-rättsliga grunden för bebyggelseutveckling och förstadsbildning. Den lagstiftning som reglerade markens uppdelning och exploatering utanför själva stadsområdet lämnade nu, som under den tidiga förstadsbildningens period maximalt utrymme åt markägaren och den enskilde att själv fatta de avgörande besluten angående nyttjandet av den egna domänen.

Även om 1907 års lagstiftning om stadsplan och tomtindelning under denna period - jämfört med tidigare skede - kom att ge helt nya möjligheter för förverkligandet av moderna stadsplaneidéer i samband med städernas utbyggnad, var dock denna i hög grad begränsad till just dessa och deras planlagda områden. Det var mer som undantag än som regel denna lagstiftning kunde tillämpas i ytterområdet och på motsvarande sätt reglera mellanhavandet mellan den enskilde och samhället, mellan den private markägaren och kommunen. Landskommunen och municipalsamhället kunde ännu ej heller likställas med stadskommunen i att t.ex. representera det "allmännas" intressen.

Den offentliga kontrollen av bebyggelseutvecklingen och förstadsbildningen i ytterområdet kom därför, där lagstiftningen direkt förutsatte en sådan, i första hand att utövas av länsstyrelsen. Dess uppgift inskränkte sig dock till att övervaka att gällande lagar och förordningar efterlevdes.

Även om således perioden 1910-1930 kom att innebära marginella förändringar i den allmänna lagstiftningen som reglerade markexploateringen i ytterområdet (fram till trettioåttalets början, då både en ny stadsplane lag och en ny byggnadsstadga utfärdades), kom några andra väsentliga förändringar av formal-rättslig innebörd att få stor betydelse för stadens fortsatta tillväxt. Det var de två stora inkorporeringarna av Brännkyrka (1913) resp. Bromma (1916) socknar, som också motiverat beteckningen "Stadsutvidgningens period" på de två decennier i storstadens utveckling, som får betecknas som de ur stadsbyggnadssynpunkt mest idérika och omstrukturerande dittills.

Redan år 1903, dvs. året innan de stora lantegendomsköpen i Brännkyrka och Bromma, blev frågan aktuell om införlivande av angränsande områden i politiskt och administrativt hänseende. Med hänsyn till de svårartade bostadsförhållandena och jordvärdestegringen i grannkommunerna inlämnades en motion i frågan, som dock avslogs av stadsfullmäktige. Endast en kort tid därefter fick man än en gång skäl till att ta upp frågan till behandling, då Kungl. Maj:t vänt sig till stadsfullmäktige för yttrandet med anledning av en påtänkt delning av Södra Roslags domsaga. En särskild kommitté tillsattes år 1905 för att utreda frågan om införlivande av vissa områden med staden. Denna avgav sitt betänkande år 1908, och föreslog där en radikal omändring av den bestående administrativa och politiska indelningen utanför stadsområdet.⁶⁴

Kommittén angav i sitt betänkande ett flertal skäl för staden att införliva omkringliggande områden. Speciellt kom ordningsfrågan att bli flitigt använd i den politiska debatten som ett "övertygande" argument för en vidgning av stadsområdet.

"Känt är, hurusom dessa omgivningar utgöra tillhållet för åtskilliga mer eller mindre samhällsfientliga element, som gör icke blott dessa trakter utan äfven vissa delar av staden i någon mån osäkra." ⁶⁵

Men även bristfälliga sanitära förhållanden som uppstått i samband med att byggnadsverksamheten i allt större utsträckning förlagts till områden utanför stadsgränsen utpekades som ett skäl för inkorporering. Vad gällde brandväsendets ordnande, anfördes att stadens egen brandkår ofta fick rycka ut till områden på långt avstånd från staden, beroende på att eget brandväsende helt enkelt saknades. Den gamla tvistefrågan om hur fattigvården skulle organiseras över kommungränserna återfanns även i detta sammanhang. Man ansåg t.ex. att staden ofta fick "draga tungan af en fattigvård, som rätteligen bort älliga ett grannsamhälle".⁶⁶

De första inkorporeringsplanerna omfattade samtliga till staden angränsande socknar: Brännkyrka, Nacka, Lidingö, Solna och Bromma (med Sundbyberg köping), dvs. ett område som var mer än 7 ggr så stort som stadsområdet. Många skäl ansåg man talade för ett införlivande också av Danderyd (med Djursholms köping), även om denna socken slutligen ej fanns med i det till inkorporering föreslagna området. År 1908 fattade stadsfullmäktige beslutet, att samtliga fem först nämnda socknar "borde med staden införlifvas". Förhandlingar upptogs därefter med de berörda lokalmyndigheterna. ⁶⁷

Förändringen av den politiska och administrativa indelningen måste,

oavsett vilka formella skäl som uppgavs, ses mot bakgrund av den redan genomförda förändringen av domänstrukturen i randområdet närmast staden. Genom de stora "lantegendomsköpen" hade Stockholms Stad med ekonomiska maktmedel inlett en kolonisationspolitik, som dock ej kunde fullföljas om man ej samtidigt fick politisk och administrativ kontroll över områdena. Många hade stora planer för stadens framtid och fortsatta tillväxt, med förebilder i tidigare kommunalpolitiska insatser i flera av kontinentens storstäder. En av de drivande politiska krafterna bakom inkorporeringsplanerna var liksom i fallet med markegendomsköpen och tomträtten Carl Lindhagen.

Genom markköpen ägde Stockholms stad redan år 1908 mer än 1/5 av Brännkyrkans hela landområde och ca 3/5 av Brommas. Det var därför naturligt, att man i en första inkorporeringsprocedur inriktade sig på just dessa socknar. Beslut om att inkorporera Brännkyrka fattades av stadsfullmäktige år 1910 och Bromma några år därefter.⁶⁸

Som framgått av tidigare kapitel var en stor del av marken i Brännkyrka socken redan exploaterad för bebyggelse. Ett flertal tätbebyggda samhällsbildningar och två municipalsamhällen fanns i socknen (Liljeholmen resp. Örby). Med de senare fick särskilda förhandlingar föras. I första hand Liljeholmens municipalsamhälle, som representerade markägarnas och fabriksägarnas intressen, motsatte sig till en början tanken på en inkorporering. Medan ännu förhandlingar mellan staden och municipalsamhället pågick uppfördes t.ex. ett stort kommunalhus med "centrumfunktioner" i Liljeholmsområdet. År 1907 infördes också brand-, hälsovårds- och ordningsstadgorna för området, som tidigare enbart haft byggnadsstadga.⁶⁹

När det blivit klart, att Brännkyrka socken i sin helhet skulle komma att bli införlivad med moderstaden, vidtog en hektisk tid då markägarna tillsammans med lokalmyndigheterna skyndade sig att upprätta stadsplaner över de ej planlagda områdena. På detta sätt kunde man samtidigt tillgodose sina egna intressen och föregripa den planläggning som man ändå kunde förvänta bli följden av att områdena lades under stadens jurisdiktion. Mellan åren 1910 och 1913, då Brännkyrka i administrativt avseende blev en del av Stockholms stad, upprättades ett stort antal nya stadsplaner, framför allt för de tätbebyggda delarna av Liljeholmens municipalsamhälle. Hade dessa väl hunnit fastställas före det inkorporeringen vunnit laga kraft, kunde markägarna dels få ut stora avgifter för gatuanläggningar mm. och dels försvåra en senare planläggning och

reglering av området i stadens regi med hänvisning till att stadsplan redan fanns.

Staden förutsåg till viss del denna utveckling och försökte på olika sätt redan innan inkorporeringen blev giltig försäkra sig om att framtida regleringar inom de redan bebyggda områdena skulle kunna genomföras. I inkorporeringsavtalet, som ingicks år 1910, försökte man utan framgång bl.a. just få med en sådan bestämmelse som gick ut på att inga stadsplaner fick fastställas "utan stadsfullmäktiges hörande och låtande".⁷⁰

Med de olika villastadsbolagen, Älvsjö, Långbro, Södertörns villastad m.fl. slöts speciella avtal, där bolagen förband sig att överlämna gatumarken mm. till staden. Som gengäld skulle man utan kostnad få vattenledningar framdragna och rätt att ta vatten från stadens vattenledning. Staden förband sig även att medverka till att avloppsanläggningar mm. kom till utförande. Dessa "presenter" till villastadsbolagen föranledde viss kritik, bl.a. från Lindhagen, som menade att staden ej skulle bidra till att ge markägarna ökade inkomster genom att låta dem tillgoda göra sig den markvärdestegring som självfallet måste bli en följd av dessa anläggningar. Resultatet blev också, att villastadsbolagen därefter väsentligt kunde höja tomtpriserna och ta ut extra avgifter från tomtköparna i de områden som försågs med denna högre standard.⁷¹

Efter införlivandet av Brännkyrka socken med Stockholms stad vidtog även för stadens egen del ett omfattande stadsplanearbete, där man med hjälp av planer och särskilda byggnadsbestämmelser försökte reglera åtminstone den nytillkommande bebyggelsen. Speciellt svåra hade förhållandena blivit inom de tätbebyggda delarna av Liljeholmens förutvarande municipalsamhälle. Efter inkorporeringen upprättades ett flertal nya förslag till stadsplaner och särskilda byggnadsbestämmelser för områdets framtida bebyggande. Bebyggelsen vid tidpunkten för inkorporeringen hade som framgått av tidigare kapitel hunnit sprida sig till stora områden.

Det var emellertid inte enbart Liljeholmens kåkstadsbebyggelse som man på detta sätt med formal-rättsliga medel sökte åtgärda. Ett flertal tätbebyggda samhällsbildningar hade vid tiden för socknens inkorporering hunnit utbildas, av vilka här kan nämnas Tellusborg, Aspudden, Örby, Älvsjö och Långbro. Redan i januari 1914, dvs. ett år efter inkorporeringen av Brännkyrka, fastställdes särskilda bestämmelser för bebyggandet av de områden som tidigare ej tillhört Liljeholmens municipalsamhälle. Staden kunde ej få dessa bestämmelser att även gälla Liljeholmsområdet i sin

helhet, utan endast för de Stockholms stad tillhöriga delarna av Årstaområdet (Årstadal m.fl. samhällsbildningar) samt egendomen Nybohov. Protesterna från markägarna hade här större tyngd än stadens motivering, att den livliga byggnadsverksamheten inom området även under en övergångsperiod, i avvaktan på att en ny stadsplan hunnit upprättas, borde underkastas offentlig kontroll.

I nästan samtliga stadsplaneförslag jämte byggnadsbestämmelser som av staden föreslogs för de tätbebyggda samhällsbildningarna inom den inkorporerade socknen fanns från början en avsikt att komma till rätta med och förhindra en ur framför allt sanitär synpunkt olämplig sammanblandning av industrier och bostäder. Detta föranledde givetvis markägarna att anföra besvär, vilka efter prövning Kungl. Maj:t vanligtvis fann anledning att bifalla- och därmed också upphäva stadsfullmäktiges beslut. Planer och bestämmelser kom därför enbart att fastställas i den utsträckning de ej verkade alltför ingripande i den privata beslutsrätten angående markens utnyttjande. Som exempel kan nämnas att de av staden vanligen föreslagna bestämmelserna om förbud mot byggnad för industriellt ändamål inom bostadskvarter under denna tid nästan aldrig fastställdes av Kungl. Maj:ts i de fall där några eller någon av markägarna anfört besvär.⁷²

Vad beträffar de övriga socknar staden ansett behöva införlivas med det centrala stadsområdet, stötte man här på ett om möjligt ännu större motstånd. Nacka liksom Lidingö motsatte sig tidigt alla tankar på att uppge den kommunala självstyrelsen. Ej heller i Sundbyberg ställde man sig positiv. Saltsjöbadens köping ställde sig — anmärkningsvärt nog — ej direkt avvisande inför en förening med moderstaden. Tanken på att fullfölja de tidigare planerna skrinlades redan år 1913, bl.a. med hänsyn till de stora kostnader som var förenad med de två redan beslutade inkorporeringarna.

Inkorporeringsfrågan aktualiserades återigen år 1922, då Lidingö kommun efter att av olika skäl ändrat sin tidigare negativa inställning till ett införlivande med staden, tog initiativet till en ny utredning av samma fråga. Under den tid som däremellan förflutit, hade bl.a. Stockholms stads tidigare verksamhet resulterat i en allmän lagstiftning på området. Kravet på samverkan över kommungränserna hade blivit alltmer uppenbart, för Lidingös del bl.a. på grund av vatten- och brofrågan.

Några ytterligare inkorporeringar blev ej följderna av dessa utredningar, och det skulle dröja ända till år 1949 innan Spånga blev den

tredje grannkommunen som i sin helhet införlivades med moderstaden. För Stockholms del försökte man under denna tid i stället lösa samordningsproblemen över kommungränserna på ett mindre dramatiskt sätt, något som många politiker och tjänstemän med "framåtseende" ställde sig starkt kritiska emot. Liksom när det gällde markförvärven utanför stadsområdet, menade man att också förändringen av den politiska och administrativa indelningen måste ske snabbt innan en bebyggelseexpansion och exploatering i området skulle göra en sådan ekonomiskt ogenomförbar.

I fortsättningen reglerades istället många samordningsproblem genom speciella avtal mellan kommunerna. Den formal-rättsliga grunden för ett sådant utvidgat samarbete över kommungränser blev 1919 års lagstiftning om kommunalförbund.^{7.3} Krav på samordning av de lokala beslutsområdena i ytterområdet blev desto mer påtagliga, då under 1910- och 1920-talet ytterligare 14 municipalsamhällen bildades som självständiga sådana.

Ett flertal kommunalförbund kom tidigt att bildas också för frågor som sammanhänger med bebyggelseutvecklingen i förortsområdet. Mellan den centrala moderstaden och grannkommunerna slöts t.ex. avtal om samarbete vid planering och utbyggnad av vägar, vatten- och avloppsledningar, reningsverk etc. Bron över Lilla Värtan till Lidingö anlades genom samarbete mellan köpingen och Stockholms stad, liksom brobyggnaden över Bällstaån tillkom som en följd av ett likartat samarbete med Sundbybergs stad. Med Nacka kommun ingick staden tidigt överenskommelse om rätten att få tippa sopor (!) på kommunens avstjälningsplats, med ett flertal grannkommuner slöts också avtal om leveranser av vatten, el och gas osv. - bara för att här nämna några få exempel. När det gäller användandet av kommunalförbundet i bebyggelseplaneringssyfte bör dock främst framhållas det regionplanearbete som inleddes vid periodens slut och som åren 1930-36 bedrevs av "Stockholmsförorternas regionplaneförbund".^{7.4} I detta var ombud för 3 städer, 4 köpingar, 13 municipalsamhällen, 16 landskommuner och 6 väghållningsdistrikt bl.a. representerade. Detta tidiga exempel på ett mer omfattande samarbete över kommungränserna resulterade också i en första regionplan för "Stockholm med omnejd" huvudsakligen avseende förortsområdet. Regionplanearbetet föranleddes i första hand av kravet på en översiktlig behandling av trafikfrågorna i relation till markanvändning och befintlig bebyggelse. Förortstrafikens ordnande får sägas ha varit det under 1910- och 1920-talet helt dominerande "planeringsproblemet" med regional räckvidd.

KAPITEL VI

URBANISERING OCH FÖRORTSUTVECKLING

YTTEROMRÅDETS NY-KOLONISATION

BEFOLKNINGSUTVECKLINGEN UNDER PERIODEN 1870 - 1910

Redan i inledningskapitlet påpekades att en stor del av denna undersökning kommer att beröra förhållandena i ytterområdet närmast staden, d v s i det område som sammanfattningsvis över hela perioden betecknats med termen "randområdet". Det var helt inom detta område, på ett ungefärligt avstånd av 25 km från den centrala stadskroppen, som de nya förortssamhällena uppstod under perioden 1870-1910. Den tidiga urbaniseringen kan här utläsas av befolkningsuppgifterna för respektive randkommuner. Randområdets indelning i landskommuner vid undersökningsperiodens början - d v s innan förortsbildningen helt skulle förändra konstellationen av de kommunala och administrativa beslutsområdena utanför staden - framgår av Fig.9. Den innefattar ett område med 25 kms radie.

Randområdet kommer i synnerhet när det gäller att beskriva folkmängdens storlek och förändring att vara något missvisande, och under senare år helt oegentligt, om det uppfattas som identiskt med förortsområdet i sin helhet. Förortsbefolkningen liksom förortsbebyggelsen runt Stockholm är ju, och var redan för ett kvartssekel sedan betydligt större och mer utbredd än till enbart "randkommunerna". Denna senaste utveckling avspeglar sig också på ett slående sätt i redovisningen av den officiella statistiken över förortsområdet och förortskommunerna, som med tiden kommit att innefatta alltmer perifera delar av regionen. När detta en gång påpekats är det onödigt att i det följande behöva ytterligare fästa uppmärksamheten på att "randområdet" som en geografiskt avgränsad redovisningsenhet ej får förväxlas med ytterområdet eller förortsområdet i sin helhet,

William-Olsson (1937) har visat att det karakteristiska för befolkningsutvecklingen i en förortskommun till Stockholm är den snabba folkökning, som vid en viss tidpunkt vidtar efter en lång period av nästan

Fig. 9 Kommunerna i randområdet (inom ca 25 km avstånd från stadens centrum) vid den tidiga förstadsbildningens början.

stillastående folkmängd. Denna tidpunkt hänför sig till det stadium i kommunens utveckling då den kommer under direkt inflytande av storstadens expansion och används också av William-Olsson som ett generellt kriterium för att fastställa tidpunkten för uppkomsten av förorter till Stockholm.¹

Även om en sådan markant folkökning kan vara en indikator på beroendet av Stockholm, måste dock även andra förhållanden beaktas, i samband med såväl befolkningens förändringar som näringsstrukturen och bebyggelsens karaktär, för att man skall kunna påstå att förortssamhällen - i tidigare definierad mening - uppkommit. Man kan ändå sluta sig till att den tidiga urbaniseringsprocessens början - och därmed det första avgörande inflytandet över ytterområdet från den centrala moderstaden - hänför sig till den tidpunkt då förortskommunernas folkmängd visar en sådan markant ökning.

När en administrativ indelning på detta sätt läggs till grund för en funktionell avgränsning av förortsområdet - eller Stor-Stockholms omfattning - får man dock komma ihåg, att det ju ändå var en mycket li-

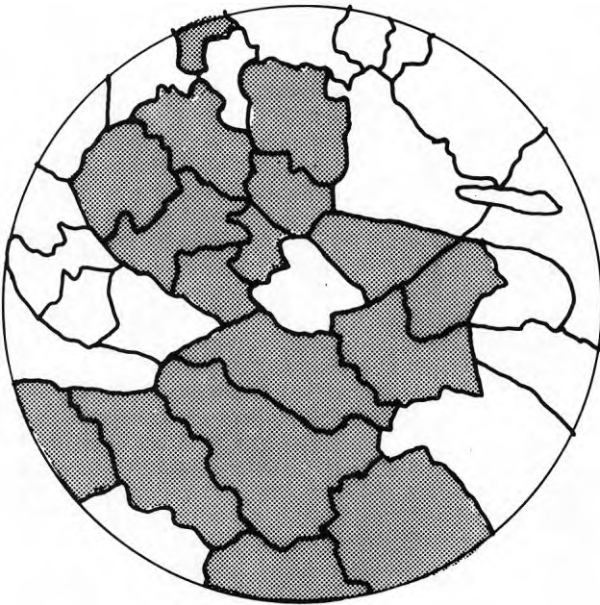

Fig. 10 Kommuner som indragits under den centrala moderstadens inflytande före år 1910.

ten del av respektive kommun som svarade för den tidiga befolkningsökning som här avses. Den bild som i Fig. 10 sammanfattar storstadens areella utbredning vid slutet av den första undersökningsperioden, visar således endast vilka kommuner i randområdet som dragits in under den centrala moderstadens inflytande åren 1870-1910. Randområdets urbanisering i "fysisk" mening - mätt som markytans funktionella omvandling och stadsbebyggelsens framväxt - kommer givetvis att visa en betydligt mer begränsad bild av storstadens areella utbredning. (Jmfr Karta I.)

Ur befolkningssynpunkt kan en jämförelse göras mellan den avgränsning som i denna undersökning gjorts av "randområdet" och den funktionellt betingade kommungruppering William-Olsson använde sig av för att definiera "Stor-Stockholms" utbredning år 1910? Av uppställningen nedan, som anger tidpunkten för den första snabba befolkningsökningen i randområdets socknar som kan hänföras till Stockholms inflytande framgår, att det var de till staden direkt angränsande socknarna som först drogs in i den tidiga (sub-)urbaniseringsprocessen utanför stadens gränser. Enligt kriteriet med en hastig befolkningsökning kan de socknar inom

randområdet, där urbaniseringsprocessen tog sin början någon gång under den tidiga förstadsbildningens period, "rangordnas" på följande sätt:³

Socken	År
Brännkyrka	1870
Solna	1870
Bromma (med Sundbyberg)	1875
Nacka	1875 (Det "inre" rand-
Lidingö	1885 området)
Danderyd (med Djursholm)	1890
Spånga	1898
Huddinge	1899
Salem	1899
Botkyrka	1900
Hammarby	1903 (Det "yttre" rand-
Boo	1905 området)
Sollentuna	1906
Täby	1906
Österhaninge	1907
Västerhaninge	1907
Järfälla	1907

Vid 1870-talets början var randområdet kring Stockholm mycket glest befolkat, och de smärre befolkningskoncentrationer som fanns var i huvudsak lokaliserade till de större herrgårdarna. Undantag utgjorde dock de "självständiga" samhällsbildningar som med tiden uppstått vid t.ex Gustavsberg (industri), Dalarö och Vaxholm (tullstationer o. badorter) m fl. platser - alla på relativt stort avstånd från staden.

Under de närmast förjande decennierna skedde i ett flertal av socknarna kring staden en lokal befolkningstillväxt, som ej var att hänföra till jordbruket utan istället innebar att ytterområdet fr.o.m. nu fick utpräglad urbana inslag - främst av industri- och bostadsbebyggelse.

Brännkyrka och Bromma var de två socknar som först kom att bli direkt påverkade av den centrala moderstadens begynnande expansion utanför sina egna gränser. I Brännkyrka skedde en hastig befolkningsökning kring år 1870, fastän en viss tillväxt kan sägas ha skett redan från mitten av 1850-talet då arbetet med stambanan påbörjades. I Bromma vidtog en hastig befolkningsökning fr.o.m. år 1875, vilken dels förklaras av en viss industrialisering men framför allt av att Sundbyberg ett par år senare exploaterades för bebyggelse. Ungefär ett decennium därefter drogs Nacka socken in under stadens direkta inflytande. Även här var det framför allt industrierna som medförde en omfattande permanent bosättning utanför sta-

dens gränser. De två återstående socknarna i det inre randområdet vilka hade gemensam gräns med staden uppvisade en markant folkökning först något senare, år 1885 resp. 1890. Till skillnad från de andra socknarna var det här främst borgarklassens utflyttning till nya villasamhällen som skulle orsaka denna befolkningstillväxt. I utpräglat hög grad gällde detta Danderyd, inom vilken socken Djursholms och Stocksunds villastäder grundades vid början av 1890-talet. För Lidingös del var förhållandet något annorlunda, då villastadsexploatering i större skala här började först omkring år 1907. Fram till dess bestod folkökningen dels av en viss industriellt betingad utveckling, dels av att tidigare sommarboplatser började tas i anspråk för året-runtboende.

I Tab. 1 har sammanställts uppgifter, som mer i detalj redovisar befolkningsutvecklingen i det inre, närmast staden belägna randområdet under perioden 1870 - 1910 (Danderyd har dock utelämnats)⁴. Som framgår av denna innebar 1870-talet för många socknar närmast en fördubbling av folkmängden. Under 1880-talet var befolkningstillväxten betydligt långsammare, vilket bl.a. för Bromma och Solna innebar en direkt folkminskning. Den under 1870-talet, som en följd av den stora inflyttningen från landsbygdsområdena uppkomna bostadsbristen i Stockholm hade då också utbytts i ett visst bostadsöverskott i innerstaden.

Fr.o.m. mitten av 1890-talet vidtog återigen en mycket stark befolkningstillväxt för socknarna närmast staden. Ett flertal nya bostadsförorter grundades, vilket bl.a. förklarar Nackas hastiga befolkningsökning. Saltsjöbaden som började bebyggas efter år 1893 tillhörde från början Nacka, varför också dess folkmängd i Tab. 1 har inräknats i Nackas (på samma sätt som Sundbybergs folkmängd har inräknats i Brommas).

Mot slutet av 1890-talet förvärrades återigen bostadssituationen i den inre staden markant. Nya arbetar-förstäder som Huvudsta och Hagalund blev snart tätbefolkade samhällen, vilket belyses i befolknings-siffrorna för Solna. Strax efter sekelskiftet kan krissituationen sägas ha kulminerat en första gång, för att kring åren 1907-08 återigen bli i det närmaste katastrofal. Bostadsnöden i den inre staden blev nu så omfattande, att även stora grupper av medelklassen och de bättre situerade drabbades hårt. Det var i samband med denna svåra bostadsbrist som urbaniseringen av ytterområdet fick ett betydligt hastigare förlopp än tidigare. Under perioden 1900 - 1910 ökade befolkningen ba-

Tab. 1 . Befolkningsutvecklingen i det inre, närmast staden belägna randområdet under perioden 1870 - 1910.

År	Lidingö		Brännkyrka		Bromma		Solna		Nacka	
	Folk- mängd	Ökn. %	Folk- mängd	Ökn. %	Folk- mängd	Ökn. %	Folk- mängd	Ökn. %	Folk- mängd	Ökn. %
1870	725		2.050		740		1.446		930	
1880	913		4.478		1.367		2.773		1.509	
1890	1.060		5.666		1.201		2.643		1.690	
1895	1.159	9,3	6.099	7,6	1.253	4,3	3.020	14,3	2.401	42,1
1900	1.319	13,8	8.402	37,8	1.834	46,4	7.654	153,4	4.263	77,6
1905	1.598	21,2	11.581	37,8	2.649	44,4	10.852	41,8	5.889	38,1
1910	4.474	180,0	18,379	58,7	4.684	76,8	15,373	41,7	8.177	38,9

ra i de fem socknarna närmast staden från drygt 20.000 till mer än 50.000 invånare.

Det var också i samband med denna kris som randområdets perifera delar började exploateras för bostadsbebyggelse. Av uppställningen ovan framgår, att ett flertal socknar under loppet av några få år kring sekelskiftet drogs in under stadens inflytande: Huddinge, Salem och Botkyrka söder om staden, Spånga norr om staden. Under "kulminations"-åren strax därefter uppvisade ytterligare sju socknar en hastig befolkningsökning, som kan härledas till de nya förortssamhällen som uppstod i Stockholms omgivning mycket som en följd av bostadsförhållandena i den inre staden. Hammarby (Upplands-Väsby), Sollentuna, Täby och Järfälla norr om staden, liksom Västerhaninge och Österhaninge söder om och Bo socken öster om staden drogs alla in under stadens direkta inflytande under bostadsbristens år 1903-07.

Det var således på ett förhållandevis tidigt stadium i Stockholms utveckling till "storstad" som urbaniseringen tog sin början också på mycket långt avstånd från den centrala stadskroppen. Bortser man från den tidigaste befolkningstillväxten i randområdet närmast staden, vilken främst sammanhänger med industrialiseringen av denna del av förortsområdet, var det på ett betydande avstånd som befolkningsökningen lokalt satte in omkring sekelskiftet.

Av särskilt intresse är utvecklingen inom det södra förortsområdet. Huddinge, Salem och Botkyrka socknar uppvisade en lokal befolkningstillväxt fr.o.m. sekelskiftet som en följd av att mindre markom-

råden började exploateras för bostadsbebyggelse. I samtliga dessa socknar var det närheten till västra stambanan som gynnade en tidig urbanisering. I Österhaninge resp. Västerhaninge skedde en motsvarande befolkningstillväxt när områden i närheten av Nynäsbanan mot periodens slut började exploateras för bebyggelse. För övriga socknar inom det södra förortsområdet skulle stadens inflytande göra sig gällande först långt senare. För Tyresös del pendlade t.ex. invånarantalet mellan sju- och åttahundra från 1800-talets mitt ända fram till 1930-talet (!), fastän avståndet till Stockholm knappast i sig bör ha utgjort något hinder för en tidig förstadsbildning. Under ovanligt lång tid bevarade denna socken sin karaktär från stormaktstiden, vilket medfört att den för stockholmstrakten så karakteristiska befolkningskurvan förskjutits framåt i tiden och fått en vändpunkt som "normalt" borde ha varit förlagd flera decennier tidigare.⁵

Den allmänna översikt som ovan getts av befolkningsutvecklingen och urbaniseringen i ytterområdets olika delar får givetvis ej någon klarare innebörd om den ej sätts i relation till utvecklingen i den inre staden. Och än mer väsentligt är att relatera den lokala befolkningstillväxten i ytterområdets olika delar till folkmängdens förändringar i hela storstadsområdet, framför allt med tanke på flyttningsvinsterna i förhållande till landsbygden och övriga delar av landet.

Befolkningsrörelserna i anknytning till storstadens begynnande expansion blev från och med 1870-talet av huvudsakligen två skilda slag: dels en inflyttning till storstadsområdet (inre staden + förortsområdet) från omgivande landsbygd och övriga delar av landet ("flykten från landsbygden"), och dels en utflyttning från det centrala stadsområdet till förortssamhällen i ytterområdet ("flykten från stenstaden"). Statistiska data som visar storleken av dessa befolkningsomflyttningar mer i detaljsaknas tyvärr, varför den följande sammanställningen endast kan ge en mycket allmän uppfattning om urbaniseringsprocessens kvantitativa förlopp.

I tabellerna 2,3 och 4 har sammanställts data som visar folkmängden och dess förändringar under den tidiga förstadsbildningens period, dvs. under de fyra decennierna 1870 - 1910.⁶ Den geografiska avgränsning som ligger till grund för befolkningsuppgifterna överensstämmer med den uppdelning av "Stor-Stockholm" i inre och yttre staden samt inre och yttre förortsområdet, som Stockholms stad senare lade till

Tab. 2 *Folkmängden i inre staden och förortsområdet 1870 - 1910.*

År	Inre staden	Brännkyrka	Bromma	Spånga	Inre förortsområdet	Yttre förortsområdet
1870	136.050	2.050	650	1.100	9.000	31.200
1880	168.850	4.500	800	1.300	11.900	34.250
1890	246.500	5.700	1.201	1.300	13.050	34.750
1900	300.800	8.500	1.834	1.900	23.200	35.600
1910	342.550	18.500	4.684	6.150	48.550	41.500

grund för bl.a. generalplanarbetet vid slutet av 1940-talet. På grund av att denna indelning av storstadsområdet gjorts med hänsyn till förhållandena i ett betydligt senare skede av storstadens tillväxt, kommer "förortsområdet" i tabellerna att vara betydligt större än det område som vid den här avsedda undersökningsperiodens slut dragits in under den centrala moderstadens inflytande (Fig.10). För att möjliggöra direkta jämförelser med befolkningsutvecklingen i samma avseenden under de efterföljande två tjuguarperioderna, 1910-30 resp. 1930-50, har denna indelning valts också här. (För en beskrivning av vilka kommuner som varit hänfödda till det inre och yttre förortsområdet, se t.ex. Statistisk Årsbok för Stockholms stad fr.o.m. år 1949.)

Av Tab. 2 framgår, att den inre stadens befolkning vid 1870-talets början uppgick till drygt 136.000 inv. Efter ett par decennier fördubblades denna, och vid sekelskiftet uppgick befolkningen i den inre staden till ung. 300 000 inv. Befolkningen i det inre förortsområdet ökade under motsvarande period från endast 9 000 inv. år 1870 till 23 200 inv. år 1900. De första tio åren efter sekelskiftet kännetecknades av en intensivförortsbildning och under denna period mer än fördubblades folkmängden i det inre förortsområdet, för att mot undersökningsperiodens slut uppgå till 48.550 inv. Till dessa siffror skall se-

Tab. 3 *Folkökningen i inre staden och förortsområdet 1870 - 1910.*

Period	Inre staden	Inre förortsomr.	Yttre förortsomr.
1871 - 1880	32.800	6.850	3.050
1881 - 1890	77.650	1.601	500
1891 - 1900	54.300	14.183	850
1901 - 1910	41.750	42.450	5.900

Tab. 4 *Folkmängdens förändringar i Stockholms stad 1871 - 1910.*

Period	Levande födda	Döda	Naturlig folkök.	Flytt.-vinst	Folkökning
1871-80	49 231	46 962	2 269	30 490	32 759
1881-90	68 491	47 788	20 703	56 976	77 679
1891-00	71 984	52 163	19 821	34 349	54 170
1901-10	77 843	50 824	27 019	14 680	41 699

dan läggas folkmängden i Brännkyrka, Bromma och Spånga, dvs de socknar som senare skulle inkorporeras med Stockholms stad. I den del av förortsområdet som var beläget inom ca 15 km:s radie från stadens centrum ökade folkmängden därför från ca 35 000 inv. år 1900 till ca 78 000 inv. år 1910.⁷

Tab. 4 anger folkökningen under resp. tioårsperioder, där de senare inkorporerade socknarnas siffror lagts till det inre förortsområdets. Av tabellen framgår att folkökningen i förortsområdet under perioden 1910 - 1910 t.o.m. var större än i den centrala staden. Den största folkökningen för den inre staden skedde under 1880-talet, då den varje år i genomsnitt uppgick till 7-8 000 inv., för att sedan minska avsevärt mot periodens slut.

Då uppgifter för befolkningsrörelserna mellan förortsområdet och den centrala staden i stort sett saknas för perioden ifråga, har i Tab. 3 istället sammanställts uppgifter om folkmängdens förändringar i den inre staden. Folkökningen under resp. tioårsperioder bestod ända fram emot sekelskiftet huvudsakligen av flyttningsvinster i förhållande till andra delar av landet.⁸ Den naturliga folkökningen höll sig till en början på en mycket låg nivå. I början av 1870-talet uppstod tillfälligtvis även ett födelseunderskott. Medellivslängden för män var vid denna tidpunkt fortfarande så låg som 25 år, vilket kan vara värt att påpekas.⁹ Flyttningsvinstens andel av stadens folkökning sjönk alltmot periodens slut i den utsträckning som utflyttningen från staden till förortsområdet blev mer omfattande. I en detaljundersökning av befolkningsutbytet mellan Brännkyrkaområdet och den inre staden (Rödemölle, 1968) tyder resultaten på att "vändpunkten" (dvs. där utflyttningen från inre staden blev större än inflyttningen till denna) in-

träffade ung. vid sekelskiftet.¹⁰ Tidigare var således - trots den omfattande förortsbildningen i just detta område - inflyttningen från socknen till staden större än befolkningsrörelsen i motsatt riktning.

Under perioden 1900 - 1909 uppskattades antalet som *utflyttat* från det centrala stadsområdet till förorterna utanför stadens gränser till ca 20 000 personer, dvs. i genomsnitt 2 000 per år. Denna siffra kom stadens myndigheter själva fram till i samband med inkorporeringsutredningen 1910 utan att några mer ingående undersökningar gjorts av utflyttningens omfattning. Rimligtvis är de för lågt tilltagen för att innefatta alla förortssamhällen vid den här avsedda undersökningsperiodens slut. Omkring 30.000 personer förefaller vara en mer rättvisande siffra.

"SOMMARBEBYGGELSEN" I YTTEROMRÅDET FÖRE URBANISERINGEN

Redan förut har påpekats, att det är en subjektiv värdering, som kan ligga till grund för vad som i olika sammanhang skall betecknas som "urbanisering" och speciellt då som här avses den tidigaste förändringen av detta slag utanför stadens gränser. Lika öppen för helt olika svar står därmed också frågan om vad som skall anses vara den första "stadsbebyggelse", som tillkommit utanför den väl avgränsade för-industriella stadskroppen. Avser man med urbanisering det som ofta sociologer och socialantropologer brukar uttrycka som en speciell "livsstil", både vad avser de materiella förutsättningarna och de ideal, vanor och värderingar som präglat stadslivet och dess invånare till skillnad från landsbygdens, kan man säga att en tydlig urbanisering av ytterområdet ägde rum redan i samband med att Stockholms omgivningar blev uppehålls-orten för de flesta högreståndspersoner och ämbetsmän med inflytande över landets affärer i och med regeringsmaktens centralisering på 1600-talet. En sådan innebörd skall emellertid här ej ges åt urbaniseringsbegreppet. Med den tidigaste sub-urbaniseringen utanför stadens gränser skall istället helt enkelt avses den "yttre" förändring, som tar sig uttryck i att folkmängden på lokala platser i ytterområdet under ett visst skede snabbt börjar öka, på grund av att vissa områden exploateras för bebyggelse som ej är att hänföra till jordbruket utan till utflyttande stadsinnevånare och/eller -industrier.¹¹

Även med denna mer inskränkta betydelse av urbanisering utanför

stadens gränser, är det fortfarande tveksamt vilken typ av bebyggelse som skall räknas till "stadsbebyggelse". Ett funktionellt betraktelsesätt skulle enligt tidigare resonemang innebära att man särskilde bebyggelse för s k dubbel (säsong-) bosättning och sådan för permanent bosättning.

Runt omkring den centrala stadskroppen fanns tidigt sådan bebyggelse som endast utnyttjades sommartid av stadens besuttna borgare. De s.k. "fåfångorna" tillhörde denna tidiga generation "fritidshus" i ett läge i ytterområdet, som medgav överkomliga resavstånd under en tid reguljära trafikförbindelser i stort sett saknades och kollektiva transportmedel var ett helt okänt begrepp.

Närmast stadskroppen var det malmarna som tidigt kom att utnyttjas för olika former av dubbel bosättning, men även de lantliga områdena strax utanför stadsgränsen (Årsta, Liljeholmen etc). Vid tillkomsten av nya järnvägsförbindelser mellan staden och ytterområdet, liksom vid ångbåtstrafikens reguljära utbyggnad kunde denna typ av tidig (säsong-) bosättning flyttas ut till också mycket perifera delar av ytterområdet. Vid slutet av förra seklet har beräknats att inemot 65 sommarhus fortfarande var i bruk innaför stadens gränser. ¹²

Sommarbosättningen blev dock redan under förra seklets sista decennier en företeelse för i första hand områdena utanför det centrala stadsområdet, vilka trafikerades sjövägen under sommarhalvåret. Efter sekelskiftet började denna ursprungligen överklassens "dubbla bosättning" att långsamt sprida sig till alltfler samhällsklasser, och det "egna sommarnöjet" blev väl framför allt ett begrepp för mellankrigstidens uppåtsträvande medelklass liksom dess avart "sportstugan" blev för övrigt småfolk.

Grosshandlarvillan får ses som den yttre manifestationen på en ny samhällsklass som representerade delvis nya värderingar, synsätt och behov. De nyrika storborgarnas, affärsmännens och fabrikörernas livsstil gav under 1800-talets senare hälft upphov till en generation villabebyggelse i Stockholms omgivning, som helt föregick och i viss mån också kom att verka stilbildande på det senare så utbredda villastadsbyggandet i samma delar av ytterområdet. När den reguljära ångslupstrafiken på 1850-talet började byggas ut kraftigt i Stockholms närmaste omgivning och även kompletteras med en mängd nya ångfartyg med trafik på Mälaren och innerskärgården, fick detta snart som resultat en intensiv ny-kolonisation av ör

och stränder längs farlederna. Till en början var inhyrningssystemet det kanske vanligaste sättet för sommarbosättningen, åtminstone i skärgården. Både Furusund och Dalarö förändrades på detta vis från tullstationer till sommarboplatser och populära badorter för stockholmssocieteten. Snart övervägde dock de privata anläggningarna, och varje år trafikerades ett stort antal nya bryggor av de många båtbolagen. "Ångbåtskriget" gick därvid hand i hand med ett lika omfattande "markkrig".¹³ Tillgängliga strandtomter var ju ändå av begränsat värde om de ej kunde förses med mer eller mindre reguljära båtförbindelser.

Då några precisa data om den tidiga sommarbebyggelsens omfattning ej finns att tillgå, blir ett sätt att bestämma dess åtminstone areella utbredning, att helt enkelt låta "stilgenerationen" få fungera som dateringsinstrument. Ljungdal (1938) kunde på detta sätt bestämma grosshandlarvillans utbredning till ett område som sträckte sig från Baggensfjärden över Ormingelandet och västra resp. norra Värmdön ut till Lindalsundet. Närmare staden innefattades hela Sicklahalvön och Lidingön, liksom mäläröarna och områdena kring Brunnsviken och södra Edsviken.¹⁴

En uppfattning om sommarbebyggelsens omfattning mot slutet av förra seklet kan även fås med hjälp av kartmaterial av olika slag, även om här ej bebyggelsens art framträder. Utifrån Euréns ångbåtskarta kan t.ex. det ungefärliga antalet sommarnöjen i form av "spridd" bebyggelse år 1895 uppskattas till ca 3.000, fördelade på 175 bryggor åt mälarsidan och 561 bryggor åt skärgårdssidan.¹⁵ Därtill kom sedan ett större antal i villakolonier och badorter som Stavsnäs, Dalarö, Furusund, Vaxholm m.fl.

Den första generationen villabebyggelse i ytterområdet kom ung. att sträcka sig fram till den tidiga förstadsbildningens slutskede, dvs fram till 1910-talets omfattande förortsexpansion.

Fastän sommarbebyggelsen, och senare även fritidsbebyggelsen, således utgjort väsentliga "urbana" inslag i ytterområdets bebyggelsestruktur, och inom stora nu centralt belägna områden under lång tid också varit den dominerande bebyggelseformen, är den emellertid i denna undersökning av förortssamhällets och den stadslösa storstadens framväxt och utveckling av underordnat intresse - såvitt den ej kommit in i en fas av successiv omvandling till permanent bebyggelse. I den följande framställningen kommer därför också "Sommar-Stockholm" att inta en undanskynd plats, och enbart beröras närmare i de fall där sommarbebyggelsen direkt föregått en utbredd permanent bosättning.

INDUSTRI-FÖRORTER OCH BOSTADS-FÖRORTER , ARBETAR-FÖRSTÄDER OCH PATRICIER-FÖRSTÄDER

Som väl redan har framgått uppvisade randområdet kring Stockholm redan under den tidiga förstadsbildningens period en högst sammansatt och variationsrik bebyggelsestruktur, både med tanke på de olika förortstypernas lokalisering i regionen och med tanke på deras allmänna karaktär - som mer eller mindre utpräglade industriförorter, bostadsförorter, egnahemskolonier etc.

Det finns i Sverige - och även i Europa - få exempel på städer, vilka under en period av begynnande tillväxt i samband med industrialiseringen samtidigt kommit att utbilda en så rik flora av geografiskt väl avgränsade och socialt åtskilda förortssamhällen som just Stockholm. Detta har redan tidigare sagts i viss mån vara ett resultat av de alldeles säregna förhållanden som karakteriserade randområdet vid den tidiga urbaniseringens början, och som var att hänföra till än tidigare förändringar i domänstrukturen och det pagana ägomönstret.

Det kan därför också förefalla som en omöjlig uppgift, att på den tidiga bebyggelseutvecklingen i stockholmsregionen försöka tillämpa någon allmänt förekommande förorts-typologi, d v s indelning av de olika förortssamhällena i några få karakteristiska "typer". En sådan typindelning är dock nödvändig för en översiktlig analys av det regionala bebyggelsemönstret men är även till nytta när man som här vill ge en om än ej alltför ingående beskrivning av de tidiga förortssamhällenas lokala uppbyggnad. I ett tidigare sammanhang har olika sätt att avgränsa förorter av olika karaktär diskuterats utifrån rent teoretiska utgångspunkter. Här gäller det nu att försöka finna vilka faktiska omständigheter som talar för att ett visst indelningskriterium skall vara att föredra framför andra, och resultera i en förortstypologi anpassad till stockholmsområdet och den tidiga förstadsbildningens period.

Att låta tids-dimensionen bli avgörande för hur bebyggelsestrukturen i randområdet bäst skall kunna bli föremål för en sammansatt regional analys, är en enkel men ändamålsenlig princip. Tids-dimensionen som indelningsgrund har ju för övrigt i hög grad kommit att sätta sin prägel på hela denna undersökning och dess uppläggning. En mycket grov indelning av bebyggelsen i randområdet under den tidiga förstadsbildningens period grundar sig därför på de materiella förhållanden, som

under olika tidsavsnitt varit de huvudsakliga "inre" resp "yttre" be-
tingelserna för de olika förorternas tillkomst, och därmed också för
ytterområdets ny-kolonisation.

Perioden 1870-1890 kan bäst sammanfattas som en period av "indust-
rins decentralisering" - med nygrundning och utflyttning av fabriker
från stadsområdet till ytterområdet. Denna första omvandlingsfas har
speciellt sammankopplats med fjärrbanornas utbyggnad, även om ej alla
industri-förorter som under denna period uppstod i ytterområdet med
nödvändighet lokaliserades i anslutning till dessa. Transportmöjlighete-
terna till sjöss var tvärtom för de flesta industriförorterna en än mer
betydelsefull lokaliseringfaktor.

Perioden 1890-1910 har betecknats som en period av "bostadsfunk-
tionens oplanerade decentralisering", vilken i tiden också sammanfaller
med lokaljärnvägarnas utbyggnad. I motsats till den tidigare omvand-
lingsfasen, som direkt hänförde sig till den materiella produktionens
omorganisation i samband med industrialismen och det förändrade ekono-
miska systemet, kan den senare utvecklingen endast indirekt relateras
till förändrade produktionsförhållanden. Den fas i ytterområdets omvand-
ling som nu gav upphov till en mängd nya *bostads-förorter* kan - om man
så vill även ges en rent ideologisk eller idémässig innebörd, även om
denna aspekt på utflyttningen från det centrala stadsområdet ej får
överdrivas.

Ur ett funktionellt betraktelsesätt skulle man med ovanstående nå-
got förenklade tids-perspektiv kunna urskilja två huvudsakliga faser i
ytterområdets sub-urbanisering: en som skapade industri-förorter och
därmed kom att verka "tvingande" till en utflyttning och bosättning i
ytterområdet av främst arbetar-klassen, och en som gav upphov till rena
bostads-förorter genom en "frivillig" utflyttning från stadsområdet av
främst borgarklassen, men också av andra befolkningskategorier.

Genom att anknyta indelningen av förorter från den tidiga förstads-
bildningens period till de sociala klasser och befolkningskategorier de
i första hand kom att omfatta, är det helt följdriktigt att man räknar
å ena sidan *arbetar-förstaden* och å andra sidan *patricier-förstaden*,
som de två ytterlighetsformer som var och en utmärkte åtminstone initi-
alskedet av de två ovan nämnda omvandlingsfaserna. Relativt snart kom
emellertid både arbetar-förstaden och patricier-förstaden att följas
av samhällsbildningar också för andra sociala klasser och befolknings-

kategorier. Patricier-förstädena följdes av speciella tjänstemanna-förstäder, och de tidigaste arbetar-förstädena i direkt anknötning till de utflyttande industrierna följdes av bostadsförorter för hantverkare, lägre tjänstemän och andra mellangrupper. I ytterområdets periferigav också egnahemsrörelsen upphov till speciella trädgårds- och småbrukskolonier för bl.a jordbruksarbetare, vilka således får ses som en kombinerad typ av de tidigare, mer renodlade industri- resp bostadsförorterna.

Förutom arbetar-förstaden och patricier-förstaden som de två ytterlighetsformerna, kan mot slutet av den tidiga förstadsbildningens period med social klass som grund även urskiljas speciella egnahemsförstäder för såväl industri- och jordbruksarbetare som för lägre tjänstemän och andra mellangrupper. *Egnahems-förstaden* utgör därför en förortstyp, som får representera alla de samhällsbyggnader i ytterområdet efter sekelskiftet, vilka ej som de tidigaste industri-förorterna karakteriserades av en integrerad blandning av fabriker och bostäder i direkt anknötning till dessa, men ej heller som de först anlagda patricier-förstädena utgjorde exklusiva villastäder uteslutande för borgarklassens mest privilegierade skikt. Som framgår av namnet var också egnahems-förstädena att beteckna som "villastäder", d v s bebyggda huvudsakligen med friliggande villor för en eller ett par familjer. Därmed har också den renodlade förorts-typologin med social klass som *enda* indelningskriterium i viss mån övergivits, och istället har detta kombinerats med en rent morfologisk aspekt på de tidiga förorts-typernas *yttre struktur*. En uppdelning enbart efter social klass av de många nya förortssamhällena som tillkom i ytterområdet från och med sekelskiftet, skulle i längden bli en ganska besvärlig och omständlig procedur. Framför allt skulle den emellertid bli direkt missvisande, med tanke på att de olika förortssamhällena med tiden också kom att förändras avsevärt med hänsyn just till olika sociala klassers representation. Arbetar-förstädenas "förborgligande" är t ex en social förändringsprocess, som påbörjades på ett mycket tidigt stadium i deras utveckling, men som även måste förstås mot bakgrund av en med tiden helt förändrad näringstruktur. Följdenligt blir *hyreshus-förstaden* egnahems-förstadens "motsats".

Utifrån en morfologisk aspekt på de tidiga förstädena i ytterområdet kring Stockholm, kan dessa indelas i åtminstone fem ytterligare huvudtyper, alltefter bebyggelsens "täthet": a) *trädgårdsstads*-typen,

- b) *villastads*-typen, c) *kåkstads*-typen, d) *kasernstads*-typen resp.
e) *stenstads*-typen.¹⁶

Den första typen representerades av de förstäder för jordbruksarbetare, som tidigare nämnts i samband med egnahemsrörelsen och nybildningen av småjordbruk och lotter för trädgårdsodling. Villastads-typen återfinns som en allmän morfologisk form i samhällsbildningar för alla sociala klasser: i patricier-förstäder, i arbetar-förstäder och i egnahems-förstäder för skilda kategorier. Kåkstads- resp kasernstads-typen var däremot endast karakteristiska för arbetar-förstadens bebyggelsestruktur, och var speciellt vanliga i de områden utanför stadsgränsen, som tidigast kom att tas i anspråk för utflyttande industrier och nya större fabriksanläggningar. Kåkstadens främsta yttre kännetecken var det hopträngda gytret av mer eller mindre friliggande större "villor", oftast i två våningar med ett antal mindre lägenheter för uthyrning.

I kasernstaden hade dessa ersatts med större hus, som kunde innehålla ett betydande antal smålägenheter i varje plan. Förstäder av kasernstads-typ växte under den tidiga förstadsbildningens period upp också i anknötning till de större industriella anläggningar och fabriker som lokaliserades till ofta perifera lägen. Järnvägarna hade här en avgörande betydelse som lokaliseringsfaktor, och med tiden kompletterades den första kasernstadsbebyggelsen avsedd enbart för arbetarfamiljer med bebyggelse av helt annan karaktär, varvid "stationssamhällen" med en mer differentierad bebyggelse snart uppstod på ett flertal platser i ytterområdet. Förstäder av stenstads-typ förekom under den här avsedda perioden endast på ett par platser, men skulle i och med att spårvägslinjerna sträcktes ut till randområdets inre delar bli vanligt förekommande, både norr och söder om staden. Denna således något senare förstads-typ, som man väl idag främst associerar till begreppet arbetar-förstad, kännetecknades av det relativt kompakta, sammanbyggda komplexet av större flervåningshus i sten, närmast påminnande om motsvarande bebyggelse i vissa delar av det centrala stadsområdet.

Av ovanstående mycket allmänna beskrivning av de olika förstads-typerna framgår, att det särskilt var arbetar-förstaden som kunde variera avsevärt med hänsyn till bebyggelseform. Under en period av industrins begynnande decentralisering tillkom ett flertal arbetar-förstäder, huvudsakligen i det inre randområdet, som en direkt följd av att fabrikena lokaliserades till områden utanför stadens gränser.

INDUSTRINS DECENTRALISERING OCH ARBETAR-FÖRSTÄDERNAS UPPKOMST

Vid 1800-talets mitt var stockholmsindustrin i huvudsak koncentrerad till stadsområdet, där fabriker började anläggas i allt ökad omfattning. Redan fanns emellertid en begränsad industriell verksamhet också utanför stadens gränser. Förutom Gustavsbergs porslinsfabrik, som var en av Sveriges största fabriker på denna tid (ca 300 anställda), fanns i socknarna Brännkyrka, Bromma, Spånga etc mindre fabriker, som ofta drevs av stockholmsföretagare. Under 1860-talet skedde dock en rad nyetableringar av industrier i bl a Brännkyrka socken (framför allt vid Liljeholmen). Denna utveckling av en tidig "förortsindustri" fortsatte under hela 1870-talet, men det är först åttio- och nittio-talen som för Stockholms del kan betecknas som en period av "industrins decentralisering".¹⁷

Om den tidiga förstadsbildningen runt Stockholm före sekelskiftet kan sägas avspegla den konjunkturrellt betingade industriella utvecklingen, så märks detta särskilt väl under den tid arbetar-förstäderna tillkom under 1870- och 1880-talen.¹⁸

Till en början var den industriella omdaning av stadssamhället helt koncentrerad (i rumslig mening) till det centrala stadsområdet och malmarna, men efterhand kom den att alltmer omfatta också förortsområdet, när den i staden mest välbelägna tomtmarken blivit mer gynnsam för andra användningar än fabriker: för kontor, bostäder och butiker. Beroende på det växlande konjunkturläget uppstod periodvis ett starkt ökat behov av arbetskraft, inte minst inom den alltmer specialiserade fabrikstillverkningen, vilket bl a medförde att det stundtals blev mycket ont om utbildad arbetskraft i Stockholm. Under hela perioden skedde dock en konstant inflyttning till staden från andra delar av landet.¹⁹

Det var således två faktorer av väsentlig betydelse, som kom att motivera den begynnande ny-kolonisationen av ytterområdet under 1870- och 1880-talen: dels industrins decentralisering och dess krav på lämpliga fabrikstomter, dels överbefolkningen av innerstaden och behovet av nya bostäder - främst åt arbetarna.

Sundbyberg, som var Stockholms första perifert anlagda förstad, blev därför betecknande nog snart också den första industriförorten av betydelse. Från början exploaterades marken enbart för småhus kring den

Liljeholmen - platsen för den tidigaste
"utomgränsbebyggelsen" (ovan)

Foto: I.Johansson 1974

Nynäsområdet norr om sjön Trekanten i Grön-
dal: arbetar-förstad av kåkstads-typ (nedan)

nyanlagda stationen på Västeråsbanan, som öppnades år 1876. Den goda tillgången på billig tomtmark medförde dock snart att samhället under ett par årtionden utvecklades till en arbetar-förstad med en blandning av bostäder och industri, som fick vissa likheter med de arbetar-förstäder som på kontinenten blivit så talrika vid denna tidpunkt.

Sundbyberg var emellertid inte det enda exemplet på tidig förortsbebyggelse utanför stadsgränsen. Söder om denna hade redan ett område med bl a Liljeholmen och Årstadal genomgått en liknande utveckling. Tillkomsten av nya (utlokaliserade) fabriker och industrianläggningar gav också här upphov till en koncentrerad förstadsbebyggelse av jämförelsevis låg kvalitet och standard, avsedd också den i första hand för arbetarfamiljer. Utomgränsbebyggelsen vid Liljeholmen och Årstadal var dock från början högst spontan och ej som i Sundbyberg på samma sätt resultat av ett i tiden koncentrerat exploateringsförfarande. Här kan man istället konstatera att den spontana utomgränsbosättningen under ett flertal år föregått den mer i system satta spekulationsinriktade förstadsbildning, som senare helt skulle dominera i ytterområdet.

Utomgränsbebyggelsen strax söder om Stockholms stadsgräns i samhällena Årstadal, Liljeholmen och Gröndal hade strax efter sekelskiftet nått en betydande omfattning. Redan år 1898 bildade samhällena tillsammans med andra tätbebyggda områden som Charlottenburg, Charlottendal, Ekensberg, Vinterviken, Katrineholm och Reimersholm municipalsamhället Liljeholmen och blev därmed den första självständiga kommunala bildningen av denna art utanför Stockholm. Nya Hagalund följde tätt efter år 1900, och under de därefter följande tio åren tillkommer ett lika stort antal nya municipalsamhällen i landskommunerna runt om Stockholm. Det snabba förlopp den tidiga förstadsbildningen fick i dessa områden kan utläsas av befolkningssiffrorna för Liljeholmens municipalsamhälle, som år 1870 endast redovisar en bosatt befolkning inom området på 300 invånare. År 1890 har befolkningstalet stigit till 1 585 och år 1905 uppgick antalet invånare till 6 970.

Det var emellertid inte enbart befolkningssiffrorna och bostadsbebyggelsen som visade på en snabb expansion i detta Stockholms första förstadssamhälle i omedelbart utomgränsläge. Industrin hade här redan före stambanans tillkomst haft gynnsamma betingelser för nyetableringar under den första decentraliseringsvågen under 1800-talets senare hälft. Liljeholmens stearinfabrik anlades vid Liljeholmen redan år 1838. På

Reimersholme, som också tillhörde Brännkyrka socken, grundades en ylfabrik och en spritfabrik redan på 1860-talet.²⁰

Som belysande exempel kan nämnas att vid sekelskiftet återfanns inom Liljeholmens municipalsamhälle sådana industriella anläggningar som benmjölsfabriker, spritfabriker, färgfabriker, kalkbruk, kabelfabriker, sprängämnesfabriker, svavelsyrefabriker, tegelbruk, ammoniakfabriker, ångsågar, varvsanläggningar, snickerifabriker och en mängd mindre fabriker inom metall- och verkstadsbranschen.

Även i Nacka socken gav industrins decentralisering under 1870-talet upphov till en första förstadsliknande utomgränsbebyggelse. Liksom i Brännkyrka hade många stockholmsborgare sina sommarnöjen här, när ett flertal industrier började invadera de närmast staden belägna delarna av Sicklaön. Henriksborg och Finnboda fick tidigt ungefär samma karaktär av blandad fabriks- och kasernstadsanläggning som området vid Liljeholmen. Finnboda varv och Gäddvikens superfosfatfabrik var de första industriella anläggningarna som lokaliserades till området, och under 1880- men framför allt 1890-talet tillkom ett flertal större fabriker, som t.ex mekaniska verkstäder, garverier, bil- och motorfabriker, kvarnar, ångturbinfabrik etc. Liksom vid Liljeholmen bestod arbetarbebyggelsen av företrädesvis större trähus med lägenheter i två plan för ett flertal familjer. I Nacka socken var den tidiga förortsbildningen helt koncentrerad till de nya industrianläggningarna och först efter anläggandet av Saltsjöbanan uppstod mot slutet av förra århundradet de första bostadsförorterna i egentlig mening:

Befolkningsutvecklingen var i Nacka jämfört med Brännkyrka och Solna, som en följd av industrins decentralisering förhållandevis långsam under de första två årtiondena. Mellan 1890 och 1900 fördubblades dock befolkningen inom socknen. Då bebyggelseutvecklingen söder om stadsgränsen blev så mycket mer omfattande än i andra riktningar utanför stadsområdet, skall denna närmare få belysa den första omvandlingsfasen.

Den tidiga utomgränsbebyggelsen söder om stadsgränsen

Det var som framgätt trakten kring Liljeholmens station, strax utanför stadsgränsen i Brännkyrka socken, som tidigt kom att få karaktär av förort till Stockholm. Det kan ju anses meningslöst att bestämma den

exakta tidpunkten för den första förortens uppkomst, men vill man nödvändigtvis ange plats och årtal, så utgör den tidiga utomgränsbebyggelsen (som successivt tillkom 1870-1880) på Lövholmen, Katrineberg, Årstadal respektive Charlottendal några möjliga alternativ för en sådan "utnämning".²¹ Vilket område man än bestämmer sig för, är den första förortsbebyggelsen idag - med några få undantag - helt försvunnen.

Att områdena kring Liljeholmens station tidigt kom att bebyggas för helårsbosättning visar såväl tillgängligt kartmaterial som befolkningsstatistik. Redan omkring år 1870 (d v s vid undersökningsperiodens början) vidtog en markant befolkningsökning för områdena närmast järnvägen, som tyder på en utökad permanent bosättning och begynnande förstadsbildning. Det var framför allt arbetarna i de nyanlagda fabrikerna som nu bosatte sig här. De flesta kom från innerstaden, speciellt Södermalm, och hade inflyttat från gårdarna kring Stockholm, vilka ej längre gav arbete åt en växande befolkning, eller från övriga delar av landet.

De största redan befintliga industrianläggningarna i Brännkyrka vid 1870-talets början var Stockholms Yllefabrik på Reimersholme, Statens Järnvägars Verkstäder vid Liljeholmen och Nitroglycerinfabriken vid Vinterviken.

För många av de under det följande decenniet nyanlagda fabrikerna var lokaliseringen till Liljeholmsområdet ur flera synpunkter att föredra, även om bristen på tomtmark inom Stockholms stad ännu ej var så påtaglig som den senare skulle bli, i samband med den stora decentraliseringsvågen först under 1890-talet. Området erbjöd genom stambanans sträckning och Liljeholmens station direkt anknötning till järnvägsspår och därmed ypperliga transportmöjligheter. Området hade även mycket goda förutsättningar för hamnanläggningar och möjliggjorde därför även transporter till sjöss av tillverkade produkter. Genom att lokalisera sig till områden utanför den centrala stadens administrativa gränser behövde man ej heller känna sig alltför besvärad av de reglerande byggnadstekniska och sanitära bestämmelser som gällde innanför stadsplane-gränsen.

Under 1880- och 1890- talet, dvs. den period som för stockholmsindustrins del kan betecknas som en "decentraliseringsvåg", flyttade många fabriker ut från stadsområdet till områdena vid Liljeholmen. Exempel på vilken typ av industri som slog sig ned i området har redan getts.

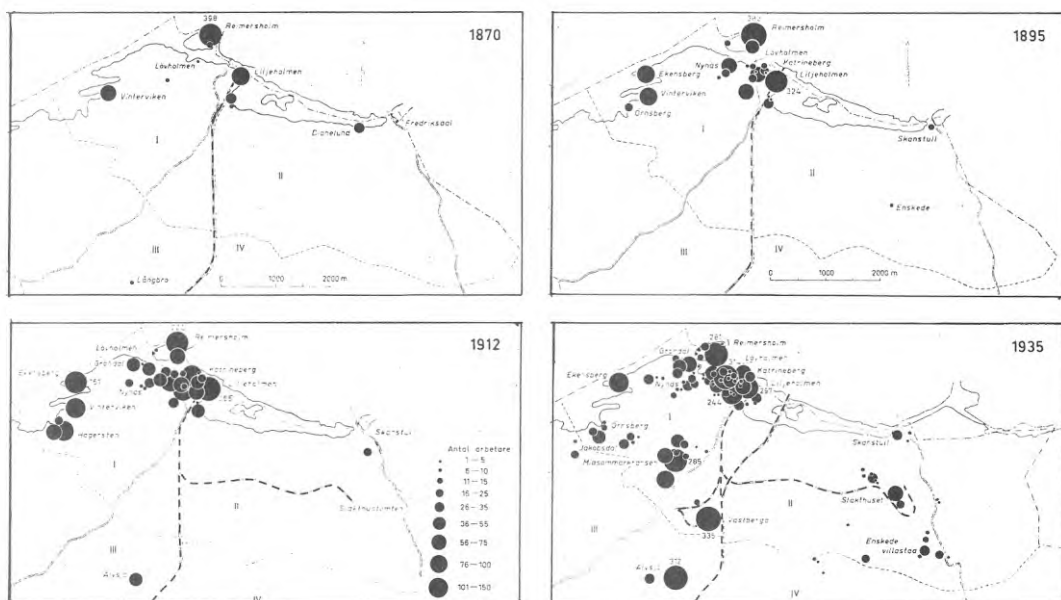

Fig. 11 Den industriella expansionen utanför stadsgränsen (Liljeholmsområdet i Brännkyrka socken). Antalet arbetare inom olika industriföretag fr.o.m. år 1870 (Efter K.Rödemölle, 1968). Jmf. även Fig.

Fig.11 sammanfattar den tidiga utvecklingen mellan åren 1870 och 1895, genom att ange antalet sysselsatta arbetare söder om stadsgränsen. Som en jämförelse har även medtagits ett par bilder som visar den senare industriella expansionen.

År 1895 fanns sammanlagt 25 industriföretag i socknen, varav de flesta i Liljeholmsområdet. Yllefabriken på Reimersholme var det största med 382 anställda. Därefter kom SJ:s reparationsverkstäder med 324 anställda, en vaddfabrik med 74 anställda, ett gjuteri med mekanisk verkstad (57 anställda), en stubinfabrik (60 anställda), en benmjölsfabrik (25 anställda).

De förstadsbildningar som vid denna tidpunkt avgränsade sig som tätbebyggda samhällen var framför allt Liljeholmen (med Katrineberg), Årstadal (med Årstaäng, Årstaskog och Sjövik), Reimersholm (med Charlottenburg) samt Nynäs och Gröndal norr om sjön Trekanten. Som framgår av fig.12 fanns även bebyggelseagglomerationer utbildade vid Ekensberg, Blommensberg, Aspudden och Midsommarkransen. Det var emellertid först

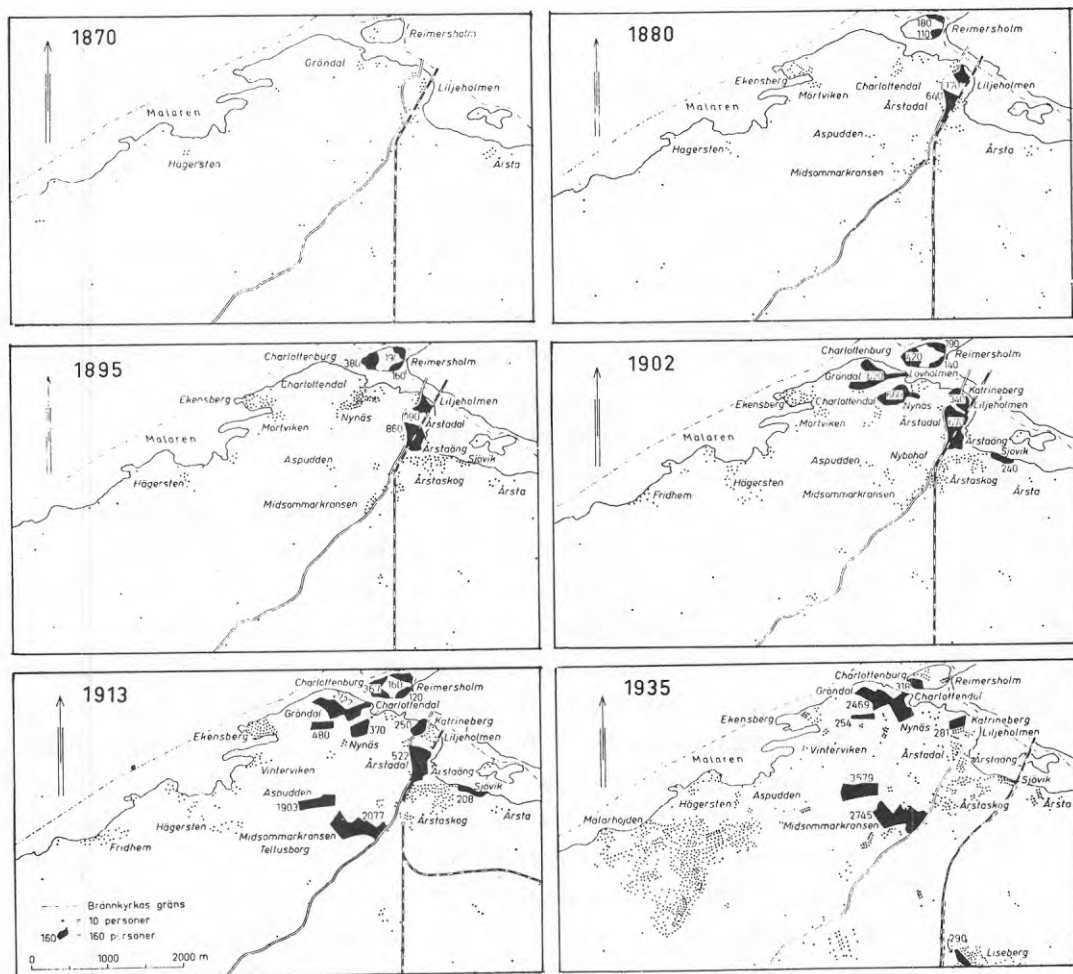

Fig. 12 Utomgränsbosättningen och förstadsbildningen söder om stadsgränsen (Liljeholmsområdet mm) fr.o.m. år 1870 t.o.m. Brännkyrka sockens införlivande med staden år 1913. Som jämförelse har medtagits en kartering som visar samma förhållande år 1935.

Den tidiga bosättningen är koncentrerad till områdena närmast landsvägen resp. stambanan samt till områden med sjötrafikförbindelser. 1913 års kartbild visar även två nya förstäder (Aspudden resp. Midsommarkransen) som uppkommit i samband med spårvägarnas utbyggnad.

I och med stambanans omläggning över Årsta holmar (år 1929) försvann en stor del av kåkstadsbebyggelsen vid bl.a. Årstadal.

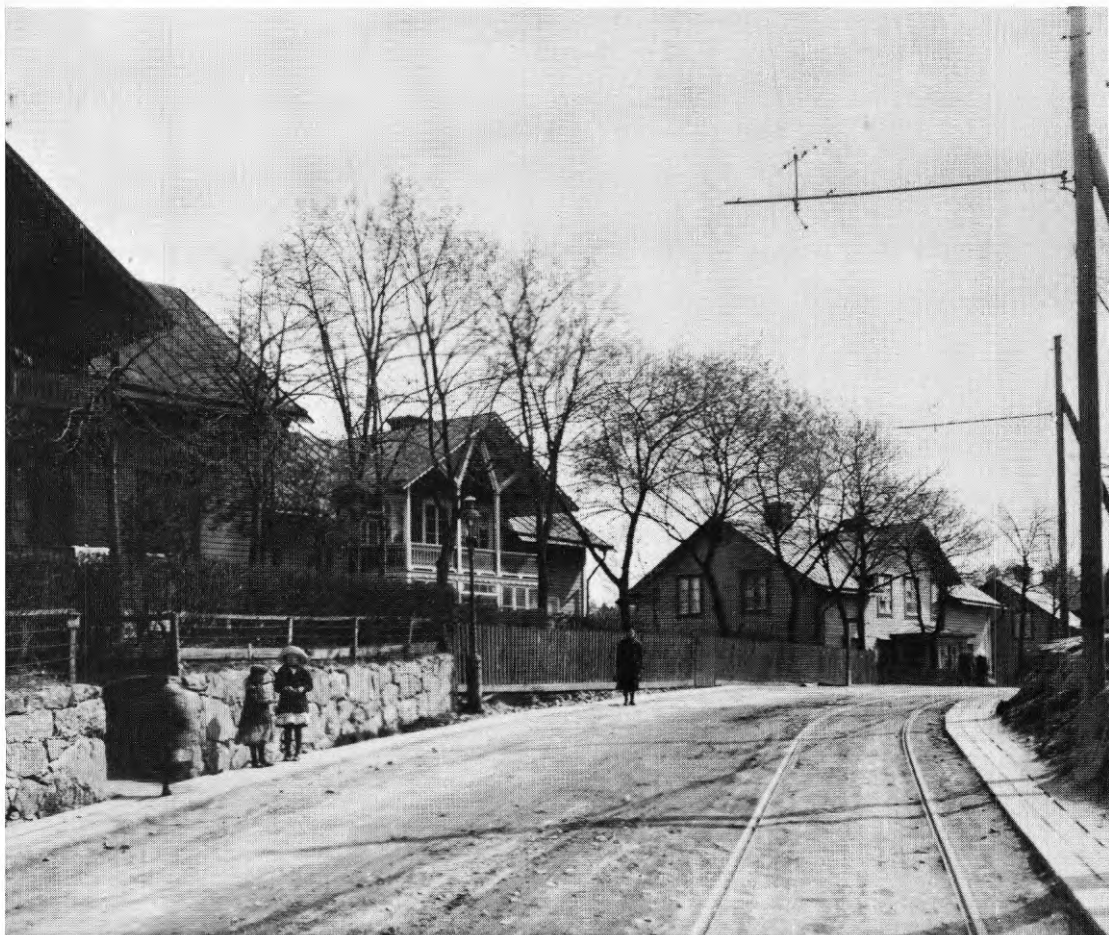
(Efter K. Rödemölle, 1968)

efter den här avsedda undersökningsperiodens slut (1910), som de två sistnämnda samhällena kunde exploateras för bebyggelse, huvudsakligen bestående av större hyreshus.

Förklaringen till den tidiga utomgränsbebyggelsens uppkomst har ofta satts i relation till de försämrade möjligheterna för jordbruksarbetarna ute i socknarna att finna sin utkomst på de spridda herrgårdarna och säterierna. Inflyttningen till staden från omgivningarna var under 1870- och 1880-talen speciellt markant. Fastän Liljeholmsområdet i sig under dessa år snabbt ökade i befolkning, uppvisade t ex Brännkyrka socken i sin helhet flyttningsförluster i förhållande till Stockholms stad. Det var först efter sekelskiftet som strömmen av inflyttande sockenbor skulle uppvägas av en lika stor befolkningsomflyttning i motsatt riktning, från den centrala staden till de uppväxande förortssamhällena utanför stadsområdet.²³ Innan dess skulle dock många av de från jordbruket friställda lantarbetarfamiljerna få bidra till den allt större trångboddheten och överbefolkningen i innerstaden.

I princip är det också felaktigt, att som i många mindre svenska städer även för Stockholms del uppfatta utomgränsbebyggelsen som en "utkantsbosättning" för fattiga och utstötta som ej rymdes innanför stadens gränser. Det var ej bristen på "utrymme" som föranledde den tidiga utflyttningen av arbetar-bebyggelse till områden utanför stadsområdet. Större delen av malmarna var ännu obebyggda, och skulle snart rymma ett mångdubbelt större befolkningstal, huvudsakligen genom uppförandet av större hyreshus i form av stenkaserner. I många andra städer, både svenska och kontinentala, var dock den tidiga utomgränsbebyggelsen ofta en direkt följd av brist på utrymme inom det centrala stadsområdet, som helt enkelt var fullbyggt och inte kunde ta emot den befolkningsström från landsbygden som satte in vid industrialiseringsperiodens början.

Liksom i fallet med all tidig förstadsbildning och exploatering av mark, är svaret på den första fråga man ställer sig om bebyggelsens uppkomst och lokalisering främst att söka i markförhållandena och domänstrukturens beskaffenhet och historiska utveckling i området i fråga. Speciellt gäller detta, om man samtidigt vill förklara lokaliseringen av den tidiga förstadsbebyggelsen till vissa bestämda områden utanför stadsgränsen.

Stockholms "första" förort: Arstadal söder om Stockholms stadsgräns. Uppkom redan på 1870-talet.

Arbetar-förstad av den "Sundbybergska" villastads-typen.
Foto: Stockholms Stadsmuseum, ca år 1914.

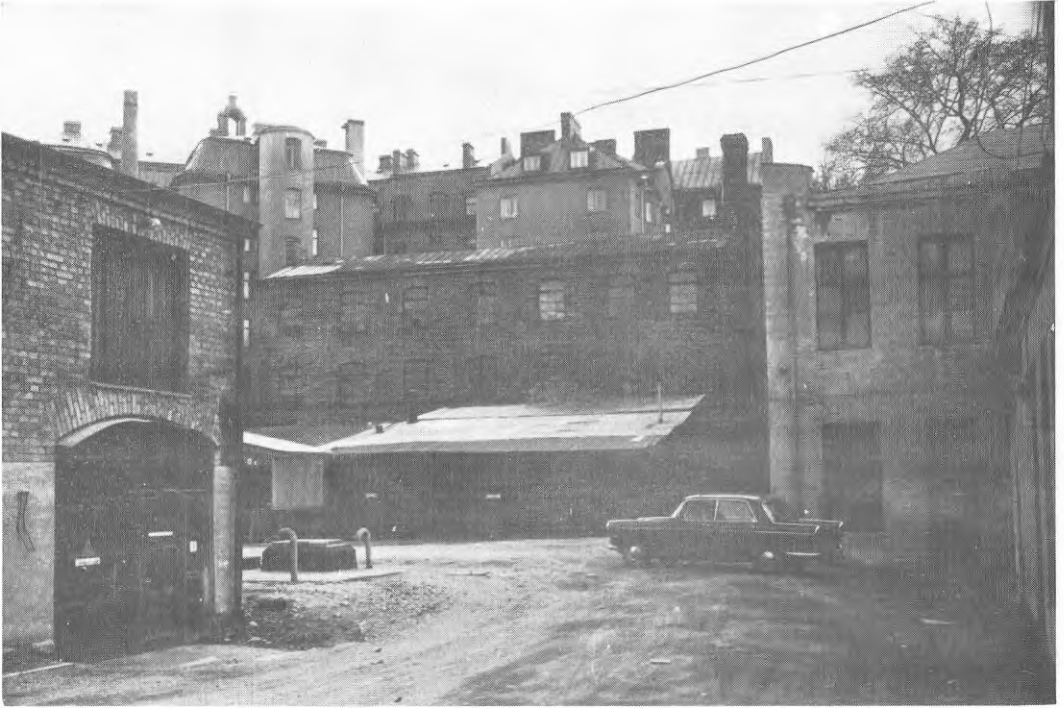

Foto: I.Johansson 1974

[Katrineberg (Liljeholmen) 'integrerades' bostäder och arbetsplatser. När de första träkåkarna fick lämna plats för hyreshusbebyggelse av 'modernare' slag efter sekelskiftet, hade en betydande markvärdestegring även skett för områdena utanför stadens gränser.

Ända till idag har Katrinebergsområdet bevarat något av sin ursprungliga slumkaraktär, ungefär av samma orsaker som den uppkom.

Käkstadsbebyggelse i "samhällena" på
Årstaegendomen söder om Stockholms
stadsgräns

Foton: Stockholms stadsmuseum

Årsta äng (ca 1904), ovan

Årsta skog (1964), nedan

Sjövik (1965) ovan

Årstadal (1964), nedan

Från Gröndals
villastad sö-
der om Stock-
holm

Foto: I. Johansson
1974

Ända sedan 1700-talet var Liljeholmsområdet platsen för stockholmborgarnas utgårdar och sommarboställen, liksom malmarna hade varit än längre tillbaka. Läget och naturen vid Årstaviken var också sällsynt tilltalande för utflykter och nöjesliv - för dem som vid denna tid kunde ägna sig åt dylika aktiviteter.

Redan under början av 1700-talet avsöndrades således ett större område benämnt "Liljeholmen" från säteriet Årsta och inköptes av Stockholms stads borgerskap, för att överlåtas på överståthållaren F A Taube. Därefter genomgick egendomen under slutet av 1700-talet en mycket skiftande historia, varvid många nya ägare tillträdde och försålde, hela eller enbart delar av området. Under 1800-talet fortsatte denna utveckling, fast det nu också i allt större utsträckning var representanter från den förmögnare borgarklassen som efterträdde tidigare högreståndspersoner i ägarelistorna.

Under nästan ett sekel innan industrialiseringsprocessen på allvar förändrade innebörden av att äga mark i stadens omedelbara närhet, hade således området genomgått stora förändringar, styckats upp, och även i viss mån förändrat sin tidigare karaktär av renodlad jordbruksbygd.

De många avsöndringarna och ägarbytena, som således skedde långt innan någon urbanisering (i egentlig mening) och exploatering av marken blivit aktuell, utgjorde därför uppenbart gynnsamma betingelser för en senare förstadsbildning och spekulation i mark. Det blev för fabriksägarna mycket lätt att så småningom göra förmånliga uppköp av mark för industriändamål, när denna som här var fallet redan var upplad på mindre enheter och även hade förlorat sin ursprungligen rurala användning. De smärre egendomar och lägenheter, som under lång tid tillskapats, antingen som mindre brukningsdelar eller som sommarställen för stadens borgare utgjorde också lättköpta byten för markexploatörer och byggspekulanter, som nu började utnyttja den allt större bostadsbristen i innerstaden genom att även uppföra hyreskaserner och bostäder i ytterområdet utanför stadsgränsen. Dessa skulle under några årtionden helt förändra markens användning

Det skulle ha varit omöjligt att på några få årtionden, som området kring Liljeholmen utvecklades till ett tätbebyggt och överbefolkat samhälle av kåkstadskaraktär, denna snabba utveckling kommit till stånd om ej markägoförhållandena och den specifika domänstrukturen inom områ-

det ifråga hade varit så uppenbart "gynnsamma" för en exploatering. I förhistorien till den förslummade arbetarförstaden, med industrier och bostäder i en integrerad blandning, återfinns snart sagt alla borgarklassens yrkeskategorier tillsammans med det avtynande "öfvre ståndets" representanter som ägare till mark, som spekulatörer i mark och som exploatörer av mark. Att snabba och säkra vinster här kunde inhämtas vittnar de många köpen och transaktionerna om från 1870-talets början. I ägarelistorna återfinns talrika exempel på de komplicerade transaktioner som den framgångsrika spekulatören i mark krävde - och fortfarande kräver - där majörer, grevar, änkefruar och mademoiseller i en snabbt växlande rad byts ut mot direktörer, fabrikörer, grosshandlare och statstjänstemän - för att inte glömma bort den tidiga markspekulationens professionelle enmansföretagare, som ofta helt sakligt titulerade sig "godsägare".²⁴

UTFLYTTNINGEN FRÅN STADSOMRÅDET OCH PATRICIERFÖRSTÄDERNAS UPPKOMST

Att det vid 1890-talets början hastigt blev en modesak för stadens besuttna borgare att fly från stadens kvalm till lantlivets behag är väl en något idealiserad bild av den successiva förändring av det klassbundna boendemönstret, som under lång tid skett i god samklang med såväl de förändrade materiella livsvillkoren i stort som med de tekniska innovationerna och den med tiden alltmer regelrätta marknadsföringen av nya idéer för bostadsfrågans lösning. Säsongsbosättningen i Stockholms omgivning var en för borgarklassen gammal företeelse, som med tiden - där de yttre förhållandena så medgav - ofta kom att dras ut över hela året. Någon utflyttning i större skala kunde det emellertid ej bli fråga om förrän de kollektiva transportförbindelserna blivit så goda, att de utgjorde ett fullgott alternativ till andra färdsätt till lands eller till sjöss. Då de först anlagda järnvägarna tidigt fick en väsentlig funktion för ytterområdets industrialisering, möjliggjorde utlokalisering av fabriker och förflyttning av framför allt arbetare från det centrala stadsområdet, var dessa så att säga redan "upptagna" som transportmedel.

Genom anläggandet av Roslagsbanan, som öppnades för trafik år 1885, gavs ett första tillfälle till en förstadsexploatering som ej såsom tidigare var helt beroende av industrins och arbetsställets decentralisering. *Bostadsfunktionens decentralisering* hade som förutsättning goda kollektiva transportförbindelser med det centrala arbetsområdet i city, varför också utflyttningen från staden till ytterområdet av andra befolkningskategorier än arbetarklassen direkt sammanhängde med lokaljärnvägarnas utbyggnad. De förstadsexploateringar som nu kom till stånd var, som också tidigare påpekats, direkt knutna till ett samtidigt ekonomiskt engagemang i järnvägsbyggande.²⁵

Utflyttningen från "stenstaden" inleddes av borgarklassens privilegierade skikt, många tidigare bosatta i stadens förnämare bostadskvarter, t.ex. Östermalm. Det ligger något av alltför betecknande tillfällighet i att de första familjerna lämnade sina exklusiva stadsvåningar samtidigt med, att det första demonstrationståget av arbetare drog fram genom stadens gator till Gärdet den 1 maj år 1890.

De två första *patricier-förstäder*, Djursholm och Stocksund grundades båda som villastäder för borgarklassen. De förlades norr om Stockholm med anknäpning till den nyanlagda Roslagsbanan, till vilken en lokalspårväg anslöts som gav djursholmsborna en godtagbar "direkttakt" med den centrala stadskroppen. Senare skulle denna dras ner till Humlegården, dvs så nära östermalmskvarteren och cityområdet som var möjligt. Även den tredje patricier-förstaden Saltsjöbaden, som började byggas några år efter Djursholm, krävde anordnandet av kollektiva transportförbindelser med staden. Här innebar dock läget vid Saltsjön på relativt långt avstånd från den centrala stadskroppen, att man fick bekosta och bygga ut en ny lokal-järnväg och ej som i fallet med de tidigare anknäpna till en redan befintlig.

Då Djursholm, Stocksund och Saltsjöbaden representerar de första egentliga bostads-förorterna i ytterområdet utanför Stockholm, dvs sådana förstadssamhällen där en övervägande del av befolkningen hade sin dagliga sysselsättning i staden (och framför allt city), finns anledning att något närmare belysa deras allmänna karaktär. De skulle ju i viss mån komma att tjäna som direkta förebilder även för de många villastäder som efter sekelskiftet tillkom i ytterområdet kring Stockholm (egnahems-förstäder för skilda befolkningskategorier).

Samtliga patricier-förstäder planerades och byggdes för de mest

priviligierade samhällsskikten. Detta avspeglade sig tydligt i såväl markens ordnande som bebyggelsens utformning. Vad avser tomtindelningen så gjordes denna med tanke på hur bebyggelsen skulle anknyta till den ofta natursköna plats man valt för villastaden. I Saltsjöbaden uppdrogs såväl tomtindelningen som vägsystemets utformning åt en för uppgiften speciellt anlita arkitekt. Även i Djursholm och Stocksund skedde tomtförsäljningen efter en i förväg uppgjord plan för samhällets bebyggande, som med den "moderna" stadsplanens fria sätt att gruppera bebyggelsen försökte tillvarata den lantliga omgivningens speciella förutsättningar. Tomterna gjordes i patricier-förstäderna Djursholm och Stocksund ansevärt stora, upp till 100.000 kvft. I Stocksund lades bebyggelsen dessutom ut i små grupper med parkmark emellan ("villaparker"), vilka dock efter en tid togs i anspråk för nya tomter. I Saltsjöbaden var tomterna från början mindre, men genom att man ofta inköpte ett flertal tomter samtidigt fick även denna villastad en likartad yttre struktur, med stort avstånd mellan husen och väl tilltagna trädgårdsanläggningar. Med tiden har dock dessa obebyggda "extratomter", liksom de stora tomterna överhuvudtaget, styckats upp, försålts och byggts med nya villor, varför patricier-förstäderna idag ej längre uppvisar samma spatiösa park- och trädgårdsanläggningar som tidigare.² Här skall också påpekas det för alla tidiga villastäder generellt giltiga förhållandet, att tomtförsäljningen och byggandet drogs ut över en längre tidsperiod. Det finns endast några få exempel på villastäder som exploaterats och fullbyggts under loppet av några få år. I nästan alla fall har det då gällt relativt små privatdomäner som exploaterats av ett enda bolag för egnahemsbebyggelse, där tomtpriserna har varit speciellt låga och lånevillkoren goda. Ett exempel på ett sådant mindre samhälle, som relativt snabbt blev fullbyggt var den av AB Hem på Landet grundade egnahems-förstaden Duvbo nordväst om Stockholm.²⁷

När det gäller patricier-förstäderna, såväl de tidigaste som de efter sekelskiftet tillkommande, så var dessa i nästan samtliga fall grundade på *större* privat-domäner som inköpts av exploateringsbolaget.²⁸ Därmed var också deras fortsatta tillväxt och utveckling tryggad för framtiden. De styckades emellertid ej i sin helhet. Först efter sekelskiftet blev det vanligt att de inköpta domänerna ägostyckades i sin helhet, när försäljningen av tomter vände sig till ett flertal befolkningsskikt. Däremot förseddes de med en detaljerad plan över tomtindel-

ning mm inom de områden från vilka tomtförsäljningen skedde. De representerar därför en väsentlig förändring från det tidigare vanliga mönstret med successiva tomtavsöndringar alltefter köparnas önskemål, nya principer för tomtförsäljningen i samband med ägarskiften etc., som ofta skedde helt i avsaknad av plan.²⁹

Bebyggelsen i de tidiga patricier-förstäderna fick samma exklusiva karaktär som den som avspeglade sig i markens och tomternas planering.³⁰ De byggnader som uppfördes var ofta arkitektritade, större villor som försågs med moderna bekvämligheter och de senaste nyheterna från de engelska, amerikanska och kontinentala förebilderna. I Djursholm fick t.ex många av villorna badrum, något som man vid denna tid endast undantagsvis kunde finna i de bäst utrustade stadsvåningarna. För övrigt fick bebyggelsen i patricier-förstäderna en relativt individualistisk utformning, alltifrån villastadsbolagets mönsterbildande provvillor till de svenska snickerifabrikanternas mer eller mindre färdigtillverkade hustyper med förebilder från storborgarnas sommarnöjesbebyggelse. Husen byggdes delvis av exploateringsbolagen med hjälp av särskilt anlidade byggmästare och hantverkare, men den övervägande delen av villorna uppfördes var och en för sig efter resp. tomtägares önskemål.

I köpekontrakten inskrevs särskilda villkor för tomternas bebyggnad, husens placering i förhållande till tomtgräns och gata etc. För övrigt gavs stor frihet i byggnadernas interna och utseendemässiga utformning. Något som ansågs som mer väsentligt var att garantera villastadens karaktär av socialt homogen och exklusiv bostads-förort. Förbud mot införande av industriell eller annan liknande verksamhet, liksom förbud mot uppförande av byggnader med mer än en eldstad (kasernbebyggelse, villor för fler än en familj etc) upprätthölls strängt i alla patricier-förstäder. Där så var nödvändigt avsattes ibland mer perifert belägna mindre markområden för bebyggelse av enklare slag, för de hantverkare och de arbetare som behövdes för byggnadsarbetet. Antingen för-lades bostadsområden av detta enklare slag helt utanför det egentliga villastadsområdet, eller också försökte man så långt som möjligt på ett oförmärkt sätt placera dem inom patricier-förstadens egna domäner. Exempel på det förra fallet är Saltsjöbaden, där arbetar-bebyggelsen tidigt lokaliserades till Neglinge-området norr därom. Ett exempel på det senare fallet är Djursholm, där man redan från början avsatte ett mindre markområde i villastadens utkant för den stora arbetsstyrka man an-

ställde för planerings- byggnadsarbetet, den s.k. "barackstaden". Senare kompletterades denna med ett bostadsområde för arbetare och hantverkare, bestående av ett par kvarter som styckats i mindre tomter och bebyggts med småvillor. Även detta förlades till en väl "skyddad" plats i villastadens sydvästra utkant, och även på andra sidan järnvägen i förhållande till den förnämre bebyggelsen.

De första patricier-förstäderna anlades på förhållandevis stort avstånd från den centrala stadskroppen. På sitt sätt kan ju detta anses som en i och för sig nödvändig förutsättning för skapandet av ett boendialternativ för stadens borgare som framför allt karakteriserades av "en viss avskildhet och ett lantligt lugn" men samtidigt innebar något av ett "sommarnöje året runt". Lokaliseringen av patricier-förstäderna till relativt perifera lägen i ytterområdet kan emellertid även ses mot bakgrunden av andra faktorer än dem som direkt betingades av exploateringsbolagens naturliga strävan att på bästa sätt försöka marknadsföra de nya idéerna, som ju också föll sig ganska naturliga. Som kommer att framgå av det följande fanns även materiellt betingade restriktioner för *vax* i ytterområdet de nya bostads-förorterna kunde förläggas, och detta mot bakgrund av framför allt ägoförhållandena och domänstrukturens beskaffenhet, men även med tanke på att industrins decentralisering och arbetarbebyggelsens spridning till det inre randområdet vid de första exklusiva bostads-förorternas uppkomst då redan pågått i mer än två decennier. Och lika väsentligt som det var att ge patricier-förstaden en karaktär av social homogenitet, lika viktigt var det att den hölls ordentligt åtskild från andra samhällsbildningar med en annan social prägel.³¹ Till en början kunde detta enkelt lösas, genom att man lokaliserade patricier-förstäderna till helt andra delar av ytterområdet än arbetar-förstäderna. Efter sekelskiftet blev detta ej längre en ekonomisk och praktiskt genomförbar lösning, då den spekulation i mark som därefter följde även inbegrep den växande medelklassens och även stora delar av arbetarklassens bostadsbehov. Den fortsatta intensiva förortsbildningen fick därmed en annan karaktär - även i rumslig mening.

DEN FORTSATTA UTFLYTTNINGEN FRÅN STADSOMRÅDET, BOSTADSBRISTEN OCH UPPKOMSTEN AV BOSTADS-FÖRORTER FÖR OLIKA SOCIALA KLASSER

Under tioårsperioden 1895-1905 steg hyrorna i innerstaden med i genomsnitt 50 procent.³² Hyresstegringen var givetvis varierande beroende på lägenheternas storlek och belägenhet. Värst drabbade blev arbetarklassen och medelklassens lägre skikt, genom att det i första hand var de mindre lägenheterna som fick vidkännas större pålagda hyresbelopp. Bostadskrisen ledde snabbt till en omfattande trångboddhet och överbefolkning och bostadsnöden blev speciellt svår i de utpräglade arbetarstadsdelarna. Av en undersökning som staden företog år 1905 framgår, att vid sekelskiftet ungefär 48 procent av stadens invånare bodde i s.k. "överbefolkade" bostäder. Här måste man dock ha klart för sig, att begreppet överbefolkning eller trångboddhet hade en helt annan innebörd kring sekelskiftet än idag. Som "överbefolkad" räknades t.ex. en lägenhet som endast bestod av ett rum, om tre eller flera personer hade sin bostad där. En lägenhet bestående av två rum o. kök ansågs som överbefolkad om sju eller fler personer hade sin bostad i denna, etc.³³

Förutom de förstäder för arbetare som redan vid 1890-talets början uppstod i närheten av Sundbyberg (Mariehäll, Kratsboda och Hagalund), som får betecknas som en direkt fortsättning på den tidigare förstadsbildningen i anknötning till industrins utveckling där, medförde bostadsnöden och överbefolkningen inom stadsområdet att en omfattande spekulation i mark följde för ytterområdets del. De första stora exploateringsbolagen, som bildats för att handha tomtförsäljning och byggande i patricier-förstäderna, följdes nu av en mängd privata tomtbolag som skaffade sig mark i Stockholms omgivningar.

Den verkligt intensiva tomtförsäljning och villastads-grundning som vidtog fr.o.m år 1898 gav under bara tio år upphov till omkring 50-talet nya bostads-förorter i Stockholms omgivningar, för att ej nämna alla de mindre exploateringsprojekt som av en eller annan anledning ej direkt resulterade i tätbebyggda samhällen. De bostadsförorter som nu tillkom var avsedda för de mest skiftande sociala klasser och yrkeskategorier. Till skillnad från föregående utvecklingsskede, som ganska tydligt inskränkt sig till bildandet av relativt tätbebygg-

da arbetar-förstäder (av kåkstads-typ) resp. spatiösa patricier-förstäder (av villastads-typ), innebar slutet på den tidiga förstadsbildningens period, att en rik flora av nya förortssamhällen uppstod - såväl med hänsyn till deras yttre, fysiska karaktär som med hänsyn till deras sociala karaktär och befolkningsammansättning.

Enkla villasamhällen för arbetare tillkom före sekelskiftet vid Hägersten, Örby, Långbrodal m.fl. platser, vilka till sin yttre gestalt byggde vidare på den traditionella kåkstadsbebyggelsen utanför stadens gränser. Liknande villasamhällen i Bromma var Kungsholmens villastad och Bromma villastad, båda exploaterade av storbolag som vid sidan av sin huvudsakliga verksamhet passade på att göra sig extraförtjänster genom tomtförsäljning. Egnahems-förstäder för arbetare och mindre bemedlade, som Duvbo och Solhem, vilka karakteriserades av en mer ordnad bebyggelse, följdes av liknande anläggningar på ett flertal platser. Den statligt understödda egnahemsrörelsen fick även i storstaden ett nytt uttryck i alla de egnahems-kolonier och förstäder av trädgårdsstads-typ som anlades fr.o.m. sekelskiftet: Huddinge, Hässelby, Rönninge, Täby, Flysta, Viby, Bollstanäs och Tungelsta är exempel på tidiga "trädgårdsstäder" för jordbruksarbetare som tidigt även fick en permanent bosättning av hantverkare m.fl. yrkeskategorier.

Men den expansiva förortsutvecklingen efter sekelskiftet berörde ej enbart arbetarklassen. Bostadsbristen var även kännbar för "medelklassens" alla skikt, och den gamla tanken om ett "eget hem på landet" återupptogs nu och lanserades med än större slagkraft av de många nybildade tomt- och villastadsbolagen. Särskilda egnahems-förstäder av villastads-typ grundades fr.o.m. år 1904 för högre och lägre tjänstemän på ett flertal platser i ytterområdet, där arbetar-bebyggelsen ej ännu hunnit breda ut sig. Storängen, Långängen, Herserud, Lidingö Villastad, Lidingö-Brevik och Saltsjö-Duvnäs tillkom alla under loppet av några få år, och får snarast betecknas som patricier-förstäder för den ekonomiskt bäst gynnade tjänste- och ämbetsmannaklassen. Österskär och Tullinge Parkhem representerar två försök från samma tid att grundlägga nya patricier-förstäder för de bättre situerade även på mycket långt avstånd från stadskroppen.

Norr om staden exploaterades Tureberg, Norrviken, Näsby, Enebyberg m.fl. som egnahems-förstäder för en något blandad medelklass, där även hantverkare och lägre tjänstemän utgjorde en stor andel av tomtköparna.

Örby "villastad" söder om Stockholm (Brännkyrka) vid 1910-talets slut

Foto: Stockholms Stadsmuseum

När ytterområdet kring sekelskiftet började exploateras för villa-bebyggelse i större skala i samband med den allt större bostadsbristen innanför stadens gränser, som kulminerade omkring åren 1907-08, drogs alltså nya befolkningsgrupper in som tomtmarknadens mest betydelsefulla köpare. Tidigare hade ju i första hand arbetar-klassens bostadsnöd varit det ekonomiskt sett mest lönande att exploatera - för såväl privata markägare som för de för ändamålet särskilt bildade bolagen. I viss mån hade även överklassens behov av lantligt lugn i patricier-förstadens form utsatts för en framgångsrik marknadsföring.

DET REGIONALA SEGREGATIONSMÖNSTRET

Det karakteristiska för de tidiga förstädernas lokalisering var att de så väl anslöt till det redan existerande bosättningsmönstret inom stadsområdet. Karaktären hos de olika förstäderna kring staden var därför i stort sett densamma som i de stadsdelar från vilka kommunikationerna utlöpte och från vilka de således var lättast att uppnå.

Norr och nordost om staden återfanns patricier-förstäderna Djurs-holm, Stocksund och Lidingö villastad, vilka på detta sätt kan betecknas som förstäder till Östermalm. De var också nästan uteslutande bebodda av de mest privilegierade klasserna. Patricier-förstaden i sydost, Saltsjöbaden, kan skenbart tyckas som en avvikelse från denna "lokaliseringsprincip" då förbindelsen till denna förstad gick via Södermalm. Betänker man att Saltsjöbanan dock hade en direkt färjeförbindelse till Östermalm från Stadsgården, vilket gjorde att man ej behövde komma i beröring med arbetarstadsdelen Södermalm annat än från tågkupén, inses lätt att ej heller denna förstads lokalisering var ett undantag från den allmänna regeln.

När det gällde arbetar-förstäderna återfanns även dessa utanför arbetar-stadsdelarna. Söder om Södermalm kan utomgränsbebyggelsen på Reymersholme, vid Liljeholmen och Gröndal ses som en direkt fortsättning på den blandade fabriks- och bostadsbebyggelsen med dess helt dominerande arbetarbefolkning. På ett längre avstånd från stadskroppen återfanns arbetar-förstäder som Örby, Långbrodal, Älvsjö, Hägersten, Älta och Södertörns villastad, vilka alla var bostadsförorter med en stor andel arbetare men även inslag av lägre tjänstemän. Också i denna del av förortsområdet kan det tyckas som om Fridhems villastad (Mälarhöjden) ej

skulle falla in i det allmänna mönstret. Här hade ju även många representanter för stockholmsocietäten sina boplatser vid sekelskiftet, även om det var sommarbosättningen som fortfarande var den dominerande. Liksom fallet var med Saltsjöbaden förklaras även denna till synes avvikande förstadslokalisering av att förbindelsen med staden upprätthölls via ångbåtstrafiken på Mälaren och ej landvägen. Efter 1910 när spårvägsförbindelse erhöles med Södermalm över Liljeholmen och Aspudden, förändrade också villastaden snabbt sin tidigare sociala karaktär.

Även de tidiga förstäderna sydost om staden gränsade direkt till Södermalm och var huvudsakligen att beteckna som industri-förorter med en helt dominerande arbetarbefolkning. Henriksdal, Nacka, Sickla och Järsla omdelbart utanför stadsgränsen med sin blandning av fabriker och bostäder, kan ses som en direkt parallell till motsvarande bebyggelse i sydväst. Än längre österut förändrades dock det sociala mönstret av Saltsjöbadens närhet och den redan befintliga järnvägsförbindelsen. Hit förlades de relativt exklusiva villasamhällena Storängen och Saltsjö-Duvnäs för de mer bemedlade samhällsskikten, högre tjänstemän, affärsidkare etc.

Väster om staden, med förbindelse till arbetarstadsdelen Kungsholmen dröjde det en avsevärd tid innan förortsbildningen kom igång. Kungsholms villastad (och Lillsjönäs) var emellertid uteslutande bebodd av en arbetarbefolkning liksom Lilla Essingen, dit Lux och Primus förlagt sina fabriksanläggningar. Stora Essingen hade ännu ej någon broförbindelse med fastlandet men var sedan gammalt bebyggd med sommarvillor, vilka uppgick till ett hundratal när ön mot slutet av perioden började exploateras för hyreshusbebyggelse.

I nordväst ägde den tidigaste perifera förstadsbildningen rum. Såväl Sundbyberg, Huvudsta som Hagalund fick tidigt karaktär av arbetarförstäder, liksom Mariehäll, Kratsboda och Lilla Alby. Samtliga dessa kännetecknades också av en förhållandevis hög exploateringsgrad. Förutom Sundbyberg, som hade ett flertal industrier och fabriksanläggningar lokaliserade till centrala lägen, får övriga samhällsbildningar som tidigt uppstod i dess närhet betecknas som i första hand "bostadsområden" för de arbetare och den befolkning som hade sin sysselsättning antingen i Sundbyberg eller i den centrala staden. Även de efter sekelskiftet tillkommande förstadssamhällena med glest byggnads sätt som lokaliserades till det nordvästra randområdet (med Västeråsbanan som förbindelse till

Tab. 5 Befolkningens fördelning på yrkeskategorier år 1905.

Yrkeskategori	Brännkyrka kommun	Nacka kommun	Lidingö kommun	Solna kommun	Bromma kommun
Jordbrukare o. trädg.mästare	4,4	4,6	14,2	3,5	8,2
Fabriksidkare	1,2	3,3	1,0	0,9	1,3
Handlande och hand.bitr.	3,2	11,2	3,0	4,5	3,9
Vid samfärdsel anställda	2,9	3,3	0,3	3,1	2,0
Präster, lä- rare, sjukv.	2,2	6,1	0,3	4,3	3,6
Fabriksarbete- re, hantverka- re o. hantv.arb.	37,0	38,4	22,8	40,2	36,2
Jordbruks- o. trädg.arbetare	10,1	4,7	15,3	3,6	14,2
Arbetare av o- bestämt slag	27,2	17,2	29,4	25,7	20,1
Änkor utan upp- givet yrke, fat- tighjon m.fl.	11,8	11,2	11,6	14,2	10,5
Summa procent	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Tot. befolkn.	11.422	5.775	1.554	11.440	2.499

staden) beboddes till stor del av en arbetar-befolkning, även om villa-
städer som Duvbo, Bromsten och Solhem även får sägas haft en något mer
"bemedlad" befolkning än förstäderna av utpräglad kasern- eller stenstads
typ. Den totala befolkningens fördelning på olika yrkesgrenar i det när-
mast staden belägna randområdet framgår av Tab. 5, som visar förhållan-
dena år 1905.³⁴

Vid slutet av den tidiga förstadsbildningens period kan det regio-
nala segregationsmönstret och klassbosättningen i randområdets olika de-
lar knappast ha varit mer markerade. Jämfört med innerstaden, som del-
vis uppvisade en rumslig "integration" av sociala klasser (såväl på Ös-
termalm som på Södermalm), var ytterområdet i det närmaste "totalt se-
gregerat" - vilket mått man än skulle vilja beskriva detta mönster med.

HYRESHUS-FÖRSTÄDERNA MOT PERIODENS SLUT

Gröndals "villastad" (Liljeholmsområdet söder om stadsgränsen)

Gröndal har tidigare omnämnts som platsen för stockholmsborgarnas utgårdar och sommarnöjen. Från att länge ha behållit denna karaktär av sommarförstad blev dock närheten till de nya fabriksanläggningarna vid Liljeholmen så småningom övermäktigt och området kom i allt större utsträckning att tas i anspråk för fabriker och bostäder för arbetare.

Många av de som bodde i Gröndal och hade sitt arbete i någon av de många fabriker på Södermalm eller Kungsholmen fick använda sig av båtförbindelserna till staden. Angslupar trafikerade bryggorna vid såväl Liljeholmen, Löfholmen, Stora Gröndal och Reymersholme. För en mer lönande tomtförsäljning krävdes dock bättre förbindelser med staden. Redan år 1906 ansökte också Gröndals tomt- och byggnadsaktiebolag om tillstånd att få bygga bro och anlägga spårvägsförbindelse över Liljeholmsviken till Reymersholme. Koncessionsansökan beviljades av Kungl. Maj:t men avlogs år 1909 av Stockholms stad, som ännu ej hade fattat beslut i frågan om hur stadens sjötrafik och hamnanläggning skulle ordnas i framtiden.³⁵

Året därpå såldes Gröndals villastad till byggnadsaktiebolaget H. Asch & Co, som först avsåg att fortsätta att exploatera egendomen för villabebyggelse liksom tidigare. Den bostadsbrist som vid samma tid nådde sitt maximum i staden, gav emellertid nu jämfört med tidigare helt andra möjligheter till en framgångsrik exploatering av området för hyreshusbebyggelse - även om kollektiva transportförbindelser saknades. Villastaden överläts därför år 1908 till ett nybildat bolag, Stockholms Södra Tomtaktiebolag, för ett pris av inte mindre än 3,5 miljoner kronor, vilket innebar ett mångdubbelt större belopp än det som bara några år tidigare betalats för marken. Dessutom hade ett flertal tomtområden hunnit försälgas. Även detta bolag försökte få till stånd en spårvägslinje från Reymersholme till Gröndal. Bolaget erhöll också koncession på en sådan av Kungl. Maj:t år 1911, men också detta projekt stoppades i sista stund av Stockholms stad. Då hade redan en ny spårvägsförbindelse öppnats från Liljeholmen till Aspudden resp. Midsommarkransen.

Det nya bolaget tog till uppgift att exploatera marken huvudsakligen för hyreshusbebyggelse. Även andra bolag, som åren dessförinnan passat på att köpa tomter från villastaden, ändrade sina planer och började uppföra flervåningshus i sten i stället för villor. Under året 1910 upp-

fördes Tomtaktiebolaget inte mindre än 15 större bostadshus i fem våningars höjd, vilka främst innehöll smålägenheter. Den nya höghusbyggnaden med stenkaserer placerade i gatulinje och utnyttjade gårdsutrymmen, representerade för detta centralt belägna område den "naturliga" utvecklingen från sommarboplats till industriförort.

Under loppet av en tioårsperiod fanns alla de för den tidiga förstadsbildningen karakteristiska bebyggelseformerna representerade inom litet, avgränsat område: villastaden, kåkstaden, kasern- och stenstaden, allt uppblandat med en äldre sommarbebyggelse och en just tillkommen fabriksbebyggelse. Under samma period hann villastaden byta ägare åtminstone vid ett tillfälle per år. Ett flertal mindre markområden fränskildes och exploaterades av privata bolag. Detta fick till följd, att de många förändringar inom området som efter kort tid helt förändrat dess yttre karaktär, ej följde något annat mönster än det som i varje tidpunkt kunde anses vara det mest lönsamma sättet att exploatera marken för bebyggelse.

Nya hyreshus-förstäder av stenstads-typ:

Aspudden och Midsommarkransen

Alla nya hyreshusförstäder tillkom dock ej på samma oplanerade sätt, som man av exemplet från Gröndal kan förmodas anta. Tvärtom var flera av de nya hyreshusförstäderna som exploaterades vid 1910-talets början de första verkligt omfattande byggnadsprojekten i ytterområdet, som helt enkelt krävde en viss föregående planeringsverksamhet av rent ekonomiska skäl. De byggdes oftast ut under en kort tidsperiod, i motsats till de tidigare arbetarförstäderna och patricierförstäderna.

Två på sitt sätt unika hyreshusförstäder tillkom vid början av 1910-talet söder om Stockholm, som resultatet av ett i tiden (och rummet) koncentrerat exploateringsförfarande, nämligen "tvillingförstäderna" Aspudden och Midsommarkransen.³⁶

Både Aspudden och Midsommarkransen representerar förstäder av stenstadstyp, som direkt föranleddes av den stora bostadsbristen i Stockholm och som möjliggjordes genom framdragande av spårvägslinjer till markegenomarna sv om staden. Långt dessförinnan hade ByggnadsAB Manhem i Aspud-den misslyckats med ett villastadsprojekt för arbetare. Egendomen inköptes för detta ändamål redan år 1894. Avsaknaden av kommunikationer och relativt långt avstånd till närmaste industrier fick till följd, att exploateringsverksamheten efter en kort tid lades ned av bolaget. Endast 4

st mindre bostadshus uppfördes och befolkningen uppgick år 1905 till inte mer än ca 50 personer.

Även i Midsommarkransen fanns en befintlig bebyggelse när exploateringen inleddes, efter det att ett konsortium bestående av ett flertal personer bildat Nyborgs AB och år 1907 inköpt egendomarna Stora och Lilla Nyborg. Här hade samhällsbildningen Tellusborg utbildats i anknytning till ett tegelbruk som funnits där sedan lång tid. År 1905 fanns 15 st större och mindre bostadshus på platsen och befolkningen uppgick till ungefär 160 personer.

Om således det sydöstra randområdet vid denna tid helt dominerades av offentliga initiativ med Stockholms stad som den store markägaren och exploatören, så var det sydvästra randområdet i desto högre grad utlämnat åt det privata initiativet och de enskilda markägarnas företagsamhet. Denna skillnad skulle bestå mycket lång tid även efter inkorporeringen och ge upphov till stora yttre olikheter mellan de olika stadsdelarna, som ännu i dag är tydligt avläsbara i markens användning och den fysiska miljöns utformning.

Som samtida med stadens egnahemsanläggning i Enskede har både Aspudden och Midsommarkransen ett principiellt intresse som exempel på privat anlagda förstäder under i stort sett samma inre och yttre förutsättningar. Något skall därför sägas också om deras fysiska utformning och sociala karaktär.

I Aspuddens förstad uppfördes ett större antal sammanbyggda stenhus på båda sidor om den 24 meter breda huvudgatan "Jarlsgatan" (nuv. Hägerstensvägen) som var 4 vån. höga med vindsvåningen indragen, innehöll enbart smålägenheter om 2 r.o.k. och mindre. I gatuplanet placerades butikslokaler av olika slag. Trots den enklast tänkbara planen, som egentligen inte anvisade annat än ett uppradande av stenkollosser längs en bred gata, har den individuella utformningen av nästan varje huskropp och husfasad inom en ändå enhetlig ram gett Aspudden den yttre karaktären av en "egen stad" - ett miniatyrsamhälle som åtminstone ej till sina yttre drag uppvisar den för förtortssamhället så karakteristiska "stadslösheten".

Detsamma kan sägas om Midsommarkransens Förstad, där på samma sätt ett större antal bostadshus i sten inrymde nästan enbart smålägenheter. Här grupperades husen däremot i oregelbundna kvarter och bestod såväl av större sammanbyggda hus längs gatulinjen, som av mindre kopplade och fri-

Tab. 6 Uppgifter om hyreshus-förstäderna i Brännkyrka vid inkorporeringen med Stockholms stad (1912-14 års bostadsräkning)³⁷

	Aspudden o Tellusborg	Eg. Lilje- holmen	Örby	Enskede	Stockholm
Proc. andel sten- hus av samtl. hus	68,1	26,4	3,5	26,4	86,1
Proc. andel bonings- hus med 3 o fler vån.	69,0	36,1	8,5	16,4	69,2
Proc. andel smålä- genheter om 2 r.o.k. och mindre av samtl.	96,9	89,3	91,5	68,0	70,3
Genomsnittl. antal boende per rum i ut- hyrda lägenheter	2,0	1,8	1,8	1,6	1,3
Medelhyra/år för lä- genhet om 1 r.o.k.	247:-	174:-	185:-	275:-	314:-

stående sådana.

Både Aspudden och Midsommarkransen (Tellusborg) kom att befolkas nästan uteslutande av arbetare. Den trångboddhet som kännetecknade arbetarstadsdelarna och de mindre lägenheterna i den inre staden blev snart än mer utpräglad för just dessa två hyreshusförstäder i randområdet. Från 1912-1914 års bostadsräkning framgår att Midsommarkransen, Aspudden (Tellusborg) var de mest "överbefolkade" förstäderna utanför Stockholm vid denna tidpunkt. Det genomsnittliga antalet boende/100 rum (inkl. kök) i uthyrda lägenheter var för dessa 200 personer.

Som jämförelse kan nämnas att för sådana arbetarförstäder som Liljeholmen (Katrinebergsområdet och Örby) uppgick motsvarande antal personer till 176. Antalet personer/100 rum i Enskedes hyreslägenheter var vid samma tidpunkt 161. Genomsnittet för den inre staden var 127 personer/100 rum, vilket dock säger mindre om arbetarnas bostadsförhållanden, då här inslaget av stora hyreslägenheter var betydande.

Trångboddheten, som den avspeglas i ovanstående siffror var betydligt större i de förstäder, där inslaget av smålägenheter var som störst. I Aspudden och Midsommarkransen (Tellusborg) utgjorde hela 97 % av samtliga lägenheter sådana på 2 r.o.k. eller mindre. Motsvarande siffra var för Örby (i hyreshusområdet) 91,5 %, för Liljeholmsområdet 89 % och för Enskede endast 68 %.

Gröndal var ända fram till sekelskiftet sommarboplats för stockholmsborgare, varefter området invaderades av markspekulatörer och byggmästare. På ett tiotal år fanns här alla "individuella" bebyggelseformer representerade inom ett begränsat område - ett belysande exempel på hur (splittrade) ägoförhållanden när de förändras kan ge upphov till en "variationsrik" yttre miljö.

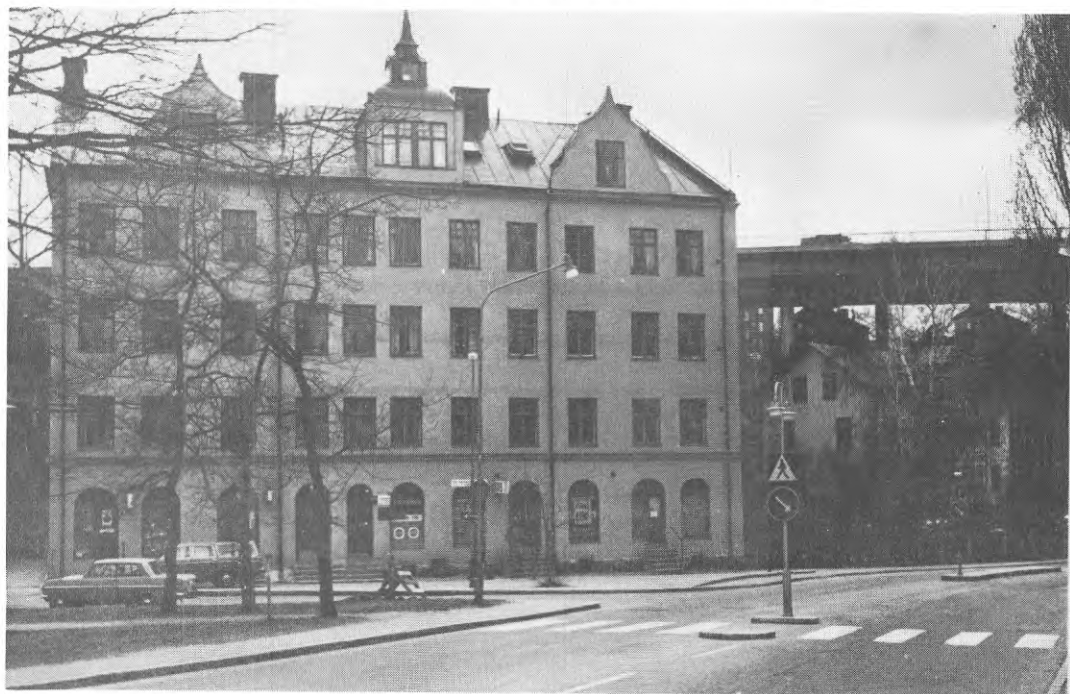

Foto: I. Johansson 1974

Arbetar-förstad av stenstads-typ: Aspudden söder om Stockholm.
Denna sida: Hägerstensvägen ("Jarl-gatan"), tidigare trafikerad
med spårväg . Vidstående sida: gatu- och gårdsparti.

Foto: I:Johansson 1974

Arbeter-förstad av stenstads-typ: Midsommarkransen söder om Stockholm . Affisch uppsatt på vägg år 1910 (ovan). Förstaden (med skolan i bakgrunden) år 1927.

Foto: Stockholms Stadsmuseum

Förutom i Aspudden, Midsommarkransen och Liljeholmens municipal-samhälle tillkom vid samma tid en omfattande hyreshusbebyggelse nordväst om staden, i Sundbyberg, Huvudsta, Alby och den nya förstaden Råsunda. Speciellt den sistnämnda förstaden är av intresse, då den får sägas representera ett av de dittills största exploateringsföretagen i ytterområdet utanför Stockholm.

Råsunda Förstad

Uppkomsten av hyreshus-förstaden Råsunda var helt förknippad med Stockholms Nya Spårvägs AB, det företag som först öppnat spårvägstrafik i staden (redan år 1876).³⁸ Under "kupppartade omständigheter" kom år 1905 en bankirfirma till ledning av företaget, varefter spårvägsbolaget och denna tillsammans skapade förutsättningarna för en betydligt mer omfattande förstadsexploatering än t.ex. Aspudden och Midsommarkransen. Bankirfirman inköpte ett flertal mindre egendomar bl.a. av grundarna till Sundbyberg och Hagalund (tidigare nämnda patron Löfström och överste Amundson). För att exploatera dessa bildades ett särskilt dotterföretag Råsunda Förstads AB år 1907, dvs. då bostadsbristen i innerstaden nådde sitt maximum. På några få år uppfördes större bostadshus i sten med hyreslägenheter av olika storlek, och ej som i Aspudden och Midsommarkransen endast smålägenheter. De första hyreshusen i Råsunda var också främst avsedda för medelklassfamiljer, tjänstemän etc. I sina annonser i dagspressen framhävde bl.a. bolaget fördelarna med att byta ut de osunda och trånga lägenheterna i innerstaden mot moderna sådana "i en lantlig omgivning". Man ville också på olika sätt understryka, att närheten till "grannarna" Sundbyberg, Huvudsta och Hagalund ej alls var besvärande, fastän spårvägslinjen till en början passerade Hagalund. Redan efter ett par år fick den nya förstaden en "direktförbindelse" till Stockholm.

Råsunda var således den första förstad utanför Stockholm, som erbjöd hyreshus-lägenheter till medelklasskikten med ungefär samma argument och marknadsföringsmetoder som använts tjugo år tidigare av patricier-förstädernas grundläggare. Skillnaden var emellertid den, att vid den senare tidpunkten efterfrågan på hyreslägenheter av nästan alla storlekar blivit så stor, att projektet knappast kunde misslyckas ur den synpunkten, att lägenheterna ej skulle bli uthyrda. När det gällde villastäderna, var det ju mindre väsentligt om av någon anledning tomtför-

säljningen skulle dra ut på tiden. I hyreshus-förstäderna var man helt beroende av att snabbt få alla lägenheter uthyrda, då de representerade en helt annan dimension på det kapital som investerats.

När förhållandet mellan tillgång och efterfrågan på hyreslägenheter efter en tid återigen "stabiliserats", visade det sig snart att den spekulativa satsningen på lägenheter av alla storlekar vid en tidpunkt med stort bostadsunderskott i staden hade varit något förhastad. Genom överproduktion av framför allt smålägenheter under perioden 1911-1913. kunde ej alla lägenheter som var avsedda för i första hand arbetare och lägre tjänstemän uthyras. Bolaget fick därför på olika sätt överta ett större antal också av de bostadshus, som uppförts av mindre byggnadsföretag. Dessa uthyrdes senare i stor utsträckning till tjänstemän.

Man kan se dessa speciella omständigheter som skälet till varför Råsunda länge kom att bibehålla sin karaktär av "tjänstemannasamhälle" i det för övrigt av arbetar-befolkning helt dominerade förortsområdet nordväst om Stockholm. Efter 1912 byggdes varken på 1910- eller 1920-talet några fler hyreshus. Istället överflyttade förstadsbolaget helt sin verksamhet till egnahemsbyggande, vilket ytterligare bidrog till utflyttning och bosättning av (lägre) medelklass i området. År 1925 utgjorde fortfarande mer än hälften av förstadsens invånare tjänstemän av olika slag, medan arbetare endast var representerade till knappt en tredjedel. Som jämförelse kan nämnas att i Hagalund och Alby villastad uppgick arbetarnas andel av befolkningen till mellan 80 och 90 procent.

Mer som resultatet av att förstadsbolaget inom ett och samma område försökt inrikta sig på alla grupper av stadens invånare som var i behov av bostäder vid tidpunkten för exploateringen, än som resultatet av någon medveten "planering", uppstod således den första förstaden utanför Stockholm, där olika sociala klasser "blandats". Givetvis blev detta i viss mån ett resultat även av att villastadsbolagen utsträckte sin tomtförsäljning till att omfatta alltfler befolkningskategorier under denna period, men här var fortfarande regeln den att varje exploateringsområde som avsåg olika kategorier av tomtköpare även var skilda åt i rummet.

Förutom i de här omnämnda hyreshus-förstäderna från 1910-talets början tillkom under de följande två decennierna hyreshusbebyggelse på ett flertal platser i ytterområdet - även om den var mindre omfattande. Stock-

holms stads första egnahemsanläggningar hade redan från början planerats med visst inslag av hyreshus. Bebyggelse av kasernstads-typ växte upp i direkt anslutning till större fabriker, men var så lokalt avgränsade till just dessa, att den knappast ger anledning till beteckningen "förstad". Först under 30-talet skulle återigen hyreshus-expansionen inledas och ge upphov till större förändringar i randområdet bebyggelsemönster - av ungefär samma orsaker, men med en delvis förändrad yttre gestalt.

BOSTADSPRODUKTIONEN OCH BEFOLKNINGSUTVECKLINGEN

Några uppgifter finns ej tillgängliga, som gör det möjligt att uppskatta omfattningen av den totala bostadsproduktionen i Stockholms omgivning under seklets första decennier. Ej heller är det möjligt att ge någon mer exakt uppgift om antalet familjer, som under denna tid bereddes nya bostäder i de nya villastäderna i randområdet utanför staden. I förra kapitlet angavs vissa siffror, som kan ge en allmän uppfattning om storleksordningen på den befolkningsomflyttning som ägde rum från den inre staden till randområdet fram till dess de nya hyreshus-förstäderna och stadens egnahemsanläggningar började byggas ut (dvs. ungefär år 1910).

Fram till första världskriget höll sig bostadsproduktionen på en hög nivå. Den var stundtals så omfattande, att en överproduktion av bostäder blev följden - åtminstone med tanke på vissa lägenhetstyper. Detta visade bl.a. exemplet med Råsunda, där ju förstadsbolaget plötsligt stod med outhyrd lägenheter efter ett intensivt byggande.

Under krigs- och krisåren skänk givetvis bostadsproduktionen avsevärt fastän inflyttningen till Stockholm fortsatte att öka. I "vågdalens bottenläge", som inträffade åren 1918-20, var bostadstillskottet i Stockholm knappt en femtedel jämfört med förkrigstiden.³⁹

När hyresnivån - oaktat den ökade tillgången på bostäder och de sänkta byggnadskostnaderna därefter hela tiden fortsatte att stiga, är det lätt att göra sig en bild av de återigen försämrade bostadsförhållandena i staden vid undersökningsperiodens slut. År 1930 nådde hyresstegringen en toppnotering, som kan jämföras med 1870-talets förhållanden.

"Gamla" Enskede: Stockholms stads första egnahems-anläggning för arbetare på de nyinköpta lantegendomarna. Denna sida: del av "centrum" med butiker mm. Vidstående sida: radhus- och egnahemsbebyggelse från 1910-talets början.
Foto: I.Johansson 1974

Hyreshus-bebyggelse i villastäderna från 1910-och
1920-talet. Alvsjö (ovan), Enskededalen (nedan)
och Gamla Enskede (ovan t.h.)

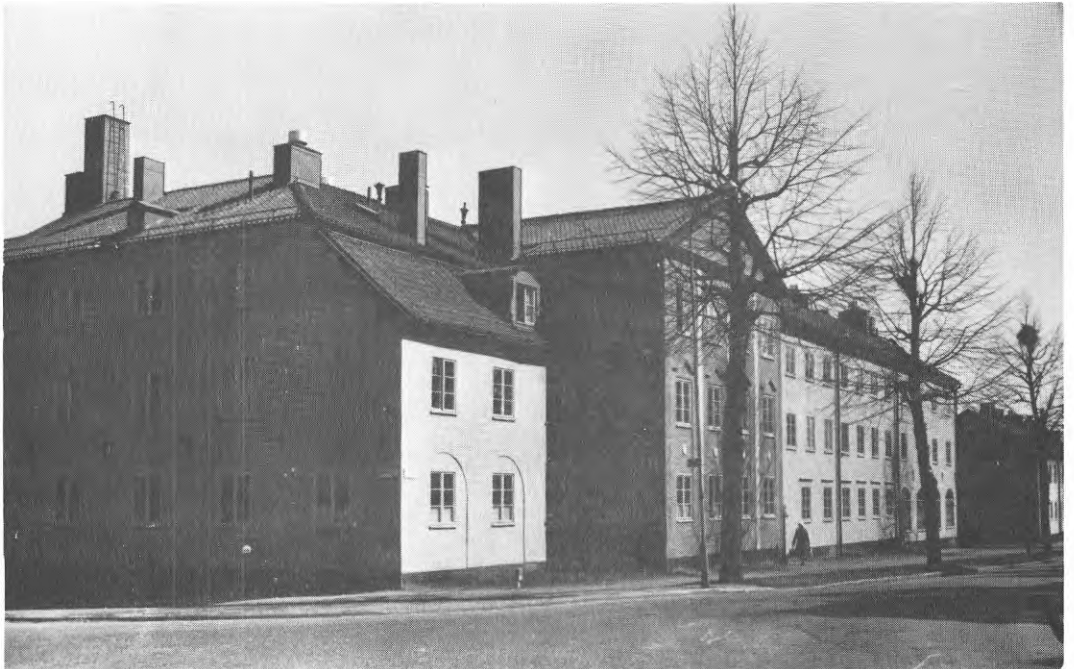

Foto: I. Johansson 1974

Bostadsproblemen blev framför allt kännbara för de stora grupper av stadens befolkning, som ej följt med i den av högkonjunkturen betingade allmänna inkomststegringen.

Jämfört med t.ex. bostadsnöden i staden strax efter sekelskiftet, hade dock trångboddheten och överbefolkningen mot 20-årsperiodens slut relativt sett nedbringats inom det centrala stadsområdet, vilket bl.a. förklaras av att ytterområdet under denna tid i allt ökad omfattning tagits i anspråk för att lösa bostadsproblemen också för arbetarklassen. Antalet boende per 100 eldstäder i den inre staden nedgick mellan åren 1900 och 1930 från ca 140 till 113, dvs. med ungefär 20 %. Enligt en undersökning staden företog mot periodens slut återfanns fortfarande mer än 60 000 av stadens invånare i lägenheter, där tre eller fler personer bodde i varje rum (inkl. kök).⁴⁰

Denna ändå "relativa" förbättring av bostadsförhållandena som uppnått jämfört med förhållandena kring sekelskiftet får givetvis ses mot bakgrund av ytterområdets allt ökade betydelse som bostadsförsörjningsområde.

Befolkningstillväxten 1910-1930

Under 20-årsperioden mellan 1910 och 1930 ökade Stor-Stockholms befolkning med inemot 200 000 invånare, dvs. ungefär 10 000/år. Större delen av detta befolkningstillskott utgjordes av inflyttning från övriga delar av landet (nästan 3/4). Jämfört med utvecklingen under den tidiga förstadsbildningens period var detta en expansion som gott och väl kunde börja jämföra sig med storstäderna på kontinenten. Huvuddelen av den inflyttande befolkningen kom från landsbygden.

Av Tab. 7 framgår, att den största inflyttningen skedde under periodens fem sista år, dvs. när konjunkturen efter första världskrigets krisår återigen hade hunnit förbättras.⁴¹ I det närmaste hela storstadsområdets folkökning under dessa år bestod av nyinflyttade (66 800 av 67 700).

Givetvis fick denna snabba expansion, som i och för sig påbörjats redan under den föregående 20-årsperioden, allvarliga konsekvenser för bostadsförsörjningen, inte minst inom förortsområdet. Bara i det "inre" förortsområdet (som det definierats av Ahlberg, 1953) fördubblades invånarantalet, varför befolkningstillväxten kan sägas ha fördelat sig ungefär lika mellan Stockholms stad och förortskommunerna. Detta nödvändig-

Tab. 7 *Befolkningstillväxten i Stor-Stockholm 1910 - 1930.*

Period	Flyttningsvinst	Folkökning
1911 - 1915	27.257	45.405
1916 - 1920	28.589	36.401
1921 - 1925	33.911	43.140
1926 - 1930	66.797	67.637
1911 - 1930	156.554	192.583

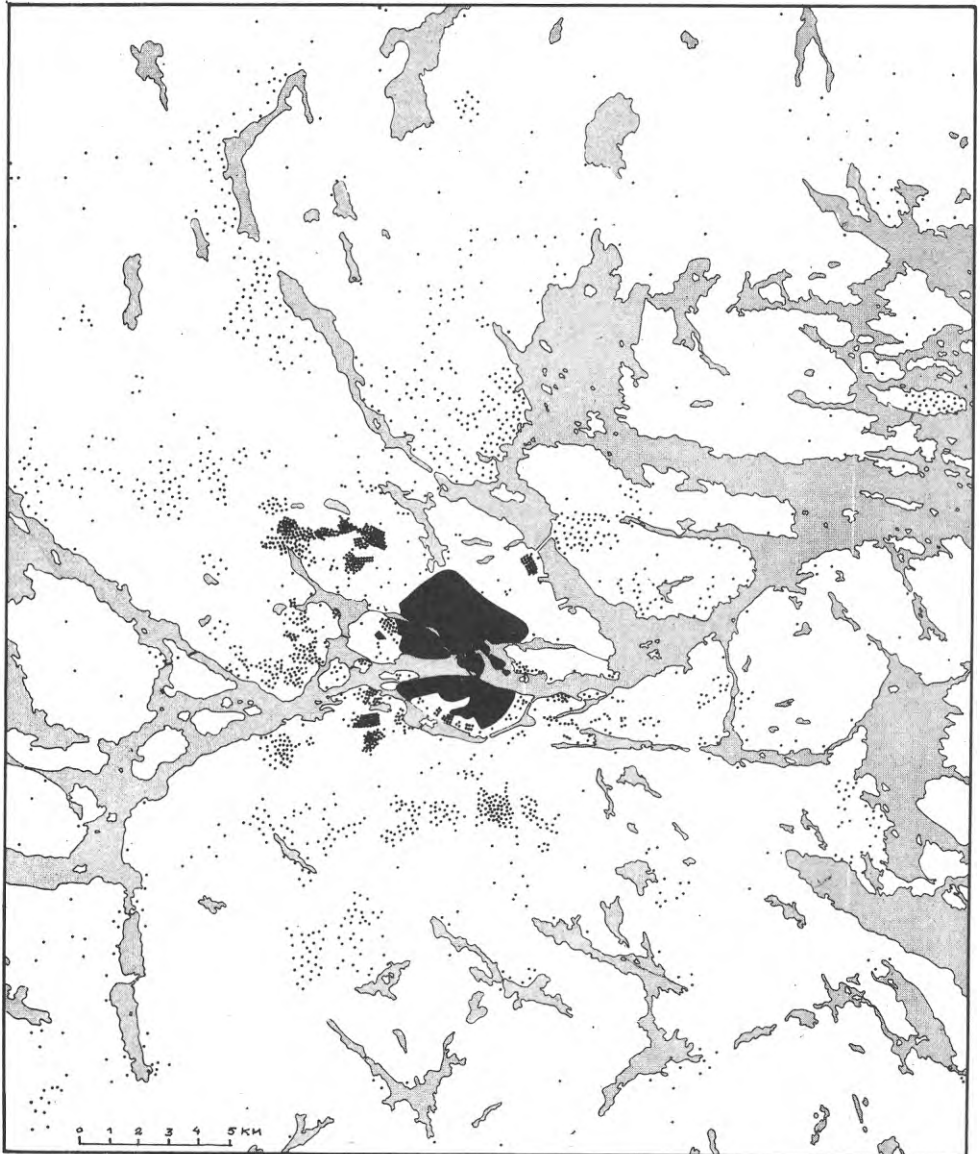
gjorde ett omfattande bostadsbyggande, såväl inom det centrala stadsområdet som utanför stadsgränsen. Bostadsbristens kulmination under åren 1907-8 fick till följd, att ytterområdet i allt större utsträckning började exploateras för bostadsbebyggelse i större skala än tidigare. Villastäderna kompletterades med nya stenstads-förorter, där invånarantalet under några få år efter utbyggnaden kunde uppgå till flera tusen, något som t.ex. skall jämföras med de under den tidigare 20-årsperioden exploaterade patricier-förstäden, där motsvarande befolkningstal i bästa fall uppnåddes först efter ett par decennier.

En mer rättvisande bild av förortsområdets ökade betydelse som bostadsförsörjningsområde får man om man betraktar Tab. 8, där befolkningsökningen i randområdet närmast staden (inom ca 15 km radie) jämförts med befolkningsökningen i den inre staden. (Jmfr. även Fig. 13).⁴²

Av denna framgår, att randområdet närmast staden redan årtiondet efter sekelskiftet uppvisade en befolkningsökning som var ungefär lika stor som den centrala stadens. Under 1910-talet översteg befolkningsökningen i randområdet närmast stadskroppen betydligt den centrala stadens. Detta är bl.a. väsentligt att hålla i minnet, då en ej oväsentlig andel av be-

Tab. 8 *Folkökningen i den inre staden resp. randområdet (inom 15 km)*

Tioårsperiod	Inre staden	Inre randområdet	Summa ökning
1901 - 1910	43.309	42.723	86.032
1911 - 1920	32.103	44.502	76.605
1921 - 1930	51.753	57.016	108.769

GENERALSTABENS LITOGR. ANSTALT. STHLM 1937

Fig. 13 Befolkningens fördelning i stockholmstrakten år 1930. Varje prick motsvarar 100 personer. (Efter William-Olsson, 1937)

folkningsökningen i randområdet under denna tidsperiod hänförde sig till en omflyttning av befolkningen från det centrala stadsområdet till de många nya villastäderna i randområdet utanför detta.

KAPITEL VII

DOMÄNSTRUKTURENS OCH KOMMUNIKATIONERNAS BETYDELSE
FÖR DE TIDIGA FÖRSTÄDERNAS LOKALISERINGMARKÄGOFÖRHÅLLANDEN, JÄRNVÄGAR
OCH SPÅRVÄGAR

I de flesta europeiska storstadsområden fick förstadsbildningen under slutet av 1800-talet också i hög grad karaktären av stadsutvidgning. Även om de nya kommunikationsmedlen nu tillät en lokalisering av bostadsförorter på betydande avstånd från moderstaden, skedde dock en större del av den tidiga storstadstillväxten på markområden närmast den centrala stadskroppen som därvid utvidgades väsentligt. De många självständiga mindre stadssamhällen (och byar) som normalt återfanns kring de större städerna kom i sin tur att bilda kärnpunkten för de "nya" lokalt tillväxande förstadssamhällena i periferin.¹

I Stockholms utveckling, som avviker väsentligt från det kontinentala tillväxtmönstret, fick den tidiga förstadsbildningen en något annorlunda karaktär, åtminstone med hänsyn till förstädernas lokalisering. Det som tidigare betecknats som "utomgränsbebyggelse" i förhållande till det centrala stadsområdet (i Stockholmsområdet främst förekommande utanför Hornstull resp. Danvikstull) kan bara till viss del ses som en motsvarighet till det för andra städer så vanliga mönstret med nya förstäder som exploaterades på markområden i direkt anslutning till stadskroppen och efter någon tid ytterligare förstäder utanför dessa etc.² I Stockholms utveckling till storstad fick förstäder redan tidigt mycket perifera lägen, något som ej på ett alltför idealistiskt sätt får tillskrivas den av exploatörerna understödda idén om ett hem "i lantlig och rofylld natur". Markägoförhållandena utanför stadsgränsen vid den tidiga förstadsbildningens början ger en mer materiellt grundad föreställning också om gångna tiders idévärld. Det är med rätta - fastän kanske oavsiktligt - som man i generalplanen för Stockholm

år 1952 placerat avsnittet om markägoförhållandena under rubriken "kulturförutsättningar", dock vid sidan av mindre väsentliga men mer substantiella sådana såsom "Byggnadsverk" och "Kulturminnesmärken". I ett historiskt perspektiv finns få förutsättningar för städernas tillväxt och stadsbyggnadsidealens förverkligande, som har haft större kulturell relevans än just de egendomsförhållanden och den beslutsrätt som under skilda tider varit förbunden med markytan och dess utnyttjande för olika ändamål. Olika marktyper har i olika hög grad underlättat resp. försvårat exploatering resp. bebyggande, liksom de kommit att verka bestämmande för lokaliseringen av nya samhällen. Ibland har de länge utgjort strategiska "flaskhalsar" som först i våra dagar sprängts under trycket av storstadens expansion, ibland har de mer haft karaktären av öppna "säll" för en ohämmad privat exploatering.

Av de marktyper och jordnaturer, som på grund av olikheterna i den beslutsrätt som varit förenad med ägandet av marken skulle kunna delas upp i en mångfald kategorier, finns här ej anledning att skilja på mer än ett fåtal. För den tidiga förstadsbildningen utanför stadsområdet framstår därför följande domäntyper som speciellt bestämmande - eller om man så vill *modifierande* på det regionala tillväxtmönstret: dels de *staten* tillhörande domänerna, innefattande såväl gammal krono- som kyrkojord, dels de *staden* tillhöriga markområdena utanför stadsgränsen, som för Stockholms del nästan samtliga kommit i stadens ägo genom direkta köp, och slutligen de större och medelstora *privatdomäner* som i Stockholms omgivningar var så karakteristiska för den godsbildning och koncentration av jorden som här skett under flera århundraden. Av särskilt intresse är bland de senare den speciella marktyp som *fideikommissjorden* länge representerade, mycket beroende på de säregna egendomsförhållanden som reglerat denna. Fortsättningsvis skall kortfattat de olika domäntyperna behandlas mot bakgrund av det tidiga urbaniseringsförloppet och de nya förortssamhällenas lokalisering till skilda delar av ytterområdet.

STATENS DOMÄNER I YTTEROMRÅDET

I svensk stadsutveckling utgjorde under en mycket lång period de staten tillhöriga jordegendomarna utanför städernas planlagda områden ett många gånger påtagligt hinder för exploatering och stadsutvidgning. Kronodomänerna kan ända fram till 1930-talets början, då staten börja-

de upplåta marken till kommunerna, betecknas som de i särklass mest motståndskraftiga mot urbanisering och bebyggande av samtliga marktyper som förekom utanför den för-industriella stadskroppen.

Även om domänstrukturen utanför en huvudstad som Stockholm av naturliga skäl måste skilja sig avsevärt från den för svenska stadssamhällen ordinära, har även här kronoegendomarna och deras läge i förhållande till stadskroppen kommit att få en avgörande betydelse för bebyggelseutvecklingen och det areella tillväxtmönstret - ända fram till nutiden. I några fall är det först på senare år som bostadsbebyggelsen i någon större omfattning börjat invadera gamla kronoegendomar, i andra fall kunde vissa begränsade områden tas i anspråk för bebyggelse redan på ett tidigt stadium - fast då ofta för en bebyggelse av "speciell" karaktär. Som exempel på de senare har redan omnämnts upplåtelsen av småbruks- och egnahemslägenheter på statens mark - fast då främst på landsbygden. I stockholmsområdet kan speciellt nämnas de staten tillhöriga mindre markområden, som tidigt uppläts för bostadsbebyggelse åt statens tjänstemän, anställda vid järnvägen etc.³

Fig. 14, som har sammanställts från ett flertal källmaterial (se inledn.kapitlet) visar förstäder och ägoförhållanden (statens resp. stadens mark) närmast utanför stadskroppen ung. år 1910. Av denna framgår tydligt, att staden delvis var instängd mellan mäktiga kronodomäner.

I det nordöstra randområdet återfanns det stora sammanhängande Djurgårdslandet, som staden införlivat i politiskt/administrativt hänseende så sent som år 1868. Efter att en del av marken överlätits på staden, fick denna här sin första förort med inomgränsläge: Hjorthagen.

Nordväst om det centrala stadsområdet vidtog betydande kronoegendomar, närmast staden bestående av Karlbergs kungsgård, kronoparkerna Solnaskogen och Västra skogen, samt Haga slottspark resp. Ulrikdals kungsgård som de väl mest kända egendomsnamnen. Med avbrott för ett mindre antal privatdomäner vidtog på längre avstånd från stadsområdet i denna riktning det stora s.k. Järvafältet, vilket dock först år 1905 inköptes av staten som övningsområde för Stockholms garnison. Området som omfattade i det närmaste 500 ha sträckte sig från Edsviken i öster till Västeråsbanan i väster med några få avbrott för smärre privatdomäner. En sådan liten privatägd jord återfanns vid Järva krog, vilken också kom att exploateras på ett tidigt stadium. Ett annat exempel på privatägd mark som helt inneslöts i det statliga egendomskomplexet ut-

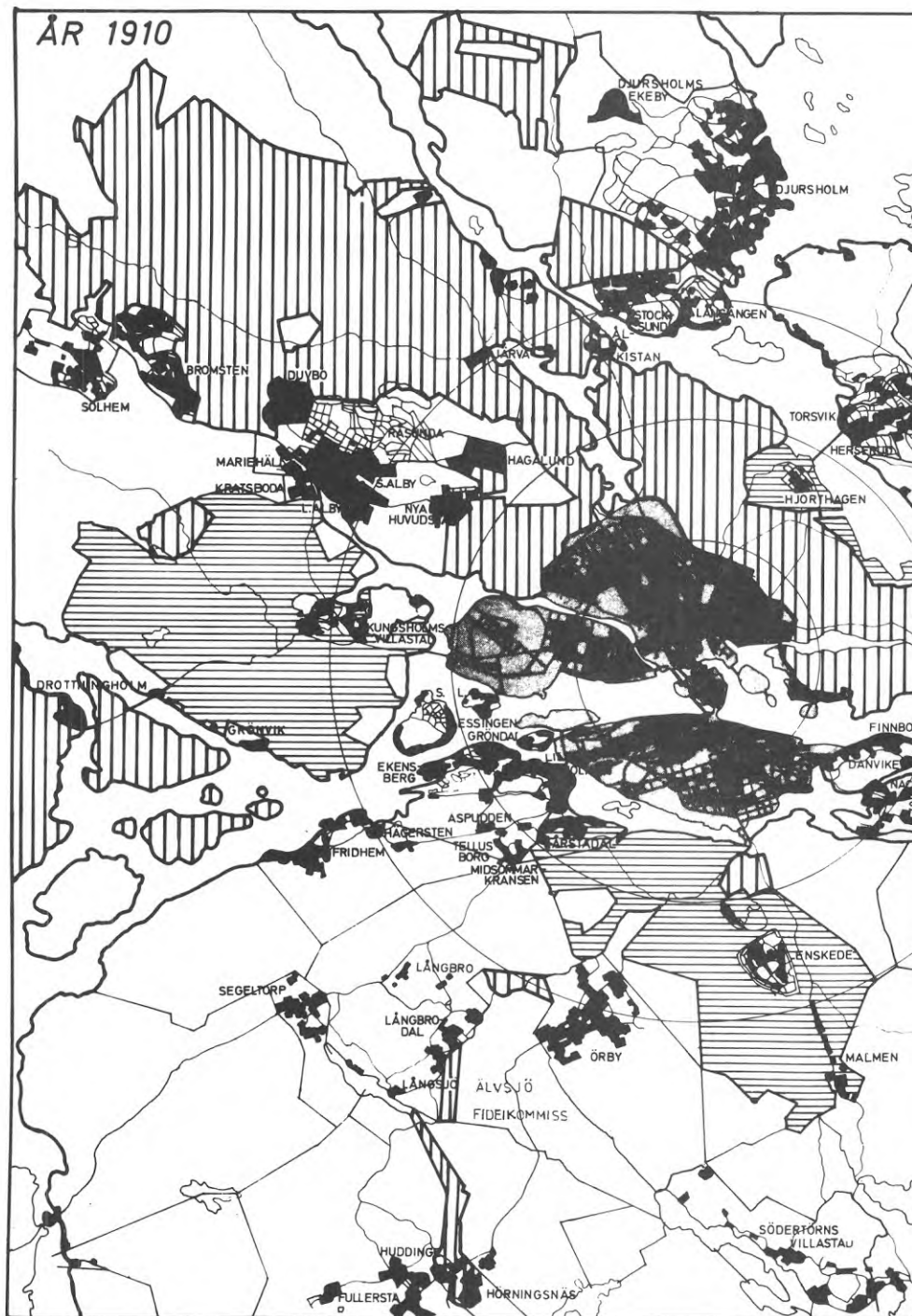

Fig. 14 Förortsbebyggelsen i randområdet närmast Stockholm år 1910.

Statens och kommunens mark är särskilt markerad, den övriga marken utgörs huvudsakligen av privatägd jordbruksmark.

gjorde egendomen Lilla Ursvik. I riktning norrut från staden var staten ägare till Bergshamra egendom, vilken tidigt kom att utnyttjas för utarrendering av jordbrukslotter och koloniträdgårdar mm. I norra randområdet ägde även kyrkan ett par större egendomar i Danderyds socken, vilket ju för övrigt var allmänt förekommande i de flesta socknars kyrkherde- resp komministerboställen. Dessa kyrkjordar har dock varit av mindre betydelse för bebyggelseutvecklingen i stort, och för övrigt ej heller uppvisat samma resistens mot exploatering som andra kronojordar.

Söder om staden återfanns ej några större domäner tillhörande kronan. Strax söder om Skanstull var dock staten ägare till den lilla egendomen Johanneshov, som under 1800-talets senare del avsöndrats från Enskede gård för försvarsanläggningar. Trots sin ringa storlek har ändå jordnaturen hos denna domän under årens lopp påtagligt kommit att påverka den yttre bilden av landskapet - åtminstone sett ur ett "lokalt" perspektiv.⁴

Som framgår av Fig. 14 så återfanns nästan samtliga här omtalade kronodomäner inom ett ung. avstånd av upp till en mil från stadens centrum. På grund av närheten till stadsområdet och kronoegendomarnas omfattning tvingades helt enkelt den tidiga förstadsexploateringen norr om staden ut på ett förhållandevis långt avstånd från stadskroppen, medan förortsbildningen söder om densamma kunde ske obehindrat - åtminstone från förekomsten av denna marktyp. Sett ur domänstrukturens beskaffenhet vid den tidiga förstadsbildningens början, var såväl lokaliseringen av arbetar-förstäderna Sundbyberg, Hagalund och Huvudsta m.fl. i nordväst och patricier-förstäderna Stocksund och Djursholm i norr den i förhållande till stadskroppen närmast tänkbara i dessa båda riktningar. Samtliga förstäder i nordväst *uppkom på de närmast staden belägna privategendomarna* och exploaterades för arbetarbebyggelse av ägarna själva. Från Sundbybergs gård började ägaren, patron A.P.Löfström tomtförsäljning år 1877.⁵ Från egendomen Lilla Alby började tomtförsäljningen efter en av ägaren, häradshövdingen C. Humble, uppgjord styckningsplan tre år därefter. Samhällsbildningarna Mariehäll och Kratsboda, söder om Sundbyberg, uppkom genom avstyckningar från dessa mindre egendomar under medverkan av ägaren till den angränsande Bällsta gård, godsägare Hedenberg, under början av 1890-talet. År 1890 började också ägaren till Stora Frösunda egendom, kaptenen (senare översten) A. Amundsson, efter en av honom själv uppgjord styckningsplan försälja

tomter från sin egendom, varvid arbetar-förstaden Hagalund uppkom. Godsägaren på Huvudsta gård, Max Wibom (vilken tillsammans med sin familj och det "tomtjobbgång" som bildades ihop med Wallenberg och Enskilda banken utgör nyckelfigurerna i Sigfrid Sievertz roman "Selams") var slutligen upphovsmannen till samhällsbildningen Huvudsta, vilken daterar sig från år 1898. Den tidiga förstadsexploateringen i nordväst var således nästan uteslutande en affär för den sedan gammalt etablerade godsägarklassen i området, som nu slog sig på den jämfört med jordbruksproduktionen betydligt mer inkomstbringande tomtförsäljningen och spekulativen i mark. Det var också helt följdriktigt, att denna exploatering resulterade i tätbebyggda arbetar-förstäder med ett så högt utnyttjande av marken som möjligt, men med små - eller inga alls - insatser från markägarnas sida för att ordna gemensamma anläggningar som gator och vägar, vatten- och avloppsledningar o.dyl.⁶

Generellt kan sägas att arbetar-förstädernas uppkomst nästan till uteslutande del är att hänföra till de privata jordägarnas egna initiativ till att börja stycka upp tomter till försäljning (Sundbyberg) eller arrendera ut mark (Årstadal). En markägokarta över ytterområdet från slutet av förra århundradet med bebyggelsen inlagd, redovisar därför på ett slående sätt *de privata jordägarnas (godsägarnas) beredvillighet att i spekulationssyfte exploatera hela eller delar av sina egna jordbruksdomäner för "stadsbebyggelse"*. Detta allmänna mönster för ytterområdets omvandling modifierades något först i och med anläggandet av de första bostads-förorterna.

Den exploatering som vid början av 1890-talet förlades norr om statens markegendomar, på andra sidan Stocksundet till Stockby och Djursholms ägor, hade en helt annan karaktär. Här uppstod Stockholms första patricier-förstäder, inte genom att ägarna till egendomarna själva började försälja tomter från sin mark, utan *efter det att särskilt bildade exploateringsbolag förvärvat de olönsamma jordbruksegendomarna* för att här grundlägga nya villastäder för utflyttande stockholmsborgare? För en halv miljon kronor förvärvades det stora Djursholmsgodset i Danderyds socken år 1889 av ett för ändamålet bildat bolag med bankdirektörerna J.H. Palme och L. Fraenckel i spetsen, varefter anläggandet av Djursholms villastad tog sin början. Redan året dessförinnan hade den närmare staden och söder om Djurholm belägna egendomen Stockby förvärvats av ett liknande bolag med bl.a. kam.herr.C E von Horn som delägare.

Av ovanstående framgår tydligt, att såväl de tidiga arbetar-förstäderna som patricier-förstäderna i riktningarna nordväst, norr resp. nordöst om den centrala stadskroppen på grund av statens domäner tvingades ut på ett visst avstånd från denna. Detta också oberoende om det var ägarna till egendomarna själva som började exploatera dem eller de uppköptes av särskilt bildade exploateringsföretag.

På längre avstånd från staden har ända till vår tid statligt innehavda större markegendomar effektivt förhindrat storstadens utbredning i riktning västerut, där ju Lovön fortfarande utgör en mot urbanisering resistent kronodomän. Den förstadsliknande bebyggelsen vid Drottningholm utgör här det undantag som bekräftar regeln. Även nordost om staden bortom Lidingön har statens innehav av Bogesundsegendomen förhindrat storstadens expansion i denna riktning, vilket emellertid ej har samma historiska förklaring som i fallet med övriga statliga domäner. Bogesund utgjorde länge fideikommiss (inom ätten von Höpken) och inlöstes först år 1946 av staten (på grund av vanhävd).⁸ Även Bogesundslandet har under en lång tid motstått alla ev. försök till exploatering och bebyggande, så när som på den tidiga sommarbebyggelsen på Karlsudd, men ligger nu definitivt i "riskzonen" för en omfattande exploatering i framtiden.

DOMÄNSTRUKTUREN I DET SÖDRA RANDOMRÅDET

Även om statens domäner, på grund av storleken och läget om delbart utanför stadskroppen, under lång tid kom att få avgörande inverkan på det regionala tillväxtnästret genom att förhindra bebyggelse i stora delar av ytterområdet, var de större och medelstora privatdomänerna de helt dominerande i Stockholms omgivningar. Då de norra delarna av ytterområdet redan flyktigt behandlas i samband med statens markinnehav, skall i fortsättningen endast domänstrukturen utanför den södra stadsgränsen belysas med hjälp av några kartbilder (Fig.15 och Fig.16).

Fig.15 ger en ungefärlig bild av de större markegendomar som återfanns söder om stadskroppen vid den tidiga förstadsbildningens början.⁹ Endast de större och medelstora, sammanhängande domänerna är redovisade och ej den mindre ägoområden uppdelade marken. Den senare återfanns framför allt omedelbart utanför stadsgränsen (bl.a Liljeholmsområdet

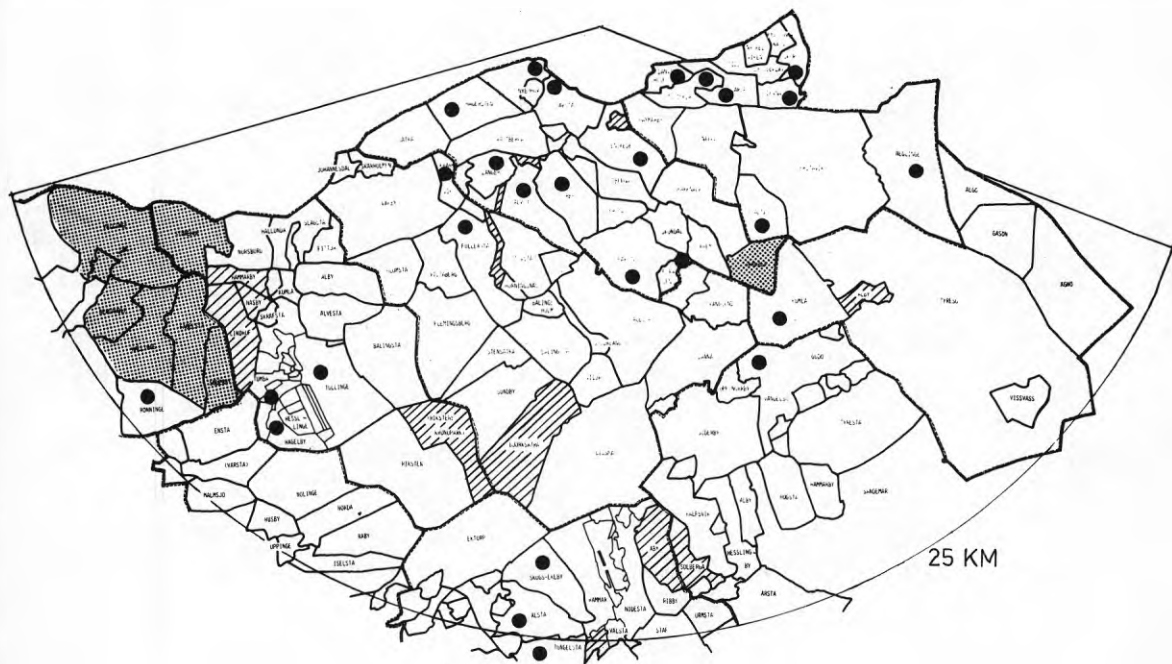

Fig. 15 Domänstrukturen i randområdet söder om Stockholm vid sekelskiftet (streckade ytor = kronodomäner, gråa ytor = Stockholms stads mark) Domäner markerade med fyllda cirklar representerar de egendomar som före år 1910 delvis styckats upp och exploaterats för bebyggelse. Socke- (kommun-) gränser är markerade med streckade linjer. Bilden innefattar Nacka, Brännkyrka, Tyresö, Huddinge, Österhaninge och Botkyrka samt delar av Salem, Grödinge och Västerhaninge socknar.

längst upp i bilden). Området sträcker sig ca 25 km ut från stadens centrum och innefattar hela Nacka, Brännkyrka, Tyresö, Österhaninge, Huddinge och Botkyrka socknar, större delen av Salems socken samt mindre delar av Västerhaninge och Grödinge socknar.

Nuvarande Tyresö kommun (i högra delen av bilden) bestod närmast av en enda "jätte-domän", Tyresö gods. I socknens västra del återfanns för övrigt Kumla som en medelstor privatdomän, och i socknens östra del egendomen Vissvass, som var ett av de få hemman som ej lydde under Tyresögodset. (Vid denna tid hörde även samtliga skärgårdshemmanen Älgö, Gåsö och Ägnö till Tyresö socken). Den mindre domänen (streckad på bilden) utgjorde kyrkoherdebostället.

Norr om Tyresö var Erstaviks fideikommiss den näst största domänen

i det södra randområdet, i vilken även Neglinge (öster därom) tidigare ingick, innan den med Kungl. Maj:ts tillstånd utbröts och förvärvades av bankdirektören K.A.Wallenberg år 1891. Av intresse kan här vara att påpeka, att Saltsjöbadens villastad som grundades på egendomen strax därefter, lika väl kunnat hamna någonstans i Tyresö. Hela Tyresögodset var till salu vid samma tidpunkt, och Wallenberg förblev länge tvekan inför valet mellan skärgårdsklipporna i Baggensfjärden och de natursköna omgivningarna kring Tyresö slott och Kalvfjärden. Att dra fram en järnväg från staden till någon av de två områdena, var ungefär lika besvärligt vilken plats som än valdes för den nya patricier-förstaden och badorten.¹⁰

Stora och medelstora jordbruksegendomar var för övrigt vanligt förekommande i samtliga socknar. I Österhaninge och Västerhaninge (längst ner i bilden) var dock marken betydligt mer uppdelad, vilket sammanhänger med att dessa områden i större utsträckning än andra hade bevarat sin karaktär av fri bondejord.

I Fig.15 har kronodomänerna särskilt markerats (streckade). Några få sådana (bl.a kronoparkerna Riksten och Björksätra) återfinns på "betyggande" avstånd från stadskroppen.¹¹ De spridda mindre kronoegendomarna utgjordes huvudsakligen av kyrkoherdeboställen i resp. socknar.

Den av ett flertal jordbruksegendomar bildade domänen i områdets västra del, utgör de av Stockholms stad år 1900 för vattenledningen inköpta egendomar Norsborg, Sturehof, Vällinge, Bergaholm, Fågelsta och Söderby om tillsammans nästa 3.500 ha. Motsvarande mindre domän i områdets mitt är den av staden för fattigvårdsändamål år 1894 inköpta Skrubba egendom. Övrig kommunalägd mark i ytterområdet söder om staden före sekelskiftet har ej redovisats (Grundsborg i närheten av Skanstull liksom Sundsta och Årsta holmar var tre mindre privatdomäner i Brännkyrka socken, som alla inköptes av Stockholms stad på 1880-talet för vattenledningsanläggningen).

De två järnvägarna, västra stambanan resp. Nynäsbanan, har i figuren inlagts som streckmarkerade linjer.

I motsats till förhållandena vid den tidiga förstadsbildningens början norr om staden, kunde urbaniseringen och exploateringen av ytterområdet söder om staden ske omedelbart utanför stadskroppen och även fortsätta på långt avstånd ut från denna, *utan några andra hinder än dem som uppställdes av de privata jordägarna själva. De flesta pri-*

vattdomänerna var också sådana, där man kan förvänta att det ev. motståndet mot exploatering och därmed sammanhängande uppdelning av marken varit som lättast att övervinna. I Fig. xx har de större och medelstora privatdomäner som redan år 1910 delvis upphört som jordbruksegen- domar, styckats och börjat exploateras för bebyggelse utmärkts med en symbol.¹²

Två väsentliga undantag utgjorde de två största domänerna (fidei- kommisset Erstavik resp. Tyresöegendomen). Den senare förblev på grund av de nya ägarförhållanden som inträdde fr.o.m. 1890-talet oexploaterad ända intill 1930-talet, då dessa delvis ändrades genom arvsskifte. De jordbruksdomäner som tidigt föll för urbaniseringstrycket och började styckas upp (till en början avskildes vanligen endast mindre exploate- ringsområden), var i Nacka samtliga förekommande utom den mindre privat- domänen Nyckelviken, som ända fram till nutid förblivit oexploaterad. Från Danviks hospital frånskildes t.ex mindre markområden för industri- ändamål redan på 1880-talet. Stora Sickla och Järsla styckades tidigt upp i mindre delar och inköptes av Wallenbergföretaget i samband med att Sal sjöbanan byggdes. Utanför Brännkyrka socken, som även redovisats särskilt i Fig. 16, hade Kumla och Vändelsö (med Gudö) i Österhaninge socken börjat delas upp och exploateras (dessa domäner finns mer utför- ligt behandlade i Kap. IX), liksom egendomarna Skogs-Ekeby, Ålsta och Tungalsta i Västerhaninge socken. Dessa domäner var samtliga belägna i influensområdet av Stockholm-Nynäs Järnväg, som öppnades år 1901. De senare privatdomänerna inköptes några år efter järnvägens tillkomst och styckades upp till småjordbruk och trädgårdsbruk, liksom ett flertal andra jordbruksegenomar i detta område.¹³

I randområdets sydvästra delar (i influensområdet av västra stam- banan) upphörde egendomarna Rönninge (med Uttringe) som jordbruksdomä- ner ung. vid sekelskiftet, då de delades upp och exploaterades för vil- la- och trädgårdsanläggningar. Delar av Hägelby egendom blev på samma sätt exploaterat kring sekelskiftet, liksom några mindre privatdomäner intill Tumba bruk. Tullinge egendom uppköptes år 1905 och delades upp i några större exploateringsområden, från vilken tomtförsäljningen bör- jade strax därefter. Betydligt närmare staden uppköptes den stora pri- vatdomänen Fullersta av ett egnahemsbolag, varefter egendomen styckades upp i mindre delar.

Under den två decennier som följde, dvs. 1910- och 1920-talet,

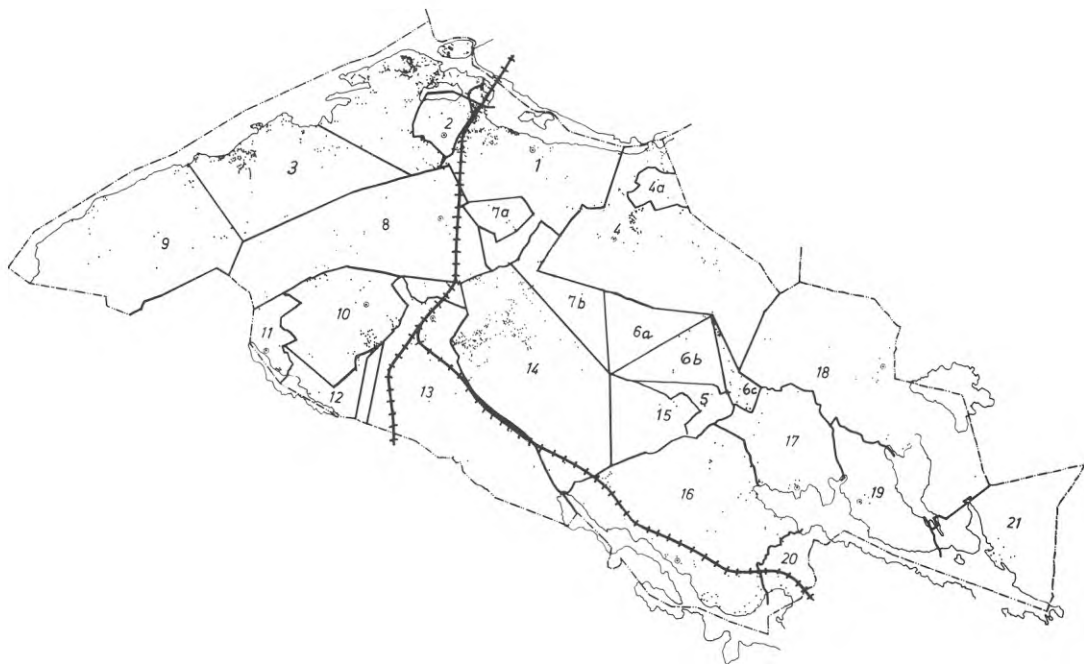

Fig.16 Brännkyrka år 1906 med de större jordbruksegendomarna och hemmansgränserna särskilt redovisade. Bebyggelsen är inlagd som prickar (en prick = ett bostadshus).

Längst upp i norr återfinns Reymersholme och Liljeholmsområdet. Västra stambanan och Nynäsbanan är utmärkta med tjockare, streckmarkerade linjer. För kommentarer, se texten.

skulle utöver de redan nämnda, ett större antal av de i Fig. 15 redovisade privatdomänerna börja falla sönder och delas upp i mindre enheter med hjälp av egnahemsbolagens, jordstyckningsföretagens och de privata jordägarnas egna insatser (för en mer detaljerad beskrivning av händelseförloppet, se t.ex "Kronologisk förteckning...", Kap. VIII).

För att belysa markägoförhållandenas och domänstrukturens betydelse för det tidiga urbaniseringsförloppet, är det ändå förhållandena närmast utanför stadskroppen som är av störst intresse.

Fig.16 visar Brännkyrka socken omkr. år 1906. De domäner som här har redovisats med bebyggelsen inlagd, återfinns även i Fig.15. Ingen skillnad har gjorts mellan jordbruksbebyggelsen och förortsbebyggelsen, men en uppfattning om den förra kan fås genom jämförelse med Fig.14 .

Som framgår av kartbilden är (den koncentrerade) förortsbebyggelsen i huvudsak lokaliserad till små, relativt avgränsade delar av resp. domäner, som jordägaren först avsatt för bebyggelse. Resterande (huvud-) delen av marken användes även efter det egendomarna inköpts av exploateringsbolag etc. för jordbruksändamål.¹⁵

I det följande skall kortfattat de större privatdomänerna beskrivas med tanke på sådana förhållanden, som dels kan vara av allmänt intresse och dels ge en viss förklaring till det tidiga urbaniseringsförloppet. Då Liljeholmsområdet redan tidigare varit föremål för diskussion undantas detta från denna allmänna översikt. Sifferbeteckningen nedan motsvarar den som finns i Fig.16.

1. Årsta

Årsta var säkerligen den äldsta jordbruksdomänen i Brännkyrka socken. Många har ansett, att den går tillbaka på Birger Jarl, som skulle ha grundat Stadsholmen på ägor tillhörande godset. Ägorna sträckte sig ända från Södermalm i norr och Fittja i söder, och omfattande inte mindre än 17 hemman. Successivt delades egendomen upp. Nybohov, Liljeholmsområdet och Hägersten är alla avsöndringar från Årsta under 17- och 1800-talet, och omnämns i jordeböckerna som "torp". Liljeholmsområdet avsöndrades från godset år 1712 och blev sedan platsen för stockholmsborgarnas utgårdar och sommarnöjen. Den första förortsbebyggelsen uppkom i egendomens nordvästra hörn vid Årstadal. Årsta inköptes av Stockholms stad år 1905 för 2,3 milj. kronor (ca 380 ha).¹⁶

2. Nybohov

Genom gåvobrev överläts hemmanet Nybohov i början av 1800-talet till Stockholms borgerskaps gubbhus- resp. enkehusinrättning. På egendomen anlades år 1870 Liljeholmens stubinfabrik. Arrendekontrakt tecknades ända till år 1945. Någon möjlighet att friköpa tomten fanns ej, varför bolaget redan år 1917 inköpte en annan tomt i det nya Västberga industriområde. På grund av ägoförhållandena förblev egendomen obebyggd ända fram till slutet av 1950-talet.¹⁷

3. Hägersten

Egendomen är väl mest känd för en av sina tidigare ägares skull, nämligen Bellmans sväger Ahrén von Kapffelman. Den inköptes år 1894 av dåv.

handelsaktiebolaget Olsson & Rosenlund. På tidigare avsöndringar, som uppköptes under slutet av 1800-talet av några stockholmsborgare uppstod Fridhems villastad (senare Mälarhöjden). Den andra villastaden (på egendomens mark, byggdes av främst arbetare vid Hägerstens ångsåg- och tegelbruk, varefter Olsson & Rosenlund fortsatte exploateringen inom en avgränsad del av domänen. Stockholms stad fick överta betydande markområden i Mälarhöjden år 1929 i samband med att Allmänna sparbanken som bedrev exploatering i området gick i konkurs. För övrigt har ägoförhållandena medfört, att området kunnat börja exploateras först under senare tid.

4. Enskede

Enskede var den första av större privategendomar i ytterområdet som förvärvades av Stockholms stad. Gården inköptes år 1904 av staden från landshövdingen Th. Odelberg, sedan den varit i släktens ägo sedan slutet av 1700-talet, för ett pris av 2 milj. kronor (drygt 600 ha).

5. Gubbängen o. Herrängen

Gubbängen inköptes av Stockholms stad år 1908, Herrängen först år 1930.

6. Svedmyra o. Mossen

Båda egendomarna inköptes av Stockholms stad år 1905.

7. Östberga o. Stureby (Ersta)

Förblev länge jordbruksegendomar. Stureby exploaterades vid början av 1920-talet för villabebyggelse, efter inlösen av bl.a AB Jordbrukarbanken. Ägoförhållandena kan bara delvis förklara att större delen av marken länge förblivit oexploaterad, tills den tagits i anspråk för industri- och trafikanläggningar. Grundförhållandena har varit en annan väsentlig faktor.

8. Västberga

Under Västberga egendom lydde ett flertal torp, bl.a Fruängen, Hökmossen, Liseberg och Västertorp. Liseberg avsöndrades från stamhemmanet redan i början av 1800-talet och inköptes år 1917 av ett fastighetsaktiebolag

9. Sätra

Sätra delades år 1890 på sådant sätt, att Svenska diakonanstalten, sällskapet "Vänner till Pauvres Hontoux" och Stockholms sjukhem ägde en tredjedel vardera, vilken ägarekombination varit sällsynt lyckosam för att bibehålla marken i "jungfruligt" tillstånd. Så småningom blev dock trycket från Stockholms stad, som i otaliga förhandlingar och processande inför expropriationsdomstol försökt få överta marken, det blida triumviratet övermäktigt. Först år 1961 nådde finansavdelningen (Hj. Mehr) slutligen sitt mål, och en överenskommelse träffades om förvärv av större delen av egendomen.¹⁸

10. Långbro, 11. Herrängen, 12. Långsjö

Från Långbro säteri avskildes Herrängen och Långsjö på ett tidigt stadium. Huvudgården började exploateras mot slutet av 1800-talet av ägaren själv. De två avsöndrade delarna inköptes strax efter sekelskiftet av en privatperson med exploateringsintressen. År 1902 såldes ett mindre skogsområde till Stockholms stad för byggande av Långbro sjukhus. Delar av egendomen inköptes år 1918 av LM Ericson och 1937 av Stockholms stad.

13. Älvsjö

Älvsjö var en fideikommissdomän (i släkten Lagerbielkes ägo). År 1909 godkändes av Kungl. Maj:t två försäljningar av markområden från egendomen, dels till Kungl. Telegrafverket, dels till ett egnahemsbolag, som här grundade Älvsjö villastad. År 1930 såldes större delen av den resterande marken till Stockholm stad.

14. Örby

Örby säteri inköptes år 1897 till samme person med exploateringsintressen, som senare bl.a förvärvade Herrängen och Långsjö samt ett flertal andra egendomar inom det södra randområdet. Efter ett flertal transaktioner mellan olika intressenter exploaterades en stor del av marken.

15. Herrängen

Denna domän förblev länge en jordbruksegendom. Den inköptes slutligen år 1930 av Stockholms stad.

16. Farsta

Farsta gård bytte under slutet av 1800-talet flera gånger ägare. Vid sekelskiftet inköptes den av ett par grosshandlare med exploateringsintressen, varefter Södertörns villastad exploaterades, huvudsakligen söder om järnvägen. Hela egendomen indelades dock i tomter, även jordbruksmarken. Stockholms stad inköpte den icke exploaterade och oförsålda marken redan år 1912.

18. Skarpnäck, 19. Orhem, 20. Forsen, 21. Skrubba

Samtliga egendomar inköptes av Stockholms stad, Skrubba redan år 1894 för fattigvårdsändamål, Skarpnäck och Orhem åren 1913 resp. 1922. Den mindre domänen Forsen ingick i köpet av bl.a Farsta år 1912.

Av Fig. 16 och ovanstående beskrivning framgår, att större delen av randområdet närmast söder om stadskroppen länge bestod av stora och medelstora privatdomäner, varav en av fideikommissnatur. Enda undantaget var Liljeholmsområdet, som var uppdelat på en mängd mindre privatdomäner, ägda av stockholmsborgare. De slutsatser, som tidigare dragits om skälen till den tidiga utomgränsbebyggelsens lokalisering, visar sig också utifrån en analys av helhetsbilden vara riktiga. Vid Skanstull, vidtog nästan omedelbart en mindre kronodomän samt stora privatdomäner, bl.a Enskede. De små hemman som tidigare fanns i detta område uppköptes på ett tidigt stadium av Stockholms stad (bl.a Sundsta). Den utomgränsbebyggelse som kunde utveckla sig i denna riktning från staden, fick först "hoppa över" såväl Johanneshov som Enskede. Och mycket riktigt uppstod längs landsvägen söderut i den kil som bildas av denna och ägo-gränsen till Enskede en sådan bebyggelse, Fig. 16: 6c (Tallkrogen, "villan"-samhället Malmen, på nuv. Skogskyrkogårdens mark). För övrigt återfanns i denna riktning ingen förortsbebyggelse förrän på Farsta ägor (Södertörns villastad, nr 16). Skall man använda beteckningen "småfolksstråk" även för Stockholms del, hade således småfolksstråket över Liljeholmen, Årstadal, Nybohov fram till samhällsbyggnaden Tellusborg i SV sin direkta motsvarighet även i SO, fastän där egendomsförhållandena avseende marken varit av sådant slag att det ej fullt kunnat utbildas. Efter stadens förvärv av Enskede fylldes dock "luckan" ut av den nya stadsanläggningen för samma befolkningsgrupper, fastän då på ett helt

annorlunda, medvetet "planerat" sätt.

Bebyggelsen på domän nr 14 (Örby) kräver en särskild kommentar. I förhållande till järnvägen skulle man här förväntat sig en helt annan lokalisering av den tidiga förstadsbebyggelsen än vad som blev fallet. (Jmfr. även med Fig.14). Älvsjö station tillkom redan 1879, dvs. långt innan någon exploatering av egendomarna i denna del av randområdet ägt rum. Stationen förlades strax intill Älvsjö gård (på nr 13) utmärkt med särskild symbol), varvid den kom att ligga på 1) fideikommissjord, 2) på viss avstånd från de två mer exploateringsbenägna domänerna Långbrodal (nr 10) och Örby (nr 14), och 3) i norr avskärmad av kronojord (kommunministerbostället Solbergas mark). När sedan Nynäsbanans förgrening förlades till samma knutpunkt, kan man förvänta att exploateringsstrycket ytterligare förhöjdes på denna del av egendomen. Under mer än 20 års tid hade inte mer än ett par byggnader uppförts i anslutning till stationen. Istället utvecklades en livlig byggnadsverksamhet på de närmast stationen belägna delarna av de två andra domänerna, där snart Långbro resp. Örby villastäder blev tätbefolkade samhällen. Först efter ytterligare ett decennium kunde området kring stationen börja exploateras, efter det Kungl. Maj:t godkänt två försäljningar, dels till Kungl. Telegrafverket, dels till AB Hem på landet, vilket bolag här grundade sin tredje egnahems-förstad: Älvsjö villastad. Exemplet kan belysa på vad sätt domänstrukturens beskaffenhet även "i detalj" mer eller mindre förhindrat uppkomsten av ett på förhand givet stationssamhälle, som till slut ändå utbildades - fastän då under betydligt mer "restriktiva" former. År 1913 var området inkorporerat med Stockholms stad, och något självväxande stationssamhälle fanns ej längre utrymme för inom stadens administrativa beslutsområde. År 1930 inköptes för övrigt hela egendomen av staden, vilket representerar den första gång tillfälle gavs staden att även köpa in sig i det högst "privatiserade" sydvästra randområdet. Inom parentes kan nämnas att Älvsjö station vid denna tidpunkt var en av - om inte just också - Sveriges mest trafikerade järnvägsstation - åtminstone med tanke på det antal tåg som *passerade*.

Då kollektiva transportmedel var en förutsättning för att genomföra en större exploatering av mark på visst avstånd från den centrala stadskroppen, skall även ett exempel ges på domänstrukturens betydelse för spårvägslinjernas utbyggnad i det inre randområdet. Framdragandet av dessa var i högre grad än järnvägarna beroende just av egendomsförhål-

landena i det inre randområdet, då de uteslutande syftade till en exploatering av domänerna närmast stadskroppen. Exemplet avser utbyggnaden av Södra Förstadsbanan till Fridhems villastad (Mälarhöjden, Se Fig. 14). från Liljeholmen i det sydvästra randområdet, dvs. i den "privata" förortssektorn.

Markägarna, villastadsbolagen och många av invånarna i de sydvästra delarna av Brännkyrka hade uppenbara fördelar av att få en spårvägsförbindelse med staden. Markägarna kunde se fram mot snabba markvärdesstegringar, villastadsbolagen kunde försälja tomter även till andra än dem som arbetade på platsen och invånarna skulle ej enbart behöva förlita sig på de reguljära trafikförbindelserna till sjöss. Fridhems villastad var en av de få villastäder, som från att ha varit sommarboplats tidigt fick en talrik permanent bofast befolkning utan några kollektiva landförbindelser med staden. Vid sekelskiftet fanns ungefär 150 personer mantalsskrivna på platsen. Dessa var helt hänvisade till ångbåtar och ångslupar under den tid på året då dessa var i trafik.

Intill Fridhems villastad ägde handelsbolaget Olsson & Rosenlund Hägerstens gård, vilken ej kunde exploateras för bebyggelse utan att kollektiva transportförbindelser med staden först kom till stånd (Fig. 16 nr 3). Detta bolag hade i väntan på detta inköpt ett flertal andra egendomar i Stockholms omgivning från vilka tomtförsäljning ägde rum. Till denna egendom gränsade de tidigare nämnda Aspudden och Nyborg. Närmare staden återfanns så det tätbebyggda Liljeholmens municipalsamhälle, med bl.a. Gröndal och Reymersholme.

Fördelarna som skulle vara förenade med att en kollektiv transportförbindelse med staden etablerades var således uppenbara. Domänstrukturens och ägoförhållandenas utseende i området var på sitt sätt också "garantier" för att en sådan förr eller senare skulle komma till stånd. Den enda domän i det sydvästra randområdet, som skulle kunna betecknas som "exploateringsobenägen" var Nybohov (mellan Aspudden och Årstadal).

Det första initiativet till att få en spårväg till området togs av Fridhems Villaägareförening, som föreslog Stockholms Södra Spårvägs AB samarbete för att tillsammans med markägarna och övriga intresserade åstadkomma en linje från Söder Mälarstrand över Reymersholme och Gröndal, väster om sjön Trekanten förbi Hägerstens villastad till Fridhem. Projektet blev ej mer än en tanke, men samma år ansökte som tidigare nämnts

ägaren till Gröndals villastad ensam om koncession på den första kortare delen av sträckan.

Först sedan markägarna i området slagit sig samman nådde man ett resultat. År 1909 bildades AB Södra Förstadsbanan med bl.a. handelsbolaget Olsson & Rosenlund (Hägersten-egendomen), Byggnads AB Manhem (Aspudden-egendomen) och Nyborgs AB (Nyborg-egendomen) som delägare. År 1911 öppnades trafiken på linjerna Aspudden (Hägersten), Midsommarkransen resp. Tellusborg. Samtliga linjer utgick från Liljeholmsbron och passerade Årstadal.

Ovanstående beskrivning och analys av domänstrukturens inverkan på det regionala bebyggelsemönstret under den tidiga förstadsbildningens period, har redan gett exempel på hur kommunikationernas betydelse för förortsbildningen måste ses i relation till förändringarna av den tidigare.

Den har även gett en antydning om på vilket sätt *stadens tidiga markköp var betingade av de speciella ägoförhållanden som karakteriserade områdena närmast utanför dess gränser*. I ett följande avsnitt skall särskilt utrymme ges den centrala moderstadens roll i att förändra dessa.

STOCKHOLMS STADS LANTEGENDOMSKÖP I YTTEROMRÅDET

Stockholms stads tidiga markpolitik har ofta framhävts som "revolutionerande" och något av ett "kommunalt pionjärarbete". Skälet till detta är på sitt sätt naturligt och får ses mot bakgrund av hur man vid denna tid vanligtvis uppfattade kommunens uppgifter och skyldigheter, något som redan berörts i ett tidigare sammanhang. Långt före de stora markförvärv-
en år 1904 i Brännkyrka och Bromma, hade staden förvärvat anse-
liga jordbruksegendomar för olika "speciella" ändamål. De första större markköpen utanför den egna jurisdiktionen skedde redan vid 1880-talets början och avsåg bl.a mark för stadens renhållning (Riddersvik och Lövsta). För fat-
tigningsändamål inköptes egendomen Skrubba år 1894. År 1900 inköptes för stadens vattenledningsanläggningar åtta större jordbruksegendomar i Botkyrka, Salem och Ekerö socknar, tillsammans omfattande inte mindre än 3 787 ha (Jfr. fig. 15)

Det "revolutionerande" med markförvärv-
en fr.o.m. år 1904 var att de inköptes med en helt annan motivering, nämligen för "stadsområdets ut-
vidgande", vilket var att betrakta som ett delvis nytt politiskt engage-
ment från stadens sida. Initiativtagare till de första stora markförvärv-
en, som hade en rent bostadspolitisk innebörd, var i första hand stads-
ingenjören i Stockholms stad, H. Ygberg.

Intresset från stadens sida att förvärva mark även utanför stads-
planeområdet får dock även ses mot bakgrund av de tekniska och ekono-
miska problem man hade erfarenheten av från regleringen av marken innan-
för detta. För att kunna genomföra och fastställa de första stadsplaner-
na för stadens olika delar hade det redan på 1880-talet blivit uppenbart,
att staden i framtiden måste göra betydande köp av mark. Detta samman-
hänge med författningskaraktären hos 1874 års byggnadsstadga, vilket
omnämns i ett tidigare sammanhang (Kap. V). Inköp av huvuddelen av den
mark som avsågs regleras, var det enda sätt på vilket staden för en
"rimlig kostnad" kunde genomföra regleringen, om man ej skulle låta all
värdestegring som tomtmarken genomgick i samband med gatanläggningar
etc. tillfalla den privata markägaren. Dessa markförvärv, som fram mot
sekelskiftet hunnit bli rätt betydande, hade staden genomfört utan någ-
ra uttalade "bostadspolitiska" ambitioner.

Ung. samma resonemang är tillämpliga på marken omedelbart utanför stadsområdet, vid en tidpunkt då det var uppenbart att dessa inom en snar framtid skulle komma att tas i anspråk för privat exploaterings- och byggnadsverksamhet - liksom redan tidigare skett i t.ex Liljeholmsområdet. Kring sekelskiftet framfördes också bland stadens tjänstemän för första gången tankar om administrativt införlivande av randområdena närmast utanför tullarna med staden. Ur rent teknisk - men framför allt ekonomisk - synpunkt vore det därför fördelaktigt att så snart som möjligt för stadens del skaffa sig äganderätten över marken i direkt anknytning till stadsplaneområdets yttre gräns. 1907 års lagstiftning, som betydligt förbättrade kommunens formal-rättsliga position i förhållande till den enskilde markägaren, kunde man ej heller ta för givet vid tidpunkten för de första besluten om markförvärv utanför stadsgränsen. Den därefter följande diskussionen om tomträttsinstitutet hade samma tekniska och ekonomiska innebörd som den här ovan antydda, även om de bostadspolitiska argumenten även här snart dominerade - åtminstone i debatten. Något som för övrigt kan stödja tanken om att de första stora markegendomsköpen utanför staden *ej i första hand uppfattades* som en förändring av stadens dittillsvarande bostadspolitiska engagemang, var att ärendet bereddes tekniskt sett som de tidigare frågorna om förvärv av mark inom staden, och ej var förenad med någon debatt i stadsfullmäktige. Den kom först ett eller ett par år senare.

Enskede beslutades inköpas av stadsfullmäktige på våren 1904. Senare samma år fortsatte inköpen av jordbruksegendomar i Bromma socken - "det stora lantegendomsköpet" - vilket innefattade egendomarna Åkeshov, Stora Ångby och Ulvsunda, tillsammans mer än 1 350 ha mark (Enskedeegendomen med underlydande hemman var till ytan knappt hälften så stor). Den debatt som i stadsfullmäktige föregick det sista stora köpet blev betydligt livligare än vid förvärvet av Enskede. Många menade att staden nu tagit på sig ett alltför stort engagemang i markfrågan, utan att riktigt ha klart för sig på vad sätt de nyinköpta lantegendomarna skulle komma till användning inom en överskådlig framtid. Genom ett gediget förarbete innan markförvärvsfrågorna togs upp för beslut, genomfördes dock samtliga egendomsköp med stor majoritet i stadsfullmäktige. Under de närmast följande åren fortsatte inköpen av stora privatdomäner i denna socken liksom i Bromma: Arsta gård (1905), Mossen (1905), Svedmyran (1905), Ålsten (1905), Gubbängen (1908), Äppelviken och Alviken (1908) samt Lillsjönäs

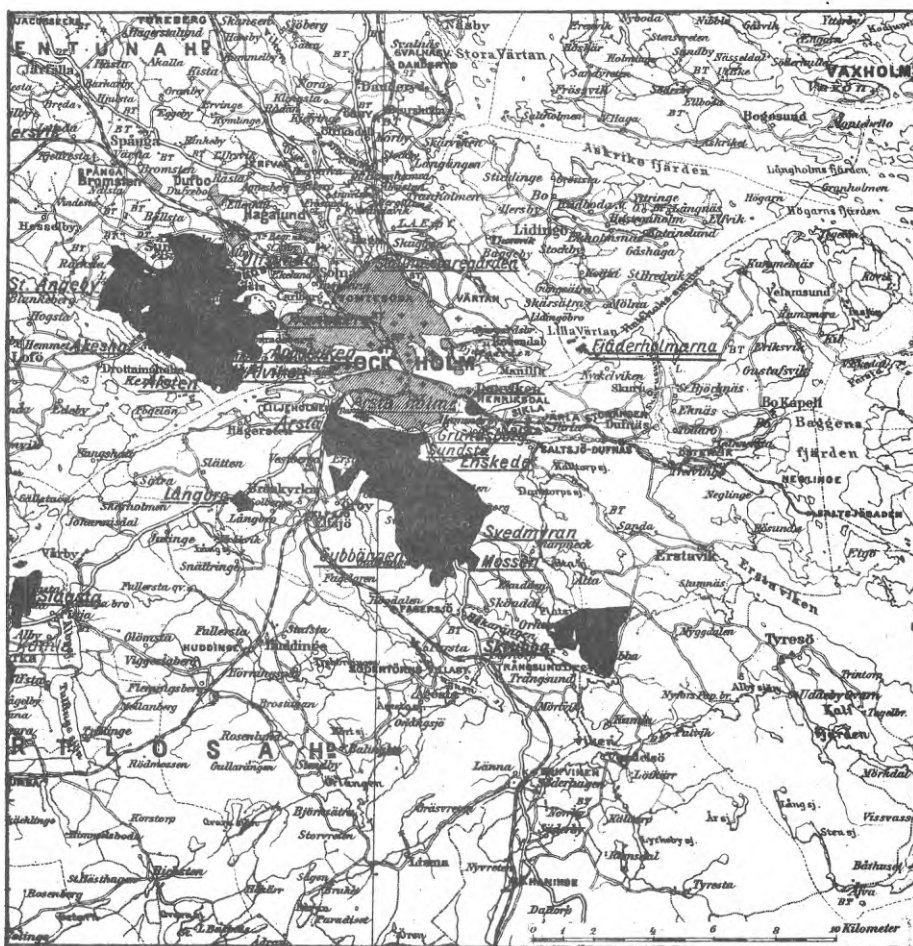

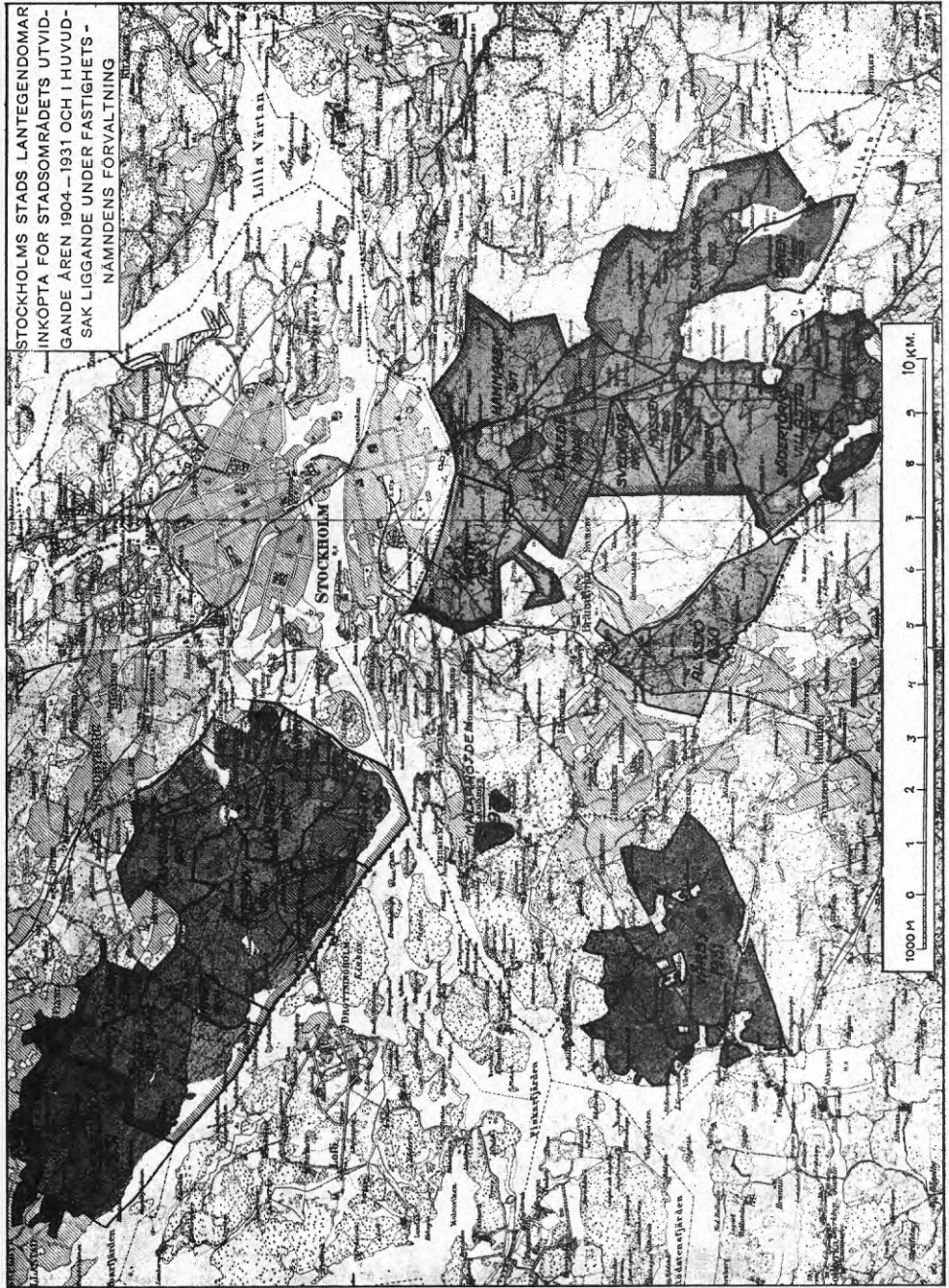
Fig. 17 Stockholms stads lantegendomar utanför stadsområdet år 1910.

med Kungsholms villastad (1908).

År 1910 hade mark för ändamålet "stadsområdets utvidgande" inköpts utanför stadsgränsen, som tillsammans motsvarade nästan dubbelt så stor som stadens planlagda område. Den sammanlagda inköpssumman uppgick till inemot tio miljoner kronor. Lantegendomarna och deras läge utanför stads-kroppen år 1910 har redovisats i fig. 17.

Som framgår av kartbilden var det till områden i SO och NV, till de oexploaterade delarna av Brännkyrka resp. Bromma, som staden förlagt sin markpolitiska aktivitet. I sydväst och intill västra stambanan, där

Fig. 18 Stockholms stads lantegendomar inköpta åren 1904 - 1931.

den tidigaste förstadsbildningen skett hade jordvärdestegringen åren efter sekelskiftet nått ansevärliga proportioner. Det var också den del av randområdet i vilken det privata initiativet under den följande 20-årsperioden skulle dominera helt, med ett flertal nya förstäder som anlades samtidigt med att staden började exploatera sina domäner.

Under 1910- och 1920-talet fortsatte staden sina markförvärv med inköpet av AB Södertörns villastads domäner, dvs. Farsta gård, Forsen m.fl. mindre egendomar (1912) och Orhem (1913), båda i Brännkyrka. Även under kriget inköptes ett flertal nya egendomar, men avsåg då i första hand mark för andra ändamål än stadsområdets utvidgande. Hammarby (i Nacka) förvärvades år 1917, främst med motivet att möjliggöra Hammarbysjöns reglering och en ny hamnanläggning. Först på 30-talet skulle denna domän tas i anspråk för bostadsändamål, och då för den nya hyreshusbebyggelsen. Skarpnäck förvärvades år 1922, Beckomberga och Räcksta år 1927, Älvsjö fideikommiss år 1930, den stora privatdomänen Vårby i Huddinge år 1931, samt Hässelby samma år. Som en följd av den Allmänna sparbankskraschen fick staden också år 1931 överta vissa markområden i Mälarhöjdens villastad, som fordran på bolaget för uteblivna intäkter. Fig. 18 visar de av staden inköpta privatdomänerna fram till år 1931, dvs. ungefär vid den här avsedda undersökningsperiodens slut.

Även om den huvudsakliga motiveringen till de tidiga markförvärven var bostadspolitiska, där jordvärdestegringen inom och utanför stadsområdet, bostadsbristen och trångboddheten för en stor del av befolkningen dominerade som argument i den politiska debatten, var dessa ändå ej tillräckliga för att förklara den oproportionerligt stora omfattning köpen med tiden fick. De tidigaste tankarna om, att för stadens del förvärva mark utanför stadsområdet, som direkt kunde tas i anspråk för byggandet av billiga bostäder, fick relativt snart en mycket vidare innebörd.

Mot bakgrund av domänstrukturens förändringar skall i ett sista avsnitt göras ett försök, att överblicka förortsbildningen i ytterområdets olika delar. En sådan översiktlig analys tar naturligt kommunikationslederna till utgångspunkt.

KOMMUNIKATIONERNAS BETYDELSE FÖR DEN TIDIGASTE FÖRSTADSBILDNINGEN

STAMBANORNAS OCH LOKALJÄRNVÄGARNAS UTBYGGNAD

En befolkningstillväxt i vissa delar av ytterområdet, som redan före sekelskiftet kunde hänföras till Stockholms direkta inflytande, hade givetvis ej varit möjlig utan de bättre kommunikationer med den centrala moderstaden som tillkomsten av de första järnvägarna medförde. Den omfattande förortsbildning som under mitten av förra århundradet kännetecknade nästan alla storstäder i Europa, och även gav dessa ett helt nytt tillväxtmönster, har i allmänhet brukat tillskrivas just de spårbundna trafikmedlens utveckling.

Redan inledningsvis påpekades, att järnvägarnas betydelse för den tidiga förstadsbildningen i ytterområdet i första hand måste betraktas i relation till domänstrukturen och de speciella förhållanden som just i Stockholms omgivningar kännetecknade markens uppdelning på skilda privata och offentliga ekonomiska beslutsområden. I lika många fall har de större exploateringsbara domänerna kommit att bestämma järnvägarnas sträckning, som de senare utan hänsyn till egendomsförhållanden dragits fram över de mest varierande domäntyper, och först därefter kommit att få en förändrande verkan på markanvändningen i sin närhet (genom att stimulera till en övergång från jordbruksproduktion till exploatering för "stadsbebyggelse"). I det senare fallet (som gäller för de två stambanelinjerna samt Västeråsbanan), har således den bestående domänstrukturen varit helt underordnad kravet på framdragandet av järnväg på för denna mest ändamålsenliga och "av naturen" bäst understödda sätt. Järnvägsbyggandet i sig drev fram kravet på ett upphävande av den "privata" besluts- och äganderätten till marken i sin väg, och får därför också sägas ha bidragit till den utvidgade expropriationslagstiftning, som senare skulle bli så fundamental för alla försök till offentlig reglering och planering av stadssamhällets tillväxt och organisation.

De yttre förutsättningarna för den tidiga förstadsbildningen och bosättingens regionala spridning var bl.a anordnandet av kollektiva transportförbindelser mellan staden och omgivande landsbygd. Stockholmsområdets genomskärning av flertalet vattenleder, liksom de första stam-

banornas sträckning i nordvästlig resp. sydvästlig riktning, kom att skapa yttre naturliga förutsättningar för en tidig urbanisering, dels i randområdet närmast utanför stadskroppen (genom sjötrafiken), dels i ytterområdets perifera delar (genom järnvägstrafiken). Kombinationen av både sjö- och järnvägsförbindelser verkade därför än mer gynnsamt för uppkomsten av åtminstone de tidigaste förstäderna.

En vanligt förekommande gruppering av Stockholms förortssamhällen har grundat sig på de vid varje tidpunkt existerande trafikleder, som löpt in mot staden från omgivande landsbygd. En följd av detta har blivit att man indelat ytterområdet i "sektorer", som t.ex motsvarat järnvägslinjernas sträckning och influensområden: den nordöstra, den nordvästra, den sydöstra och den sydvästra förortssektorn. Under den tid järnvägarna var den huvudsakliga förbindelsen mellan moderstaden och dess omland, framstår en sådan sektorsindelning än mer motiverad.

Det är här väsentligt att skilja på det första sk "fjärrtrafiksystemets" utbyggnad och de först därefter tillkomna "lokalbanorna", vilka senare ju oftast byggts ut direkt i samband med anläggandet av nya förstadssamhällen i ytterområdets periferi. Till fjärrtrafiksystemet kan endast räknas tre järnvägar: de båda stambanorna norrut (mot Uppsala) resp. söderut (mot Södertälje) samt Västeråsbanan. De därefter tillkomna lokalbanorna är även de tre till antalet: Roslagsbanan (i nordöst) och Nynäsbanan resp. Saltsjöbanan (i sydöst). Nynäsbanan får dock sägas ha ombesörjt en viss fjärrtrafik (över Östersjön).

I det följande ges en kortfattad regional beskrivning av ytterområdets ny-kolonisation mot bakgrunden av dessa järnvägslinjers utbyggnad, för att bl a belysa med vilken förhållandevis stor spridning kring den centrala moderstaden även den tidiga förortsbildningen ägde rum.

Västra stambanan (sydvästra förortsområdet)

Redan 1860 öppnades delsträckan Stockholm-Södertälje av västra stambanan för trafik. Från början var det tänkt att denna skulle ha sin ändstation på Södermalm, liksom den norra stambanan skulle få sin ändpunkt i trakten av Humlegården norr om staden. Redan tidigt påyrkades emellertid byggandet av en sk sammanbindningsbana, som skulle förena de båda järnvägarna i stadens centrum. Denna kunde också 1868 öppnas för trafik. Då fanns redan den första stationen på Södermalm, Södra stationen, som ligger på en uppfyllnad av Fatbursjön. Centralstationen tillkom senare

och daterar sig från år 1872, vilken även den är belägen på en utfyllning - av Klara sjö.

Vid stambanans tillkomst fanns i randområdet närmast denna inga andra bebyggelseagglomerationer än den vid Tumba, dit riksbankens pappersbruk sedan mer än ett sekel haft sin verksamhet förlagd.

Till en början var trafiken relativt blygsam; år 1862 gick i vardera riktningen Liljeholmen - Huddinge - Tumba stationer två tåg dagligen och restiden för hela sträckan uppgick till ca trekvarts timme. Så småningom ökade emellertid trafiken avsevärt och redan 1876 fanns sex resmöjligheter dagligen från Liljeholmen. På den lilla sträckan Centralstationen - Liljeholmen, d v s sammanbindningsbanan, fanns under den första tiden inte mindre än fem "mellanhållplatser" (vilka dock var säsongsbetonade). Snart tillkom också ytterligare en station vid Älvsjö. Fr o m år 1870 vidtog i viss mån som ett resultat av järnvägens lokalisering, fastän även beroende på helt andra faktorer, en snabb befolknings- och bebyggelseexpansion i området närmast utanför stadsgränsen kring Liljeholmens station. Under flera årtionden skulle emellertid den västra stambanan ej ge upphov till några nya förortssamhällen i randområdets mer perifera delar. Det var först omkring sekelskiftet som exploateringen påbörjades i några områden kring järnvägen. I Salems socken påbörjades exploateringen av villasamhällena Rönninge och Uttringe år 1899, strax därefter några områden kring Huddinge station, och fr o m år 1905 daterar sig den första bebyggelsen vid Tullinge Lanthem i Botkyrka socken, där också Tumba villastad började exploateras söder om det redan befintliga bruks- och stationssamhället. Mot slutet av den här avsedda perioden började också några närmare staden belägna områden i närheten av järnvägen att exploateras för villabebyggelse, nämligen Långbrodals, Älvsjö och Örby villastäder, alla belägna i närheten av Älvsjö station.

Norra stambanan (nordvästra förortsområdet)

Norra stambanan öppnades för trafik år 1866, d v s några år efter stambanelinjen söderut. Även den trafikerades till en början med endast två tåg dagligen med uppehåll vid stationerna Järva, Rotebro och Väsby.

Denna järnväg kom under relativt lång tid att obetydligt stimulera förortsbildningen i randområdet kring Stockholm. Det var först i och med industrins decentralisering och utlokalisering från Stockholm under

1890-talet, som här banan fick betydelse för förortsbildningen. Den första bebyggelsen vid Rotebro är exempel på en sådan tidig samhällsbildning, när år 1893 Stockholms norra jästfabrik förlades här. Även arbetarbebyggelsen vid Järva och den utbredda sommarbebyggelsen under 1890-talet i närheten av Ulriksdal kan i viss mån härledas till järnvägens direkta inflytande. För övrigt var det först under 1900-talets första decennier, som den direkt kom att verka som lokaliseringsfaktor för de många perifert lokaliserade egnahemsförstäder, som då uppstod längs järnvägen: Väsby (1903) och Norrvikens villastad (1906), samt Viby (1906), Gillbo (1907) och Bollstanäs (1910) egnahemssamhällen.

Västeråsbanan (nordvästra förortsområdet)

Kring den nya järnvägslinje, som bara ett tiotal år efter stambanornas tillkomst på helt privat initiativ byggdes ut i randområdet nordvästra del, uppstod de tidigaste perifert lokaliserade förortssamhällena utanför Stockholm. Järnvägen anknöt till norra stambanan strax norr om Tomtebodas och hade därefter en västlig sträckning genom Solna, Bromma och Spånga socknar. Den första här anlagda förorten uppstod genom avsöndringar från Sundbybergs gård år 1877, d v s redan året efter det att banan öppnats för trafik, och ett flertal ganska anspråkslösa boningshus blev under kort tid uppförda kring den nya stationen på banan. Dessa erbjöd, enligt en samtida uttolkare "vackra sommarställen i en behaglig trakt med mycket goda kommunikationer". Sedan gammalt fanns också ett värdshus, Ekbacken, i närheten av stationen, dit stockholmarna hade tagit sig redan innan banan öppnades genom att använda ångbåtsleden förbi Karlberg till Bällstabro. Efter några år förlade dock ett flertal industrier sin tillverkning till platsen, som snabbt utvecklades till Stockholms största industriförort.

Endast några år efter Sundbybergs tillkomst påbörjades i dess närhet tomtavsöndringar från (Stora) Alby egendom söder om järnvägen, och gav så småningom här upphov till ett nytt förortssamhälle: Lilla Alby. År 1898 tillkom ytterligare en förort i direkt anknytning till järnvägen kring stationen vid Huvudsta, som varit i bruk alltsedan 1890. Väster om Sundbyberg exploaterades också under 1890-talet delar av Kratsboda och Mariehäll, som senare skulle ge upphov till det tätbefolkade Mariehälls municipalsamhälle med en blandning av hyreshus- och villabebyggelse. I Spånga socken tillkom under de första tio åren efter sekel-

skiftet ett flertal nya förorter i närheten av järnvägen: Duvbo, Bromsten, Solhem och Flysta, och i Järfälla socken på längre avstånd från staden Barbarby resp Kallhäll, vilka båda senares tillkomst också får sättas i samband med utlokaliseringen av industrier från stadsområdet.

Förutom Västeråsbanan och de två stambanorna, kom den tidiga förortsbildningen i randområdet att gynnas av ytterligare två järnvägsförbindelser med längre räckvidd, nämligen Roslagsbanan i norr och Nynäsbanan i söder. Även om dessa två spårförbindelser ej kan sägas ha ombesörjt någon fjärrtrafik i egentlig mening, hade de emellertid till sin tidigaste funktion avgjort större likheter med "fjärrbanorna" än med de senare anlagda "lokal-banorna".

Roslagsbanan (nordöstra förortsområdet)

År 1885 öppnades den smalspåriga järnvägen till Rimbo för trafik. Även denna järnväg tillkom huvudsakligen på privat initiativ, även om Stockholms stad bidrog med en första aktieteckning i det tre år tidigare bildade bolaget. Järnvägen utgick från Östra station, i det närmaste i rakt nordlig riktning genom socknarna Danderyd, Täby och Vallentuna. Kring banan uppkom tidigt ett flertal nya samhällsbildningar, av vilka Djursholm resp Stocksunds villastäder väl är de mest kända. Från båda villastäderna påbörjades tomtförsäljningen år 1890. Djursholms gods låg på relativt långt avstånd från den redan befintliga järnvägen, och exploateringen krävde utdragandet av en spårförbindelse österut (från Ösby station på Roslagsbanan), vilken också blev färdig samma år som den första exploateringen ägde rum. Andra förortssamhällen i Danderyds socken, som tidigt uppkom i direkt anknypning till Roslagsbanan var Mörby, Enebyberg och Ekeby. I Täby socken startade den första tomtförsäljningen vid 1900-talets början i närheten av Täby kyrkby, genom vilken järnvägen passerade. I socknens södra del utbildades också strax efter sekelskiftet ett nytt förortssamhälle kring Roslags-Näsby station: Näsby stationssamhälle alldeles intill Enebybergs villastad. I Vallentuna socken än längre norrut tillkom bebyggelse fr o m 1908, Vallentuna stationssamhälle.

Genom anknypningen till Roslagsbanan av ytterligare en smalspårig järnväg till Österskär år 1906, kunde också exploatering påbörjas i randområdets nordöstra del. Utvecklingen av nya förorter längs denna bana inskränkte sig dock under den här avsedda tidiga förstadsbildning-

ens period till Österskärs villastad (i Österåkers socken), som efter banans öppnande exploaterades även för sommarbebyggelse. I samband med att banan byggdes ut uppstod även viss bebyggelse kring denna i Danderyds socken, där senare Viggbyholms trädgårdsstad skulle komma att exploateras.

Nynäsbanan (sydöstra förortsområdet)

Då förortsutvecklingen inom det södra randområdet ägnas speciell uppmärksamhet i denna undersökning, skall också den tidiga förstadsbildningen i samband med Nynäsbanans tillkomst behandlas något utförligare än övriga järnvägar.

Så tidigt som 1871 hade dåvarande ägaren till hamnen i Nynäs fått koncession på en järnväg mellan Nynäs och Stockholm med anslutning till stambanan mellan Huddinge och Tumba. Detta företag liksom flera senare var emellertid alltför spekulativa till sin uppläggning för att lyckas, och det skulle dröja intill början av 1890-talet innan arbetet återupptogs för att åstadkomma en förbindelse mellan Stockholm och Nynäshamn. 1892 inköptes egendomen Nynäs av professorn Hj Sjögren och det var under hans ledning arbetet med den nya järnvägen kunde påbörjas. Järnvägen öppnades för trafik i december 1901.

Nynäsbanan anknöt till västra stambanan vid Älvsjö station efter att ha passerat mellan sjöarna Drevviken och Magelungen. De ekonomiska svårigheterna var till en början stora för det nybildade Stockholm-Nynäs Järnvägs AB och redan efter ett par år fick verksamheten övertas av olika för tillfället bildade stödföretag. Först år 1932 kunde det ursprungliga företaget återta skötseln av trafiken på järnvägen. Till viss del måste de stora ekonomiska problem, som uppstått efter järnvägens tillkomst ses mot bakgrund av Stockholms stads ringa intresse av att stödja eller aktivt bidra till en verksamhet med järnvägstrafik på denna sträcka. Man kan t o m påstå att staden genom sitt agerande stundtals direkt motarbetare företaget, och i hög grad bidrog till att försena kollektivtrafikens utbyggnad i de södra landskommunerna, ett mönster som ända fram till våra dagar kan tyckas ha bibehållits, fastän då på något andra grunder.

I motsats till samtliga övriga fjärrbanor, fick Nynäsbanans tillkomst en påtagligt mindre betydelse som lokaliseringsfaktor för nya förortssamhällen och exploateringsföretag i ytterområdet. Till detta bi-

drog ett flertal förhållanden. Den mest väsentliga orsaken var säkerligen det faktum, att järnvägen i sin sträckning genom Stockholms södra randområde kom att genomlöpa en genuin, och mot urbanisering och exploatering motståndskraftig jordbruksbygd, som ej på samma sätt som så många andra socknar runt Stockholm genomgått den för regionen så karakteristiska koncentrationen av jorden till ett fåtal jordägare. Detta tillsammans med det förhållandevis långa avståndet till Stockholm, vilket ej heller blev bättre av att restiden kraftigt förlängdes på grund av den låga hastigheten på banan (30 km/tim), bidrog givetvis till att spekulationsbolagen under den tidiga förstadsbildningens period med fördel sökte sig till andra delar av randområdet med bättre förutsättningar för en framgångsrik tomtförsäljning och exploatering. Det skulle också dröja flera decennier innan jordägarna själva började uppleva avyttrandet av mark till byggnadstomter, såsom ett i praktiken nödvändigt komplement eller alternativ till jordbruksdriften som förnämsta inkomstkälla. Markvärdestegringen som en följd av järnvägens tillkomst höll sig därför också under flera decennier på en anmärkningsvärt låg nivå, vilket bl a framgår av taxeringsvärdenas ringa förändring under de första två decennierna.

Det var därför också betecknande nog egnahemsbildningen, i dess ursprungliga mening som nybildning av småjordbruk, vilken tidigast skulle sätta sin prägel på omvandlingen av denna del av randområdet. Det var just kring Nynäsbanan som ett antal egendomar uppköptes och styckades till småjordbruk och handelsträdgårdar för jordbruksarbetare, vilket redan tidigare omtalats i samband med egnahemsrörelsens betydelse för utvecklingen i ytterområdet. Omkring år 1910 hade på detta sätt nya samhällsbildningar uppkommit i närheten av järnvägen, dels i trakten kring Västerhaninge station och området väster därom, dels kring Tungalsta station. Sammanlagt ett 50-tal nya brukningsenheter med produktion huvudsakligen av trädgårdsprodukter som grönsaker och blommor bebyggdes under de närmaste tio åren efter banans tillkomst.

Utöver småbruksbildningen i Öster- resp Västerhaninge socknar fanns också ett tidigt försök till samhällsbildning av något annorlunda slag i anslutning till Nynäsbanan i Brännkyrka sockens sydligaste del. Det var AB Södertörns villastad, som här började exploatera ett område samma år banan togs i trafik. Södertörns villastad (med Fagersjö) hade vid undersökningsperiodens slut (år 1910) ca ett 70-tal bebyggda villatom-

ter. Den relativt dåliga förbindelsen med Stockholm bidrog helt säkert till att villastaden aldrig blev utbyggd i enlighet med de planer som gjordes upp från början. Området som skulle exploateras för villabebyggelse hade redan från början indelats i över 600 tomter. När Stockholms stad år 1912 övertog samtliga AB Södertörns villastads domäner i Brännkyrka var dock större delen av området obebyggt. Vid ett flertal tillfällen hade bolaget försökt få en ny spårvägsförbindelse till stånd, genom att utsträcka den redan befintliga vid Enskede till villastadsområdet. Koncession erhöles också på en sådan bana år 1909. Den s.k. Södertönsbanan skulle därefter, fastän med något varierande sträckningar, under lång tid återkomma i diskussionerna om hur det södra förortsområdets kollektiva trafikförbindelser med den centrala staden kunde ordnas till det bättre. Någon ny spårlinje byggdes emellertid aldrig ut.

Att Nynäsbanan ej var tillräcklig ens i början av seklet, fast byggelsen då ännu ej nått någon större omfattning, visar också de många försök som på privat initiativ gjordes för att lösa kommunikationsfrågan i denna del av randområdet. Exploateringen av Vändelsö (i Österhanninge) och Kumla (i Tyresö) försvårades bl.a på grund av den svårlösta kommunikationsfrågan. För att komma till Vändelsö fick man resa med Nynäståget till Drevvikens station, vilket till en början tog ca 50 min - 1 timme. Därefter tog man motorbåt till området, en resa på ung. 20 min. När Kumla började exploateras utsträcktes restiden ytterligare. Det bolag som hade hand om både Vändelsös och Kumlas exploatering, Mellersta Sveriges Egnahems AB, ordnade om somrarna speciella resor till och från staden över Sköndalsbro (vid Drevvikens norra strand). Vid försäljningen av tomter i Vändelsö förespeglade bolaget köparna mycket goda kommunikationer "inom den närmaste framtiden". Man hade också planer på att upprätta reguljär båttrafik just till Sköndalsbro, där man tänkte sig den nya spårvägslinjen skulle ha en anhaltsstation.

Även om både Vändelsö och Kumla tidigt kom att bebos av en permanent befolkning, blev tomterna så småningom i allt större utsträckning användna för sommarstugebebyggelse. Från Vändelsö avsköndrades från början mycket stora tomter för trädgårdsbruk o. likn. men det vackra läget vid Drevviken gjorde att områdena närmast sjön fick en annan karaktär. När senare även andra större egendomar runt Drevviken började exploateras hade redan "sportstugerörelsen" hunnit få en viss innebörd - åtminstone för tomtbolagen som ständigt hade att försöka utvidga kretsen av

potentiella tomtköpare.

Genom att de samhällsbyggnader som tidigt uppkom i direkt anslutning till Nynäsbanan hade karaktären av småbruk och handelsträdgårdar för jordbruksarbetare, kom denna främst att få en viktig funktion såsom transportör av jordbruksprodukter till moderstaden, liksom den fick en likartad uppgift för jordbruksbygden i sin omgivning över huvudtaget. Banan hade dock tillkommit med motiveringen att kunna exploatera området vid Nynäshamn för bostads- och industriändamål, och det var givetvis persontrafiken mellan den nya förstaden och Stockholm som var dess huvuduppgift att tillgodose. Tidigt hade man också relativt optimistiska planer på att få en betydande sådan, när man genom ångfärjor över Östersjön tänkte sig förbinda det svenska (och skandinaviska) järnvägsnätet med det omfattande järnvägsnätet i Östeuropa.

Saltsjöbanan (sydöstra förortsområdet)

Saltsjöbanan tillkom som en följd av beslutet från K.A.Wallenbers sida att exploatera Neglingeegendomen som friköpts från Erstavik, som en patricier-förstad och sociététsbadort. Detta var dock ej de enda skälen. Stora planer hade länge funnits på upptagandet av en ny segelled mellan Baggensfjärden och Lilla Värtan ("Moranedskanalen"). Genom större markförvärv längs banans sträckning hade man också för avsikt, att exploatera stora delar av Nacka för bebyggelse när den väl kommit till stånd. På grund av de många tunnlar och vattenpassagera blev Saltsjöbanan en av de mest kostsamma järnvägsanläggningarna i Sverige i förhållande till längden på banan, som var 15 km. Den öppnades för trafik år 1893, och slutade vid Stadsgården, från vilken direktförbindelse med båt fanns till stadens centrum.

Längs banan växte ett flertal villastäder upp - förutom Saltsjöbaden och Neglinge strax norr därom - Storängen (1904) och Saltsjö-Duvnäs (1907). Förortsbebyggelsen kring banan vid Nacka, Sickla och Järva var mer att betrakta som utomgränsbebyggelse i anslutning till de industrier som flyttade ut till området efter banans tillkomst, än som speciellt exploaterade bostads-förorter. Ett flertal mindre markområden söder om banan, som tidigare i huvudsak utnyttjats som sommarboplatser, blev efter dennas tillkomst i allt större utsträckning tagna i anspråk för åretruntboende. Genom att banan förlades till Sicklahalvöns södra delar, kunde den svårligen utnyttjas av befolkningen i de många förstäder av delvis annan social karaktär som av bolaget exploaterats i de norra delarna,

Ektorp, Vikdalen, Skogalund. En "kompletterande" järnvägsförbindelse över Sicklahalvön, som skulle avgrensas från Saltsjöbanan vid Saltsjö-Järta eller Storängen och fortsätta över Ektorp och Skurusundet mot Värmdö blev därför tidigt aktuell, och togs vid ett flertal senare tillfällen upp av olika bolag med exploateringsintressen i det östra randområdet. När bussarna tillkom vid 1920-talets början föll alla sådana tankar på en "permanent" förstadsbana, och markegendomarna österut kom i första hand att exploateras i sommar- och sportsugerörelsens tecken.

Saltsjöbanan får på sitt sätt betecknas som "unik", då den mer eller mindre "medvetet" planerats på sådant sätt, att trafikområdet kom att utgöra det minsta tänkbara i förhållande till andra sträckningar, och i huvudsak begränsade sig till bolagets egna domäner. Dessa var i sin tur på grund av naturliga förutsättningar förenade med relativt stora kostnader att exploatera för bebyggelse. Som resultatet av en privat bedriven planering, där idéerna stöttats av ett ansenligt kapital, är Saltsjöbadsprojektet ett exklusivt exempel på hur såväl "inre" och "yttre" restriktioner för exploatering och förstadsbildning kunde upphävas på ett tidigt stadium.

"FÖRORTSBANEFRÅGAN" OCH SPÅRVÄGARNAS UTBYGGNAD

Förortsbanefrågan var redan 1908 föremål för stort intresse inte bara från stadens ledande kretsar utan även inom den statliga förvaltningen. Under årens lopp hade en mängd koncessionsansökningar inlämnats från de olika förortssamhällena utanför Stockholm: från Djursholm, Sundbyberg, Dufvbo, Lidingön, Värmdön, Södertörns villastad, Örby m.fl. samhällen. Det blev alltmer uppenbart att förortsbanefrågan utgjorde ett alltmer komplext problem, som fordrade speciell uppmärksamhet från såväl stat som kommuner. Staten hade ett direkt intresse av att förortsbanefrågan kunde få en lösning, inte minst med tanke på den extra belastning förortstrafiken kommit att innebära för fjärrbanenätets utnyttjande, men även på grund av att bangårdsfrågan sedan länge krävde sin speciella lösning. Detta bl.a med tanke på den extra belastning förortstrafiken kommit att innebära för fjärrbanenätets utnyttjande, men även på grund av att bangårdsfrågan sedan länge krävde sin speciella lösning. Denna var framför allt sammankopplad med sjöfartens ordnande genom staden. En ny infart för västra stambanan hade liksom bangårdsfrågan under årens lopp

varit föremål för ett flertal utredningar.

Från stadens sida var också förortstrafikens ordnande en nödvändig förutsättning för att den stora bostadsbrist, som uppstått efter sekelskiftet skulle kunna angripas på ett tillfredsställande sätt. Trångboddheten och överbefolkningen av innerstaden hade medfört att bostadsförhållandena för ett allt större flertal - och främst då inom den växande arbetarklassen - blivit helt undermåliga. Även stadens myndigheter ansåg att år 1908 uppskattningsvis 30 000 invånare genom en utflyttning från staden till nyanlagda förortssamhällen behövde beredas, åtminstone ur sanitär synpunkt, "godtagbara" boendeförhållanden. Endast en mindre del kunde inrymmas i de av staden planerade egnahemsanläggningarna. Huvuddelen av utflyttningen måste ske med hjälp av privata initiativ. En sådan utflyttning krävde dock kollektiva transportmöjligheter för förortsinvånarna, som dagligen måste färdas långa sträckor mellan arbetsplats och bostad. Förortstrafikens ordnande var således i första hand redan före år 1910 mindre ett tekniskt än ett politiskt och socialt problem med stor räckvidd, vilket också framgår av den häftiga debatt med stora meningskiljaktigheter som hela tiden sköt frågans lösning på framtiden.

Genom de tidigt inköpta markområdena i väster och söder och efter den senare inkorporeringen av Bromma och Brännkyrka skulle staden kunna utveckla sig fritt och utan hinder från en befintlig bebyggelse i dessa båda riktningar. På grund av den ökade trafikmängd man kunde förvänta bli följden av en omfattande exploatering ställdes tidigt kravet på bättre kommunikationer mellan den centrala staden och de västra resp. södra förortssamhällena. De nya trafiklederna måste därvid passera ett flertal vattendrag, som tidigare utgjort naturliga hinder för stadens areella tillväxt. Även de mest ömtåliga stadspartierna i och kring den gamla stadskärnan skulle bli berörda av en exploatering i randområdet, då broar och trafikleder måste dras fram genom stadens mittpunkt för att ombesörja trafiken mellan bostäderna i randområdet och de centralt belägna huvudsakliga arbetsplatserna norr om Strömmen.

1908 tillsattes en utredning under namnet "Kommunikationskommittén" som fick i uppgift att utarbeta en enhetlig plan för frågans lösning. 1909 tillkallades en kontinental expert - hr Trefus från Berlin - som kom att få ett stort inflytande på gruppens arbete. 1908 års kommunikationskommitté kom 1913 med ett genomarbetat förslag, som i huvuddrag gick ut på att hela den omkringliggande landsbygden skulle omslutas av ett väl

utbyggt kommunikationssystem, som skulle ha sin huvudaxel och tyngdpunkt i väst - östlig riktning, dvs i hög grad överensstämma med redan befintliga spårförbindelser. Förslaget hade också varit prövat ur ekonomisk synpunkt och man menade att ett utbyggt förortsbanesystem, som det föreslagna till och med ur allmän ekonomisk synpunkt var befogat och skulle ge en direkt "räntabilitet redan de första åren efter utbyggnaden".

Meningarna var emellertid delade om huruvida förslaget verkligen var en lösning, som man kunde godta och stadsfullmäktige röstade slutligen bort förslaget efter hårda strider i april 1913.

Enligt E. Winell (1918) berodde detta på att förslaget i två väsentliga punkter var uppbyggt på felaktiga grundprinciper. Den första felaktigheten var antagandet att det skulle vara mest ekonomiskt att utnyttja de redan befintliga huvudbanornas spåranläggningar även för förortstrafikens räkning, den andra var att huvudvikten hade lagts vid infarten i väst-östlig riktning i stället för i nord-sydlig, vilket skulle medföra att de södra omgivningarna principiellt måste komma i efterhand vid en utbyggnad av nya bostadsförorter. Staden hade ju efter sekelskiftet förlagt huvuddelen av sina markköp till dessa södra områden, med Enskede, Årsta m.fl. egendomar, som ett stort sammanhängande markområde, och även påbörjat exploateringen. Det visade sig också redan efter några år att statsbanorna blev överlastade av den växande förortstrafiken. Centralstationen kom att få motta en stor trafikantström varje dag, som i första hand utgjordes av resande från Stockholms närmaste omgivning. Efter att frågan vilat i flera år kom det också att bli alltmer uppenbart att förortstrafiken måste lösas relativt oberoende av och ej kunna i någon högre grad utnyttja det redan existerande järnvägsnätet.

Följden blev, att under hela den tid man diskuterade en "långsiktig" lösning på förortsbaneproblemet hann samtidigt alla spårvägslinjer byggas ut till randområdet olika delar - de flesta på privat initiativ. Fjärrtrafikens förenande med eller särskiljande från lokaltrafiken förblev ett olöst problem, som i viss mån kvarstår än idag.

Den första spårvägslinjen drogs ut till randområdet i NO i samband med exploateringen av Lidingö villastad år 1907. Därefter byggdes spårvägarna ut i det nordvästra randområdet åren 1908-10, varvid en omfattande exploatering för hyreshusbebyggelse möjliggjordes i och i närheten av Sundbyberg, t.ex Råsunda och Nya Huvudsta.

Största betydelsen för bebyggelseutvecklingen under den expansi-

va stadsutvidgningens period fick spårvägstrafikens utbyggnad i det södra randområdet (Brännkyrka socken). Den första linjen öppnades här för trafik år 1909 mellan Skanstull och Enskede. Den tillkom som ett resultat av att staden började exploatera sina nyinköpta lantegendomar för bostadsbebyggelse. På privat initiativ byggdes ett par år därefter nya spårvägslinjer ut till de nya förstäderna Aspudden resp. Midsommarkransen. År 1913 utsträcktes en av dessa till Mälarhöjden, som därefter kunde exploateras för villabebyggelse i större skala. Det dröjde ända till år 1923 innan Gröndal fick reguljära spårvägsförbindelser med innerstaden fast man här redan vid sekelskiftet började planera en sådan. Skarpnäck inlemmades i spårvägstrafiksystemet fr.o.m. år 1926 i och med att man exploaterade stora områden för småstugebebyggelse, och Örby representerar slutligen det sista i raden av förortssamhällen som genom spårvägsförbindelsernas utbyggnad kunde bli föremål för en omfattande bostadsproduktion. Örbylinjen öppnades för trafik år 1930.

Till randområdet i väster utvidgade staden på motsvarande sätt bostadsproduktionen genom planläggningen av lantegendomarna i Bromma socken. Alviken, Äppelviken och Ulvsunda fick spårvägsförbindelser obetydligt senare än motsvarande områden söder om staden (samtliga öppnades för trafik år 1914). Därefter följde spårvägsförbindelser med exploateringen av Smedslätten (år 1923), Ålsten (år 1924) samt Nockeby (år 1929).

Som framgår av ovanstående beskrivning av spårvägslinjernas utbyggnad medförde denna i första hand ökade möjligheter för att exploatera områdena närmast utanför stadens (gamla) gränser för bostadsbebyggelse.

Liksom tidigare varit fallet med lokaljärnvägarnas utbyggnad och exploateringen av patricier-förstäderna i ytterområdets periferi, var ofta de som bildade de nya spårvägsaktiebolagen identiska med dem som hade direkta intressen av att marken exploaterades. Exempel på sådana fall där villastadsbolagen varit "desamma" som spårvägsbolagen var Lidingö Trafik AB (för exploateringen av Lidingö villastad), AB Södra Förstadsbanan (för exploateringen av Aspudden, Midsommarkransen och Mälarhöjden), Stockholms Nya Spårvägs AB (bl.a. för exploateringen av Råsunda). I samband med exploaterandet av sina egna markegendomar utanför stadsgränsen ingick Stockholms stad som huvudintressent i det långt tidigare

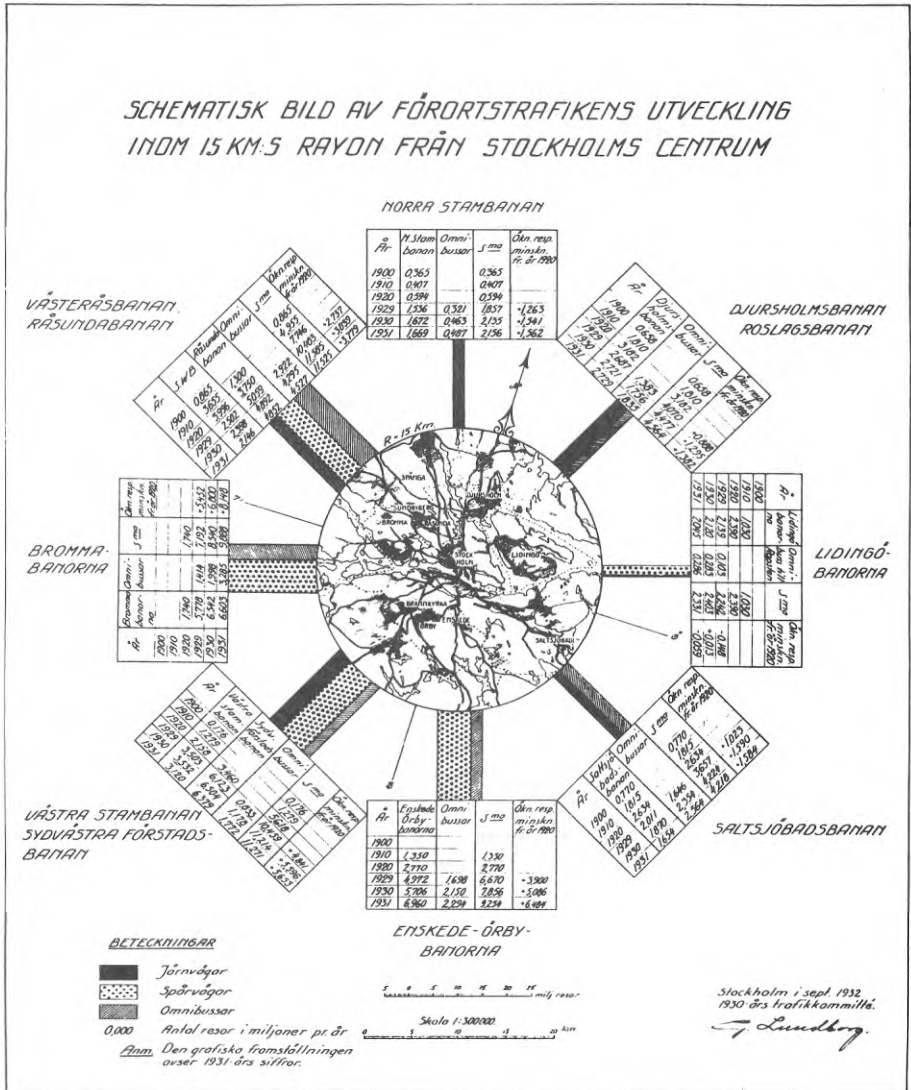

Fig. 19 Förortstrafikens utveckling under perioden 1910-1930 i randområdet närmast stadskroppen (inom 15 km avstånd från stadens centrum). (Efter 1930 års Trafikkomité). Ett idag ovanligt sätt att presentera resultaten från trafikutredningar.

Lägg särskilt märke till den mycket blygsamma förortstrafiken på norra stambanan, dvs. till de delar av ytterområdet där domänstrukturens beskaffenhet försvårat förortsbildning - om så med hjälp av både spårvägs- och busslinjernas ökade räckvidd. Här inskränker sig trafiken till "stationsomhållena" i direkt anslutning till de små privatdomänerna längs banan.

för stadstrafiken bildade Stockholms Södra Spårvägs AB (för exploateringen av Enskede).

En mängd förslag till nya spårvägslinjer kom aldrig till utförande, men resulterade ändå i ett flertal av Kungl. Maj:t beviljade koncessioner på sådana för olika bolags räkning. Många gällde utdragandet av linjer även på mycket långt avstånd från stadskroppen, till de stora privatdomäner som vid 1910-talets början exploaterades för bebyggelse i t.ex. Tyresö, Huddinge och Österhaninge. Förespeglandet av en framtida spårvägsförbindelse till den centrala staden var för exploateringsbolagens sida nästan en garanti för en framgångsrik tomtförsäljning till allmänheten, och utnyttjades också flitigt, även om de tekniska och ekonomiska hindren för att åstadkomma en sådan många gånger måste ha varit helt uppenbara - åtminstone för exploateringsbolagen.

Förortstrafikens utveckling mellan åren 1910 och 1930 i randområdet närmast stadskroppen (inom 15 km radie från centrum) sammanfattas i Fig. 19. Som framgår av denna översteg trafiken på spårvägarna vid periodens slut samtliga andra trafikmedels inom området ifråga.

Mot bakgrund av tidigare kapitel och ovanstående allmänna översikt av kommunikationernas och förortstrafikens utveckling är det möjligt, att göra sig en föreställning om vilken omfattning den tidiga förortsbildningen fick de närmaste årtiondena efter sekelskiftet. Istället för att belysa denna utveckling i allmän ordalag, har i Kap. VIII sammanställts uppgifter om de under perioden 1870 - 1930 tillkomna förorterna, varvid tonvikt även här lagts på de *privat exploaterade samhällsbyggnaderna*. Större delen av dessa började exploateras för bebyggelse redan före år 1910. Huvuddelen av befolkningstillväxten i ytterområdet under 20-årsperioden 1910 - 1920 hänförde sig också till dessa redan anlagda förstäder, om man bortser från det befolkningstillskott som stadens egna trädgårdsstäder stod för under samma period. De senare byggdes alla ut under 1910- och 1920-talet.

KAPITEL VIII

KRONOLOGISK FÖRTECKNING ÖVER FÖRORTER KRING
STOCKHOLM 1870 - 1930

Nedanstående förteckning gör ej anspråk på att vara fullständig. Vid sidan om den tidigare texten har det dock ansetts som värdefullt att samla vissa sakuppgifter i anslutning till de många olika förortssamhällena, som rimligtvis ej skulle kunna inarbetas i notapparat e. dyl.

De uppgifter som nedan sammanställts skall dock tolkas med en viss försiktighet, då de källor som anlitats dels är väldigt många och dels är av varierande kvalitet. Ofta har också egna bedömningar fått göras av hur motstridande uppgifter skall sammanvägas.

I första hand innehåller förteckningen uppgifter om förortssamhällenas uppkomst och tidigaste utveckling:

årtalet: anger tidpunkten för den första bebyggelsen, i vissa fall där detta är osäkert tidpunkten för exploateringen av marken, den första tomtförsäljningen e. likn.

inom parentes: anges den kommun i vilken förorten är belägen^{x)}

exploatör: anges med kurs. Då många exploatörer funnits inom samma område har så långt som möjligt namnet på den tidigast kända exploatören angetts

tomtstorlekar, andra yttre karakteristika som kännetecknat marken o. dess användning, planering etc. har så kortfattat som möjligt försökt anges

klassifikation av förortens fysiska och sociala karaktär har gjorts utifrån den förorts-typologi som diskuteras i kap. VI (avser den "ursprungliga" karaktären)

befolkningstal anges där sådan uppgift kunnat erhållas för år 1910 resp. år 1930.

^{x)} avser eg. "socken".

PERIODEN 1870 - 1890:

LILJEHOLMEN, CA 1870 (BRÄNNKYRKA)

Liljeholmsområdet är det första förortsområdet utanför stadens gränser. Redan i samband med anläggandet av västra stambanan uppfördes här en provisorisk bostadsbebyggelse för anläggningsarbetarna. På Liljeholmens stationsområde, avskildt från Årsta egendom, uppfördes efter år 1870 arbetar-kaserner för anställda vid Statens Järnvägars verkstäder. År 1870 fanns ca 80 personer bosatta på platsen, år 1880 ca 170 inv. Bostäderna fick senare lämna plats för fabrikslokaler mm.

Arbetar-förstad av kasernstads-typ.
Bef. år 1910: ca 150 inv.

ÅRSTADAL, 1877 (BRÄNNKYRKA)

På det område som bildade en "triangel" mellan stambanan, landsvägen söderut och SJ:s stationsområde upplät ägaren till Årsta egendom fr. o.m. år 1877 tomter för bostadsbaracker åt arbetare. Tomterna utarrenderades och de trähus som uppfördes innehöll smålägenheter för uthyrning. Byggnaderna uppfördes av samma företag som stod för de tidiga husbyggena i Sundbyberg, P J Ekmans mek. snickerifabrik. Det lilla markområdet blev snart ett tätbebyggt och överbefolkat kåkstadssamhälle för fabriksarbetarna vid Liljeholmsindustrierna.

Liknande anläggningar uppfördes senare vid Årsta skog, Årsta äng, Sjövik m.fl. områden tillhöriga Arstagodset. År 1906 fanns i hela området ca 140 större bostadshus, vanligen innehållande fleralägenheter. En del av bebyggelsen revs i samband med att stambanans sträckning förändrades och lades på bro över Årsta holmar år 1929.

Arbeter-förstad av kåkstads-typ.
Bef. år 1910 omkr. 1.600 inv.

SUNDBYBERG, 1877 (BROMMA)

Samtidigt med att Västeråsbanan öppnades för trafik år 1876 påbörjade ägaren till Sundbybergs gård, patron A P Lundström anläggandet av en villastad på en del av gården närmast stationen. Den första tomtförsäljningen ägde rum år 1877 efter annonser i dagspressen.

De första tomterna försålles till ett pris av ca 10 öre/kvft. De gjordes relativt stora, omkr. 10.000 kvft, och hade vanligtvis förlagts till skogs- och höjdparter där marken svårligen kunde utnyttjas för jordbruket. Denna princip för bebyggelsens lokalisering övergavs helt när den stora efterfrågan på tomter i den nya förstaden efter några år gjorde tomtförsäljningen till en betydligt mer lönande affär för markägaren än jordbruksdriften. I början av 1880-talet uppfördes ett flertal större huseskaserner i samband med att ett flertal industri-företag flyttat ut till området, och efter ytterligare några år hade den tidigare småhusstaden, "av täcka och tilltalande små villor, väl lämpade till sommarboningar"- som en samtida krönikör beskrev den - radikalt förändrat karaktär till ett livligt industri- och arbetarsamhälle med något av en genuin "nybyggaranda" över sig. Vid mitten av 1880-talet hade invånarantalet också stigit till drygt ett tusen.

Bland större industrieföretag som lokaliserades till Sundbyberg kan nämnas Sundbybergs verkstadsaktiebolag (gr.1879), Max Zieverts fabriks-AB, AB Alfa (gr.1888).

Sundbyberg fick köpingsrättigheter fr.o.m. år 1888. Köpingen blev stad år 1927.

Arbeter-förstad av kåk- och kasernstads-typ.
Bef. år 1910: 4.649 inv.; år 1930: 8.471 inv.

LILLA ALBY, CA 1880

Lilla Alby var avskild från Stora Alby egendom och ägdes av hä-ads-hövd. C Humble, som här började tomtförsäljning vid början av 1880-talet. Försäljningen av tomter skedde efter en för området uppgjord styckningsplan. Inga gator, vatten- el. avloppsledn. iordningställ-

des i samband med exploateringen.

Bebyggelsen till en början bestående av friliggande en- och flerfamiljshus. Senare tillkom 4-vån. hyreshus i sten mot Sundbybergsgränsen. Även industribebyggelse.

Lilla Alby blev mun.samhälle fr.o.m. år 1907.

Arbetar-förstad av kåk- och kasernstads-typ.

Bef. år 1910: 985 inv.; år 1930: 1.041 inv.

LILJEHOLMSOMRÅDET, FR.O.M. 1880 (REYMERSHOLM, KATRINEBERG, NYNÄS, GRÖNDAL, EKENSBERG M.FL. OMR. I BRÄNNKYRKA)

Från 1880-talets början tillkom förortsbebyggelse i anknötning till fabriker på ett flertal mindre egendomar förutom de redan ovan nämnda på stationsområdet och Årsta. En detaljerad redogörelse för exploateringsförloppet är här ej möjlig. Nedanstående ägarförteckning från tiden strax före exploateringen av området för industri- och bostadsbebyggelse omfattar endast några av de många domäner som därefter byggdes:

1870	<i>Stationsområdet</i>	Statens Järnvägar
1870	<i>Stora Katrineberg</i>	Trädg.mäst. E.W.Tjäder
1870	<i>Lilla Katrineberg</i>	" "
1870	<i>Charlottenberg</i>	" "
1870	<i>Lövholmen</i>	F.Th.Hylin
1870	<i>Vinterviken</i>	AB Nitroglycerintillverkning
1870	<i>Gröndal</i>	Grosshandl. J.Eurenus
1890	<i>Charlottendal</i>	Protokollsekr. C.O.Vougt
1890	<i>Charlottenlund</i>	Fabriksidkaren C.H.Carlsson
1890	<i>Blommensberg</i>	Bryggaren Per Bjurholm
1890	<i>Ekensberg</i>	Sthlms Transport- och Bogserings AB
1890	<i>Fågelsången</i>	Trädg.mäst. J.E.Björklund

REYMERSHOLM ingår ej i ovanstående förteckning. Redan år 1859 inköptes en stor del av marken för industribebyggelse. Bostadsbebyggelse tillkom under slutet av 1870-talet i anslutning till den av L O Smith grundade spritfabriken och omkring 1880 i anslutning till den tidigare uppförda yllefabriken. Den senare exploateringen för bostadsbebyggelse skedde efter inköp av egendomen Charlottenburg, som tidigare liksom så många andra mindre egendomar inom Liljeholmsområdet utnyttjats som handelsträdgård.

Arbetar-förstad av kåk- och kasernstads-typ

Bef. år 1910: ca 600 inv.

STORA O. LILLA KATRINEBERG började exploateras för bostadsbebyggelse under mitten av 1870-talet. Större omfattning fick denna först efter 1880. Den första trähusbebyggelsen som hade ung. samma karaktär som i Årstadal ersattes här snart av större hyreskaserner med ett stort antal hyreslägenheter. Katrineberg blev kring sekelskiftet "centrum" i det år 1898 nybildade municipalsamhället.

Arbetar-förstad av kåk- och kasernstadstyp

Bef. år 1910: ca 230 inv.

NYNAS o. CHARLOTTENDAL började bebyggas med bostäder för arbetare redan vid slutet av 1870-talet. Fr.o.m. år 1885 vidtog för området norr om sjön trekanten en kraftig befolkningsökning, och en stor del av den kåkstadsbebyggelse som därvid tillkom ersattes därefter successivt med större sammanbyggda hyreskaserner. Omkring år 1906 fanns ett 40-tal större och mindre hus på platsen, förutom ett flertal fabriksanläggningar.

Arbeter-förstad av kåk- och kasernstads-typ
Bef. år 1913: ca 420 inv.

GRÖNDAL var urspr. en utpräglad sommarboplats för stockholmsborgarna (i högre grad än andra delar av Liljeholmsområdet). Denna karaktär behöll området ända fram till sekelskiftet, då mindre delar av egendomen exploaterats under namnet Gröndals villastad. Villastaden såldes år 1907 till byggnadsaktiebolaget *H Asch & Co*, som först avsåg att exploatera egendomen för villabebyggelse som tidigare. Redan året därpå såldes villastaden vidare till *Stockholms Södra Tomtaktiebolag*, som därefter huvudsakligen inriktade sig på exploatering för hyreshusbebyggelse och uppförde större stenkaserner i upp till fem-sex vån. höjd. Köpeskillingen uppgick till inte mindre än 3,5 miljoner kr. Tomter för hyreshusbebyggelse såldes under de närmaste åren därefter till ett flertal byggnadsbolag, som främst inriktade sig på produktion av smålägenheter. År 1910 uppfördes av tomtaktiebolaget självt inte mindre än 15 fem-vånings bostadshus, vilka främst innehöll smålägenheter men även ett mindre antal större sådana.

Arbeter-förstad av kåk- och kasernstads-typ (även sommarboplats)
Bef. år 1913: ca 2.600 (varav 480 inv. i Fågelsången)

Liljeholmsområdet bildade fr.o.m. år 1898 särskilt municipalsamhälle, vilket även innefattade Årstadal och förortssamhällena på Arstaegendomen. Av stadsstadgorna infördes dock enbart byggnadsstadgan.

SICKLA

Förutom i Liljeholmsområdet tillkom under perioden 1870-90 förortsbebyggelse i anknötning till utflyttande fabriker även i Nacka s:n, fast här bebyggelseexpansionen satte in först efter det *AB Stockholm-Saltsjön* m.fl bolag började exploatera mark i samband med utbyggnaden av järnvägen till Saltsjöbaden efter periodens slut. Sådana blandade kåk- och fabriksamhällen uppstod vid JÄRLA, NACKA, SICKLA och HENRIKSDAL. För övrigt dominerade vid denna tid sommarbebyggelsen på halvön. De större industrier, som redan före järnvägens tillkomst hade etablerat sig på Sicklaön, var Bergsunds mek. verkstads AB, Stockholms Superfosfat-AB och Sommelii oljefabriker.

VIKDALEN utgjorde en sådan sommarboplats, som uppkommit genomtransportförbindelserna till sjöss, men snart fick en permanent bosatt befolkning. Redan på 1880-talet avsåg ett flertal lägenheter från den 250 meter breda, utskjutande dalgången tillhörande Järsla egendom. I samband med att en motorfabrik förlades till Augustendal norr därom tillkom en mer omfattande arbetar-bebyggelse. Sedan *Järnvägs AB Stockholm-Saltsjön* övertagit Järsla egendom handhades exploateringen av detta bolag.

PERIODEN 1890 - 1910:

DJURSHOLM, 1890 (DANDERYD)

Med J H Palme som initiativtagare inköptes Djursholmskomplexet om ca 1.600 tnd för 1/2 milj. kronor. *Djursholms AB* bildades för att exploatera den första patricier-förstaden utanför Stockholm. Stadsplan uppgjordes med särskilda bestämmelser som skulle trygga villastadskaraktären, bl.a förbud mot uppförandet av industrianläggningar. Inga andra bostadshus än en-familjsvillor fick uppföras. Tomtstorlekar på 50-100000 kvft. Ofta inköptes flera tomter av samme ägare, varför karaktären av patricier-förstad ytterligare underströks.

1901 blev villastaden köping, varvid samhället övertog aktiemajoriteten i Djursholms AB. Köpingen blev stad år 1914. Den första utvecklingen gick förhållandevis snabbt. 1910 uppläts den 1000:e tomten, av dessa var ca 800 bebyggda med större enfamiljsvillor. Uppförandet av villorna skedde med hjälp av stort antal hantverkare och arbetare som bosatte sig i en för dem avgränsad del av villastaden. Två kvarter styckades därför upp i ett mindre antal småtomter, som bebyggdes med mindre villor.

På 1890-talet försålles tomterna för endast 3-7 öre/kvft. På 1910-talet hade dock markpriset ökat till ca 50-60 öre/kvft. I vissa områden kunde man få betala upp till 1,50 kr/kvft. (t.ex Svalnäs). De stora markområden, som redan tidigt reserverades för en ev. framtida utvidgning av villastaden gjorde, att ännu efter trettio år bara hälften av marken var försäld och bebyggd.

Patricier-förstad

Bef. år 1910 ca 3.500 inv.

HAGALUND, 1890 (SOLNA)

År 1890 påbörjade kapt. A Amundsson tomtförsäljning från sin egendom Stora Frösunda. Till grund för denna låg en (troligen av honom själv) uppgjord plan över samhället, bestående av strikt rektangulära kvarter. Tomterna var ca 10.000 kvft stora och priset hölls till en början omkr. 10 öre/kvft. Vid köpet fordrades endast 200 kr kontant, medan resterande del skulle amorteras på 8 år. I kontraktet stipulerades att tomterna skulle vara bebyggda inom ett år, samt att inga byggnader fick uppföras närmare gata än 15 ft. I övrigt lämnades inga anvisn. om byggnadernas storlek eller form.

Till en början uppfördes en del mindre en- eller två-familjshus. Men redan efter ett par år blev hyreshusbebyggelsen den helt dominerande. Vanligtvis var trähusen i två våningars höjd försedda med två lägenheter (1 r o k resp 2 r o k) i vardera våningen. Efter några år sammanslöt sig fastighetsägarna till en förening, som skulle ha hand om underhåll av gator, anlägg. av avlopp etc. Fr.o.m. år 1900 bildades dock ett munic.samhälle. Första stadsplanen uppgjord 1907.

Hagalund blev tidigt en renodlad arbetar-förstad av kåkstads-typ.
Befolkn. år 1910: 4.635 inv.

MARIEHÄLL, 1890 (BROMMA)

På Mariehäll och Kratsboda egendomar intill Sundbyberg uppstod under 1880- och 1890-talet samhällsbildningen Mariehäll, som fr.o.m. 1909 blev ett mun.samhälle. Redan tidigt fanns industrier på platsen. Under åren 1905-08 försålde ett stort antal villatomter i området. Närheten till Sundbyberg medförde emellertid snart, att hyreshusbebyggelsen blev den dominerande. År 1910 fanns omkr. 1500 inv.

Arbeter-förstad av villa- och kåkstads-typ
Bef. år 1910: ca 1500 inv.

STOCKSUND, 1890 (DANDERYD)

Stocksunds tillkomst var ung, samtidig och likartad Djursholms. Bebyggelseutvecklingen fick dock här ett betydligt långsammare förlopp. Redan år 1888 uppgjordes en plan för bebyggandet av Stockby egendom samt bildades *AB Stockby* för dess inköp och exploatering. Huvudintressent i bolaget var kam.herren C E von Horn. Den tidiga tomtförsäljningen från villastaden, som avsågs bli en patricier-förstad för burget folk, under namnet "Stocksunds villaparker". År 1895 var ett tio-tal större villor uppförda och ca 100 personer bosatta på platsen. Man strävade efter att bebygga området med grupper av villabyggnader utspridda över större områden, för att på detta sätt ge villastaden och dess invånare önskvärd "avskildhet och lantligt lugn".

Stocksund blev mun.samhälle fr.o.m. år 1902. Ett par år därefter sammanslöt sig ett stort antal personer och bildade "*Tjänstemännens egna-hemsförening för Stocksund*", som inköpte ett 50-tal tomter i villastaden. Från denna tidpunkt genomgick samhället en snabbare utveckling och år 1910 bildades köpingen Stocksund.

Patricier-förstad av villastads-typ.
Bef. år 1910: ca 870 inv.

SALTSJÖBADEN, 1893 (NACKA)

År 1891 friköptes Skogsö och Neglinge från Erstaviks fideikommiss för en kvarts miljon kronor av bankdir. K A Wallenberg (även Älgö i Tyresö s:n ingick i köpet). Samtidigt bildades *AB Stockholm-Saltsjön*, som handhade exploateringen av den nya exklusiva villastaden, och som sedan skulle bli ett av de större exploateringsföretagen i ytterområdet.

År 1893 färdigställdes Saltsjöbanan för trafik och samtidigt uppfördes de första villorna, ett hotell och en restaurang. Saltsjöbaden planerades förutom som patricier-förstad även som en förnäm bad- och kurort. Förstadens planering, dvs tomtindelning och vägsystem, uppdrogs åt ark. H Rahm. Tomterna var för en exklusivare patricier-förstad relativt små. Ett minimum sattes till 1 000 kvm. Många inköpte därför ett par, tre tomter samtidigt som utnyttjades för trädgårdsanläggningar. År 1910 fanns ca 350 villor uppförda.

Saltsjöbaden blev köping fr.o.m. år 1909, varefter också stadsplan upprättades. Kommunen fick därefter ett allt större inflytande över villastadens fortsatta utveckling. 1913 kom en bibana till Vårgården, som möjliggjorde en exploatering även av områdena kring Erstaviken.

Patricier-förstad av villastads-typ. Bad- och kurort.
Bef. år 1910: ca 2.300 inv.

EKTORP, CA 1895 (NACKA)

En första förortsbebyggelse uppstod vid Ektorps ung. samtidigt med byggandet av Saltsjöbanan. Vid sekelskiftet avsöndrades ca 24 ha mark från Sickla gård, vilken därefter helt styckades i mindre tomter. Exploatör var *Järnvägs AB Saltsjön*, som inköpt ett större antal egendomar i Nacka. Bebyggelsen blev av mycket enkelt slag, oftast med flera lägenheter i varje hus. Arbetar-förstad av kåkstads-typ.

Arbetar-förstad av kåkstads-typ

Bef. år 1910: ca - inv; år 1930: ca 600 inv.

HÄGERSTEN, CA 1895 (BRÄNNKYRKA)

Hägerstens gård inköptes år 1894 av handelsbolaget *Olsson & Rosenlund*, varefter tomter avsöndrades under en längre tid. Vid sekelskiftet hade bebyggelsen få t sådan omfattning, att ca 200 bosatta fanns på platsen. Först i och med spårvägens utbyggnad till Mälarhöjden blev tomtförsäljningen mer betydande. På 1920-talet exploaterades den del av Hägersten, som senare kom att ingå i Mälarhöjden, för egnahemsbebyggelse. Denna exploatering föregicks av stadsplanläggning, försågs med vatten- och avloppsledningar etc.

Egnahems-förstad för arbetare och lägre medelklass.

Bef. år 1910: ca 350 inv. år 1930: ca 600 inv.

MÄLARHÖJDEN (FRIDHEMS VILLASTAD), CA 1895 (BRÄNNKYRKA)

Under slutet av 1800-talet var Fridhem platsen för många stockholmsborgares sommarnöjen. Kommunikationerna upprätthölls på Mälaren med ångbåtstrafik under sommarhalvåret. Fr.o.m. mitten av 1890-talet kan en begynnande permanent bosättning iakttas. Villastaden utbyggdes därefter successivt under en längre tid på lägenheterna Fridhem och Petersberg, en gång avsöndrade från Hägerstens gård.

Först efter det att spårvägslinjen dragits ut till Fridhem i början av 1910-talet började *Fastighets AB Mälarhöjden exploatera* lägenheten Johannesdal (även den avsöndrad från Hägersten) fören mer omfattande villabebyggelse. Därmed förändrades också området sociala karaktär betydligt. Bolaget gick i konkurs i samband med den allmänna sparbankskraschen år 1929. Stockholms stad fick därvid överta betydande mrkområden, varefter exploateringen fortsatte under ett flertal olika bolags medverkan. Egnahems-förstad för arbetare och lägre medelklass, ursprungligen sommarboplatser.

HUVUDSTA, 1898 (SOLNA)

Förstaden uppstod på avsöndringar från Huvudsta och Stora Alby egendomar, sedan lång tid i släkten Wiboms ägo. Då tomterna såldes anlades först varken vägar eller avlopp etc. Fr.o.m. 1904 bildades Nya Huvudsta munic.samhälle, som dock endast kom att omfatta de redan byggda delarna. Markexploatören kunde därför även i fortsättningen exploatera områdena utanför utan några tvingande rättsregler etc. beträffande markens iordningställande för bebyggelse. Först efter 25 år fick förstaden sin första vattenledning.

En tidig stadsplan för Huvudsta uppgjordes av P O Hallman. Denna in-

nehöll bl.a höghusbebyggelse. Byggnadsordningen, som efter en tid blev fastställd tillät uppförandet av hus till 4 vån. höjd. Huvudsta blev befolkat nästan uteslutande av arbetare. Den omfattande hyreshusbebyggelsen med mindre lägenheter tog så småningom överhanden över den tidigare villa- och kåkstadsbebyggelsen. Arbetar-förstad av kåkstads- och kasernstadstyp. Bef. 1910: ca 3.350 inv.

ÖRBY, 1898 (BRÄNNKYRKA)

År 1897 såldes Örby säteri till godsäg. J E Lignell och E P Dahlheimer, vilka följande år delade egendomen i två delar. Av Lignells del började tomter avsöndras redan vid slutet av 1890-talet, och här uppkom Örby villastad. Exploateringen handhades av ett särskilt bildat bolag, *AB Örby*, som övertagit marken. Huvuddelen av bebyggelsen, som grupperade sig kring landsvägen (till Huddinge) bestod av enkla trähus för en eller ett flertal familjer. De sanitära förhållandena var undermåliga. vatten- och avloppsledning saknades, liksom und rhållet av vägar o. gator var eftersatt. Fr.o.m. år 1905 bestämdes att villastaden skulle utgöra särskilt mun.samhälle; av stadsstadgorna infördes dock enbart byggnadsstadgan. År 1910 fanns omkr. 190 större och mindre "villor" uppförda.

År 1908 bildades *AB Örby Förstad* med grosshandl. H Asch och bank. O Aschberg som huvudintressenter, för att exploatera den återstående delen av Örby-egendomen. Även här skedde utbyggnaden planlöst och utan föregående iordningställande av marken. Den vanligaste hustypen utgjordes av tvåfamiljs dubbelhus.

Arbetar-förstad av villa- och kåkstads-typ.
Bef. år 1910: ca 2.500 inv.

DUVBO, 1899 (SPÅNGA)

Duvbo får sägas vara det första egn hems-förstaden i stockholmsområdet för de lägre inkomsttagarna. Egendomen Duvebol (kronoskattehemman) inköptes på 1890-talet av upphovsmannen till Sundbyberg (A P Löfström), vilken strax sålde den vidare för ung. tredubbla beloppet till *AB Hem på Landet*, det första egnahemsbolaget med en därefter omfattande verksamhet i Stockholms omgivningar.

Tomterna, som betingade ett pris av ca 7 öre/kvft såldes snabbt slut. Redan efter sju år kunde exploateringen avslutas. Bolaget lämnade förmånliga lån, som skulle avbetalas på 10-15 år. Kontantinsatsen utgjorde 1/10 av tomtpriset. Byggnaderna uppfördes ofta av ägarna själva, vanligen såsom tvåfamiljshus, där ena lägenheten uthyrdes för att möjliggöra en bättre ekonomi.

Duvbo blev municipalsamhälle fr.o.m. 1904. Samhället får betecknas som en egnahems-förstad för främst arbetare och hantverkare.

Bef. år 1910: ca 1.750 inv.

LÅNGBRODAL, 1899 (BRÄNNKYRKA)

Långbro gård inköptes år 1885 av godsäg. A Söderlund ("Långbrokungen").

Tomter avsöndrades successivt och bebyggdes med större villor, oftast innehållande 2-4 lägenheter. Omkr. år 1906 fanns i villastaden ett 50-tal hus. Vid inkorporeringen med Stockholms stad år 1913 var ung. 180 tomter bebyggda. Vatten- o. avlopp saknades; vägar mm låg standard.

Arbeter-förstad av kåk- och villastads-typ.

Bef. år 1910: ca 960 inv.

RÖNNINGE, 1899 (SALEM)

Rönninge och Uttringe egendomar exploaterades redan vid slutet av förra seklet av *Rönninge AB* med dir. C.Löfgren som huvudintressent. Större villor för permanent bosättning uppblandades med handelsträdgårdar och sommarstugebebyggelse. Fr.o.m. 1916 bildades Rönninge mun.samhälle. År 1910 fanns där ca 900 inv.

Egnahems-förstad av trädgårdsstads-typ

Bef. år 1910: ca 900 inv.

HUDDINGE, CA 1900 (HUDDINGE)

Fullersta egendom övergick strax före sekelskiftet till släkten Lindell. På denna och närbelägna egendomar uppstod bl.a. Fullersta villa-stad. Exploateringen var här till en början mycket långsam och mindre omfattande. År 1911 inköptes Fullersta av *AB Fullersta*, varefter förortsbildningen fick ett uppsving. Ett 15-tal småbruk avskildes och ett större område närmast Huddinge station avsattes för bostäder, kolonilotter och trädgårdsbruk. Tomtpriset varierade vid slutet av 1920-talet från 5 - 18 öre/kvft. Under olika exploateringsbolags ledning försålles stora tomtområden under framför allt 1920- och 1930-talet till såväl hantverkare och arbetare som stadens tjänstemän. Under den första tiden föregicks byggandet av minimal planläggning av marken, på 1920-talet fastställdes stadsplaner för mindre områden med tätare bebyggelse.

Egnahems-förstad av villa- och trädgårdsstadstyp för arbetare och lägre tjänstemän.

Bef. år 1930: ca 800 inv.

HÄSSELBY, 1900 (SPÅNGA)

Från Hässelby gård avsöndrades vid sekelskiftet ett större område (ca 800 tnd) för försäljning av tomter för handelsträdgårdar och blomsterodling, men även för industrianläggningar och bostadsbebyggelse. Ett område iordningställdes speciellt för järnvägsmän, som man där tänkte skulle "finna en lugn och fridfull tillflyktsort vid slutet af en lång och ansträngande tjänstetid". Tomtförsäljningen från Hässelby-egendomen handhades också av stationsförest. C Lindau.

Tomtpriserna var till en början mycket låga, ca 4-8 öre/kvft. Goda lånevillkor skulle även möjliggöra för dem med begränsade inkomster att förvärva mark och bygga hus här. Efter tio år var ca 400 tomter försållda. 1920 hade ung. 1 000 tomter försålts, av vilka 150 var trädgårds-tomter på över 1 tnd. Exploatör var *AB Hesselby egendom* (dvs ägaren). Tidigt förlades också viss industri till Hässelby, t.ex en benmjölsfabrik, en mekanisk verkstad, såg och tegelbruk etc.

Egnahems-förstad huvudsakligen av trädgårdsstads-typ.

Bef. år 1910: ca 1.500 inv. år 1930: ca 2.300 inv.

JÄRVA (ULRIKSDAL), CA 1900 (SOLNA)

Järva och Ulriksdal exploaterades med början kring sekelskiftet för villabebyggelse. Fr.o.m. år 1907 började *Järva Fastighets AB* exploatera ett område i närheten av parken för större hyreshus. Byggnaderna uppfördes i sten och innehöll 2,3 och 4 r.o.k. De förseddes med vatten, elektriskt ljus och särskilda till hvarje lägenhet hörande små näpna trädgårdsland afsedda för dem, som icke önska, eller hvilkas tillgångar ej tillåta byggandet av ett eget hem".

Arbetar-förstad av villa- och kasernstadstyp.

SEGELTORP, CA 1900 (HUDDINGE)

Segeltorps gård (med Jakobslund o. Vreten) inköptes år 1900 av godsäg. och exploatören J E Lignell. Därefter uppläts marken söder därom, hemmanet Kråkvik samt delar av Smista och Juringe för försäljning. Bland de många exploateringsbolag som utövat verksamhet i området märks framför allt *AB Billiga Tomter (Lignells arv.)*, *AB Smista-Juringe* och *Hejm. Meeths*. År 1940 omfattade mun.samhället ca 800 sålda tomter (470 beb.)

Egnahems-förstad för arbetare och lägre tjänstemän. Delvis trädgårdsstadstyp med jordbruks-egnahem och odlingslotter.

Bef. år 1910: ca - inv, år 1930: ca 1.400 inv.

SKURU, CA 1900 (NACKA)

Den äldsta förortsbebyggelsen i Skuruområdet uppkom vid sekelskiftet då *AB Skuruhall* började avsöndra och försälja tomter från södra delen av egendomen. Bebyggelsen var ung. av samma enkla karaktär som i Ektorp. Vägar anlades emellertid av bolaget.

Den centrala delen av området exploaterades därefter av *Skuru Fastighets AB*. Det ägostyckades i sin helhet år 1912. Vägar utlades bristfälligt av exploatören. Bebyggelsen blev även i detta område av enklare slag. Även ett stort antal sommarvillor uppfördes i området mot Skurusundet.

Egendomens norra del exploaterades av *AB Skurusund*. Det ägostyckades i sin helhet, och på tomterna uppfördes huvudsakligen mindre sommarvillor. Liksom t.ex Saltsjö-Duvnäs hade redan vid den tidigaste förstadsbildningens början Skuruområdet en prägel av sommarboplats för stadsbefolkningen.

Egnahems-förstad för arbetare och lägre tjänstemän. Sommarboplats.

Bef. år 1910: ca - inv, år 1930: ca 1.500 inv.

SÖDERTÖRNS VILLASTAD, 1901 (BRÄNNKYRKA)

År 1901 avsöndrades större delen av Farsta gård till *AB Södertörns Villastad*, som bildats av bl.a grosshandl. F G Althainz för att exploatera egendomen för villabebyggelse. Hela området, som även innefattade Fagersjö uppdelades i ca 600 tomter, var och en ca 40.000 ft kvft. Villastaden fick en mycket "utspridd" karaktär över det ca 2000 tnd stora markområdet kring Nynäsbanan, och innefattade tre stationer för vilka bolaget fick erlägga avgift till järnvägsbolaget. Detta berodde mycket på att Farsta gods ägor - i form av värdefull åkerjord -

gick fram i breda bälten genom villastaden. År 1910 hade ett hundratal tomter försålts, varav ca 70 var bebyggda med större och mindre villor. Vatten- och avloppsledning saknades. Priset på tomtmarken varierade mellan 10 och 18 öre/kvft.

Egnahems-förstad av villa- och trädgårdsstads-typ, arbetare och lägre tjänstemän

TUMBA, 1901 (BOTKYRKA)

Från Hågelby gård köpte godsäg. J E Lignell år 1901 ett par områden, Tumba brink resp. Vretarna. På det förra området, söder om järnvägen, uppstod därefter Tumba villastad, och efter inköp av ytterligare några markområden intill, Broängen och Skäcklinge villaområden. Tomter avsåndrades efterhand, utan någon föregående egentlig planläggning av marken. Vid Lignells död övertogs exploateringsverksamheten av *AB Billiga tomter*. Området kring järnvägen bildade fr.o.m. år 1905 särskilt munisamhälle. Några mindre områden i villastaden inköptes under 1910-talet av *Tumba Fastighets AB*, som styckade dem till villatomter huvudsakligen för mindre bostads-egnahem.

Huvuddelen av befolkningen inom Tumba villastad hade sin arbetsplats på orten, där Tumba bruk resp AB Separator (Alfa Laval) var de dominerande företagen. Tumba får därför betecknas som en länge självständig industri-förort till Stockholm.

Bef. år 1910: ca 1.045 inv, år 1930: 1.015 inv.

BROMSTEN, 1902 (BROMMA)

År 1899 inköpte godsäg. J E Lignell egendomen Bromsten, varefter tomter snart började försäljas. Förortssamhället fick ung. samma karaktär som det av AB Hem på Landet exploaterade Duvbo.

Redan år 1905 blev villastaden mun.samhälle. *AB Billiga Tomter*, som bildades av Lignells arvingar år 1908 handhade i fortsättningen planeringen av samhället. År 1914 fastställdes stadsplan för området. Bebyggelsen utgjordes huvudsakligen av villor, de flesta innehållande två lägenheter - den ena för uthyrning. Men även större bostadshus med ett flertal hyreslägenheter uppfördes under 1910-talet.

Egnahems-förstad för arbetare. Villastads-o. kåkstads-typ.

Bef. år 1910: ca 1.950 inv.

GRÖNVIK, 1902 (BROMMA)

År 1901 försälldes egendomen Åkeshov, till vilken *Olsson & Rosenlund* blev delägare. Under några år tillkom här bebyggelse av enklare slag på ett område vid Mälaren, som delats upp i tomter. Även sommarbebyggelse. Ett flertal av den permanenta bosatta befolkningen ägnade sig åt tvättningsarbete. Redan år 1904 avyttrades hela egendomen Åkeshov med undantag av just Grönvik till Stockholms stad. "Samhället" var ett av få som uppstod med huvudsakligen sjötrafikförbindelse med den centrala staden som grund. Så sent som år 1935 fanns dock endast ca 500 bosatta på platsen. Arbetar-förstad av villastads-typ, sommararbetsplats.

TÄBY, CA 1902 (TÄBY)

Den tidigaste förstadsexploateringen i Täby ägde rum i närheten av den gamla kyrkbyn. omkring sekelskiftet. Då inköpte *Adolf Lemons AB* några markområden från vilka tomtförsäljning ägde rum. År 1907 bildades ett nytt bolag, *Täby AB* som började exploatera området i större skala. En plan uppgjordes för områdena närmast järnvägsstationen som innefattande inte mindre än ett tusental tomter. De första husen var små och innehöll 1 - 3 r.o.k. År 1910 hade redan ca 150 byggnader uppförts. Tomterna gjordes däremot stora, i genomsnitt 1/2 - 1 tnd. Tomtpriset låg från början på bara 1 öre/kvft men höjdes senare till 4-10 öre/kvft. Lån lämnades till låg ränta o. amortering, vilken påbörjades först efter fyra år och kunde sträckas ut upp till 50 år. Även ett fåtal större bostadshus uppfördes, dock fick ej enligt särskilda bestämmelser marken tas i anspråk för fabriker och hyreskaserner.

Tomtköparna utgjordes huvudsakligen av trädgårdsmästare, hantverkare och den lägre medelklassens yrkeskategorier. Även arbetare fanns talrikt representerade bland villaägarna. Till denna sistnämnda befolkningsslag kategori iordningställdes även ett stort antal mindre odlingslotter.

Egnahems-förstad för arbetare, lägre tjänstemän m fl. Trädgårds- och villastads-typ.

Bef. år 1920: ca 1.100 inv, år 1930: 1.250 inv.

BARKARBY, 1903 (JÄRFÄLLA)

Den första exploateringen av området kring Barkarby station vid Västeråsbanan handhades av *Barkarby Villastads AB* med hovrättsnot. B Sveonius som huvudintressent. Den skedde åren 1903-1904.

Efter det att viss industri flyttat ut till det nordvästra förortsområdet växte samhället långsamt upp som ett stations- och villasamhälle som i viss mån kan betecknas som en "självständig" industriförort. Plan för den fortsatta bebyggelsen uppgjordes under slutet av 1910-talet. Tomterna gjordes vanligen ej mindre än 2 000 kvm.,

Egnahems-förstad för arbetare och lägre tjänstemän.

HJORTHAGEN, 1903 (STOCKHOLMS STAD)

Hjorthagen är en av de få tidiga förstadsbidningar som uppkommit inom moderstadens gamla jurisdiktionsområde. Bristen på goda smålägenheter för stadens arbetare föranledde uppförandet av bostäder med kommunala medel både åren 1899 och 1903. I Hjorthagen byggdes för arbetare vid gas- och elverket 6 större "villor" med tillsammans 48 lägenheter. Åren 1909-10 fortsatte staden med att uppföra ett betydligt större antal arbetarebostadshus, huvudsakligen innehållande smålägenheter om 1 r.o.k. Drygt en miljon kronor anslogs från stadens myndigheter för totalt ung. 420 eldstäder. Husen var i trä och vanl tre vån. höga med den översta indragen.

Först år 1935 tillkom den första smalhusbebyggelsen i Hjorthagen. Arbetar-förstad av kasernstads-typ.

HERRÄNGEN (ÄV ISBERGA), 1903 (BRÄNNKYRKA)

Egendomen såldes vid sekelskiftet till godsäg. J E Lignell, som bör-

jade tomtförsäljningen några år därefter. På grund av avsaknaden av kommunikationer fick bebyggelseutvecklingen ett långsamt förlopp. År 1908 övertogs exploateringen av *AB Billiga Tomter*.

Egnahems-förstad främst för arbetare

Bef. år 1910: ca 90 inv.

KUNGSHOLMS VILLASTAD (ÄV, ULVSUNDA), 1903 (BROMMA)

Redan före sekelskiftet avsöndrades de första tomterna för bostadsbebyggelse från egendomen Lillsjönäs. Fr.o.m. 1903 började en mer allmän tomtförsäljning. Under en fem-årsperiod uppförde här arbetare åt sig själv ett 60-tal bostadslägenheter.

Från egendomen Ulvsunda inköptes villastadsområdet av *AB Atlas*, som fortsatte tomtförsäljningen. Tomtägarna fick själva ombesörja såväl väganläggningar och väghållning som andra väsentliga uppgifter. Det bolaget bidrog med, var egentligen inget annat än tomtmarken. Om man vill kan man faktiskt jämföra Kungsholms villastad med Saltsjöbaden, fastän de var två samhällsbildningar för helt skilda sociala klasser båda exploaterades nämligen av Wallenberg-ägda företag.

Något som var väsentligt för "villa-stadens" utveckling var, att AB Kungsholmens lådfabrik förlade sin verksamhet till området. År 1909 inkorporerades Lillsjönäs ägor och villastadsområdet med Stockholms stad.

Arbetar-förstad av kåkstads-typ.

Bef. år 1910: ca 800 inv.

VÄSBY, 1903 (HAMMARBY)

Väsby villastad började exploateras samtidigt med att brukspatr. A. Tamm under åren 1903-04 här grundade *Väsby Verkstäder*, vilken rörelse långt senare övertogs av AB Svenska Metallverken. År 1907 etablerade sig även *AB Optimus* på orten, varefter ytterligare ett antal industri-företag tillkom inom stationssamhället. Väsby får därför länge uppfattas som en självständig industri-förort till Stockholm, som uppkommit kring den redan år 1866 öppnade stationen på norra stambanan.

Bef. år 1910: ca - inv; år 1930: ca 1.350 inv.

FLYSTA, 1904 (SPÅNGA)

Från egendomen Flysta avsöndrade markområden ägostyckades fr.o.m. 1900-talets början. Mindre jordbruks- och trädgårdslotter, uppbländade med bostads-egnahem blev resultatet av ett flertal exploatörers verksamhet i området, som fr.o.m. 1916 utgjorde mun.samhälle.

Egnahems-förstad av trädgårdsstads-typ.

Bef. år 1930: ca 675 inv.

SOLHEM, 1904 (SPÅNGA)

Solhem var den andra egnahems-förstaden för arbetare som exploaterades av *AB Hem på Landet*, och likande i viss mån den tidigare anlagda bostadskolonin Duvbo. Förstaden bildades på de år 1903 inköpta egendomarna Värsta och Kälvesta vid Spånga station. Fr.o.m. år 1909 bildades Solhems mun.samhälle, som därefter fick ett aktivt inflytande ö-

ver villastadens fortsatta utveckling. Från exploateringsbolaget fick samhället överta ett flertal markområden för allmänna anläggningar etc. Även i Solhem tillämpades goda lånevillkor, vilket gjorde att förstaden kom att befolkas av även många med små inkomster. Bebyggelsen fick likartad karaktär som i Duvbo, fast med större inslag av enfamiljsvillor.

År 1920 var ca 330 fastigheter bebyggda, och tomterna såldes fortfarande för ett så lågt pris som 9 öre/kvft och uppåt.

Egnahems-förstad för arbetare m.fl
Bef. år 1910: ca 1 150 inv.

STORÄNGEN, 1904 (NACKA)

Storängens gård började exploateras för villabebyggelse år 1904. Ägare till marken var *Järnvägs AB Stockholm-Saltsjön*. Samma år konstituerades "*Tjänstemännens egnahemsförening vid Järva*" (ursprungligen samma förening som motsv. i Stocksund). Järnvägsaktiebolaget ställde ett större markområde till föreningens disposition, och tomterna skulle friköpas allteftersom föreningen godkände de sökande. Det blev huvudsakligen de förmögna ur medelklassen, ämbetsmän, akademiker, framgångsrika affärsmän etc som flyttade in i den nya förstaden.

Innan tomterna försålades utbyggdes ett välordnat gatunät, som ej avsåndrades utan ingick i markexploatörens stamfastighet. Underhållet ålåg egnahemsföreningen. Vatten- och avloppsledningar drogs fram till tomtgränsen. Tomterna var ej alltför stora, ca 1 200 - 1 500 kvm, men som i alla patricier-förstäder av villastads-typ inköptes ofta flera tomter av samme ägare, som användes för anläggandet av större trädgårdar. Villorna som uppfördes var ofta arkitektritade. År 1910 fanns ett 70-80-tal villor färdigbyggda, antalet föreningsmedlemmar var 109.

Tomtpriset var till en början 10 öre/kvft, vartill kom 5 öre/kvft för vatten o. avlopp. En fjärdedel av köpeskillingen skulle erläggas kontant, resten avbetalas med en fjärdedel/år. Byggnadslån lämnades av Saltsjöbolaget.

Patricier-förstad (ev. egnahems-förstad för medelklassens övre skikt), villastads-typ.

Bef. år 1910: ca 350 inv, år 1930: ca 600 inv.

ÖSTERSKÄR, 1904 (ÖSTERÅKER)

Österskärs villastad anlades på mark tillhörig ärkebiskopsgodset och säteriet Tuna. År 1904 började större (sommar)villor uppföras. Från början planerades endast ett mindre område för bebyggelse med ett trettiotal tomter, som nästan alla genast försålades. När sedan järnvägen år 1906 förlängdes från Åkersberga till Österskår utvidgade bolaget, *AB Åkers-Berga - Trälhavet*, som då ägde godset villastaden betydligt. Fr.o.m. år 1906 omfattade den enligt plan 250 tomter samt allmänna anläggningar etc. om tillsammans ca 300 tnd. År 1908 inköptes såväl huvudgården som villastaden av gen.kons. E V Wallin som därefter fortsatte exploateringen.

Egnahems-förstad för tjänstemän m.fl (först tänkt som patricier-förstad)
Bef. år 1930: ca 250 inv.

LÅNGÄNGEN, CA 1905 (DANDERYD)

Långängens gård, som var belägen mellan Djursholms och Stocksunds villastäder fick i och med exploateringen av dessa under slutet av 1800-talet ett utsatt läge. Egendomen blev på detta sätt tidigt "dömd" till exploatering. Ägaren till Långängen (dir. G. Boman) inköpte tillsammans med Stockholm-Rimbo Järnvägs AB år 1905 den för en järnväg nödvändiga marken av AB Stockby. Långängslinjens framdragande förhindrades dock av djursholmsborna, som hellre ville resa över Ösby. Kommunikationerna fick därför vänta tills ägaren förband sig att själv bekosta anläggningen av en spårvägslinje Stocksund-Långängen (genom en aktieteckning i Rimbobanan).

År 1910 var endast ett trettiotal tomter bebyggda av de ca 250 tomter som egendomen uppdelats i. Senare tillkom på Långängens mark både småstugebebyggelse och ett kolonistugeområde.

Egnahems-förstad för tjänstemän

TULLINGE, 1905 (BOTKYRKA)

År 1900 köptes Tullinge egendom om ca 2.000 tnd av ett konsortium med prot.sekr. J Tegnér i spetsen. För exploateringen av området bildades år 1905 ett särskilt bolag, *Tullinge AB*. Med Djursholm som förebild var avsikten att här skapa en exklusiv patricier-förstad i lantlig miljö. De för bebyggelse avsedda områdena delades upp på två: Tullinge Lant-hem (närmast stationen på båda sidor om järnvägen) samt Tullinge Park-hem (norra delen längs Tullingesjön). I Lant-hemsområdet gjordes tomterna ca 1 tnd stora, i Park-hemsområdet mellan 3 och 10 tnd, sål des mindre "gårdar". Ett flertal allmänna platser, parkmark mm avsattes i planen, och ett flertal bestämmelser ang. byggnadernas storlek, placering, sanitära förhållanden etc. reglerades i köpekontraktet. Senare fastställdes även stadsplan för en mindre del av Park-hemsområdet. För Lant-hemsområdet, där en något enklare bebyggelse uppfördes, uppgjordes endast styckningsplan efter vilken tomtförsäljningen ägde rum.

Som patricier-förstad kan man säga att Tullinge blev ett misslyckat projekt. Bebyggelseutvecklingen i villastaden var till en början mycket långsam. I Park-hemsområdet inflyttade en relativt burgen medelklass-befolkning, bl.a. statstjänstemän och lärare, i Lant-hemsområdet bosatte sig bl.a. ett flertal järnvägsanställda och arbetare på orten.

Tomtpriset hölls på en låg nivå, ca 4-6 öre/kvft för villatomterna i Lant-hemsområdet. I Park-hemsområdet fick man dock betala mellan 1.000 och 2.000 kronor/tund, beroende på läget. En tomt - eller snarare "villagård"- blev därför förhållandevis dyrbar, allrahelst som de enligt bestämmelserna ej fick styckas.

År 1917 inköptes stamfastigheten av grosshandl. W Bäckström och fyra år därefter av ing. R Claesson, varefter den fortsatta tomtförsäljningen skedde efter helt nya principer. År 1935 förvärvades en stor del av den ej exploaterade marken av *AB Hem på Landet*. Alla planer på skapandet av en exklusiv patricier-förstad i området hade nu uppgetts. Istället uppdelades tomtmarken i ett stort antal mindre tomter för bostadsegnahem och en omfattande småhusbebyggelse tillkom under 1930- och 1940-talet, t.ex. Hamra egnahem (Separators bostadsområde).

Egnahems-förstad för arbetare och lägre tjänstemän (urspr. patricier-förstad av trädgårdsstads-typ).

Bef. år 1920: ca 800-inv, år 1930: ca 1.250 inv.

TUREBERG, 1905 (SOLLENTUNA)

Den första bostadsbebyggelsen vid Tureberg tillkom år 1905, då *Skånska Cementgjuteriet* förlade sin filial till området. Stationen på norra stambanan tillkom även den i samband därmed.

År 1910 inköpte ing. L Palme ung 60 tnd mark mitt för stationen på östra sidan om järnvägen, varefter exploateringen av Turebergs villastad påbörjades. Marken tillhörde egendomskomplexet Edsberg (3500 tnd). Hela Edsbergs gods innehades alltsedan 1700-talet av frih. ätten Rudbäck, som bildat familjebolaget *Edsbergs Fastighets AB*. Bolaget sålde med början år 1910 tomter från villastaden för 10-12 öre/kvft. I köpekontrakten stadgades bl.a förbud mot fabriksanläggningar och hyreskassernbebyggelse. Tomternas storlek höll sig mellan 17 - 35.000 kvft.

Först efter det att *AB Upplandshem* år 1918 förvärvat Edsbergsegendomen för ett pris av drygt två milj. kronor blev exploateringen mer omfattande. På knappt fyra år såldes ung. 600 tomter. Efterfrågan på tomter var stor och priserna hölls låga, vilket förklarar den snabba utvecklingen. Statens egnahemslån och andra krediter utnyttjades, vilket gjorde marken än mer överkomlig även för dem med begränsade tillgångar. År 1923 påbörjades exploatering i större skala av Edsvikens villastad av samma bolag. Området var i huvudsak tänkt som en tjänstemannaförstad, och för stadsplanens utformning hade bl.a anlitats ark. A Stille (sen. länsark.).

Egnahems-förstad av villastads-typ för blandad medelklass.
Bef. år 1930: ca 5.200 inv.

ÄLTA, 1905 (NACKA)

Egendomen Älta exploaterades av *AB Frans Witte & C:o* med början omkring 1905. Tomterna avsåndrades en efter en allteftersom de försålles. Bebyggelsen, som vanligen bestod av enklare mindre trähus för helårsboende, men snart följdes av både sommarstugor och kolonistugor, uppfördes utan någon som helst planläggning av marken. Vägarna avstyckades efterhand och gjordes endast några meter breda. Underhållet stod varje tomtägare för själv.

Egnahems-förstad för arbetare och lägre tjänstemän. Sommarboplats.
Bef. år 1930: ca 750 inv.

HERSERUD, 1906 (LIDINGÖ)

Samtidigt med Lidingö Villastad började utstyckningen och tomtförsäljningen från Herseruds gård av *Hersby AB*. Året därpå övertogs egendomen av *AB Herserud*, som senare (år 1910) även inköpte Torsvik m.fl. intilliggande markområden. Herserud uppdelades i drygt ett 100-tal tomter, som framför allt inköptes och bebyggdes av ämbets- och tjänstemän med arbetsplats i staden. Villastaden anlade vägar, vatten- och avloppsledningar.

Tomtpriset i denna villastad varierade mellan 35 - 50 öre/kvft. Kontantsatsen sattes till minst 1/3. Även byggnadslån lämnades till ung. 60 procent av värdet. Bolaget gick i konkurs i samband med sparbankskraschen år 1929, varvid Lidingö stad övertog resterande tomtmark.

Egnahems-förstad för huvudsakl. tjänstemän.

ISLINGE, 1906 (LIDINGÖ)

År 1889 inköptes Islinge egendom av bergsing. C G Dahlerus. Ett kol-förädlingsverk anlades tidigt. Villastaden tillkom här under perioden 1906-1910, mycket som resultat av att spårvägen som här dragits fram till Lidingö villastad utgjorde en påtaglig exploateringsfaktor. Området söder om järnvägen började bebyggas ung. år 1907(ägst.plan). Snarast karaktären av patricier-förstad

HÖRNINGSNÄS, 1906 (HUDDINGE)

Hörningsnäs villastad bildade år 1915 ett mun.samhälle med samma namn. Först långt senare fick förstadsbildningen någon större omfattning i detta område. Se även Huddinge.

Egnahems-förstad för hantverkare, lägre tjänstemän m.fl
Bef. år 1910: ca 200 inv. år 1930: ca 300 inv.

LIDINGÖ VILLASTAD, 1906 (LIDINGÖN)

Lidingö Villastad (och den ung. samtida Lidingö-Brevik) får betecknas som sena efterföljare till de borgerliga villastäderna Djursholm, Stocksund och Saltsjöbaden från 1890-talet. Initiativtagarna till *AB Lidingö Villastad*, som konstituerades år 1906, var ing. Hj Arwin, ark W Klemming m.fl. Det första egendomsköpet gällde Vattängen och därefter följde Hersby, Bo, Rudboda m.fl. större markområden. Förutsättningen för en exklusivare villastad var givetvis att goda kollektiva transportförbindelser kunde ordnas med den centrala staden. Samtidigt med villastadsbolaget bildades därför även *Lidingö Trafik AB* med uppgift att bygga spårväg till området.

Redan 1910 fanns ca 300 färdigbyggda större villor i området och ett flertal under uppförande. Stadsplan i överensstämmelse med ett av N. Gellerstedt upprättat förslag fastställdes år 1912. Samtidigt fastställdes särskilda byggnadsbestämmelser ang. tomternas användande (i enlighet med 1907 års stadsplanelag). I motsats till de tidigare patricier-förstäderna och deras exploatörer utvecklades Lidingö Villastad under en period av stor bostadsbrist i Stockholm. Bolagets tomtförsäljning inriktades därför redan från början på ett flertalskilda grupper av tomtköpare med olika betalningsförmåga. Fortfarande hölls dock de olika förstads-samhällena åtskilda inom olika delar av bolagets domäner.

Lidingö blev köping år 1910. År 1920 bildades ett nytt bolag, *AB Lidingöstaden*, som övertog aktiemajoriteten i det gamla samt inköpte flera andra bolag som bedrivit exploateringsverksamhet i olika delar av Lidingön. Bolaget blev därmed ägare till inemot hälften av öns mark. Fr.o.m. år 1926 utgjorde hela Lidingön stad, och från 1930-talet och framåt blev det kommunala inflytandet över den fortsatta bebyggelseutvecklingen i villastaden betydande.

Den ursprungliga villastaden får betecknas som en patricier-förstad.

LÅNGSJÖ, 1906 (BRÄNNKYRKA)

Långsjö, som ursprungligen var ett torp under Långbro gård inköptes år 1906 av godsäg. och exploatören J E Lignell. Tomtförsäljningen började samma år, och övertogs år 1908 av *AB Billiga Tomter*.

Egnahems-förstad för arbetare

Bef. år 1910: ca 250 inv, år 1930: ca 650 inv.

NORRVIKEN, 1906 (SOLLENTUNA)

Exploateringen av Norrviken inleddes år 1906, då *AB Norrvikens villastad* konstituerades med uppgift att inköpa Kista och viby egendomar och stycka dessa i tomter för egna hem. Den egentliga villastaden förlades till ett område kring järnvägen. Bolaget träffade särskilt avtal med SJ om anordnandet av en egen station för samhället. Stadsplan uppgjordes som omfattade ca 165 tnd. År 1910 hade försålts ca tomter. Tomtpriset sattes till 20-40 öre/kvft. Minsta tomtstorlek var 15.000 kvft.

Fr.o.m. 1930 bildades Norrvikens mun.samhälle.

Egnahems-förstad för hantverkare och tjänstemän m.fl

SALTSJÖ-DUFNÄS, 1906 (NACKA)

Dufnäs lantegendom som under flera århundraden tillhört Danviks hospital överigick år 1862 i fam Kusels ägo. År 1907 såldes huvuddelen av egendomen för en miljon kronor till *AB Saltsjö-Dufnäs villatomter*.

För samhället uppgjordes särskild styckningsplan av ark P O Hallman, i enlighet med vilken tomtförsäljningen ägde rum. Bolaget anlade vägar och vattenledning. Vid försäljning av tomterna tillämpades servitutsinteckning för det årliga underhållet av vägarna (samt för belysningen). Vid Ekängen (norr om villastaden) försåltes billigare tomter utan att vägar o.dyl ordnats av exploatören, i villastaden växla- de priset mellan 15 och 50 öre/kvm.

Patricier-förstad av villastads-typ.

VIBY, 1906 (SOLLENTUNA)

På Viby egendom exploaterade *AB Norrvikens villastad* ett större område väster om järnvägen huvudsakligen som en trädgårdsstad. I centralt belägna delar såldes villatomter för 4-10 öre/kvft, smågårdar om ca 3 tnd betingade ett pris om 3.350 kronor samt större arealer försåldes i önskat läge för ca 560 kr/tnd. Den bebyggelse som uppfördes var ofta av mycket enkelt slag. Fr.o.m. slutet av 1920-talet börja e sommarstugor om 1 r.o.k. byggas på många av de tidigare odlingslotterna. Då hade ung. 175 större och mindre tomter försålts och tomtpriset hunnit öka till det dubbla. Trettiotalskrisen medförde återigen stor efterfrågan på odlingslotter, varför tomtförsäljningen nu återigen sköt fart.

Egnahems-förstad av trädgårdsstads-typ för jordbruksarbetare o. hantverkare m.fl.

ÅKERSBERGA, 1906 (ÖSTERÅKER)

Samtidigt med att Roslagsbanan förlängdes ut till Österskär exploaterades området norr därom vid Åkersberga station för en mer omfattande bebyggelse. Ett flertal mindre industri-företag etablerade sig på orten, bl.a. snickerifabrik, bryggeri mm. Viss industri, tegelbruk mm fanns redan på platsen. Området var avsett främst för bostäder åt arbetare och hantverkare. Markpriset var till en början endast 3 öre/kvft. Åkersberga får betecknas som ett länge självständigt industri-samhälle.

BOLLSTANÄS, 1907 (SOLLENTUNA)

Egendomen Bollstanäs inköptes år 1907 av *Rotebro-Bollstanäs Småbruks-AB*, som exploaterade den samma år. Området styckades huvudsakligen för småbruk och trädgårdsanläggningarna blev snart talrika. Lotterna gjordes i allmänhet ca 2 tnd stora.

Samhället hade ett läge ca 2 1/2 km från Rotebro station, varför trafikförbindelserna till en början var besvärliga. Först upprätthölls en tid privat automobiltrafik, senare trafikerades sträckan Bollstanäs-Rotebro av SJ:s busslinjer.

Egnahems-förstad för arbetare m.fl av trädgårdsstads-typ.
Bef. år 1930: ca 430 inv.

LIDINGÖ - BREVIK, 1907 (LIDINGÖN)

År 1906 inköptes Breviks herrgård av kapt. A. Abenius för 2 1/2 milj. kronor. Samma år bildades *Fastighets AB Lidingö-Brevik*. Tanken var att grunda ett mönstersamhälle av samma typ som Lidingö Villastad. Området uppdelades i ca 350 tomter, som var upp till 40.000 kvft stora. Tomtpriset varierade mellan ung. 25-40 öre/kvft. På grund av ekonomiska svårigheter ombildades bolaget senare till *AB Breviks villastad*. Till *Ö Lidingöns Fastighets AB*, som bl.a bildats för exploateringen av Käppala, Katrinelund m.fl. egendomar, överläts större markområden.

Breviks egnahemsförening u.p.a. bildades år 1914 och uppförde mindre villor åt sina medlemmar under ett antal år. Även om Brevik ej blev det "mönster-samhälle" som grundarna tänkts sig får villastaden ändå betecknas som en exklusiv förstad för en högavlönad tjänstemannaklass. Fr.o.m. 1929 övergick stora markområden på östra Lidingön till staden i samband med sparbankskraschen samma år. Då uppgjordes också stadsplan för området, vilken ersatte den tidigare styckningsplanen.

Patricier-förstad av villastads-typ.

NÄSBY, 1907 (TÄBY)

År 1902 inköptes hela Näsby gods, en av de verkligt omfattande privtdomänerna i Stockholms omgivningar (12 3/4 mtl), av ing. C R Lamm. För försäljning av villatomter bildade han år 1907 *Näsby Fastighets AB*. Näsby villastad exploaterades därefter på området öster om järnvägen. I väster kom den därför att direkt gränsa till den samtidigt av annan exploatör anlagda Enebybergs villastad. Betydligt senare (på 1920- och

30-talet exploaterades även andra delar av Näsbykomplexet för bebyggelse, t.ex Näsby Park, Ella, Ensta m.fl

Egnahems-förstad för medelklassen.

Bef. år 1920: ca 550 inv, år 1930: ca 800 inv.

ROTEBRO (ÄV, GILLBO), 1907 (SOLLENTUNA)

Till Rotebro förlades år 1893 Stockholms Norra Jästfabrik. Detta medförde en tidig bosättning i området av fabriken arbetare. Norr därom, intill Rotebro station började *AB Rotebro Egna Hem* år 1907 försälja tomter från Gillberga egendom. År 1910 var redan ett 70-tal villor uppförda och lika många fler tomter försålda. Tomtstorleken höll sig vanligen kring 20-30.000 ft. Priset på tomtmarken var mycket lågt jämfört med andra villastäder, ca 2 - 7 öre/kvft.

Egnahems-förstad för arbetare av trädgårds- och villastads-typ.

SKÄRSÄTRA, 1907 (LIDINGÖN)

Skärsätra egendom inköptes år 1907 av ett konsortium med bl.a grossh. E Månsson i spetsen, som grundade ett bolag för att exploatera den för villabebyggelse. År 1911 ombildades detta till *Nya AB Skärsätra*. Ett flertal andra markexploatörer bidrog till den nya villastaden. Vägar, vatten och avlopp anordnades i samband med att tomterna avsköndrades (ofta kvartersvis).

Samtidigt med villaexploateringen uppförde *AB Gasaccumulator* ett större bostadskomplex på sin del av egendomen. För att bereda bostäder åt sina arbetare invid de nyanlagda verkstäderna byggdes en borgliknande kasernstad med flera hundra smålägenheter om 1 resp 2 r.o.k. Anläggningen projekterades av ark. E Hahr. Husen var i sten och tre vån. höga.

Egnahems-förstad för tjänstemän m.fl, samt arbetar-förstad av kasernstads-typ

TUNGELSTA, 1907 (VÄSTERHANINGE)

Egendomarna Skogs-Ekeby, Lundby och Älsta inköptes år 1907 av *AB Hem på Landet*, som styckade dem till småbruk och trädgårdslotter. Ett hundratal småbruk och trädgårdsbruk samt ett femtiotal mindre bostadsegnahem blev försålda och bebyggda redan under de första tio åren av bolagets verksamhet. Åren 1918-19 inköptes ytterligare två egendomar i närheten av Tungelsta station på Nynäsbanan, Ribby och Hammar, vilka även de uppdelades i större och mindre jordbruks- resp. bostads-egnahem. Tungelsta trädgårdsstad blev snart en av Stockholms större leverantörer av trädgårdsprodukter, huvudsakligen inriktade man sig på blomsterodling.

Egnahems-förstad av trädgårdsstads-typ för jordbruksarbetare.
Bef. år 1910: ca - inv, år 1930: ca 530 inv.

VÄNDELSÖ, 1907 (ÖSTERHANINGE)

År 1907 såldes Vändelsö säteri av AB Södertörns villastad till *Mellersta Sveriges Egnahems AB*, som samma år började tomtförsäljning från egendomen. År 1910 var redan ett hundratal hus uppförda eller under byggnad och ca 400 tomter försålda. Tomterna var verkligen billiga, ca 1 öre/kvft för skogstomter och upp till 5 öre/kvft för sjötomter in-till Drevviken. Goda lånevillkor anordnades av egnahemsbolaget. Amorteringstiden maximerades dock till 15 år. Redan år 1913 gick emellertid bolaget i konkurs, varefter resterande delar av markinnehavet inköptes av grosshandl. E Nyberg på exekutiv auktion. Tomtförsäljningen fortsattes av denne, och ett betydande antal tomter för såväl småbruk och trädgårdsodlingar som för mindre bostadsegnahem och sommarstugor tillkom därefter under 1920- och 1930-talet.

Egnahems-förstad av villa- och trädgårdsstads-typ, främst för arbetare, lägre tjänstemän. Sommarboplats.

Bef. år 1920: ca 350 inv; år 1930: ca 1.100 inv.

ENEBYBERG, 1908 (DANDERYD)

Efter inköp av egendomen år 1907 bildades med dir. Ekihlberg som initiativtagare *AB Enebybergs Villastad*. Av den stora egendomen, som omfattade ca 800 tnd jord, exloaterades en mindre del till en början mellan Danderyds och Näsby stationer på Roslagsbanan. Tomter av olika storlek försåldes från ca 10 öre/kvft för de mindre och medelstora villatomterna utan några som helst förarbeten, upp till ca 20 öre/kvft där t.ex kloakledningar lagts ner. Rörledningar utlades i princip av villastadsbolaget, när ett kvarter började bli fullbebyggt. Även större tomter för trädgårdsanläggningar o. likn. försåldes från den tidigare åker-marken. Med köpekontraktet ingick bestämmelser om fullgjord byggnadsskyldighet inom ett visst antal år. För uppförandet av egnahemmen anlades av bolaget såg och hyvel på platsen. Vid försäljningen tillämpades en minsta kontantinsats om 1/10 av köpeskillingen med resterande del på amortering under 10 år.

Enebyberg får betecknas som en typisk egnahems-förstad för en något blandad medelklass. Villastads- och trädgårdsstadstyp.

LÅNGBRO, 1908 (BRÄNNKYRKA)

Långbro säteri ägdes på 1880-talet av godsäg. A Söderlund ("Långbro kungen"). I samband med den stora bostadsbristen 1907-08 försålde han ett större antal tomter från sin egendom, varvid Långbro, eller som det också kallades, Linboda villasamhälle uppkom. Långbro sjukhus, till vilket han sålt mark till Stockholms stad år 1902 blev färdigt år 1909, och var beläget strax söder om villasamhället.

Egnahems-förstad för arbetare.

ENSKEDE STADSANLÄGGNING, 1908 (BRÄNNKYRKA)

Stockholms stads första trädgårdsstad på lantegendomarna. 100 tomträtter uppläts år 1908 till *AB Stockholms trädgårdsstäder* (J H Palme m.fl). 67 enfamiljshus, fristående och som radhus uppfördes under de närmaste

åren, samt även ett par flerfamiljshus. 46 tomter uppläts till *AB Hem på Landet*. Därefter bebyggdes tomterna huvudsakligen genom enskilda personers försorg. För de bebyggda områdena fastställdes tidigt stadsplan. Staden utförde gatu- och ledningsarbeten mm.

Tomterna var i genomsnitt 400 kvm, dvs. mycket små i förhållande till andra egnahems-förstäder vid denna tidpunkt. Vid tomträttsupplåtelsen beräknades en ränta motsv. 5 procent av "självkostnaderna" för stadsområdets iordningställande. Tomträttsavgälden varierade från tomt till tomt beroende på dess storlek, sättet på vilken den bebyggdes etc. En särskild bank, *Aktiebolaget Stockholms tomträttskassa*, bildades för att mot säkerhet av inteckning i tomträtter utlåna medel för uppförande av bostäder på stadens mark. Byggnaderna belånades upp till 80 % av värdet. Lånen skulle återbetalas inom 3/4 av upplåtelseiden för tomträtten, som var 60 år. Den i området vanliga "Enskedestugan" om 3 r.o.k. uppfördes omkring år 1910 för en kostnad av mellan 5 och 6.000 kronor. Den kunde vid samma tidpunkt förvärvas för en årlig avgäld av ca 525 kronor, vilket var detsamma som hyran för en 2-rumslägenhet i en hyreskasern i staden.

Egnahems-förstad för arbetare och hantverkare, med insprängd hyreshus-bebyggelse.

Bef. år 1913: ca 3.500 inv.

ÄLVSJÖ, 1909 (BRÄNNKYRKA)

Ett första område i närheten av Älvsjö station exploaterades av ägaren till Långbro gård, godsäg. A Söderlund redan vid slutet av 1890-talet. Bebyggelsens omfattning blev dock obetydlig. År 1908 inköptes från fideikom. Älvsjö ett område av *AB Hem på Landet*, som här grundade ytterligare en egnahems-förstad för arbetare och lägre inkomsttagare. Ca 200 bostads-egnahem uppfördes i bolagets regi, huvudsakligen under åren närmast efter markförvärvet, som endast omfattade ca 20 ha.

År 1930 inköpte Stockholms stad den återstående huvuddelen av det lagerbielkeska fideikommisset, varefter exploateringen handhäfts av staden.

Egnahems-förstad för arbetare

Bef. år 1910: ca 700 inv.

KALHÄLL, 1909 (JÄRFÄLLA)

År 1909 anlade *Bolinders Mek. Verkstads AB* gjuteri och verkstäder vid Kalhäll, från vilken tidpunkt också den första bostadsbebyggelsen daterar sig. Kalhäll får ändå från början betecknas som ett mer eller mindre självständigt industrisamhälle. Med tiden bosatte sig dock här många med arbetsplats såväl i staden som i de nordvästra förstäderna.

Egnahems-förstad huvudsakligen för arbetare o. lägre tjänstemän.

Bef. år 1920: 350 inv, år 1930: 440 inv.

RÅSUNDA, 1909 (SOLNA)

Stockholms Nya Spårvägs AB inköpte år 1907 egendomarna Ellenhill och Charlottenburg. För exploatering av marken bildades ett särskilt bolag, *Råsunda Förstads AB*. Stadsplan för bebyggelsen upprättades och tomtförsäljningen påbörjades år 1909.

Till en början uppfördes huvudsakl. större sammanbyggda hyreshus om 4-5 vån, dels av bolaget ls av mindre privata byggnadsbolag. Enbart året 1909 uppfördes 66 bostadshus, innehållande 3.682 eldstäder, varav 50 st var större stenhus. Tio av dessa var avsedda för spårvägsbolagets personal.

Vatten- och avloppsledningar liksom gator och vägar anlades av bolaget. Stadsplan fastställdes för centrala delarna av Råsunda år 1912.

Råsunda var en av de första förstäderna utanför Stockholm, där den tidigare starka åtskillnaden mellan olika sociala klasser ej upprätthölls. Denna "integration" var dock ej på något sätt "planerad" utan blev snarast ett resultat av att bolaget på kort tid producerade ett så stort antal lägenheter som möjligt, av olika storlek inom ett mindre område.

Hyreshus-förstad för tjänstemän och arbetare
Bef. år 1920: 4.385 inv., år 1930: 4.567 inv.

MIDSOMMARKRANSEN, 1910 (BRÄNNKYRKA)

År 1907 inköptes egendomarna Stora o. Lilla Nyborg av ett konsortium som bildade *Nyborgs AB*. Anläggningsarbetena påbörjades år 1908. Den nya förstaden var från början tänkt som en villastad. Bostadsbristen gjorde, att man ändrade planerna, och på ett par år uppfördes bostäder inrymmande 16.000 eldstäder, huvudsakligen i 3 vån. sammanbyggda stenhus. Dessutom byggdes mindre villor samt fristående mindre flerfamiljshus. Exploateringen möjliggjordes genom utdragande av spårvägslinje.

Hyreshus-förstad av stenstads-typ för arbetare.
Bef. år 1913: ca 2.000 inv.

ASPUDDEN, 1910 (BRÄNNKYRKA)

Redan år 1894 tillkom den första förstaden Aspudden, då *Byggnadsaktiebolaget Manhem* började exploatera egendomen med samma namn. Avsaknaden av kommunikationer omöjliggjorde dock projektet och endast 4 bostadshus uppfördes för ett 30-tal personer.

När bolaget ingått som delägare i *AB Södra Förstadsbanan*, och spårvägslinje drogs ut från staden, kunde exploateringen återupptas. Från början uppgjordes stadsplan (av löjtn. H G Torulf) och den första bebyggelsen bestod av 3-4 vån stenhus längs den 24 meter breda huvudgatan. Husen, som huvudsakligen innehöll smålägenheter, förseddes med vatten- o. avloppsledningar. Senare bebyggdes vissa kvarter innanför dessa med 2-vån. sammanhängande hyreshus samt villor.

Hyreshus-förstad av stenstads-typ för arbetare.
Bef. år 1913: ca 1.900 inv.

PERIODEN 1910 - 1930:

Nedan följer en förteckning öfver nya förortssamhällen tillkomna under 20-årsperioden 1910 - 1930 utan några mer preciserade data om deras tillkomst etc. Även den angivna tidpunkten får betraktas med en viss

reservation. Fr.o.m. 1910-talet börjar många äldre sommarboplatser att exploateras för permanent villa-bebyggelse, ofta av ett flertal mindre markexploatörer, vilket kan göra en datering missvisande. Här har endast angetts en tidpunkt, då permanentbebyggelsen fått en mer påtaglig omfattning. Fr.o.m. 1920 blir även de nya busslinjerna en

Förortssamhällen på Stockholms stads lantegendomar:

ULVSUNDA (KUNGSHOLMS VILLASTAD), 1913 (BROMMA)
 ALVIKEN, 1913 (BROMMA)
 ÄPPELVIKEN, 1913 (BROMMA)
 ENSKEDEDALEN, 1920 (BRÄNNKYRKA)
 SMEDSLÄTTEN, 1922 (BROMMA)
 ÅLSTEN, 1923 (BROMMA)
 ENSKEDE GÅRD, 1923 (BRÄNNKYRKA)
 SKARPNÄCK, 1923 (BRÄNNKYRKA)
 OLOFSLUND, 1927 (BROMMA)
 PUNGPINAN, 1927 (BRÄNNKYRKA)
 ÅKESHOV, 1929 (BROMMA)
 NOCKEBY, 1930 (BROMMA)
 ENSKEDEFÄLTET, 1930 (BRÄNNKYRKA)

Förortssamhällen i övriga randområdet:

HANVIKEN, 1911 (ÄV. TROLLBÄCKEN, TYRESÖ)
 INGARÖ STRAND, 1911 (INGARÖ)
 STUVSTA, 1911 (HUDDINGE)
 MÖRBY, 1911 (DANDERYD)
 KÄPPALA, CA 1911 (LIDINGÖ)
 SNÄTTRINGE, 1917 (HUDDINGE)
 VIGGBYHOLM, 1917 (TÄBY)
 VÄSTBERGA, 1917 (ÄV. LISEBERG, BRÄNNKYRKA)
 BROMMA TRÄDGÅRDAR, 1918 (BROMMA)
 HERSBY, 1918 (SOLLENTUNA)
 JAKOBSBERG, 1918 (JÄRFÄLLA)
 GRIBBYLUND, 1919 (TÄBY)
 BJÖRKNÄS, CA 1920 (BOO)

KLINGSTA, CA 1920 (DANDERYD)
ÅGESTA, CA 1920 (HUDDINGE)
KUMMELNÄS, CA 1920 (BOO)
RUNBY, 1920 (ED)
LÄNNERSTA, CA 1920 (BOO)
UTTRAN, CA 1920 (SALEM)
ERSTA, 1921 (ÄV. STUREBY, BRÄNNKYRKA)
SKÄLBY, 1921 (JÄRFÄLLA)
EDSVIKEN, 1923 (SOLLENTUNA)
HANDEN, 1923, (ÖSTERHANINGE)
NYSÄTRA, 1923 (NACKA)
ERIKSBERG, 1925 (SOLLENTUNA)
HÄSTHAGEN, 1925 (NACKA)
NORA, 1926 (DANDERYD)
VÄRBY, CA 1928 (HUDDINGE)
ELLA -SKARPÄNG, CA 1929 (TÄBY)

DEL III
DETALJSTUDIER

KAPITEL IX

LOKALA STUDIER AV BEBYGGELSEOMVANDLING 1910 - 1970

FÖRÄNDRINGAR I FASTIGHETSINDELNING,
DOMÄNSTRUKTUR OCH BEBYGGELSEORGANI-
SATION

Den tidiga förortsutvecklingen och omvandlingen av mark i ytterområdet kring Stockholm har hittills analyserats i huvudsak på en översiktlig - eller "regional" nivå.

I denna sista del skall den historiska analysen av förändringar i ytterområdets rumsliga organisation förläggas på en mer avgränsad "lokal" nivå. Också på den lokala nivån blir det av intresse att belysa samspelet mellan rumslig och social organisation, mellan förändringar i den yttre miljön och motsvarande förändringar av "inre" art i samhällets strukturella uppbyggnad. Också för den empiriska analysens utformning och inriktning, för valet av undersökningsmetod och analysmodell som anknyter till de speciella förutsättningar som finns för en historisk studie av förändringar på denna nivå.

Skäl finns också att närmare belysa vilka förändringar i ytterområdets fysiska struktur som låter sig studeras på den mest detaljerade, lokala analys-nivån, inte minst med tanke på den långa tidsperiod som här avses. "Tiden" kommer att sätta upp naturliga restriktioner för vad som är möjligt resp omöjligt, ur såväl teoretisk som praktisk synvinkel. En annan väsentlig restriktion för detaljerade studier av detta slag är tillgängligheten av data och källmaterialets beskaffenhet. Den följande studien kan också sägas vara ett exempel på hur ett offentligt register- och kartmaterial kommer att begränsa möjligheterna till en detaljerad kartläggning av ett historiskt förändringsförlopp.

ANALYS-MODELLER FÖR STUDIET AV MARKOMVANDLING PÅ LOKAL NIVÅ

Den yttre miljöns förändringar kan även på en "lokal" analys-nivå historiskt studeras utifrån t ex juridiska, politiska och ekonomiska aspekter. Men det är samtidigt uppenbart, att en detaljerad historisk analys av markomvandling och bebyggelseutveckling inom ett avgränsat område ej som tidigare kan genomföras i första hand med beaktande av de s k "samhälleliga" faktorerna, utan att dessa överförs att gälla för just den lokala nivån. I högre grad än på mer övergripande nivåer blir det här avgörande för den empiriska analysens utformning, vilka av dessa aspekter som skall betraktas som de mest väsentliga att framhäva framför andra. Att ej samtliga aspekter i lika hög grad äger giltighet för studiet av yttre förändringar på denna nivå faller sig självt. På den lokala nivån är det betydligt mer komplicerat att uppställa generella hypoteser om beroendeförhållanden och orsakssammanhang bakom den yttre miljöns förändringar, än vad som är fallet när det gäller det regionala tillväxtmönstret och ytterområdets omvandling i stort. Ett försök skall här ändå göras, att teoretiskt motivera valet av ett angreppssätt framför ett annat.

Problemet är här liksom tidigare, att finna relevanta metoder för att kunna genomföra en (historiskt giltig) analys av förändringar i rummet, fastän intresset i första hand är inriktat på att återge och förklara rumsligt/sociala förändringsförlopp på den mest detaljerade, lokala nivån. Syftet med en sådan undersökning är, liksom tidigare, att kartlägga de yttre (rumsliga) och inre (sociala) förändringarnas samband med varandra i en historiskt giltig "tid-rumsanalys". Men givetvis måste uppläggningsen av detaljstudier på den lokala nivån skilja sig avsevärt från den som kännetecknat den tidigare analysen på mer övergripande nivåer. Visserligen kan man (teoretiskt) dra en mängd slutsatser om hur lokala förändringar i markens användning och bebyggelsens funktion måste sammanhanga med förändrade produktionsförhållanden och livsmönster i stort över en längre tidsperiod. En sådan analys skulle dock med fördel kunna genomföras just på en sådan övergripande nivå, och är av mindre intresse i detta sammanhang.

I fig.20 har utifrån olikartade utgångspunkter skisserats hur en undersökning av omvandlingsförloppet på den lokala nivån alternativt

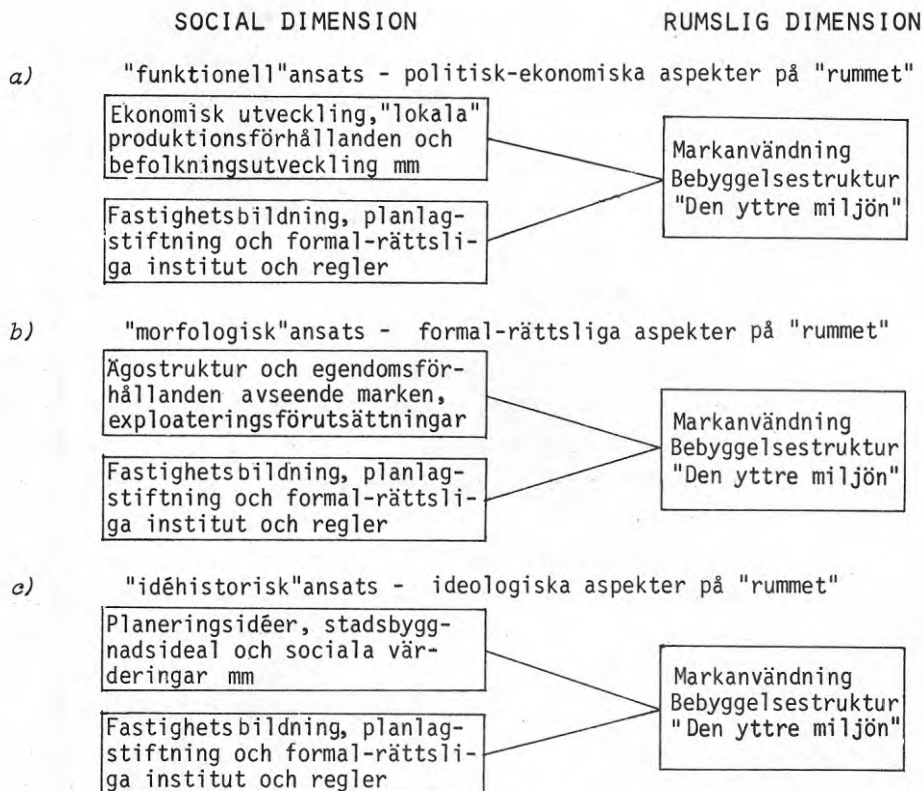

Fig. 20 Tre alternativa "historiska" angreppssätt vid studiet av den yttre miljöns förändring på lokal nivå: a) "funktionellt, b) "morfologiskt" och c) "idéhistoriskt" inriktad analys. Till de sociala förändringsfaktorerna har i samtliga tre ansatser räknats det "administrativa ramverket", dvs. lagstiftning som reglerat fastighetsbildning, planering, byggande etc.

kan utformas.

Ett första angreppssätt innebär, att förändringar i bebyggelsestruktur, bebyggelseorganisation och markanvändning över tid relateras till motsvarande förändringar av ekonomisk art, t ex beträffande den ekonomiska utvecklingen, de lokala produktionsförutsättningarna, efterfrågan på bostäder, tomtmark etc. Här är det i första hand markytans och bebyggelsens funktionella omvandling, som blir belyst i ett historiskt perspektiv, varför också angreppssättet kan betecknas som ett "funktionellt" sådant.

Ett andra angreppssätt består i, att yttre förändringar i markanvändning och bebyggelseorganisation över tid relateras till förändringar i den domänstruktur och den beslutsrätt, som under olika tidsperioder karakteriserat markytan i dess egenskap av beslutsområde. Denna andra ansats tar således marken och de lokala beslutsområdena i sig som utgångspunkt för studiet av den yttre miljöns omvandling, varför den också kan betecknas som "morfologisk".

I det tredje alternativet fästs avseende främst vid de ideal och planeringsidéer, som under olika tidsavsnitt varit de dominerande i att gestalta den yttre miljön. Härtill räknas även den allmänna inställningen till och handläggningen av olika bebyggelsefrågor, från offentliga myndigheters m.fl sida. Detta angreppssätt vid studiet av den yttre miljöns förändrade gestalt kan bäst karakteriseras som "idéhistoriskt".

Sammanfattningsvis är ovanstående tre alternativa angreppssätt uppbyggda efter en och samma princip: de skall möjliggöra en tidsmässig koppling av bebyggelseutvecklingen till väsentliga sociala förändringsförlopp. I samtliga fall har det rättsligt reglerande systemet av lagar, förordningar, administrativ praxis etc ansetts nödvändigt att ta hänsyn till. Detta avspeglar sig bl a i, att sådana förändringsfaktorer som fastighets- och planlagstiftning, normer och administrativ handläggning av bebyggelsefrågor beaktas. Här bör också understrykas att de tre metodologiskt sett skiljaktiga angreppssätt som ovan skisserats som möjliga alternativ till en empirisk kartläggning av mark- och bebyggelsomvandlingens lokala förlopp, inte får ses också som alternativa förklaringsmodeller. Snarare måste de betraktas som tre olika sätt att beskriva en och samma process, men som var och en lägger tonvikten på speciella delaspekter av denna. I sina praktiska konsekvenser kommer därför också de skilda angreppssätten att innebära, att helt olika typer av data måste insamlas och helt olika typer av datakällor utnyttjas.

Den ideala uppläggningsen av en empirisk detaljstudie, som syftar till att kartlägga faktiska förändringar i bebyggelsens rumsliga organisation och dessas tidsmässiga samband med inre förändringar av olika slag, beträffande t ex ägostruktur, fastighetsstruktur, planlagstiftning etc, vore givetvis att samtliga tre ovannämnda ansatser tillsammans kunde komma till utförande och resultera i ett rikhaltigt empiriskt primärmaterial. Detta grundmaterial skulle sedan kunna utnyttjas

för en ingående tid-rumsanalys av sambandet mellan yttre och inre förändringsfaktorer på den lokala nivån, varvid i en sådan omfattande empirisk analys de tre beskrivningsmodellerna alltmer skulle få karaktären av en sammansatt förklaringsmodell. Utifrån ett sådant tillvägagångssätt skulle också mer generella utsagor om orsakssammanhangen bakom de yttre förändringarna i bebyggelsens organisation vara möjligt att empiriskt pröva. Jämfört med den enkla tid-rums-analysen, som endast tillåter slutsatser om samvariationer och överensstämmelser mellan yttre och ett fåtal inre förändringsfaktorer, skulle detta givetvis utifrån ambitionen att "förklara" utvecklingen vara att föredra.

En sådan sammansatt och ambitiös empirisk detaljstudie kan nu emellertid ej omsättas i praktiken och motsvarande förklaringsmodell kan därför ej heller bli empiriskt prövad, i första hand beroende på rent arbetstekniska skäl. De många detaljinformationer och datauppgifter av betydelse som skulle erfordras för en sådan analys är många gånger omöjliga att erhålla, och i de fall de skulle kunna tas fram är det oftast mycket svårtillgängliga källor som måste anlitas, tidskrävande insamlingsmetoder som måste användas etc. Därför har också detaljstudierna av omvandlingens lokala förlopp måst inskränka sig till att ge en detaljerad beskrivning av ett faktiskt förändringsförlopp över tid, där några få - men ändå mycket väsentliga - faktorer tagits ut för mer ingående studium.¹

I denna undersökning har i första hand det morfologiska angreppssättet valts. De förhållanden som därvid bedömts vara mest intressanta att ge en tids-geografisk dimension har - förutom bebyggelsestrukturen och dess förändringar - varit, å ena sidan fastighetsstrukturen och de förändringar denna genomgått, å andra sidan domänstrukturen och de förändringar denna genomgått. Fastighetsstrukturens förändringar är kopplade till det tekniska förfarandet i samband med fastighetsbildning. Domänstrukturens förändringar är kopplade till olika transaktioner i samband med marköverlåtelser mellan skilda ägarkategorier.

BESLUTSOMRÅDET SOM EN LOKAL ANALYS-ENHET

På den lokala nivån blir det främst markens uppdelning, exploatering och bebyggande som utifrån ett morfologiskt betraktelsesätt får ges-

talta det lokala omvandlingsförloppet. Men häri innefattas även flera i viss mån "motsatta" eller sekundära förändringsförlopp: omvandlingen av den redan byggda miljön, med sammanläggning av fastigheter, rivning av bebyggelse, återuppförande av ny etc.

Den struktur som under olika tidsavsnitt karakteriserat markytan i dess egenskap av uppbärare av ett både fysiskt och socialt innehåll, kan även på den lokala nivån studeras med beslutsområdet som den grundläggande rumsligt/sociala analys-enheten. Till den geografiskt avgränsade markytan har under skilda tidsperioder kopplats en specifik beslutsstruktur - ett antal bestämda sociala karakteristika - såväl i förhållande till övergripande ekonomiska, politiska och administrativa beslutsområden som i förhållande till markytan som representerande ett lokalt beslutsområde i sig. Det är i den förändrade konstellationen av beslutsområden på den lokala nivån, och i dess förändrade relation till övergripande maktstruktur i rummet, som väsentliga förändringar går att utläsa också i den yttre miljöns omvandling.

Det kanske mest betydelsefulla ekonomiska beslutsområdet på den lokala nivån motsvaras av fastigheten, som denna definieras i ägorättsliga termer. Hur liten fastigheten än må vara till sin rumsliga utsträckning kan den i sin egenskap av beslutsområde tillskrivas ett bestämt socialt innehåll, och därmed en ofta väsentlig social signifikans. Ett flertal fastigheter kan även bilda domäner, som är likartade med avseende på ägarkategorier. Domänstrukturen och dess förändringar på lokal nivå beskriver därför hur konstellationen av fastigheter under olika tidsskeden kommit att uppdelas markytan på skilda beslutsagenter och ägarkategorier.

Genom att relatera förändringar i den yttre miljön (bebyggelseutvecklingen och bebyggelseorganisationen) och markytan, till motsvarande sociala förändringar, som karakteriserat den enskilda fastigheten som ett beslutsområde resp konstellationen av fastigheter som domäner, kan man således även på den lokala nivån genomföra en rent empirisk analys av sambandet över tid mellan rumslig och social organisation.

Fastigheten utgör också i praktiken en lämplig analys-enhet för ett historiskt studium av förändringar på lokal nivå, beroende på att den i så stor utsträckning varit föremål för registrering och kartering.

GRAFISK TID-RUMSANALYS

Redan tidigare har påpekats att relativt litet är känt om hur det faktiska omvandlingsförloppet (avseende marken och dess användning) i ytterområdet ser ut på den mest detaljerade nivån. Detta gäller än mer uppenbart, om samtidigt ett längre tidsskede avses. Man är därför - på grund av avsaknaden av data och studier som beskriver omvandlingsförloppet i ett historiskt perspektiv - hänvisad till att själv samla in och bearbeta tillgängliga primärdata, som ej alltid uppvisar de egenskaper som skulle underlätta en empirisk detaljanalys av markytornas urbanisering. Ofta är ett sådant primärdatamaterial förenat med stora osäkerhetsmoment och dess sammanställning medför ibland praktiska svårigheter på grund av olikheterna i den registerföring, datauppläggning etc som tillämpats under olika tider.

När det gäller att i förväg formulera hypoteser om den förändrade ägostrukturens och fastighetsstrukturens inflytande på den lokala bbyggelseutvecklingen inom begränsade markytor i ytterområdet, kan det därför tyckas naturligt att i ett tid-rumsperspektiv redan från början inrikta sig på att samla ett sådant primärmaterial, som i en senare fas i analysen kan utnyttjas även för att fastställa ett antal - från början kanske helt okända - mikro-samband. Tanken att med hjälp av en i förväg "orienterande" tid-rumsmodell av markomvandlingens lokala förlopp låta det empiriska materialet självt gruppera sig, för att på detta sätt ge anvisningar om och generera fruktbara frågeställningar som kan belysas med samma material, framstår i ett sådant läge som synnerligen väl värd att pröva.

Ett "självinstruerande" material av detta slag skulle samtidigt tjäna det dubbla syftet, att dels ligga till grund för en första detaljerad beskrivning av ett faktiskt omvandlingsförlopp över en längre tidsperiod, dels inbegripa möjligheten av en senare förklarande analys av sambandet mellan rumslig och social organisation på den lokala nivån. Fördelen av att använda sig av en grafisk analysmetod vid ett historiskt-geografiskt studium av detta slag, är att åtminstone den rumsliga organisationen med relativ lätthet låter sig översättas till ett överblickbart och tolkbart system av symboler. Den nätverks-liknande grafiska struktur, som blir resultatet av att t ex översätta statistiska data beskrivande rumsliga fenomen och förhållanden till ett symbolspråk i

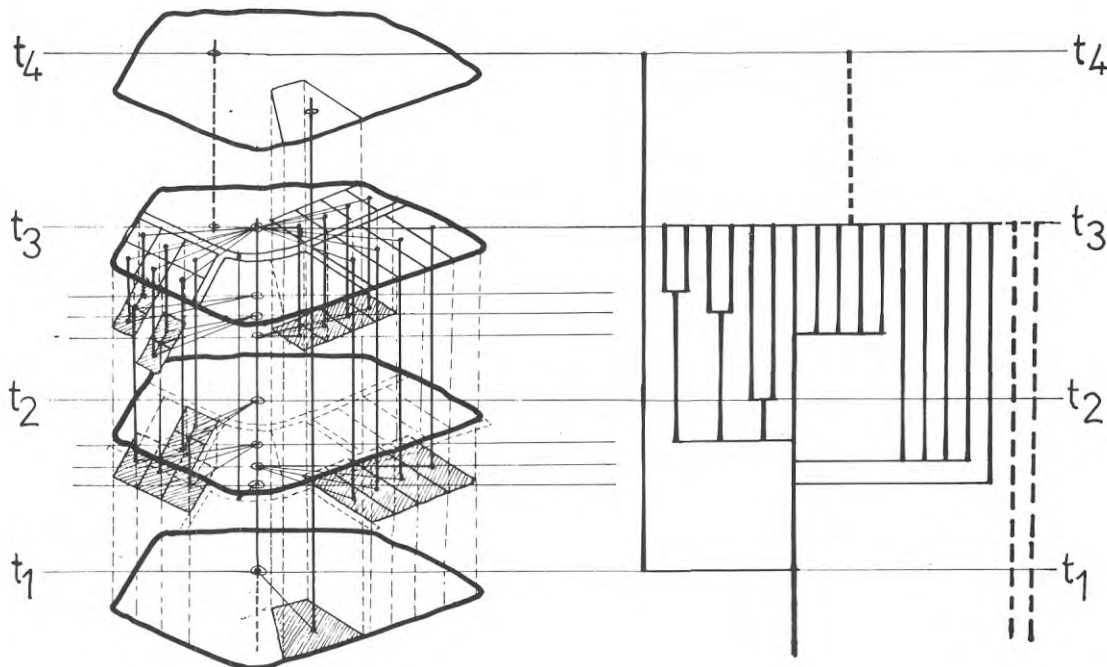

Fig. 21 a. Tre-dimensionellt tid-rum, i vilket redovisats fastighetsbildning och förändring av fastighetsindelning över en markyta mellan tidpunkterna t_1 och t_4 . Tids-dimensionen är förlagd vertikalt, rumsdimensionen horisontellt. Fastigheternas avstyckning, sammanläggning etc. framgår av de vertikala "livslinjerna", som sinsemellan är relaterade till varandra genom de horisontella "kopplingslinjerna".

Fig. 21 b. Det tre-dimensionella tid-rummet har nu projicerats i ett enda plan, där beslutsområdenas (dvs. fastigheterna i fig. a) livslinjer och deras relationer till varandra framgår tydligare. Den grafiska "tid-rumsmatris" som därvid blir resultatet är i biläplanet lagd så, att den direkt kan härledas ur det i fig. a redovisade händelseförloppet.

en tid-rumsmatris, kan sedan med lätthet åter översättas till ett mer verklighetsanknutet (statistiskt) återgivande av rumsligt-sociala tillstånd.

Tekniken kan enkelt återges med hjälp av Fig 21 . Grundstommen i vilken data beskrivande beslutsområdena (fastigheterna) vid olika tidpunkter läggs in, består av ett tre-dimensionellt tid-rum med tidsaxeln vertikalt. I Fig.21 har fastigheter i ett tänkt område särskilt redovisats för fyra olika tidpunkter. I vertikal riktning redovisas fas-

tigheternas livslängd som räta linjer, s k "livslinjer". Där linjerna bryts (markerat med punkter) upphör fastigheterna som existerande beslutsområden. Här antas samtliga fastigheter utom en inom den aktuella markytan upphöra vid tidpunkten t_3 , som t ex kan symbolisera en kommunal sanering genom total ombildning av fastighetsstrukturen i området. Mellan punkterna och vissa livslinjer återfinns även linjer i horisontalplanet. Dessa markerar på vilket sätt fastighetsbildningen skett, d v s genom avstyckning från viss "stamfastighet", genom sammanläggning av flera fastigheter till en ny sådan etc. Tidpunkten för fastighetsbildningen blir på detta sätt entydigt bestämd genom punkternas horisontalprojektion på tidsaxeln.

Det tre-dimensionella tid-rummet i fig.21a är nu möjligt att projicera i ett enda plan, varvid fig.21b blir resultatet. Här finns bara livslinjerna kvar från den tidigare bilden, varvid även fastigheterna i "fysisk" bemärkelse har försvunnit och nu redovisas som beslutsområden. Genom att betrakta den grafiska struktur, som konstellationen av beslutsområden uppvisar i varje tidpunkt, är det nu möjligt att utan större svårigheter följa de förändringar markytan genomgått över en längre tidsperiod. I den grafiska bilden ("fastighetsträdets" förgrening resp sammanväxt) bestäms resp beslutsområdets "läge" i förhållande till varandra av principen, att varje beslutsområde som någon gång existerat som ett beslutsområde skall representeras av en livslinje i tid-rumsmatrisen, varje beslutsområdes livslinje skall också oavsett fastighetens storlek ta i anspråk lika stort "utrymme" i matrisens horisontalriktning. Avståndet mellan livslinjerna kommer därvid att bestämmas av det "totala" antalet beslutsområden som över "summerad" tid existerat inom det aktuella undersökningsområdet, d v s den grafiska strukturen blir i lika hög grad "bestämd" av vad som faktiskt sker i området vid början av den studerade tidsperioden, vid slutet och däremellan.

Före tidpunkten t_1 finns endast en fastighet ("stamfastigheten") representerande ett enda beslutsområde. Vid t_1 fränskiljs en första fastighet, som sedan över hela tidsperioden $t_1 - t_4$ utgör ett ev "sjävständigt" beslutsområde. Mellan t_1 och t_2 avstyckas först en fastighet, därefter fyra och sedan ytterligare tre fastigheter. Vid t_2 uppdelas i sin tur en av de tre sist fränskilda fastigheterna i två delar, som därefter fortlever som sjävständiga beslutsområden

fram till tidpunkten t_3 . Mellan tidpunkterna t_2 och t_3 sker ytterligare förändringar av likartat slag. Vid t_3 sammanläggs samtliga fastigheter inom området, förutom den från "stamfastigheten" först frånskilda, med ett par fastigheter utanför området i fråga (streckade livslinjer i Fig.21 b mellan t_1 och t_3). Det nya beslutsområde som därvid bildas kommer även att innefatta markytor utanför området, varför livslinjen mellan t_3 och t_4 streckats.

Fig.21 a resp b visar nu ej något "faktiskt" förändringsförlopp; utan har enbart konstruerats med tanke på att belysa den direkta överensstämmelsen mellan beslutsområdenas livslinjer i tid-rumsmatrisen (b) och de kanske mer konkret påtagliga förändringarna av markytans indelning i fastigheter (a).

I Fig.21 b kan beslutsområdenas livslinjer direkt användas som underlag för att grafiskt redovisa datauppgifter av olika slag, som som därvid blir bestämda i både tid och rum. De data som fortsättningsvis skall ges en sådan grafisk utformning, beskriver förändringar med avseende på egendomsförhållanden, markanvändning och bebyggelse. Metoden i sig täcker givetvis ett mer omfattande studiefält än detta.

En fördel med en grafisk redovisning av ett större empiriskt primärdatamaterial är att den utöver den grafiska tolkningen även tillåter en rent statistisk analys av mer konventionellt slag, t ex i tabellform, genom korstabulering av två eller fler variabler, med hjälp av enkel regressionsteknik etc. Begränsningen härvidlag är dock den överskådlighet, som alltid är en nödvändig förutsättning för tolkningen av ett sammansatt nätverk av grafiska symboler, och som förloras i den omfattning nya variabler och ökad information av detaljerat slag förs in i matrisen. Var gränsen går för den maximala information som kan införas är i hög grad en fråga av rent teknisk natur, där valet av symbolspråk, grafiska kvaliteter och precisionen i själva utförandet har stor betydelse. Här skall bara påpekas de vidgade möjligheterna för latent struktur-analys av stora datamängder, som utvecklingen av den grafiska informationsbehandlingen med datateknikens hjälp öppnat. Även överskådlighetens och tolkningsmöjlighetens begränsning kan härigenom övervinnas och ev lösas rent tekniskt redan på programmeringsstadiet. Som belysande exempel kan nämnas, att bara för att ge en högst allmän karakteristik av det mest väsentliga av den information som ges av Karta V (tid-rumsmatriser i slutet av boken) uttryckt i

siffror, skulle en tabellbilaga på uppskattningsvis ett hundratal sidor erfordras.

Process- resp. strukturinriktad analys

Även ur en annan aspekt, som tidigare något flyktigt berörts, erbjuder den konventionella grafiska analysmetoden vissa fördelar jämfört med t ex statistiska metoder. Detta sammanhänger med hur tidsdimensionen förs in och behandlas i den historiska analysen av förändringar av olika slag. Vanligt är att tiden behandlas på sådant sätt, att direkta jämförelser av två tillstånd vid två olika tidpunkter ger små möjligheter till en historiskt relevant tolkning av förändringen och dess innebörd. Speciellt gäller detta jämförelser över längre tidsavsnitt. I den grafiska beskrivningen av ett förändringsförlopp blir en process-inriktad historisk analys möjlig, men utesluter ändå ej konventionella struktur-inriktade analyser baserade på tvärsnittsdata vid olika valda tidpunkter.

I Fig.22 har mycket schematiskt beskrivits de olika möjligheter till process- resp struktur-inriktning, som finns vid en grafisk tidsrumsanalys av förändringar och tillstånd över en längre studerad tidsperiod. Bilderna har i detta exempel direkt anknutits till den modell för studium av mark- och bebyggelseomvandling som tidigare diskuterats. I ex a) är inlagt ett par pilar, som representerar enkla tvärsnittsdata som erhålls ur tidrumsmatrisen - vid två valda tidpunkter. Ex b) visar samma sak, fast här pilarna symboliserar sammansatta tvärsnittsdata som beskriver samvariationen mellan flera variabler (knutpunkter , länknings, korstabuleringar e.dyl). Ex.c) visar enkla tidsföljdsanalyser över hela perioden, resp över begränsade tidsavsnitt. Ex.d) symboliserar slutligen en sammansatt tids-följdsanalys av samvariationen mellan flera variabler på motsvarande sätt som i ex.b).

Genom att i det grafiska tid-rummet även med symboler grafiskt redovisa förhållanden av social natur, kan utifrån den grafiska bildens tolkning även sociala former och uttryck sättas i relation till motsvarande rumsliga struktur. Genom att alla data som på detta sätt förs in i det grafiska tid-rummet får - eller har - en både tids- och rumsdimension, har det metodologiska problemet med struktur - *kontra* process-

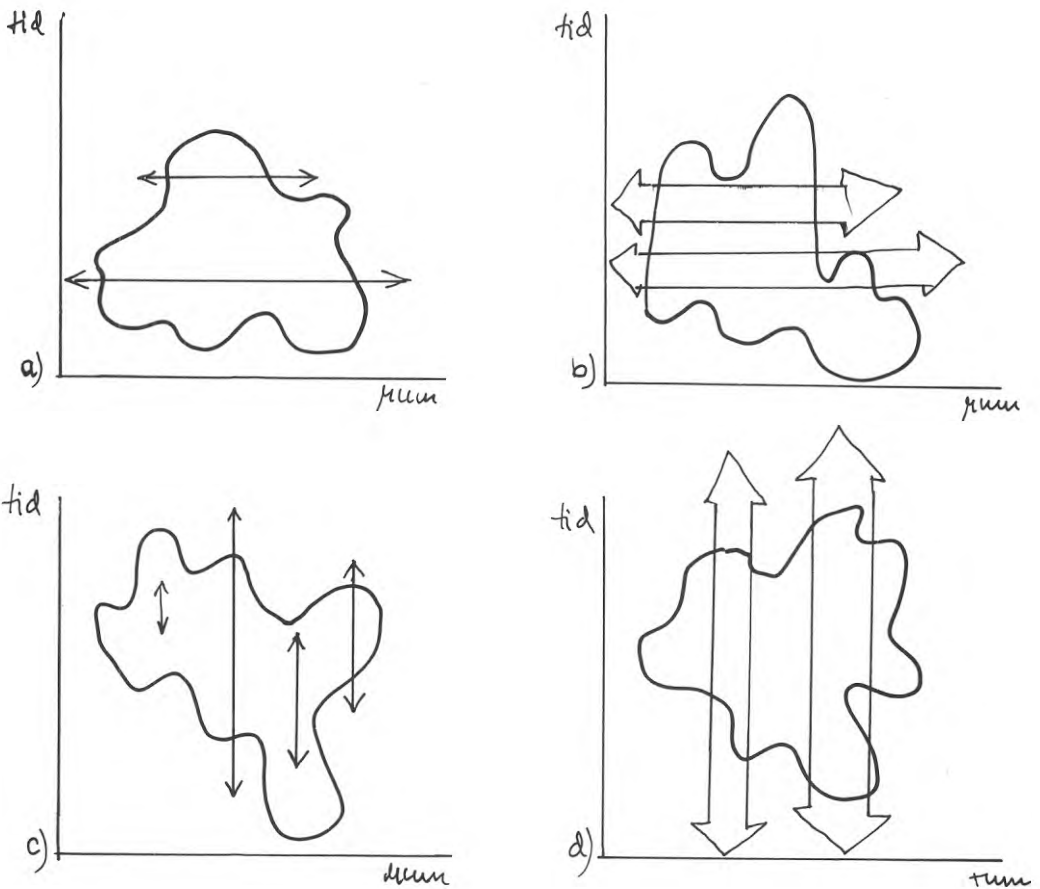

Fig. 22 Process- resp. strukturanalys i ett grafiskt tid-rum.

inriktning vid behandlingen av rumsligt-sociala fenomen och förlopp lösts i ett och samma teoretiska analyschema. Den grafiska formen möjliggör tolkningar, å ena sidan med betraktande enbart av ett antal tillstånd, där tidsvariabeln betraktas som "diskret": ett antal tidpunkter som svarar mot varje tvärsnitt i horisontell riktning. Å andra sidan kan analysen genomföras med beaktande av enbart förändringar (från ett tillstånd till ett annat) där tidsvariabeln betraktas som "kontinuerlig" över ett längre tidsavsnitt i vertikal riktning.

Syftet är, att med hjälp av tillgängligt offentligt registermaterial mm på ett så enkelt och åskådligt sätt som möjligt ge en bild av hur det "oplanerade" äldre förortssamhället utvecklats och omvandlats till sin yttre gestalt. Redan tidigare har påpekats, att någon undersökning, som över ett längre tidsskede beskriver förändringar i markanvändning och bebyggelsestruktur i sådana "oansenliga" men talrika bebyggelseområden som här avses, ej finns utförd. En "dubbel" uppgift har därför varit att insamla ett sådant primärdatamaterial, som både kan tjäna som underlag för att beskriva omvandlingsförloppet med hänsyn till vissa väsentliga variabler, och kan utgöra ett försöks- eller testmaterial för utprovande av olika användbara analys-metoder vilka sedan kan appliceras också på helt andra problemområden.

Resultatet av denna "dubbla" strävan har blivit en matris som hittills betecknats som en "tid-rumsmatris". Denna matris innefattar det nödvändiga empiriska datamaterialet och en av möjliga metoder, att sammanställa material i grafisk form så att detta (här genom att grafiskt avspegla sin "latenta struktur") grupperar sig på sådant sätt, att fruktbara frågeställningar och möjliga angreppssätt för analysen "avslöjar" sig. I alla sammanhang, där tillgången på data av olika slag är god, men uppfattningen om på vilket sätt de är användbara eller kan utnyttjas är mindre klargjord, kan uppenbarligen ett analys-schema liknande det omnämnda bli användbart. Planering på olika nivåer, här kanske i första hand kommunal och regional nivå, är ett verksamhetsområde som i hög grad kännetecknas av att med hjälp av data behandla komplexa och svåröverskådliga processer av olika slag, både rumsliga och sociala, såväl i förfluten tid som i framtiden. Även om tillgången på data inom många områden fortfarande får sägas vara mindre god, är ändå detta ett verksamhetsområde där utövaren inom den närmaste framtiden får se sig överlupen av en informationsmängd, i vilken han svårligen förmår orientera sig, men desto lättare kan genomföra inventeringar och tillståndsbeskrivningar av de mest skilda slag. När planering i denna mening tenderar, att bli mer beskrivning av "sakernas tillstånd", än idéutveckling med tanke på hur önskvärda framtida förändringar kan genomföras, är det möjligt att kravet att sammanfatta såväl tänkta förändringar och framtida händesleforlopp som det dataunderlag på vilket man förlitar sig, i en enda "logiskt" uppbyggd "bild" kan vara direkt

av nytta. I en grafisk tid-rumsmatris, liknande den här föreslagna, är det givetvis inte något som hindrar, att man ersätter den "historiska tids-dimensionen med "framtiden". Och det är fullt möjligt att byta ut det "historiska" rummet och beslutsområdet mot någon helt annan rumslig - eller social - analysenhet. Istället för att som här med hjälp av ögat och linjalen tolka den grafiska bild man då erhåller, är det också möjligt att överlåta detta "kvantitativa analysarbete" till mer tekniskt fulländade instrument och tankesystem än det egna. Det senare kan dock först låta sig få avspeglas i t.ex ett "kvalitativt" programmeringsarbete.

DETALJSTUDIERNAS UPPLÄGGNING OCH GENOMFÖRANDE

Över tidsperioden 1910 - 1970 har för några av de i tidigare kapitel berörda äldre förortsbildningarna i ytterområdet, mark- och bebyggelseomvandlingen kartlagts med hänsyn till a) fastighetsstrukturen och dess förändringar, b) ägostrukturen och dess förändringar samt c) bebyggelsestrukturen och dess förändringar. Här skall kortfattat redovisas uppläggning, genomförande och källmaterial för denna del av undersökningen.

FASTIGHETSSTRUKTUR

Uppgifter om fastigheterna, deras tillkomst, avstyckning, sammanläggning etc har hämtats från jordregistret. Förutom registret har även aktmaterial och tillhörande kartor anlitats. Registrats noggrannhet har varit fullt tillräcklig för konstruktionen av det "fastighetsträd" som bildar stommen i den grafiska tid-rumsmatris som diskuterades i förra avsnittet. För att få enhetlighet över sättet att redovisa förändringar i fastighetsindelningen över hela perioden, har tidpunkten för förättningen alltid skjutits fram till slutet av det år den ägt rum.

Beroende på att undersökningsområdena till ytan är relativt små, omkring 50 ha, och avgränsats så, att åtminstone vid någon tidpunkt en fastighetsgräns kommit att skäras, ingår vissa fastigheter endast till en del i resp undersökningsområde. Dessa har ändå i förhållande till andra fastigheter inom undersökningsområdena bedömts som "likvärdiga" som beslutsområden, och redovisas som sådana. Fastigheter med flera ägofigurer, som är skilda från varandra i rummet, behandlas däremot som ett beslutsområde.

De förändringar som vid olika tidpunkter kännetecknat fastighetsindelningen över en viss markyta kommer i den grafiska bilden att ges någon av följande symboler ("kopplingar" av livslinjerna):

avsöndring, avstyckning

ägostyckning (ev. hemmansklyvning)

sammanläggning

(ev. ägoutbyte)

Ägoutbyte förekommer inte i något av de två redovisade undersökningsområdena, ej heller hemmansklyvning under perioden 1910 - 1970. De horisontella (tunnare) linjerna återfinns i det läge på tidsaxeln då fastigheterna (eg. beslutsområdena) ombildas. På grund av att ett flertal fastigheter, som i och för sig är närbelägna varandra i det "fysiska" rummet i det grafiska tid-rummet kan bli väsentligt skilda åt, blir det ibland nödvändigt att låta dessa "kopplingar" få skära över livslinjerna. Dessa överskärningar har i så fall markerats tydligt med en symbol ($\rightarrow|←$) för att ej sammanblandas med en verklig "koppling" av beslutsområdena till varandra.

MARKÄGOFÖRHÅLLANDEN OCH DOMÄNSTRUKTUR

För uppgifter om ägoförhållanden avseende marken inom undersökningsområdena, har fastighetsboken använts. I denna finns i löpande ordning antecknade samtliga lagfarter, för vilka fångeshandlingar ligger till grund. Den tidpunkt vid vilken lagfart ges i förhållande till den tidpunkt ägartransaktionen i verkligheten ägt rum, kan skilja sig högst väsentligt åt. Det är den sistnämnda tidpunkten, som kommit till användning i denna undersökning, då den kan sägas bättre stämma överens med syftet att ge en bild av domänstrukturens faktiska förändringar över en längre sammanhängande tidsperiod.

I överensstämmelse med den diskussion som förts i inledningskapitlet kan olika typer av ekonomiska beslutsområden uppdelas i domäner, alltefter de ägarkategorier som utgör beslutsagenterna inom ett avgränsat område. Från fastighetsboken har därför också hämtats sådana uppgifter som möjliggjort följande indelning:

- P Privatperson
- Dö Dödsbo
- Pe Privat exploatör
- Bo Privata bostadsföretag, byggnads- o exploateringsbolag
Annan juridisk person el övrigt aktiebolag
- St Staten, statligt verk el myndighet, kyrka och landsting
- Ko Kommun, kommunal bostadsstiftelse el koop bostadsförening

Den enda ägarkategori av ovanstående, som ej går att avgränsa med hjälp av fastighetsboken, är den som här kallats Pe (privatperson som i första hand får anses vara aktiv "exploatör" inom undersökningsområdena. Det finns ändå starka skäl för att särskilja just denna typ av "privatpersoner" från övriga i kategori P. Uppgifter har därför på olika sätt inhämtats om vilka personer som under olika tidsperioder kan anses ha varit verksamma på fastighetsmarknaden inom resp kommun i första hand som uppköpare och exploatörer av mark.

När det gäller ägostrukturen och dess förändringar på lokal nivå har i huvudsak två olika typer av karteringar gjorts, som båda varit nödvändiga för den efterföljande analysen: Dels har till varje besluts-

område (fastighet), över hela undersökningsperioden 1910 - 1970, knutits resp beslutsagent (ägarkategori), dels har samtliga transaktioner som berört resp fastighet registrerats, d v s ägarbyten både inom och mellan de olika kategorierna.

I den grafiska tid-rumsmatrisen har endast några få ägarkategorier redovisats i direkt anknytning till beslutsområdenas livslinjer. Kategorin P ("privatpersoner") har inte getts någon särskild beteckning, utan förekommer överallt där livslinjerna företer obrutna (tunna) vertikala linjer. Där dessa ersätts med (tunna) streckade linjer, har beslutsområdena förändrat status och övergått till ägarkategorin Dö, (d v s dödsbon). Tjocka heldragna linjer representerar ägarkategorierna Pe och Bo, d v s privatpersoner som är att betrakta som "exploatörer" resp privata bolag av olika slag. Tjocka streckade livslinjer innebär slutligen, att beslutsagenterna återfinns inom ägarkategorin Kc, som innefattar stat, kommun, offentliga myndigheter m m.

Förutom att ägandet i sig på detta sätt getts en tidsdimension och i rummet kopplats till resp beslutsområdes livslinje, har även samtliga ägotransaktioner registrerats i tid-rumsmatrisen. De ojämförligt vanligaste transaktionerna i de undersökta områdena har naturligt nog skett inom en och samma ägarkategori (privatperson - privatperson), varför tvärstrecken är så många fler än de redovisade ägarkategoriskiftena i matrisen. Nödvändigtvis innebär varje förändring av livslinjens utseende i matrisen samtidigt en motsvarande transaktion.

BEBYGGELSESTRUKTUR

Uppgifter om bebyggelsen, dess tillkomst och omvandling, har hämtats från ett flertal källor, som senare vägts samman och resulterat i bebyggelseangivelse av visst innehåll för fastigheterna i fråga. Att historiskt kartlägga bebyggelseutvecklingens faktiska förlopp i detalj hör till de klassiskt erkända "svåra" uppgifterna inom bebyggelsegeografin. Såväl ett morfologiskt som ett funktionellt angreppssätt har använts. I det förra fallet har tillgängligt kartmaterial med bebyggelseangivelser utnyttjats så långt som möjligt. Dessutom har byggnadslovshandlingar från byggnadsnämndernas arkiv anlitats, vilka dock mås-

te betraktas som ofullständiga i ett sammanhang som detta. I det senare fallet har en annan typ av källmaterial varit vägledande för klassifikation av bebyggelse inom undersökningsområdena. Från mantalslängder har för vart femte år över hela undersökningsperioder uppgifter inhämtats om mantalsskriven befolkning på fastigheterna ingående i resp undersökningsområde. Som ytterligare ett källmaterial - som dock är av något annorlunda karaktär - får räknas 1970 års allmänna fastighets-taxering. I denna har bebyggelsen och fastigheterna klassificerats efter "ålder" med hänsyn i första hand till värderingsaspekter, som gör att den för bebyggelsen angivna åldersklassen måste omräknas till reella tal med hjälp av en särskild kod. Denna sistnämnda källa har därför främst tjänat som en sista komplettering i de fall inga uppgifter gått att få fram från övrigt material.

Uppgifterna från samtliga ovan nämnda källor har från början redovisats separat, och först därefter sammanställts. Oundvikligen har - med den osäkerhet som finns i källmaterialet - en följd blivit, att motstridiga - eller åtminstone delvis oacceptabla - uppgifter ibland ställts mot varandra. I den grafiska tid-rumsmatrisen som också visar bebyggelseutvecklingen inom två studerade områden, har därför enbart två relativt "säkra" uppgifter om bebyggelsen lagts in på resp livs-linjer: dels den tidigaste kända tidpunkten för bebyggelsens tillkomst (markerat med en kvadratisk symbol), dels förekomsten av mantalsskriven befolkning på fastigheten (markerat med en rasterstapel på den vertikala livs-linjen). Den äldsta kända tidpunkten för bebyggelsens tillkomst har erhållits genom en "logisk" utvärdering av samtliga anlitade källors uppgifter. I det fall endast mantalsuppgifter funnits för en fastighet, men i övrigt inga uppgifter om att fastigheten varit bebyggd, har bebyggelsesymbolen placerats omedelbart före rasterstapeln på livs-linjen. Markeringen för mantalsskriven befolkning har som regel ett tidsintervall om fem år (2,5 år i vardera riktningen på livs-linjen från den punkt som mantalsuppgiften avser). Har mantalsuppgifter funnits för en fastighet vid varje studerat tillfälle, d v s 1910, 1915, 1920, etc... 1970, har detta resulterat i en rasterstapel för denna fastighet över hela undersökningsperioden.

Fig. 23 Äldre bebyggelseområden som valts ut för detaljerat studium, 1) Vändelsö (egnahems-förstad av trädgårdsstadstyp, Österhaninge s:n), 2) Hårviken (egnahems-förstad av villastadstyp, Tyresö s:n), 3) Handen (sportstugeområde, Österhaninge s:n)

Fig. 24 Undersökningsområdenas läge i förhållande till Stockholm

UNDERSÖKNINGSOMRADENA, DERAS LÄGE OCH GEOGRAFISKA AVGRÄNSNING

De områden som valts ut för ingående kartläggning av omvandlingsprocessens lokala förlopp uppfyller samtliga kriteriet på att ha en relativt "typisk" tillkomst- och utvecklingshistoria, d v s typisk i den meningen att de vart och ett ger en representativ bild av hur bebyggelseområden som tidigt exploaterades på privat initiativ på relativt långt avstånd från den centrala stadskroppen, har förändrats över tid. Givetvis går det ej att finna två geografiskt avgränsade områden i ytterområdet som uppvisar "samma" bebyggelsehistoria och yttre förändringar under en så lång tidsperiod som här avses.

De områden som utvalts för detaljstudier är samtliga belägna i de södra förortskommunerna, på ung 15 km avstånd från Stockholms city.

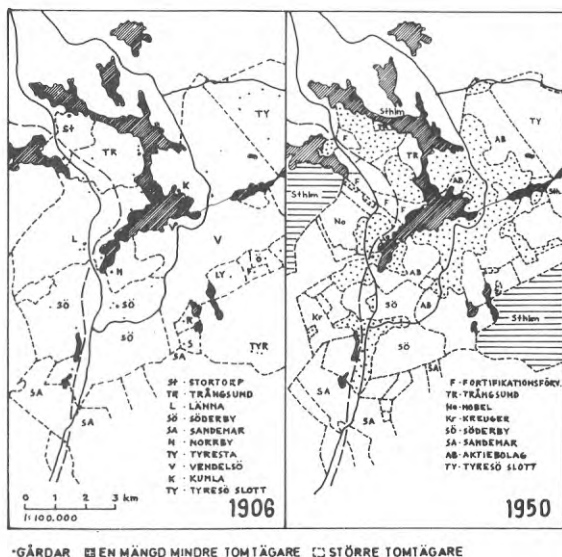

Fig. 25 Domänstruktur och egendomsförhållanden

De ingår alltså i den "övergångszon", som bildas av den mer eller mindre sammanhängande "bebyggelsemassan" söder om Stockholms stadsgräns, och som innefattar Segeltorp-, Huddinge-, Tullingeområdet i väster, Skogås-, Trollbäcken-, Vändelsöområdet resp Tyresö-Breviksområdet i öster.

Sammanlagt har sex olika områden kartlagts, av vilka dock endast två skall redovisas i detalj, nämligen Vändelsö i Österhaninge s:n resp Hanviken i Tyresö s:n. Både Vändelsö och Hanviken utgör tidiga egna-hemsförstäder exploaterade på privat initiativ, som dock kommit att genomgå en olikartad utveckling med hänsyn till mark- och bebyggelse-omvandlingens förlopp fram till undersökningsperiodens slut år 1970. Dessa kommer därför att utgöra de två "egentliga" undersökningsområdena på den lokala nivån. Som jämförelseobjekt skall även några andra utvalda äldre bebyggelseområden inom de södra förortskommunerna, som karakteriserats av en annan typ av omvandlingsförlopp, få tjäna. Dessa har studerats med samma teknik som de två förstnämnda, men redovisas här ej på samma detaljerade sätt (med hjälp av tid-rumsmatriser), då de främst haft karaktären av "kontrollområden", för test av undersökningsmetodik, utprovning av mest ändamålsenlig redovisningsteknik m m. Dessa ytterligare områden är 3) de tidigt exploaterade delarna av Söderby egendom, nuvarande Handens centrum, 4) en del av Tullinge Lanthem i

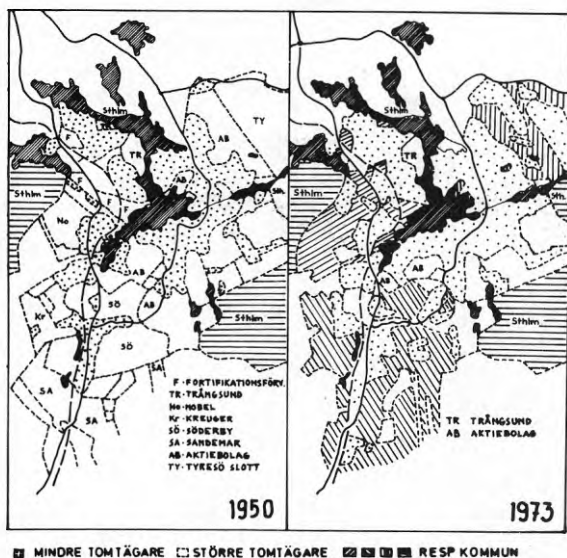

Fig. 26 Domänstruktur och egendomsförhållanden

Botkyrka s:n, 5) en del av Breviksområdet på den utskjutande halvön i Tyresö s:ns östra del samt 6) Bollmoraegendomen i samma s:n.

Undersökningsområdenas lägen i förhållande till den centrala staden framgår av Fig. 24.

För att ge en allmän bild av förändringar marken, bebyggelsen och befolkningstalet genomgått i detta område under en längre tidsperiod, har ovan och på de följande sidorna dessa förändringar illustrerats med hjälp av enkla kartbilder: Fig. 25 och 26 sammanfattar förändringarna i domänstruktur mellan åren 1906, 1950 resp. 1973. Som synes är det just områdena närmast kring sjön Drevviken som tidigt kom att styckas upp: "mindre tomtägare" anger således att marken är uppdelad på en mängd villa- och sommarstugeägare. I Fig. 27 och 28 har markanvändning och bebyggelse kartlagts för åren 1932, 1950 och 1973. På samma sätt har i Fig. 29 och 30 befolkningens rumsliga fördelning inom området symboliskt beskrivits med hjälp av prickkartor.

Det är emellertid inte utvecklingen inom området som helhet som skall belysas i detta kapitel, utan mark- och bebyggelseomvandlingens lokala förlopp inom högst avgränsade markytor, vilket framgår av Fig. 23.

I det följande skall vart och ett av undersökningsområdena kortfattat beskrivas till sin karaktär. Naturligt nog inriktas denna be-

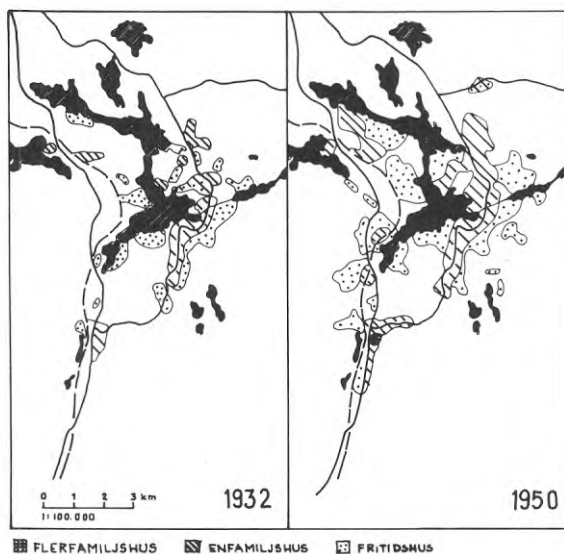

Fig. 27 Bebyggelsestruktur

skrivning framför allt på de "yttre" förhållanden som kännetecknade marken och dess användning vid undersökningsperiodens början. Men även egendomsförhållandena skall belysas, varför varje beskrivning avslutas med en förteckning över de större ägotransaktioner som skett i områdena före och i samband med den tidiga bebyggelseutvecklingen.

UNDERSÖKNINGSOMRÅDE 1: VÄNDELSÖ (ÖSTERHANINGE K:N)

Vändelsö är exempel på en egnahems-förstad av villa och trädgårdsstadstyp, som exploaterades under 1900-talets början för såväl permanent vil- labebyggelse och sommarbebyggelse, som för småbruk och trädgårdsbruk, t ex handelsträdgårdar. Redan år 1910 var ett hundratal bostadshus - av varierande karaktär uppförda eller under byggnad. (Se även förteckning över nya förortssamhällen ... under rubriken "Vändelsö", Kap.VIII).

Egendomen Vändelsö utgjorde frälse säteri med ett antal underlydande hemman, tillsammans omfattande 2,9 mtl. Egendomen utgjordes huvudsakligen av jordbruksfastigheter och den bebyggelse som fanns före exploateringen får nästan uteslutande hänföras till just jordbruket.

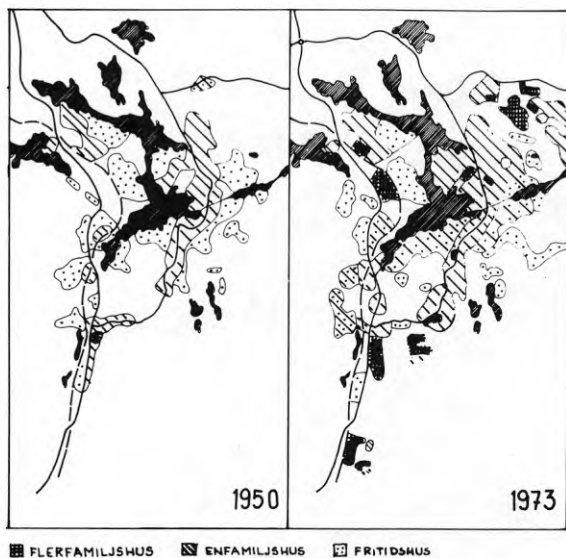

Fig. 28 Bebyggelsestruktur

Den förblev på detta sätt fram till år 1907, då den inköptes av AB Södertörns Villastad, som även innehade egendomarna Kumla och Farsta norr om Vändelsö samt ett flertal andra mindre egendomar i Brännkyrka s:n. Samma år överläts den till ett av de tidigast bildade egnahemsbolagen, Mellersta Sveriges Egnahems AB, som därefter påbörjade exploateringen.

Det område som utvalts för ingående studium utgörs av de centrala delarna av nuv Vändelsö, det s k "Sågen-området" på båda sidor om landsvägen söder om sjön Drevviken. Områdets avgränsning i förhållande till omgivningen ung. vid undersökningsperiodens slut framgår av Fig. 23. Områdets areal utgör ca 45 ha. År 1910 var markytan uppdelad på 68 fastigheter, år 1970 på 278 fastigheter.

Vändelsöegendomens tidiga ägarehistoria

(Egendomen Vändelsö nr 1 och nr 2, vardera 1 mtl säteri med underlydande hemman: Forsen nr 1, Gudö nr 1 och 2, Högdalen nr 1, Ramsdalen nr 1, Tutviken nr 1, Österäng nr 1)

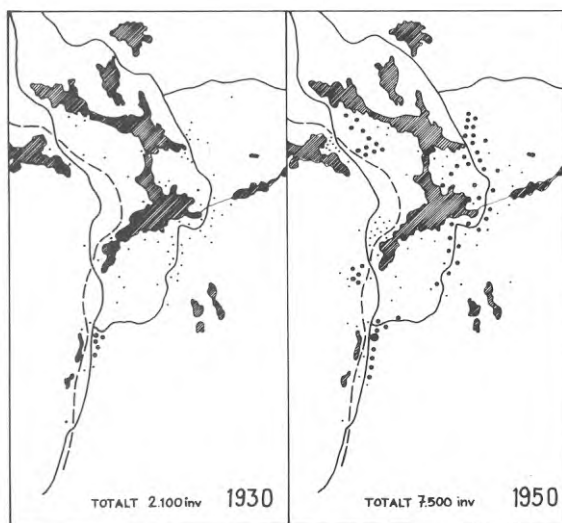

Fig. 29 Befolkning 1930-50

• 25 inv * 100 inv ● 400 inv CIRKELYTAN ÄR PROPORTIONELL MOT ANTAL INV

Transaktion	Ägare
Fastebrev 1871	Kammarherre J B T Beskow
Lagfart 1882	Grosshandlare T E von Melsted, stallmäst. B W T Lundin
Lagfart 1883	Posessionaten E Winblad
Lagfart 1886	Folkskoleföreståndaren j A Källström o. fru (här avsondras skoltomten 3:2)
Lagfart 1898	A B Carlsson
Lagfart 1907	A-B Södertörns villastad
Lagfart 1908	Folke Asplund
trpt " 1908	Mellersta Sveriges Egnahems A-B (här sker avsondringar fram till år 1915, då bolaget försätts i likvidation) Resterande delar av egendomen inköps på ex. auktion av bankdir. Ekbohm för
Lagfart 1917	Erik Nyberg (här ägostyckas 3:1 i 3:590 - 3:708)

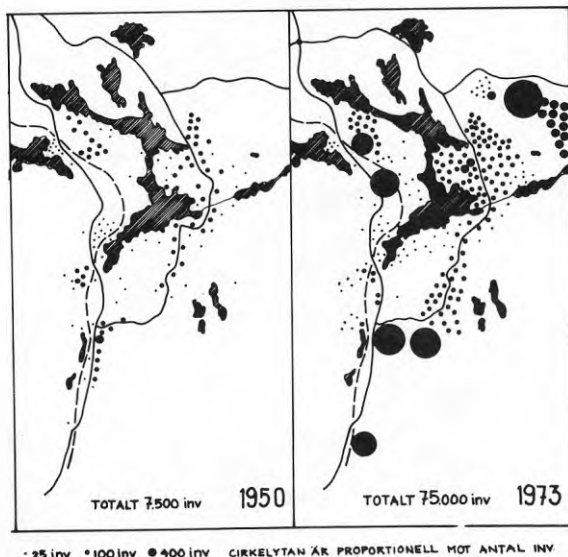

Fig. 30 Befolkning 1950-73

UNDERSÖKNINGSOMRÅDE 2: HANVIKEN (TYRESÖ K:N)

Kumla exploaterades liksom Vändelsö för egnahemsbebyggelse redan på 1910-talet. Det var också samma bolag som skötte tomtförsäljningen från denna egendom, dvs. Mellersta Sveriges Egnahems AB, efter att först ha förvärvat marken från AB Södertörns villastad. Det tidiga exploateringsförloppet var därför i det närmaste identiskt med det som karakteriserade utvecklingen i Vändelsöområdet. Därefter har dock bebyggelseutvecklingen kommit att gestalta sig på ett helt olikartat sätt, framför allt i de två avgränsade områden som här avses.

Det område som utvalts för detaljerat studium är beläget vid kommungränsen till Stockholm, och utgör större delen av det s.k. Hanvikens egnahemsområde. Områdets avgränsning i förhållande till omgivning-

en vid undersökningsperiodens slut framgår av Fig.23 . År 1910 var den studerade markytan uppdelad på 15 fastigheter, år 1970 på 337 fastigheter.

Kumlaegendomens tidigare ägarehistoria

(Egendomen Kumla nr 1 och 2, vardera 1 mtl frälse med underlydande hemman: Näsby nr 1, 2 och 3, Skälsättra nr 1)

Transaktion	Ägare
Köpekontr. 1839 Fastelev 1841	Bryggare, brukspatron och lantbr. Johan A. Rosenblad (år 1878 avträds viss mark till Brännkyrka sjösänkingsbolag)
Bouppteck. 1853	Änkefru Carolina Rosenbad
Bouppteck. 1892 Lagfart 1993	Makarna Rosenbads bröstarvingar
Köpelev 1898 Lagfart 1898	Erik Olsson, Carl Andersson
Köpelev 1898 Lagfart 1898	Erik Olsson (halva fast.het., varvid Olsson blir ensam ägare)
Köpelev 1904	Gustaf Norström (här avsändras Grustaget nr 1 och Näset nr 1)
Köpelev 1907 Lagfart 1908	AB Södertörns villastad (här avsändras Kumla folkskoletomt samt "Skansen")
Köpelev 1909 Lagfart 1909	Folke Asplund
Köpelev 1910 Lagfart 1911	Mellersta Sveriges Egnahems AB (ett flertal tomter avsändras)
Köpelev 1911 Lagfart 1911	C A Nyberg (ett flertal tomter avsändras, Kumlatomterna 22-29)
Köpelev 1917 Lagfart 1917	Kumla Fastighets AB (ett flertal tomter avsändras, bl.a Kumlatomterna 30-36, Näsby 40 - 41)

UNDERSÖKNINGSOMRÅDE 3: HANDEN (ÖSTERHANINGE K:N)

Säteriet Söderby nr 1 kan beskrivas som en familjeegendom ända fram till år 1904, då ett konsortium bestående av några privatpersoner köp-

te den på spekulation. En av dessa var för övrigt samme person, som några år tidigare inköpt Vändelsöegendomen och därefter med god vinst sålde den vidare till AB Södertörns villastad (godsäg. A B Carlsson). Någon bebyggelse kom dock ej till stånd förrän 1920-talet, då en byggnadsfirma från Sala förvärvade delar av Söderbyegendomen och började sälja tomter från ett område intill Nynäsbanan benämnt "Handens tomtområde". Över området lades en avstyckningsplan, och en omfattande bebyggelse av huvudsakligen sommar- och sportstugekaraktär tillkom därefter.

Det område som här utvalts för närmare studium utgörs av större delen av detta först exploaterade markområde. Jämfört med övriga undersökningsområden har Handens tomtområde genomgått en helt annan typ av omvandling, som helt förändrat området yttre karaktär: från att ha varit ett sportstuge- och egnahemsområde har det blivit platsen för ett av 1960-talets högexploaterade förortssamhällen. Den tidigare bebyggelsen har i det närmaste helt försvunnit, och inom undersökningsområdet återfinns idag modern hyreshusbebyggelse, centrumanläggningar och offentliga institutioner, liksom den nya terminalen i anslutning till Nynäsbanan.

Undersökningsområdets avgränsning i förhållande till omgivningen vid periodens slut framgår av Fig.

Söderbyegendomens tidigare ägarehistoria.

(Söderby nr 1, 1 mtl frälse säteri med underlydande hemman: Söderby torp, Hermanstorp nr 1, Hermanstorp nr 1, Klana nr 1 och 2, Kolartorp nr 1, Rudan Västra nr 1, Rudan Östra nr 2)

Transaktion	Ägare
Åren 1875-1902	Under denna period innehas Söderbyegendomen av olika medlemmar av familjen Nilsson (jordbrukare)
Köpebrev 1902 Lagfart 1904	C E A Nilsson blir ägare till hela egendomen
Köpebrev 1904	Godsäg A B Carlsson, godsäg. C A Carlsson och bankkamrer. A Strandberg (Mårtensbergs skoltomt avs. som gåva år 1912)
Köpebrev 1908 Lagfart 1918	Riksdagsman Klas Malmborg (Söderby 1:2 avsöndras till fru Olga Säfström, år

1921 fastställs ägostyckning i 14 delar av Söderby 1)
 Köpebrev 1921 Firma Erik Lindström och Leonard Johansson
 Lagfart 1921 (År 1921 bildas fastigheten 1:17 av stycknings-
 delar, vilken benämns Handens tomtområde. Där-
 efter vidtar en livlig byggnadsverksamhet i om-
 rådet)

UNDERSÖKNINGSOMRÅDEN 4 - 6: TULLINGE LANTHEM (BOTKYRKA
 K:N), BREVIKSOMRÅDET OCH BOLLMORAOMRÅDET (TYRESÖ K:N)

Dessa områden utgör i första hand "kontrollområden" av något annor-
 lunda karaktär, men med samma komplexa fysiska omvandlingsförlopp som
 de tidigare. De skall ej föremål för ingående studium, varför de ej
 heller närmare beskrivs i detta sammanhang. Se t.ex "Förteckning över
 nya förortssamhällen .." under rubriken "Tullinge, 1905" och Kap. VIII).

ANALYS AV MARK- OCH BEBYGGELSEOMVANDLINGENS LOKALA FÖRLOPP

Vändelsö och Hanviken är exempel på sådana förortsområden vilka successivt, under en relativt lång tidsperiod förtätats och fått en alltmer koncentrerad bostadsbebyggelse för helårsbosättning i form av nya småhus, främst villa- och radhus, men även insprängda hyreshus. Ett mindre hyreshusområde återfinns t ex inom det utvalda undersökningsområdet i Vändelsö. Den tidigare frekventa sommarbebyggelsen och delårsbosättningen inom perifera bebyggelseområden i storstadens "utkantszon" har framför allt under 1950- och 60-talen därför på olika sätt ersatts med permanentbebyggelse. Denna omvandling av bebyggelsens funktion och markens användning har dock kommit att bestå på helt olikartat sätt, beroende på vilken grad av offentlig kontroll resp styrning som funnits över bebyggelseutvecklingen, vilken i sin tur berott på ett flertal andra faktorer.

Här kan bara nämnas de väsentliga skillnader som funnits i sättet att behandla frågor i anknytning till de redan befintliga förortssamhällellenas planering och fortsatta utbyggnad från i första hand de kommunala myndigheternas sida. De olikheter i de äldre förortssamhällellenas fysiska struktur och uppbyggnad, som direkt kan hänföras till en övergripande kommunal eller regional analys-nivå har redan behandlats i tidigare kapitel. På den lokala analys-nivån blir det av större intresse att försöka kartlägga och analysera mark- och bebyggelseomvandlingens förlopp utifrån något annorlunda utgångspunkter, även om synpunkter på dessa lokala förlopp många gånger definitivt tillhör övergripande analys- och planeringsnivåer. Utgångspunkterna för denna detaljerade analys har redan omnämnts.

I följande avsnitt skall förändringarna i bebyggelsestruktur, fastighetsindelning och ägostruktur över de studerade markytorna belysas med hjälp av den information som direkt kan hämtas från Karta V. Analysen får därför i hög grad karaktären av kommenterande text till de bilder som kan rekonstrueras från tid-rumsmatriserna.

Först skall bebyggelseutvecklingen i de två detaljstuderade undersökningsområdena Vändelsö och Hanviken sammanfattas i siffror över hela

perioden i fråga, varvid en uppdelning i tjuogoårsperioder får ligga till grund även för direkta jämförelser mellan de två områdena. Därefter genomförs en detaljerad analys av exploateringsförloppet, den förändrade fastighetsindelningen och domänstrukturen, där också undersökningsområde 3 (Handen) ingår som exempel.

I det följande kommer de avgränsade undersökningsområdena för enkelhets skull att betecknas som "Vändelsö" resp "Hanviken" etc. Det är därför nödvändigt, att observera att alla statistiska uppgifter etc - om ej annat anges - enbart avser de studerade markområdena och ej samhällena i sin "helhet".

BEBYGGELSEUTVECKLINGEN MELLAN 1910 OCH 1970

En helt allmän uppfattning om de äldre bebyggelseområdenas successiva omvandling får man genom att studera omfattningen av "nyttillkommen" bebyggelse under en längre tidsperiod. Denna bör då helst ställas i relation till ev. planer som i olika tidsskeden funnits för bebyggelseutvecklingen inom resp område.

En mer rättvisande bild erhålls först när man också tar hänsyn till den övergång som skett från säsongboende till permanent-boende utan att fördenskuil någon ny bostadsbebyggelse tillkommit. Här är det emellertid svårare att uttala sig om den verkliga omfattningen av t ex sommarhus, som under olika perioder fått en ny användning, genom om- och tillbyggnad etc. I en undersökning som i första hand är baserad på ett offentligt registermaterial, kommer nödvändigtvis ett visst antal sådana funktionsförändringar att förbli oupptäckta. Uppgifter om den mantalsskrivna befolkningen utgör ingen garanti för, att ej permanentboende förekommer eller har förekommit. Omvandlingen av mark och bebyggelse under en så lång tid som här avses innebär också, att viss bebyggelse försvinner genom rivning o. likn, varför även denna typ av "händelser" måste beaktas.

Redan tidigare har omtalats, att den tidiga tomtförsäljningen från "Vändelsö Willasamhälle", vilken startade på hösten år 1907, skedde under förespeglning av att kollektiva transportförbindelser med Stockholm skulle upprättas inom den närmaste framtiden. Så sent som år 1911 skrev Löjtnant Folke Asplund som verkställande direktör i Mellersta Sveriges

Egnahems AB i Stockholms handels- och industrikalender:

"Kommunikationerna kunna ju ännu ej jämföra sig med dem till de flesta af våra villasamhällen, likväl tager resan dit endast något mer än en timme från Stockholms central. Vägen går på Nynäsbanan till Drefvikens station (ca 50 min å 1 timmes resa), där-efter motorbåt fram till området, (cirka 15 å 20 min väg). Vinter-tiden kan man gå öfver sjön till stationen på cirka 15 å 20 minuter. Då den nya språvägen Enskede-Södertörns villastad blir färdig "beräknadt 1 Aug 1911" komma kommunikationerna genast gestalta sig betydligt bättre särskildt med hänsyn till priset men äfven med afseende på tiden".²

Kanske mycket beroende på en ev framtida spårvägsförbindelse till staden, men även på det synnerligen billiga tomtpriset (från 1 öre/kvft för skogstomter till 5 öre/kvft för sjötomter, vilket torde ha varit det lägsta pris som tomter överhuvudtaget såldes för i Stockholms omgivningar vid denna tidpunkt), kom en livlig byggnadsverksamhet till stånd redan de första åren av bolagets verksamhet. Huvudelen av denna bebyggelse tycks ha varit av mycket enkelt slag, ofta uppförd av tomtägarna sjäva, som många var arbetare. Enligt bolagets annonsering i dagspressen var tomterna i det nya villasamhället avsedda för "samtliga samhällsklasser". Det stora utbudet av mark lämplig för bostadsbebyggelse, samt avsaknaden av redan utbyggda kollektiva transportförbindelser, medförde dock redan från början att Vändelsö, liksom senare Kumla och Hanviken kom att bli egnahems-förstäder och sommarstugeområden i första hand för jordbrukare, hantverkare, arbetare och lägre tjänstemän.

En stor del av den bebyggelse som tillkom i samband med den tidiga exploateringen både i Vändelsö och Hanviken var av enklast tänkbara beskaffenhet. Många av husen skulle snarast betecknas som "kolonistugor". Som tidigare påpekats tillhörde också många av tomtköparna i de nya förortsområdena söder om Stockholm, samma befolkningsgrupper som inom stadens hank ock stör gavs möjlighet att hyra in sig på en bit odlingsbar mark inom de av staden fr.o.m. år 1906 för detta ändamål särskilt upplåtna koloniområdena. Efter att först ha förvärvat tomter för en billig penning, ofta på avbetalning, av något av de många tomtbolag som under denna period bedrev verksamhet i områdena, vidtog ett intensivt "kolonisationsarbete", där det enskilda initiativet ej hämmades av sådana särskilda bestämmelser och restriktioner som gällde på stadens egen mark. För några hundra kronor i handpenning kunde man på det-

ta sätt både skaffa sig och familjemedlemmarna en tillflyktsort på den lediga tiden under större delen av året, samtidigt som man kunde dryga ut den oftast knapphändiga dagliga kosten med egna odlingsprodukter, potatis, grönsaker, etc.

"Bostaden" kom först i andra hand, och för dem som ej redan från början inköpt mark i direkt syfte att bosätta sig året om i det nya villasamhället, kunde bostadshuset till en början bli högst provisoriska. En ledamot av Tyresö kommunalnämnd har i efterhand gett en skildring av hur sommarstuge- och egnahemsbyggandet under 1920-talet tedde sig i Kumlaområdet:

"Det var att börja röja och förstöra skogens ogräs "asparna". En risikoja var vår första sommarbostad. När man är ung och kär går allt så bra. Det värsta var dock myggen. Två stycken billådor från frihamnen bildade stommen till min sommarstuga. En liter kronbrännvin kostade det att få lådorna uttransporterade till tomt. Det blev en stuga på rum och kök, 18 kvm bostadsyta. I varenda backe låg ett par tre billådor och överallt hördes glada röster från amatörbyggare, som höll på att dra ut spik och räta ut dem. Det var för dyrt att köpa. Allt skulle tillvaratas. Från alla backar hördes hamrande och byggexperter saknades inte. En del bra, andra sämre. Ingen byggnadsnämnd fanns. Var och en fick bygga efter sin metod". 3

Den sammanfattande beskrivning av bebyggelseutvecklingen i de två undersökningsområdena som här följer i fortsättningen baserar sig i första hand på uppgifter som sammanställts från Karta V , och kan därför ej ges någon direkt "livfull" utformning. Den har ju också ett delvis annat syfte.

Bebyggelsen före år 1910

I Vändelsö tillkom före år 1910 sammanlagt 7 st bostadshus, som var permanent bebodda vid undersökningsperiodens början. Antalet bosatta inom området utgjorde enligt mantalslängden 42 personer, vilket således i genomsnitt gör 6 personer/bostadshus.

Uppgifter om antalet sommarhus före år 1910 går ej att utläsa av matriserna, och har ej heller kunnat erhållas på annat sätt. Troligtvis fanns ändock ett mindre antal sommarhus uppförda redan vid denna tid, fastän de i detta fall med säkerhet kunnat "identifieras" först en tid därefter.

I Hanviken skedde de första tomtförsäljningarna först år 1911, varför ingen bebyggelse återfinns inom undersökningsområdet vid periodens början.

Bebyggelsen på 10- och 20-talet

Under 1910- och 20-talen tillkom 45 hus i Vändelsö och 26 hus i Hanviken. I Vändelsö var det främst permanentbebyggelse (till ung 2/3), medan ung hälften av bebyggelsen i Hanviken tycks varit sådan, som endast utnyttjades som bostad under en begränsad del av året. Antalet permanent bosatta i Vändelsö ökade under 20-årsperioden från 42 till 130 personer. I Hanviken uppgick den mantalsskrivna befolkningen i området vid periodens slut till 61 personer.

Vid periodens slut fanns i Vändelsö 32 fastigheter med en permanent boende befolkning, i Hanviken endast 12. Vid samma tidpunkt var ung 20 fastigheter i Vändelsö bebyggda med sommarhus eller byggnader med annan användning än helårsbostad. Motsvarande siffra för Hanviken var ca 14. Under denna första 20-årsperiod kan ingen förändring av byggnadsbeståndet genom t ex rivning konstateras. Däremot tillkom ett antal nya byggnader i Vändelsö för också andra ändamål än bostäder: Konsumtionsföreningens hus, Folkets park, nya byggnader i anknytning till Sågen, m m.

Bebyggelsen på 30- och 40-talet

Under perioden 1930-1949 tillkom ytterligare ett 50-tal bostadshus i Vändelsö. Huvuddelen av denna bebyggelse uppfördes på sedan lång tid styckade och försålda, men obebyggda fastigheter. En viss förändring av markanvändningen mot ett mer "intensivt" utnyttjande kan därför skönjas redan under denna period, och framför allt under kris- och krigsåren. Drygt hälften av de bebyggda fastigheter som vid periodens slut (år 1950) fanns i området, var åtminstone någon gång mellan 1949-1950 permanent bebodda (d v s hade en mantalsskriven befolkning). Man får även förmoda att flera sommarstugor användes som åretrunt-bostad under denna tid även om detta ej går att utläsa av den i matrisema redovisade statistiken. Ett antal bostadshus från den tidigaste exploateringen av området försvinner genom rivning under denna period, även om deras an-

Tab. 9 Antalet nytillkomna bostadshus under 20-årsintervall.

Undersöknings- område	- 1910	1910-1929	1930-1949	1950 -1970
1. Vändelsö	7	45	50	143
2. Hanviken	-	26	102	108

Tab. 10 Antalet bostadshus, som någon gång under resp. 20-årsperiod varit permanent bebodda (=mantalsuppgifter finns på fastigheten)

Undersöknings- område	- 1910	1910-1929	1930-1949	1950-1970
1. Vändelsö	7	34	66	200
2. Hanviken	-	13	76	242

tal är så litet att de ej påverkar bilden i stort (ca 2-3 st).

I Hanviken, som till största delen exploaterades vid början av 30-talet tillkom under den här avsedda undersökningsperioden ett 100-tal bostadshus, varav de flesta under dess första hälft. Även dessa var till övervägande del åretrunt-bostäder. Ca 60 procent av de fastigheter som år 1950 fanns i undersökningsområdet hade åtminstone någon gång under perioden en mantalsskriven befolkning. Liksom i Vändelsö skedde denna "permanentning" av hus som tidigare endast använts för delårsbosättning under framför allt 1940-talet (åtminstone 10 sådana "fall" kan utläsas av matriserna).

Vid 1940-talets slut, d v s då Vändelsö sedan länge varit, och även Hanviken hunnit bli "fullt utbyggt" enligt de planer, som tidigare funnits för områdena och som upprättats i samband med styckning och försäljning av tomter, fanns i Vändelsö ung 100 bebyggda fastigheter och i Hanviken ung 125 bebyggda fastigheter. I Vändelsö var 54 och i Hanviken 66 av dessa fastigheter permanent bebodda, d v s i båda områdena drygt hälften. I detta sistnämnda, men begränsade avseende, var de två undersökningsområdena således "likvärdiga" inför den byggelse-expansion som i grunden skulle förändra deras yttre karaktär under den efterföljande 20-årsperioden.

Tab. 11 Mantalsskriven befolkning inom resp. undersökningsområde under perioden 1910 - 1970.

Undersök- ningsomr.	1910		1920		1930		1940		1950		1960		1970
		1915		1925		1935		1945		1955		1965	
1. Vändelsö	42	59	63	97	130	136	164	175	174	179	459	1059	1219
2. Hanviken	-	6	15	41	61	105	140	167	219	215	325	675	771

Bebyggelsen på 50- och 60-talet

Under de två senaste decennierna, men framför allt under 60-talet, har väsentliga förändringar av det tidigare bebyggelsemönstret skett såväl i Vändelsö som Hanviken, även om omvandlingsförloppet har sett helt olikartat ut i de två områdena.

I Vändelsö tillkom under perioden inte mindre än 200 nya bostadshus, varav samtliga utom fyra samtidigt med att förändringar genomfördes i den vid periodens början bestående fastighetsindelningen. I det närmaste all nytillkommen bebyggelse under denna 20-årsperiod kan därför betecknas som en "förtätning" av den redan befintliga bebyggelsemassan. Av de fyra bostadshus som uppfördes på äldre fastigheter var två sannolikt fritidshus och två permanentbostäder.

Under 50-talet utgjordes den nytillkomna bebyggelsen i Vändelsö huvudsakligen av enfamiljsvillor. Större delen av den snabba befolkningsökningen för områdets del efter år 1955 har dock sin förklaring i de nya flerfamiljshus som därefterbörjade byggas strax norr om Folkets Park (se Fig 31). Mellan åren 1950 och 1955 ökade den permanent bosatta befolkningen inom området endast med fyra personer (från 175 till 179). Därefter steg den snabbt till 459 personer år 1960, 1 059 personer år 1965 och uppgick år 1970 till 1 210 personer. Under 1960-talet tillkom hyreshus, villor och radhusbebyggelsen i områdets södra del.

I Hanviken byggdes under perioden 108 nya bostadshus, varav större delen under 60-talet. Den inom området permanent bosatta befolkningen ökade från 219 år 1950 till 325 år 1960 och uppgick år 1970 till 771 personer. Permanentningen av detta område har i stor utsträckning inneburit en funktionsomvandling av tidigare sommar- och sportstugor till

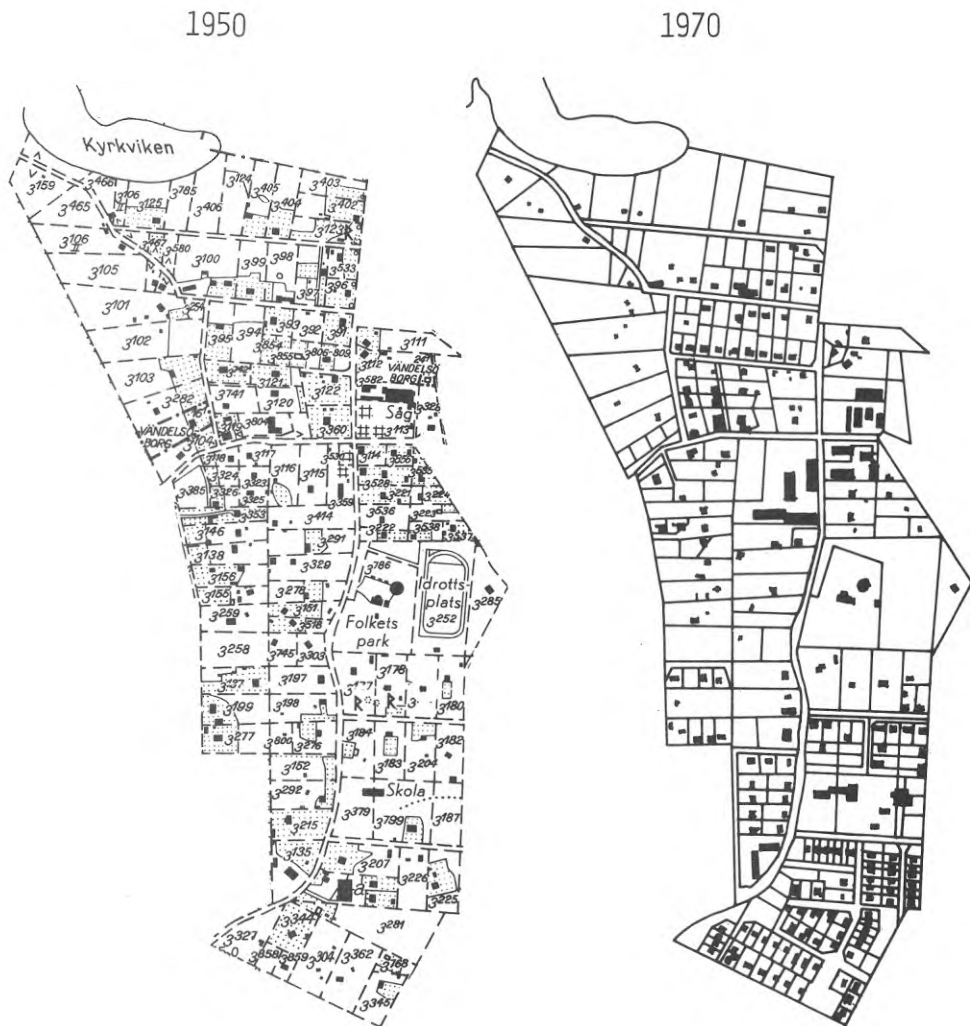

Fig. 31 Bebyggelsen i undersökningsområde 1: Vändelsö, åren 1950 och 1970. Jmfr. även med Fig. 34!

1950

1970

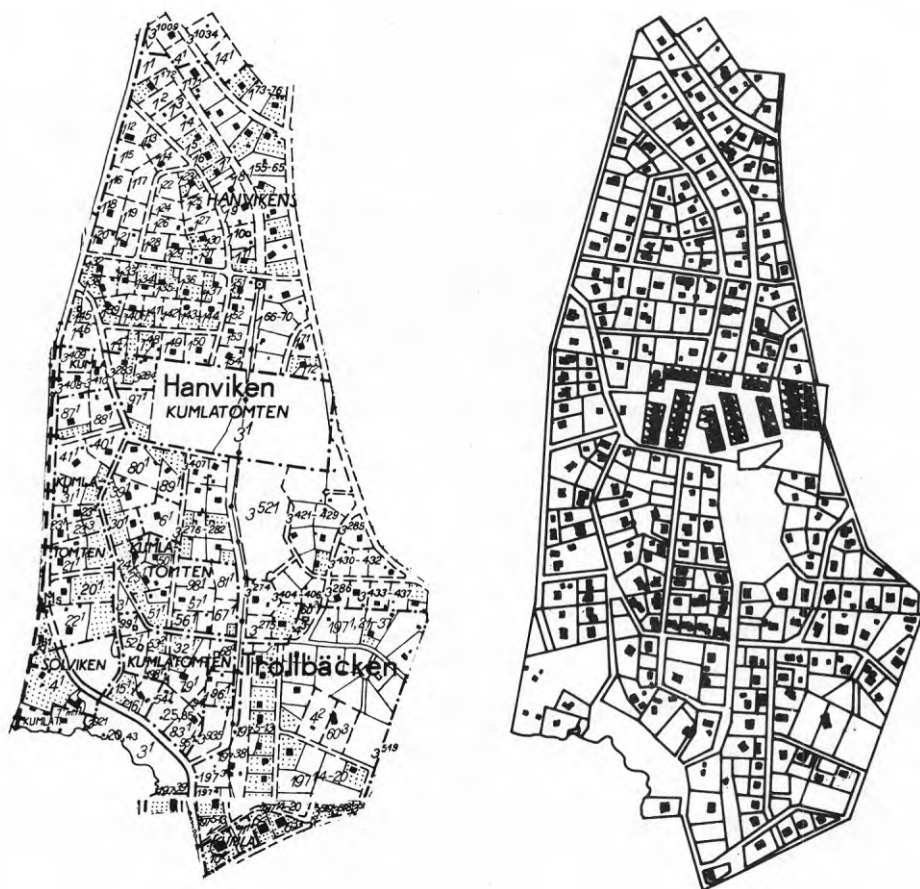

Fig. 32 Bebyggelsen i undersökningsområde 2: Harviken, åren 1950 och 1970. Jmf. även med Fig. 35!

bostäder för åretrunt-boende. Ett 40-tal hus inom det undersökta området har på detta sätt förändrat användning under perioden ifråga, där tidsskillnaden mellan fastighetens bebyggande och den första mantals-skrivningen på fastigheten ibland varit betydande (flera exempel på fastigheter som bebyggts med sommarhus redan under 20-talet, men fått användning som åretrunt-bostad först under 60-talet finns i området).

Liksom Vändelsö tillkom i Hanviken under 1960-talets början en mer koncentrerad grupphusbebyggelse, vilken dock kunde förläggas till en dittills obebyggd tomt (Fig. 35, Litt. A), och ej som i Vändelsö krävde en sanering av den redan befintliga bebyggelsen.

Som en följd av 50- och framför allt 60-talets stora förändringar av bebyggelse- och fastighetsstrukturen i de undersökta områdena, har ett flertal av de äldre bostadshusen försvunnit genom rivning. Från matriserna går direkt att utläsa förändringar av detta slag, även om det ibland kan vara osäkert huruvida en äldre byggnad genom om- och tillbyggnad kvarstår på en nybildad fastighet även efter ombildningen, eller den ersatts med en helt ny. I Vändelsö kan åtminstone 34 fall av sådan genomgripande sanering konstateras under den sista 20-årsperioden. Det har då vanligtvis rört sig om fastigheter som varit bebyggda med bostadshus, men vilka ej använts för permanentboende sedan en viss tid tillbaka. Några fall av ombildningar har dock medfört rivning också av permanent bebodda villor (bl a i samband med exploatering i radhusområdet i den södra delen av undersökningsområdet).

I Hanviken, där förtätningen av den befintliga bebyggelsen huvudsakligen skett på de enskilda fastighetsägarnas egna initiativ, har rivning av äldre bostadshus ej haft samma omfattning. Endast 18 st äldre byggnader, huvudsakligen sommarhus, har utgått genom rivning under den senaste 20-årsperioden. Här har istället, som redan tidigare nämnts, sommarhusen permanentats genom olika former av om- och tillbyggnad.

FASTIGHETSINDELNINGEN OCH DOMÄNSTRUKTUREN 1910 - 1970

I tidigare avsnitt har bebyggelseutvecklingen inom de två undersökningsområdena redovisats huvudsakligen i siffror, utifrån den information som direkt kunnat hämtas från Diagram 1. Att enbart beskriva omvandlingsförloppet över tid på ett sådant "kvantitativt" sätt, ger dock föga upplysning om på vilket sätt förändringarna kommit till stånd - och ej heller varför.

I detta avsnitt skall därför omvandlingsförloppet betraktas ur en mer formal-rättslig synvinkel, där förändringar i den yttre miljön skall relateras i första hand till motsvarande förändringar av fastighetsstrukturen.

För att ej alltför snävt avgränsa denna analys, skall exempel ges också på ett omvandlingsförlopp över tid av helt annan karaktär, varför ett av "kontrollområdena" (Undersökningsområde 3) har valts ut för detaljerat studium.

En uppfattning om fastighetsindelningens förändringar mellan olika tidpunkter får mant.ex genom att studera sådana bildersom redovisar markområdets uppdelning i skilda parceller vid fyra olika tidpunkter. Dessa överensstämmer direkt med motsvarande horisontella tidsnitt över de beslutsområden som redovisats i Fig.33 . En mer ingående information om hur fastighetsstrukturen förändrats under resp 20-årsperiod får man först genom att studera livslinjerna och deras kopplingar med varandra inom de tre resp tidsintervallen i matriserna.

Från Fig. 33 kan också utläsas det "tekniska" förfarandet i samband med fastighetsbildning under olika tidsperioder. Tolkningen av de förekommande "knutpunkterna" sker enklast med hjälp av figuren s. 286. För Vändelsöområdets del har åtminstone under något tidsavsnitt av undersökningsperioden existerat sammanlagt 304 st beslutsområden, vilka i diagrammet representeras av var sin livslinje. För Hanvikens del är motsvarande antal beslutsområden mellan år 1910 och 1970 364 st.

Att det totala antalet livslinjer i diagrammet resp undersökningsområde är större än antalet fastigheter vid periodens slut, avspeglar sig i tid-rumsmatrisen i form av ljusa fält i dess "övre" del. Detta

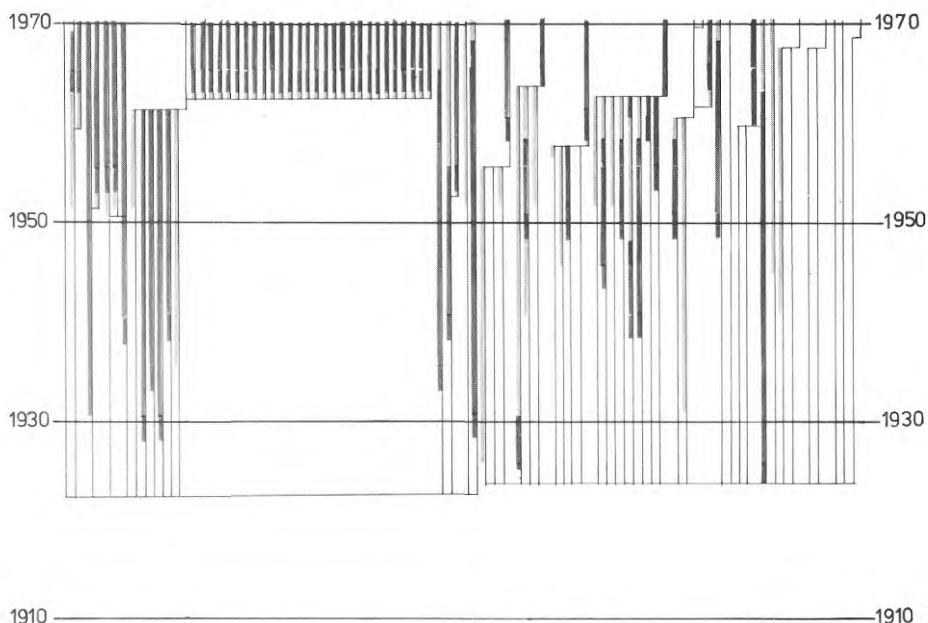

Fig. 33 Tid-rumsmatris som visar förändringen av fastighetsindelningen (konstellationen av beslutsområden) för en del av undersökningsområde 3 (Handen, Österhaninge) perioden 1910-1970. Matrisens vänstra del överensstämmer med det nya radhusområdet i Fig. 38 (Litt. B). Den högra delen med en del av centrumområdet. (Vertikala linjer = "livslinjer", horisontella linjer = "kopplingslinjer". Mörka resp. ljusa staplar på livs linjerna anger permanent- resp. fritids-bebyggelse.)

innebär att ett antal fastigheter vid en tidigare tidpunkt försvunnit genom sammanläggning. På motsvarande sätt uppstår ljusare fält i matrisens "nedre" del, vilket innebär att fastighetsbilden förändrats genom en senare parcellering. Tolkningen av fastighetsbildens förändringar över en längre sammanhängande tidsperiod kan därför ske genom en snabb blick över den grafiska bilden i tidsaxelns riktning.

De två områden som redovisats i form av tid-rumsmatriser (Karta V) är båda "typiska" för äldre förortsområden som successivt "förtätats" med hänsyn till fastighetsbilden, liksom de över tid karakteriserats av en långtgående ägosplittring i samband med denna ytterligare parcellering. Ett omvandlingsområde som Handen (Undersökningsområde 3) uppvisar däremot en helt annan grafisk struktur, som innefattar såväl spridnings- som kontraktionsförlopp med avseende på konstellationen av beslutsområden (Fig. 33).

Omfördelningen av mark mellan olika ägarkategorier förändrar över tid domänstrukturen inom ett avgränsat område, och ger därvid en ny grund för förändringar av den yttre miljön. Inom äldre förortsområden av det slag som här studerats, är ofta ägarskiften något som direkt resulterar i - och ibland även är helt nödvändigt för - att förändringar i markens användning och bebyggelsens funktion kommer till stånd. Genom att olika ägarkategorier, t ex privatpersoner i jämförelse med kommun, har olika rättsliga och ekonomiska förutsättningar för att vidta förändringar inom den egna domänen, blir det av intresse att belysa omvandlingen av mark och bebyggelse inom de undersökta områdena mot bakgrund av förändringar i markens fördelning på olika ägarkategorier.

Uppgifter som är nödvändiga för att över tid beskriva domänstrukturens förändringar inom undersökningsområdena kan hämtas direkt från matrisen. I denna har de olika ägarkategoriernas markinnehav symboliskt återgivits på så sätt, att beslutsområdenas "livslinjer" getts ett olikartat grafiskt utförande. De fem ägarkategorier som är möjliga att urskilja i matriserna har tidigare angivits.

Genom att i valda tidsnitt återföra den grafiska bilden av den förändrade konstellationen av beslutsområden över hela den undersökta tidsperioden, till ett antal kartbilder som istället för beslutsområdena redovisar fastigheter och markytor, erhålls dessa bilder redovisas markytornas fördelning på olika ägarkategorier inom undersökningsområdena (Vändelsö, Hanviken och Handen) vid tidpunkterna 1910, 1930, 1950 resp 1970. Den följande analysen av exploateringsförloppet blir i hög grad kommentarer till de figurer som sammanfattar utvecklingen över hela den studerade tidsperioden.

DET TIDIGA EXPLOATERINGSFÖRLOPPET

Som framgår av ägarlängderna inköptes såväl Vändelsö- som Kumlaegendomarna år 1907 av AB Södertörns villastad, på initiativ av bankdir. L. Fraenckel. Styckningsverksamheten kom dock igång först efter det Melllersta Sveriges Egnahemsaktiebolag därefter inköpt dem av villastadsbolaget.

Den "planering" som föregick fastighetsbildningen inskränkte sig

till en av bolaget uppgjord "styckningsplan", vilken i första hand var till för att underlätta tomtförsäljningen, vilken i Vändelsö på kort tid blev ganska omfattande. Det fanns också direkta skäl till att låta exploatera området så snabbt som möjligt.

Som redan omnämnts i tidigare kapitel (Kap V), innebar 1907 års lag om stadsplan, vissa möjligheter att även "reglera" bebyggelseutvecklingen på landsbygden, där "större sammanträngd befolkning" och större byggnadsverksamhet var att förvänta. Länets kronofogdar hade därför att ge akt på befarade bebyggelseanhopningar inom sina resp tillsynsområden. Den fogde som hade uppsikt över det här aktuella området upptäckte snart, att en livlig byggnadsverksamhet var att förvänta som en följd av egnahemsbolagets styckningsverksamhet. Han ingav år 1909 en särskild framställan till länsstyrelsen i Stockholms län om att stadsplan skyndsamt skulle upprättas för ett område vid Vändelsö och Gudö, där bolaget börjat sälja tomter. Bolaget motsatte sig dock begäran om att stadsplan skulle upprättas med hänvisning till kostnadsskäl, och något förordnande om upprättande av stadsplan för området blev heller aldrig ingivet från länsmyndighetens sida. Protokollen anger istället det förhållandet, att få personer var bosatta på platsen som argument för att stadsplan ej skulle anses behövlig. Kronofogdens aktivitet i frågan kan dock sättas i samband med att egnahemsbolagets VD samma år införskaffade ett nytt exploateringsområde, nämligen Kumlaegendomen, och där fortsatte tomtförsäljningen på samma sätt som i Vändelsö. Även här var samme kronofogde snabbt på platsen och konstaterade att fara för "större sammanträngd befolkning" förelåg. Vid de "förhör" som förekom med egnahemsbolaget, uppgav bolaget, att inga fler tomter skulle upplåtas och att man för övrigt tillämpat en plan för tomtförsäljningen, som överensstämde med stadsplanelagens intentioner. Ett 40-tal tomter hade man hunnit försälja, dock ej någon från det här undersökta området.

Inte heller i Kumla föranleddes länsstyrelsen att förordna om upprättande av stadsplan och därefter införa byggnadsförbud i området. Ett av skälen kan ha varit att bolaget kom på obestånd och tvingades avhända sig Kumlaegendomen redan ett år därefter, varvid styckningsverksamheten avstannade tillfälligt. År 1913 gick bolaget i konkurs, varefter även Vändelsöegendomarna övergick i nya händer. Ej heller senare kom något förordnande om stadsplan, kanske beroende på att tomtförsäljningen i allt större utsträckning föregavs ske "nästan uteslutande för

andra ändamål än stadigvarande bosättning".

UNDERSÖKNINGSOMRÅDE 1: VÄNDELSÖ 1910 - 1970

I Vändelsö hade redan vid undersökningsperiodens början ett stort antal avsöndringar skett. Undersökningsområdet var år 1910 uppdelat på 68 fastigheter (Fig.34 a) av varierande storlek. De ingående fastigheternas genomsnittliga areal var ca 6 600 kvm.

Den första "generationens" avsöndringar i enlighet med den av egnahemsbolaget uppgjorda planen för tomtförsäljningen i området, får sägas vara avslutade redan före 1915. Av Fig.34 framgår också, att egnahemsbolaget redan år 1910 hade försålt större delen av marken inom undersökningsområdet till privatpersoner. Det som återstod i bolagets ägo var ett antal oförsålda tomter, huvudsakligen i områdets norra del och den ännu ej utstyckade marken i anslutning till vägsystemet. Den större streckade markyta, som på grund av utrymnesskäl i Fig.35 redovisats under rubriken "Byggnadsbolag etc" utgör i själva verket Folkets Park, som tidigt inköptes av en av invånarna bildad förening (Se även Litt.A Fig. 34). Även Konsumtionsföreningens fastighet har av samma skäl redovisats under denna rubrik.

Under 20-årsperioden 1910-1930 skedde ytterligare ett 20-tal tomt-avsöndringar från stamhemmanet, vilket i Fig. 34 visar sig i att den sammanhängande, icke styckade delen av området ytterligare uppdelas i nya fastigheter. Redan på detta stadium började förändringar ske också i de redan en gång frånskilda fastigheterna. Så var bl a fallet för ett område norr om Folkets Park (Litt.D, Fig.34), som år 1910 var uppdelat på fyra fastigheter. Dessa fyra redan utstyckade fastigheter uppköptes år 1916 av den privatexploatör (E Nyberg), som efterträdde egnahemsbolaget efter konkursen. De delades upp i nio mindre fastigheter, vilka vid mitten av 1920-talet försålles till privatpersoner. Sex villor uppfördes åren närmast därefter, vilka sedan varit permanent bebodda större delen av undersökningsperioden. På de tre resterande tomterna tillkom sommarbebyggelse först mot 30-talets slut. Samtliga fastigheter förvärvades mot slutet av 60-talet av ett kommunalt bostadsföretag (de flesta från dödsbon), varefter en hyreshusexploatering kom till stånd (dock först efter undersökningsperiodens slut, varför förändringen ej

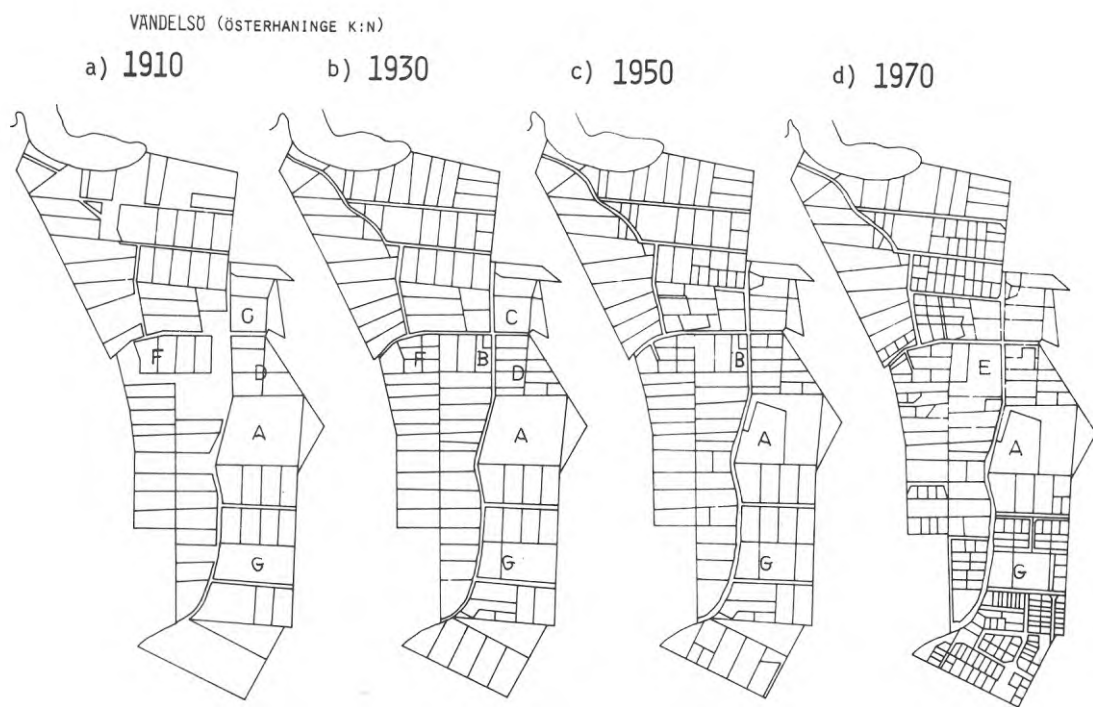

Fig. 34 Fastighetsindelningen i Vändelsö (Undersökningsområde 1) åren 1910, 1930, 1950 och 1970.

går att utläsa av Fig 34d). Genom sammanläggning av fastigheterna har detta lilla område åtminstone i denna begränsade mening "återfått" sin ursprungliga status som beslutsområde, fastän privatexploatören utbyts mot en "offentlig"sådan.

Ett annat sådant tidigt litet "förtättningsområde" återfanns strax väster om Sågen, där två fastigheter genom styckning ombildades till sex. Alla utom en bebyggdes med bostadshus på 30-talet (Litt.D). De tomter som tillkom under perioden 1910-1930 var liksom tidigare relativt stora, i genomsnitt 2 255 kvm.

Mellan 1930 och 1950 skedde ett flertal avstyckningar från oftast obebyggda tomter, även om området i sin helhet bibehöll sin tidigare karaktär. Det var under denna tid de flesta sommarhusen byggdes på de tomter som därtills snarast använts som "kolonilotter" för odling m m. På de tomter som avstyckats uppfördes i nästan samtliga fall bostadshus.

Vändelsö:

a) 1910

b) 1930

c) 1950

d) 1970

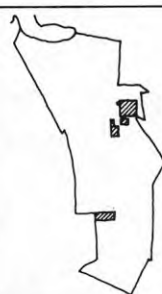
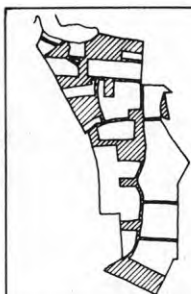
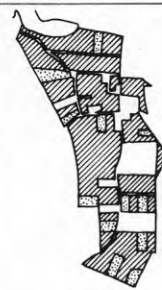
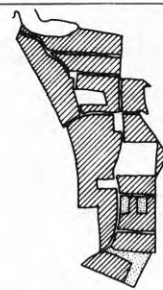
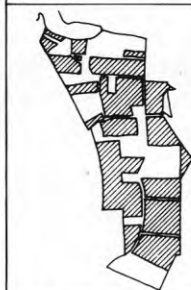
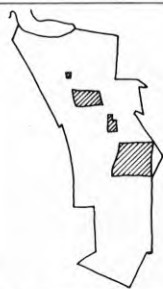
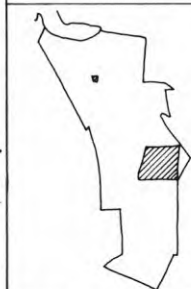
PRIVAT
EXPLOA-
TÖRPRIVAT-
PERSON
OCH
DÖDSBOBYGGN.-
BOLAG,
AKTIEBO-
LAG MFL.KOMMUN,
STAT, KYR-
KA

Fig. 35 Domänstrukturens förändringar i Vändelsö (Undersökningsområde 1) mellan åren 1910 och 1970. Streckade ytor = mark tillhörande resp. ägar-kategori. (Anm. Huvuddelen av vägsystemet, som ägs av vägförening har ej redovisats för åren 1950 och 1970). För kommentar - se texten.

Huvuddelen av de avstyckningar som kom till stånd under denna 20-årsperiod skedde under 30-talet. År 1939 utfärdades ett avstyckningsförbud, som omfattade större delarna av bebyggelseområdet söder om Drevviken. På länsstyrelsens initiativ utvärdades också samtidigt ett nybyggnadsförbud i avvaktan på byggnadsplan.

De förändringar som efter detta år tillkommit i undersökningsområdet får därför förmodas vara resultatet av medgivna dispenser.

Jämförs Fig. 34 a och b, ser man att ca ett 20-tal nya avstyckningar skett, där dock de nya tomternas storlek fortfarande är relativt stora. Den genomsnittliga storleken på tomter avstyckade under 20-årsperioden ifråga var ca 2 500 kvm.

Den första generationen tomtägare började under denna period bytas ut mot nya sådana. Dödsbon återfinns som ägare till ett flertal fastigheter (12 st) år 1950.

Under perioden blev kommunen för första gången ägare till mark inom området. Det gällde bl a skoltomten i områdets södra del (Litt G). (Den nya skolan invigdes år 1947). Från Folkets Park har fränskilts en tomt för den nya idrottsplatsen.

Betr. större förändringar i markens fördelning på olika ägarkategorier mellan åren 1930 och 1950, märks huvuddelen av vägsystemet, som övergick från exploatören till en av fastighetsägarna särskilt bildad vägförening.

Den mest genomgripande förändringen av fastighetsindelning och ägoförhållanden i området har naturligt nog skett under 20-årsperioden 1950-70 och framför allt under 60-talet. Ombildning av den tidigare fastighetsstrukturen, genom sammanläggning och avstyckning etc resulterade i ca 150 nya tomter. Den genomsnittliga arealen på dessa var betydligt mindre än tidigare, ca 1 125 kvm.

Redan under 50-talets början skedde en viss förtätning i området genom att några fastigheter uppköptes av byggnadsbolag, styckades och bebyggdes med enfamiljsvillor. Under 50-talets början fastställdes byggnadsplan för mellersta delarna av området, medan fortfarande de norra och södra delarna reglerades av utomplansbestämmelser. I matrisen avspeglar sig tydligt de nya byggnadsplanernas inverkan på bebyggelseutvecklingen i området. Efter åren 1953 och 1954, då de fastställdes, tillkom ett större antal villor på sådana avstyckade tomter, huvudsakligen norr om Folkets Park. Förtätningens omfattning vid periodens slut fram-

går av Fig. 34 d.

Den av kommunalt bostadsföretag uppförda hyreshusbebyggelsen (Litt.E Fig.34) tillkom genom sammanläggning av fyra fastigheter. En tomt var den där den äldsta sågen varit belägen. (Litt B, Fig.34.). Två av tomterna var bebyggda med äldre sommarhus. Samtliga fastigheterna inköptes av kommunen resp bostadsföretaget år 1960.

Den mest genomgripande omvandlingen av den tidigare fastighets- och bebyggelsestrukturen i området skedde mot slutet av perioden i områdets södra del, vilket på Karta V motsvaras av matrisens högra del. Här köpte kommunen vid slutet av 50- och början av 60-talet in ett flertal fritidsfastigheter, varefter området exploaterades för radhusbebyggelse och villor , bl.a av ett privat byggnadsbolag och kommunen.

Under den senaste 20-årsperioden har kommunens och de kommunala bostadsstiftelsernas markinnehav i området blivit ganska omfattande, vilket framgår av Fig.35d. Ett stort antal tidigare privat innehavda fastigheter har på olika sätt förvärvats, förutom den mark som ingår som vägmark i stadsplaneområdet, mark för offentliga platser m m. Ägostrukturens förändringar skall mer ingående behandlas först i ett senare avsnitt.

UNDERSÖKNINGSOMRÅDE 2: HANVIKEN 1910 - 1970

I Hanviken hade inga tomtavsöndringar skett vid undersökningsperiodens början, varför istället en bild av fastighetsindelningen tagits ut från matrisen för år 1915. De tomter, som hann avsöndras under den tid egnehemsaktiebolaget bedrev verksamhet i området, var stora och avsedda för egnahems- och trädgårdsbruk. Två större sådana utgjorde Litt.A resp. B i Fig. 36 a. Deras betydelse för den senare omvandlingen av området skall därför något utförligare behandlas.

Den ena stora tomten har speciellt intresse, då den tillkom för trädgårdsbruk redan från början och sedan länge var i en enda ägares hand. Den förblev också obebyggd ända fram till år 1958, då den inköptes av en privatperson med exploateringsintressen. Den uppdelades år 1960 i 49 mindre tomter på vilka uppfördes småhusbebyggelse i mindre grupper. Här har således de speciella markägoförhållanden som gällt för en liten begränsad del av området länge förhindrat en exploatering, vilket när

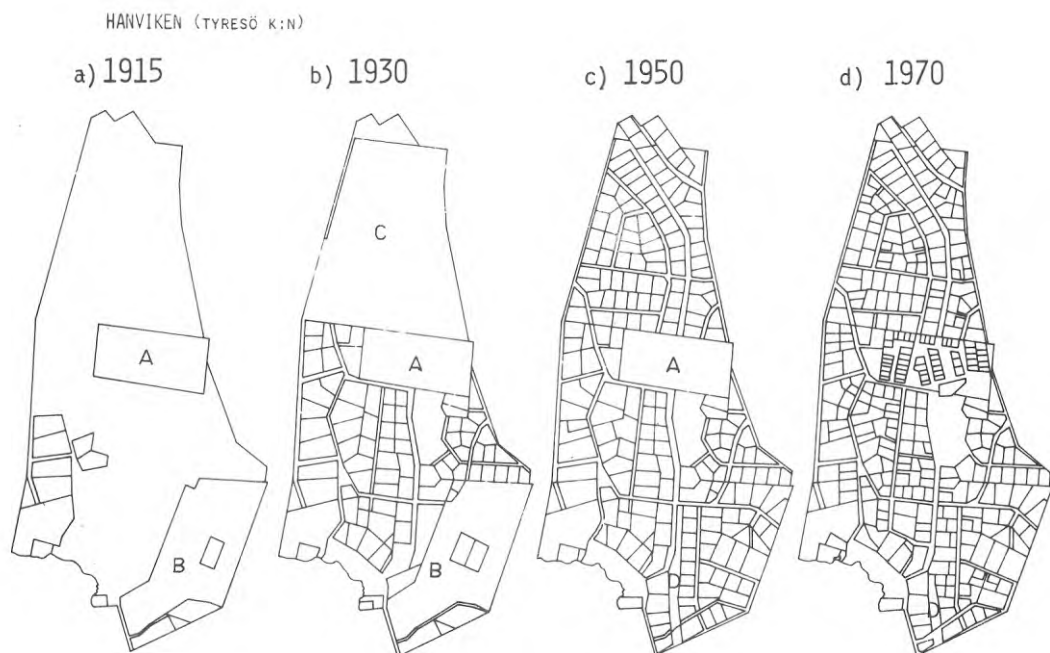

Fig. 36 Fastighetsindelningen i Härviken (Undersökningsområde 2) åren 1910, 1930, 1950 och 1970.

dessa sedan ändrats, direkt möjliggjort en lokal förtätning av bebyggelsen i området. Detta exempel är för övrigt typiskt för de flesta äldre bebyggelseområden, som under 60-talet fått insprängd modern bostadsbebyggelse på de markytor som av en eller annan anledning förblivit obebbyggda.

Den andra stora tomten (Litt.B) blev en kort tid efter år 1911, då den försålles till en privatperson, återigen inköpt av en av de många privatpersoner med exploateringsintressen som bedrev tomtförsäljning i området (A E Ringström). Efter inköp av ytterligare några angränsande tomter sammanlades dessa och styckades åren 1931-33 upp till ett 40-tal nya tomter, vilket framgår av Fig. 36 c.

En särskild kommentar kan göras till den långsträckt ägofigur som återfinns i områdets södra del, och som delvis tagits i anspråk för bebyggelse under senare år (Litt.D, Fig. 36). Detta utgjorde länge ett spårvägsreservat, i väntan på den av alla exploatörer även i detta område "garanterade" spårvägslinjen till Stockholm.

Hanviken: a) 1915 b) 1930 c) 1950 d) 1970

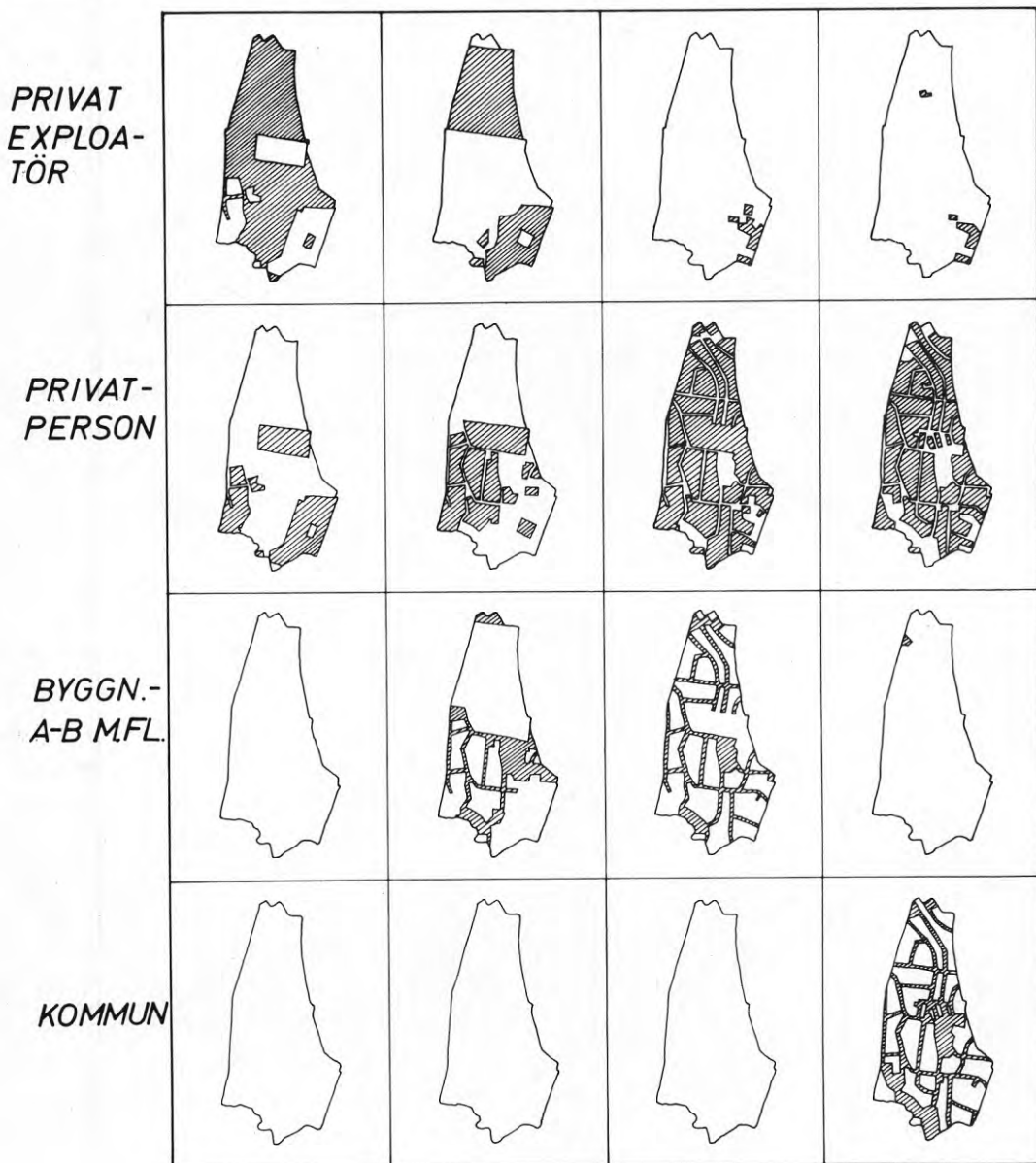

Fig. 37 Domänstrukturens förändringar i Hanviken (Undersökningsområde 2) mellan åren 1910 och 1970. Streckade ytor = mark tillhörande resp. ägar-kategori. För kommentar - se texten.

Under 20-talet avsöndrades ett 70-tal tomter, de flesta för uppförande av sommarstugebebyggelse. Dessa var betydligt mindre än i Vändelsö, där den tidiga exploateringen även inriktades på mer stadigvarande småbruksverksamhet, handelsträdgårdar etc. Exploateringen handhades under denna tid av ett flertal olika tillfälligt bildade exploateringsbolag. Många av tomtköparna drabbades av den Allmänna sparbankskraschen år 1929, då banken genom olika bulvaner bedrev tomtförsäljning bl a i det undersökta området.

År 1929 inköptes större delen av marken efter konkursen av Kumla Fastighets AB, varefter norra delen av området exploaterades (Litt C, Fig.36) några år därefter, huvudsakligen för sportstugebebyggelse. Tomterna gjordes här ännu något mindre, ca 1.700 kvm i genomsnitt.

Mellan 1930 och 1950 genomgick området, förutom de redan nämnda små förändringar med hänsyn till fastighetsindelningen i de redan exploaterade områdena. Endast ett par mindre sådana kan upptäckas vid ett studium av de redan styckade områdena (Fig.36 c).

Domänstrukturens förändringar kan utläsas av Fig. 37 . Som framgår av bilderna hade år 1950 större delen av de privata exploatörernas mark försålts till privatpersoner. Övrig mark, huvudsakligen väg- och parkmark innehades vid denna tidpunkt av exploateringsbolaget. Kommun, kommunalt bostadsföretag etc ägde ingen mark i området.

Under perioden 1950-1970 har området, fast ej på samma sätt som Vändelsöområdet, förändrats avsevärt. Förutom den nya småhusbebyggelsen i områdets mitt (Litt.A) har en förtätning skett över hela området, som möjliggjorts genom avstyckningar från tidigare bebyggda eller obebyggda tomter. Denna förtätning har oftast skett på tomtägarnas egna initiativ, vilket framgår av att större delen av avstyckningarna skett medan privatpersoner innehaft fastigheterna. Den har möjliggjorts, på så sätt att kommunen och länsstyrelsen medgivit dispenser under den tid området varit belagt med byggnads- och avstyckningsförbud. Ett hundratal sådana "mindre" avstyckningar kan utläsas av matrisen mellan åren 1950 och 1970, varav större delen under de senaste tio åren. Samtidigt har området först på detta sena stadium fått en övervägande permanent bostadsbebyggelse. Fortfarande finns dock ett flertal fastigheter kvar som fritidsfastigheter, fastän tomter kan ha avstyckats från dem och bebyggt med permanent bostadsbebyggelse.

I några fall har också fastighetsbilden förändrats genom att pri-

vatexploatörer eller byggnadsbolag förvärvat tomter, innehaft dem under en kort tid och därvid styckat, bebyggt och försålt dem. Genom att tomterna redan från början (d.v.s med de nya exploatörer som följde efter egnahemsbolagets kortvariga verksamhet i området) gjordes betydligt mindre än i Vändelsö, har också de nytillkomna tomterna blivit betydligt mindre. Den genomsnittliga arealen för tomter tillkomna under den senaste 20-årsperioden var endast 877 kvm.

Den enda större förändringen av domänstrukturen i området under de senaste 20 åren har, som framgår av Fig.37d, endast varit att kommunen övertagit vägmarken från exploateringsbolaget, samt delvis utvidgat parkmarken till att omfatta även några tidigare privatägda fastigheter med strandmark intill sjön Drevviken i SV. (I figurerna har ej som i Vändelsö dödsbon redovisats med särskild markering).

UNDERSÖKNINGSOMRÅDE 3: HANDEN 1910 - 1970

Både Vändelsö och Hanviken har varit exempel på sådana äldre bebyggelseområden som genomgått successiva och mindre "radikala" förändringar över den studerade tidsperioden. Som ett illustrerande exempel på ett omvandlingsförlopp av betydligt mer genomgripande slag har därför valts nuv. Handen (centrumområdet) i Haninge (Österhaninge) kommun.

På samma sätt som tidigare redovisas i Fig. 38 - 40 förändringarna i fastighetsindelning, bebyggelse- och domänstruktur, på grundval av en tidsrumsmatris för området, som dock ej finns med på Karta V. Någon mer ingående analys av förändringarna i detta område i likhet med den tidigare skall därför ej heller genomföras. Bilderna kräver dock några kortfattade kommentarer.

År 1910 fanns, som tidigare omnämnts ingen bebyggelse i området. I Fig. 40 har markytan i sin helhet redovisats under ägarkategorin "privat-exploatör"; då hela Söderbyegendomen inköpts av en sådan. År 1930 hade större delen av området styckats upp och flertalet tomter var bebyggda. Den första bebyggelsen tillkom ung. år 1925. Ett flertal fastigheter fick redan från början permanent användning. I undersökningsområdet fanns t.ex 144 mantalsskrivna personer år 1930. Den större fastigheten, Litt. A (Fig. 39) är "skoltomten", som från början av exploatören avsattes i ett centralt läge. Den första skolan i Handen byggdes för övrigt strax efter det tomtförsäljningen påbörjats (år 1923). I Fig. 40b är den redovisad under kategorin Ko (kyrkan).

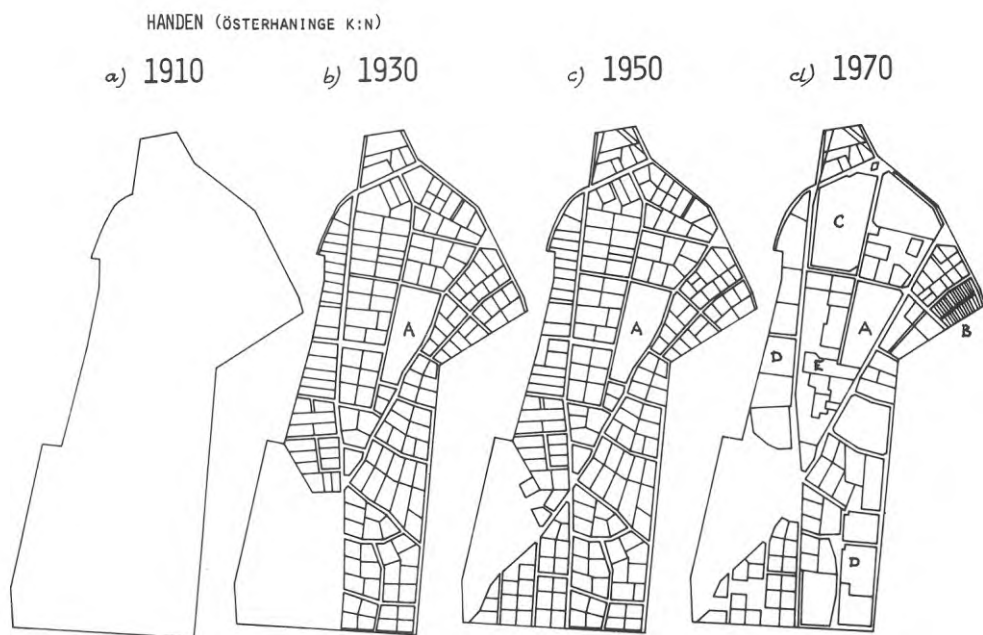

Fig. 38 Fastighetsindelning i Handen (Undersökningsområde 3) åren 1910, 1930, 1950 och 1970.

Mellan åren 1930 och 1950 skedde mycket små förändringar i den tidigare fastighetsindelningen. Ytterligare ett mindre område strax intill järnvägen hade dock exploaterats (för sportstugebebyggelse). Vad däremot gällde bebyggelsen hade större förändringar redan börjat ske. På Litt. A uppfördes kommunalhus, ny skola mm. redan vid 30-talets början. Tomterna väster om "skoltomten" inköptes av kommunen, och de första flerfamiljshusen ersatte där den äldre villabebyggelsen år 1948. (Fig. 38). Antalet bosatta inom området hade år 1950 ökat till 440 personer.

År 1970 återfinns i området närmare 8.000 invånare. Nästan all tidigare villa- och sommarstugebebyggelse har lämnat plats för flerfamiljshus (Litt. D), affärscentrum (Litt. E), sjukhus (Litt. C), radhus (Litt. B) etc.

Från den ursprungliga skoltomten (Fig. 40 b) har kommunen utvidgat sina domäner till att innefatta större delen av marken inom området (Fig. 40 d). "Skelettet" i den moderna förortsplanen är emellertid närmast identiskt med 1920-talets egnahems- och sportstuge-förstads, vilket väl gör den nuvarande stadsbilden åtminstone "förklarlig" till sin yttre gestalt.

Handen: a) 1910 b) 1930 c) 1950 d) 1970

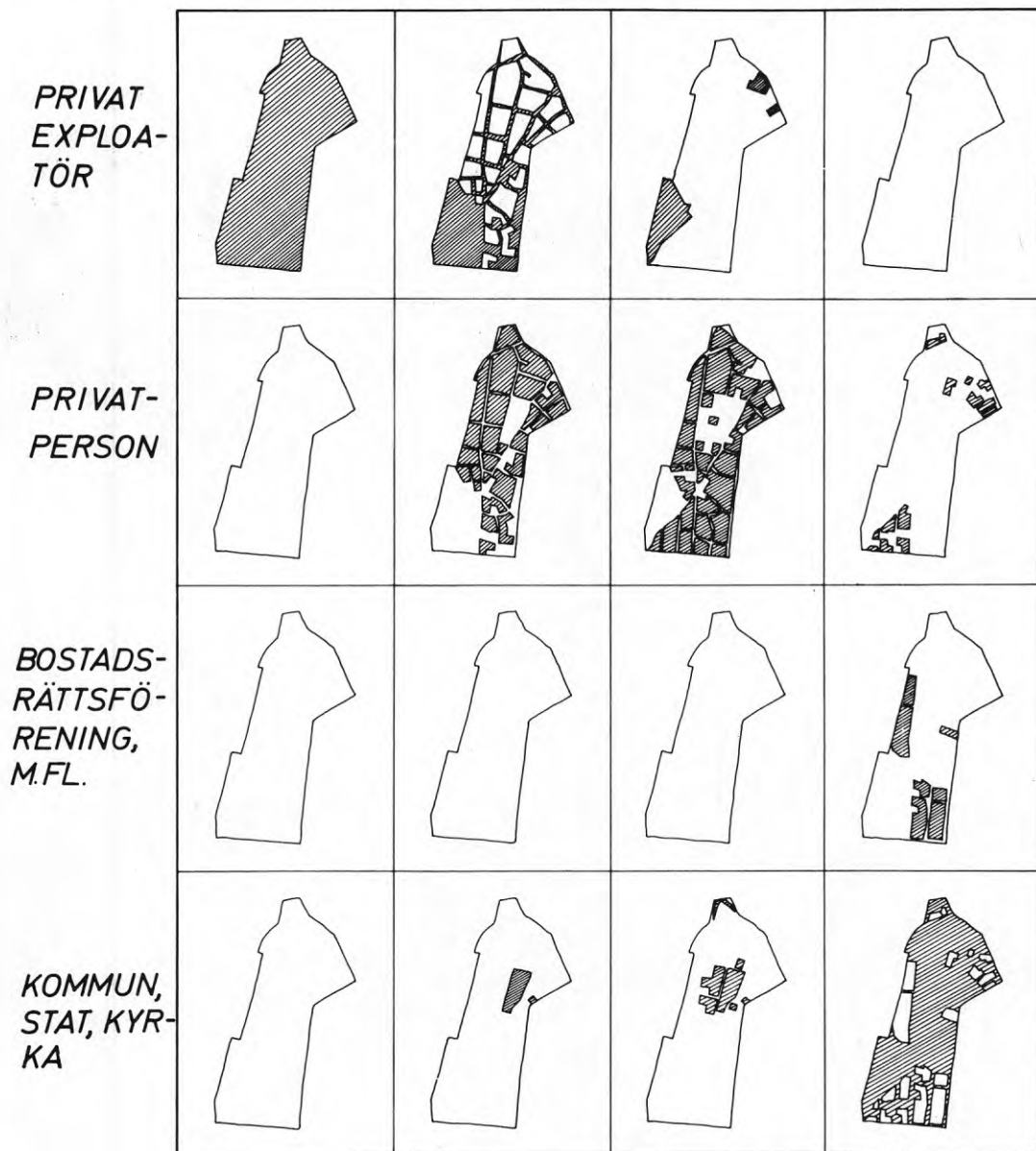

Fig. 39 Domänstrukturens förändringar i Handen (Undersökningsområde 3) mellan åren 1910 och 1950. Streckade ytor = mark tillhörande resp. ägar-kategori. (Anm. Huvuddelen av vägsystemet, som ägs av vägförening har ej reovisats för år 1950). För kommentar - se texten.

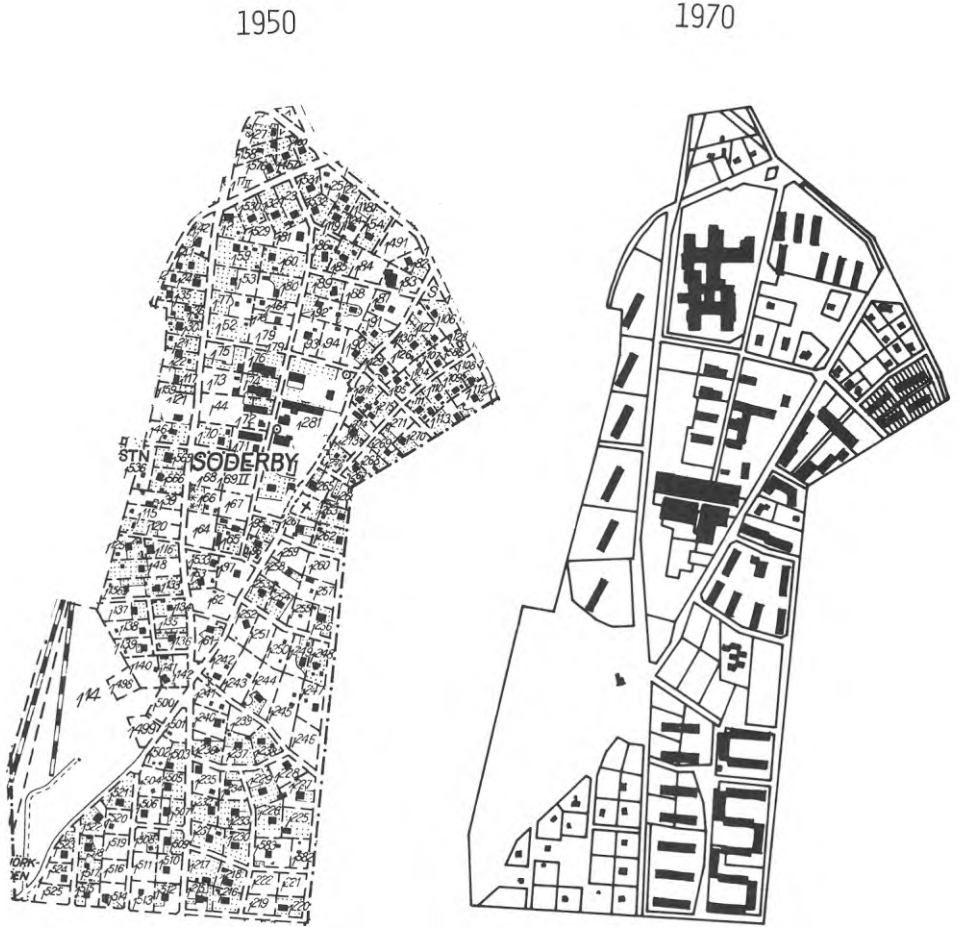

Fig. 40 Bebyggelsen i undersökningsområde 3: Handen (Centrum), åren 1950 och 1970.

TRANSAKTIONER MELLAN OLIKA ÄGARKATEGORIER 1910 - 1970

Från matriserna går att utläsa samtliga ägotransaktioner, d v s överföringar av fastigheter inom och mellan olika ägarkategorier, som skett i undersökningsområdena över tidsperioden 1910-1970. Dessa är dels sammanställda i tabeller (Tab.12 och Tab.13) som beskriver förändringarna över hela tidsperioden, dels i tabeller som beskriver förändringarna över 20-årsperioder. I det förra fallet inriktas intresset på vilken "riktning" överföringarna haft, d v s hur stor andel av överföringarna som utgår från en viss ägarkategori och slutar hos en annan och omvänt. I det senare fallet är intresset istället inriktat på hur stor andel av totala antalet transaktioner under resp 20-årsperiod som en viss typ av överföringar har utgjort (Tab.14 och Tab. 15).

I Vändelsöområdet, liksom i Hanvikenområdet utgjorde under hela tidsperioden (1910-1970) överföringarna från privatperson till privatperson (P-P) de i särklass mest frekventa (334 av s:a 819 resp 681 av s:a 1 209 transaktioner). Den därefter vanligaste transaktionen (112 fall) var i Vändelsö den från byggnadsbolag till privatperson (Bo-P). I Hanviken var dock transaktionen från privat markexploator till privatperson (Pe-P) vanligare (181 fall) än typen från byggnadsbolag till privatperson (125 fall).

För att undvika alltför långa upprepningar skall i fortsättningen de olika förekommande typerna av transaktioner, i så stor utsträckning som möjligt, uttryckas med hjälp av de i tabellerna angivna förkortningarna. Beteckningen (Ko-Bo) skall därför utläsas: "från kommun, kommunal stiftelse m m till byggnadsaktiebolag och annat bolag".

Studerar man nu kategorierna var och en för sig och jämför de båda områdena med varandra kan följande allmänna mönster för ägotransaktionerna utläsas. Dessa är ju direkt sammanhängande med domänstrukturens förändringar över tid, som tidigare behandlats.

Privat markexploatör (Pe)

I Vändelsö har privata markexploatörer till mindre grad varit inblandade i fastighetstransaktioner jämfört med Hanviken. I det senare området är också transaktionen (Pe-Pe) vanlig (63 fall), d v s privata

Från: Transaktionens "säljare"	Till: Transaktionens "köpare"					
	Pe	Bo	P	Dö	Ko	
Privat mark- Pe. exploatör	.014 1 .024	.071 5 .089	.843 59 .102	.071 5 .054	- - -	.999 70
Byggnads-AB Bo. och annat bolag	.008 1 .024	.025 5 .054	.933 112 .193	.017 2 .022	.017 2 .041	1.000 120
P. Privat- person	.059 29 .707	.053 26 .464	.676 334 .575	.156 77 .837	.057 28 .571	1.001 494
Dö. Dödsbo	.110 10 .244	.066 6 .107	.593 54 .093	.088 8 .087	.143 13 .265	1.000 91
Kommun, kom- munal stift. staten mm	- - -	.364 16 .286	.500 22 .038	- - -	.136 6 .122	1.000 44
	41 0.999	56 1.000	581 1.001	92 1.000	49 0.999	819

Tab. 12 Fastighetstransaktioner mellan olika ägarkategorier i Vändelsö (Undersökningsområde 1) perioden 1910 - 1970. Siffrorna i cellernas övre vänstra resp. nedre högra hörn representerar "ut-flödet" resp. "in-flödet" av fastigheter från resp. till ägarkategorin i fråga. Ut-flödesvärdena anges som andelar av radernas, in-flödesvärdena som andelar av kolumnernas marginalvärde, vilket alltid är 1.

exploatörer som överlåter mark sinsemellan, vilket förklaras av att ett flertal privatpersoner avlöste varandra som spekulatörer i mark under framför allt 20-talet. Huvuddelen (3/4) av de fastigheter som denna ägarkategori "köper" kommer också från andra privata markspekulatörer. Som "säljare" uppträder kategorin huvudsakligen i förhållande till privatpersoner.

Ser man till hur denna ägarkategoris del i transaktionerna förändrats över tid, erhålls följande karakteristiska bild.

Privatpersoner med exploateringsintressen förekommer framför allt i områdena under deras tidiga exploatering (i Hanviken förekommer kategorin som part i totalt 163 fastighetstransaktioner under perioden 1910-

Från: Transaktionen "säljare"	Till: Transaktionen "köpare"					
	Pe	Bo	P	Dö	Ko	
Pe. Privatmark-exploatör	.252 63 .750	.016 4 .114	.724 181 .177	- - -	.008 2 .100	1.000 250
Bo. Byggnads-AB och annat bolag	.051 7 .083	.007 1 .029	.906 125 .122	- - -	.036 5 .250	1.000 138
P. Privatperson	.018 14 .167	.032 25 .714	.874 681 .667	.063 49 1.000	.013 10 .500	1.000 779
Dö. Dödsbo	- - -	.139 5 .143	.806 29 .028	- - -	.056 2 .100	1.001 36
Ko. Kommun, kommunal stift. staten mm	- - -	- - -	.833 5 .005	- - -	.167 1 .050	1.001 6
	84 1.000	35 1.000	1021 0.999	49 1.000	20 1.000	1 209

Tab. 13 Fastighetstransaktioner mellan olika ägarkategorier i Hanviken (Undersökningsområde 2) perioden 1910 - 1970. Siffrorna i cellernas övre vänstra resp. nedre högra hörn representerar "ut-flödet" resp. "in-flödet" av fastigheter från resp. till ägarkategorierna ifråga. "Ut-flödesvärdena anges som andelar av radernas, in-flödesvärdena som andelar av kolumnernas marginalvärde, vilket alltid är 1.

1930, d v s i samband med den första tomtförsäljningen. I Vändelsö ingår kategorin i sammanlagt 47 transaktioner. Detta område exploaterades ju även några år före undersökningsperiodens början.

Under nästföljande period 1930-1949 minskar antalet transaktioner i vilka kategorin (Pe) haft del (i Hanviken 102 fall, varav 30 enbart är överföringar till den egna kategorin; i Vändelsö endast 17 fall). Områdena har under denna period blivit "färdigexploaterade" och mindre av intresse för kategorin ifråga.

Under perioden 1950-70 kan återigen utläsas en viss aktivitet bland privatpersoner med exploateringsintressen. Man har nu börjat köpa in fastigheter (i Vändelsö 10 st och i Hanviken 9 st) från privatpersoner

(för Vändelsös del även 8 st från dödsbon), som sedan återigen säljs till privatpersoner. Som tidigare visats har detta ibland skett efter delning av fastigheter i flera tomter, dock endast i något fall kombinerat med uppförande av byggnad. I Hanvikenområdet har under den senaste 20-årsperioden kategorin (Pe) som "säljare" överlåtit 56 fastigheter till privatpersoner, i Vändelsö 20 fastigheter.

Byggnadsaktiebolag och annat bolag (Bo)

Byggnadsbolagen säljer, som naturligt är i områden av denna typ, till nästan uteslutande del sina fastigheter till privatpersoner (till 93,3% i Vändelsö resp 90,6% i Hanviken). Av större intresse är varifrån exploateringsmarken kommer. I Vändelsö har bolagen i nästan hälften av samtliga fall (46,4%) köpt sin tomtmark från privatpersoner, därefter kommer den kommunala marken (28,6%).

I Hanviken har förhållandena varit något annorlunda. Till nästan 3/4 har bolagen här förvärvat fastigheterna från privatpersoner. Kommunen har ej i något fall upplåtit mark till byggnadsbolag, något som för övrigt redan antytts orsakerna till.

Byggnadsbolagens del i fastighetstransaktionerna inom området hänför sig främst till den senaste 20-årsperioden, både i Vändelsö och Hanviken. I Vändelsö var under denna period byggnadsbolagen i 77 fall "köpare" av fastigheter och i 49 fall "säljare" av fastigheter. Även i Hanviken övervägde de transaktioner, där byggnadsbolagen stod som "köpare" av fastigheter.

Privatperson (P)

Som "säljare" resp. "köpare" av fastigheter står som nämnts kategorin privatpersoner i första hand till den egna kategorin. Detta förhållande har varit mest påtagligt i Hanviken, där 87,4% av samtliga transaktioner med kategorin (P) som säljare även har inbegripit kategorin (P) som köpare. Till 66,7% av de omvända fallen har kategorin (P) förvärvat sina fastigheter från privatpersoner. I Vändelsö är motsvarande andelar något mindre, 67,6% resp 57,5%.

Under perioden 1910-1929 var kategorin (P) i Vändelsö inblandad i 98% av samtliga fastighetstransaktioner, i Hanviken endast 75,9%. Under

		Absoluta tal					Procentuella tal							
		Till					Till							
		Från	Pe	Bo	P	Dö	Ko	Pe	Bo	P	Dö	Ko		
a)	1910 - 1929	Pe	1	-	29	-	-	30	0,5	-	15,4	-	-	15,9
		Bo	1	-	40	2	-	43	0,5	-	21,3	1,1	-	22,9
		P	15	7	87	4	-	113	8,0	3,7	46,3	2,1	-	60,1
		Dö	-	-	2	-	-	2	-	-	1,1	-	-	1,1
		Ko	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
			17	7	158	6	-	188	9,0	3,7	94,1	3,2	-	100,0
b)	1930 - 1949	Pe	-	-	10	1	-	11	-	-	5,9	0,6	-	6,5
		Bo	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
		P	4	-	96	28	3	131	2,4	-	56,5	16,5	1,8	77,2
		Dö	2	-	20	4	2	28	1,1	-	11,8	2,3	1,1	16,3
		Ko	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
			6	-	126	33	5	170	3,5	-	75,2	19,4	2,9	100,0
c)	1950 - 1970	Pe	-	5	20	4	-	29	-	1,1	4,3	0,9	-	6,3
		Bo	-	3	72	-	2	77	-	0,7	15,6	-	0,4	16,7
		P	10	19	151	45	25	250	2,2	4,1	32,8	9,8	5,5	54,3
		Dö	8	6	32	4	11	61	1,7	1,3	6,9	0,9	2,4	13,2
		Ko	-	16	22	-	6	44	-	3,4	4,8	-	1,3	9,5
			18	49	297	53	44	461	3,9	10,6	64,4	11,6	9,5	100,0

Tab. 14 Fastighetstransaktioner mellan olika ägarkategorier i Vändelsö (undersökningsområde 1) under tjugoorperioderna 1910-29 (a), 1930-49 (b) och 1950-70 (c). Raderna visar ägarbytenas "säljare", kolumnerna visar ägarbytenas "köpare". Pe = privat markexploatör, Bo = Byggnadsaktiebolag och annat bolag, P = privatperson, Dö = dödsbo, Ko = kommun, kommunal stiftelse, staten m.m.

den senaste 20-årsperioden har dock kategorins andel i samtliga fastighetstransaktioner väsentligt minskat. I Hanviken har dock även under senare tid transaktioner där privatpersoner ingått varit de helt dominerande. Det senare sammanhänger till stor del med, att tomthandeln i Tyresöområdet i sin helhet bättre gynnats av den relativa frihet myndigheterna gett de privata tomtägarna, att "själva" vidta förändringar i bebyggelsen och fastighetsindelningen. Detta har varit möjligt på grund av de annorlunda yttre förutsättningar som funnits i detta område betr. ordnande av vatten- och avloppsanläggningar mm., jämfört med stora delar av Vändelsöområdet i Österhaninge. I den senare kommunen har den mer "restriktiva" behandlingen av frågor i anknytning till förändringar i området tydligen också varit hämmande på omsättning av fastigheter på den "privata" tomtmarknaden (P - P).

Dödsbo (Dö)

Kategorin (Dö) förekommer i nästan lika hög grad som "säljare" av fastigheter som "köpare", vilket är rätt naturligt över en sådan längre tidsperiod som här avses (91 resp. 92 fall i Vändelsö, 36 resp. 49 i Hanviken). I det betydligt tidigare utbyggda Vändelsöområdet var redan under perioden 1920-1949 transaktioner där dödsbon ingick vanliga (en tredjedel av samtliga ägotransaktionerna). I samma område har dödsbon även under perioden 1950-70 ingått i ett stort antal (23,9 %) av samtliga transaktioner inom området. I Hanviken utgjorde motsvarande siffror under den senaste 20-årsperioden blott 5,8%, vilket delvis sammanhänger med att detta område exploaterades betydligt senare, men även med att omsättningen av fastigheter mellan privatpersoner varit så mycket större än i Vändelsö, vilken kan förmodas medfört en annan ålderssammansättning i området.

Kommun och kommunal stiftelse (Ko)

I Vändelsö har kommunen i 44 fall varit "säljare" och i 49 fall varit "köpare" av fastigheter i området. Samtliga transaktioner utom fem (som gällt skoltomt m m) har skett under den senaste 20-årsperioden. I Hanviken har kommunen haft en mycket mindre del i de fastighetstransaktioner som förekommit. I 20 fall har kategorin (Ko) varit "köpare" av fas-

		Absoluta tal					Procentuella tal								
		Till Från		Pe	Bo	P	Dö	Ko			Pe	Bo	P	Dö	Ko
a)	1910 -	Pe	33	1	84	-	-	118	Pe	19,5	0,6	49,7	-	-	69,8
		Bo	7	-	5	-	-	12	Bo	4,0	-	3,0	-	-	7,0
		P	5	4	29	1	-	39	P	3,0	2,4	17,2	0,6	-	23,2
		Dö	-	-	-	-	-	-	Dö	-	-	-	-	-	-
		Ko	-	-	-	-	-	-	Ko	-	-	-	-	-	-
1929			45	5	118	1	-	169		26,5	3,0	69,9	0,6	-	100,0

		Absoluta tal					Procentuella tal								
		Till Från		Pe	Bo	P	Dö	Ko			Pe	Bo	P	Dö	Ko
	1930 -	Pe	30	1	41	-	-	72	Pe	6,3	0,2	8,5	-	-	15,0
		Bo	-	1	82	-	-	83	Bo	-	0,2	17,2	-	-	17,4
		P	-	2	298	17	-	317	P	-	0,4	62,3	3,6	-	66,3
		Dö	-	-	6	-	-	6	Dö	-	-	1,3	-	-	1,3
		Ko	-	-	-	-	-	-	Ko	-	-	-	-	-	-
1949			30	4	427	17		478		6,3	0,8	89,3	3,6	-	100,0

		Absoluta tal					Procentuella tal								
		Till Från		Pe	Bo	P	Dö	Ko			Pe	Bo	P	Dö	Ko
	1950 -	Pe	-	2	56	-	2	60	Pe	-	0,4	10,0	-	0,3	10,7
		Bo	-	-	38	-	5	43	Bo	-	-	6,8	-	0,9	7,7
		P	9	19	354	31	10	423	P	1,6	3,3	63,0	5,5	1,8	75,2
		Dö	-	5	23	-	2	30	Dö	-	0,9	4,1	-	0,3	5,3
		Ko	-	-	5	-	1	6	Ko	-	-	0,9	-	0,2	1,1
1970			9	26	476	31	20	562		1,6	4,6	84,8	5,5	3,5	100,0

Tab. 15 a-c. Fastighetstransaktioner mellan olika ägarkategorier i Hovviken (undersökningsområde 2) under tjugoårsperioderna a) 1910-29, b) 1930-49 och c) 1950-70. Raderna visar ägarbytenas "säljare", kolumnerna visar ägarbytenas "köpare". Pe = privat markexploatör, Bo = byggnadsaktiebolag och annat bolag, P = privatperson, Dö = dödsbo, Ko = Kommun, kommunal stiftelse, staten mm.

tigheter, samtliga under den senaste 20-årsperioden. Endast i 6 fall har kategori (Ko) agerat som "säljare" av fastigheter.

Här skall till sist sägas något om kommunens roll på fastighetsmarknaden som den visar sig i Vändelsöområdet under den sista 20-årsperioden. I 1/5 av samtliga transaktioner inom området har kommun (Ko) haft del, i lika hög grad som "säljare" och som "köpare". Fastigheterna har i första hand förvärvats från privatpersoner (ca 57%), i andra hand från dödsbon (ca 27%). Kategorin (Ko) har överlåtit fastigheter i första hand till kategorin privatpersoner (ca 50%) och i andra hand till kategorin (Bo), d v s byggnadsbolag m m.

BILAGA

KAPITEL X

BESLUTSOMRÅDET OCH MAKTUTÖVNINGEN I RUMMET

NÅGRA ALLMÄNNA TEORETISKA REFLEXIONER

DEN URBANA MILJÖN SOM EN RUMSLIG/SOCIAL FORMATION

I ett materialistiskt perspektiv kommer den yttre miljön mycket lätt att förändras, på grund av att denna ständigt utökar människans möjligheter till nya verksamhetsformer. Dessa kommer i sin tur att inverka som nya stimuli på de sociala produktivkrafternas utveckling. De sociala förhållandena, de sociala idéerna och de samhälleliga värderingarna kommer däremot att förändras långsamt, oftast under stor tröghet och stort motstånd från de samhällsbevarande krafterna. Bl.a detta kommer förr eller senare att leda till, att en disharmoni uppstår mellan produktionsförhållanden och produktivkrafternas utvecklingsnivå resp.-krav.

Motsättningen mellan å ena sidan rådande produktionsförhållanden (social struktur) i samhället och å andra sidan produktivkrafternas utvecklingsnivå och nya krav, är enligt den historiska materialismen grunden till all samhällsförändring. Utvecklingen av nya produktivkrafter är den grundläggande orsaken till förändringar i sociala formationer. Den disharmoni som därvid uppstår i förhållande till den sociala struktur som svarar mot lägre utvecklingsnivåer och tidigare

samhällsformationer, blir också grunden till att samhället förändras under i viss mening "bestämda" lagar. De förändringar som därvid karakteriserar såväl den politiska och judiciella som den ideologiska "överbyggnaden" skapas i hög grad utifrån bestående och tidigare sociala förhållanden och idéer, vilka tillsammans med nyare sådana omvandlas alltefter den materiella "basens" krav och behov. Även om de motsägelser, som uppstått då harmonin mellan produktionsförhållanden och produktivkrafter rubbats, upplöses i samband med att överbyggnaden förändras, medför ej detta att alla tidigare sociala förhållanden omvandlas. Istället blandas de med nya och kan på sådant sätt under mycket lång tid finnas kvar som relikter från äldre samhällsformationer.

Man kan nu anse, att samhällets materiella bas - dvs. *kombinationen* av ett system av produktivkrafter och ett system av produktionsförhållanden - är den som borde tas till utgångspunkt för vilken som helst materiellt grundad teori om samhällets - och även det avgränsade stadssamhällets - utveckling och struktur. Speciellt svårt att hävda blir emellertid detta krav, om man ej menar sig kunna bestämma den alldeles speciella relation både produktivkrafter och produktionsförhållanden (social struktur) i samhället har till *rummet* - dels som en rent fysisk påtaglighet, dels som en abstrakt konstruktion. Tidigare samhällsformationer uppvisar jämfört med den nuvarande, en både fysiskt och funktionellt betydligt "fastare" knytning till rummet, såväl vad angår den sociala produktionsprocessen som den samhälleliga maktutövningen. Detta sammanhänger bl.a. med produktionssättets identitet, som det bestäms av den ekonomiska basens å ena sidan tekniska (materiella) verkan (dvs. rollen i den materiella produktionen), å andra sidan samhälleliga (sociala) verkan (dvs. produktionen av sociala förhållanden). I produktionsprocessen kombineras den ekonomiska basens både materiella (fysiska, rumsliga) och samhälleliga (funktionella, sociala) form, innehåll och uttryck. Förutsättningen för ett historiskt studium av sambandet mellan fysiskt/rumsliga och funktionellt/sociala processer kräver med andra ord att den samhälleliga produktionsprocessen *i sig utgör föremålet för analysen*. I den mån det historiska studiet av detta samband avgränsas till specifika del-system, förändras också *föremålet för analysen* till att bli just del-processer, och således i hög grad *specifikt*.

Den yttre miljön, det av fysiska objekt fyllda rummet, markytan etc. får en direkt samhällelig innebörd så fort den ställs i relation till människans verksamhet och den samhällsordning som reglerar denna. Beroende på hur den mänskliga verksamheten, arbetet och produktionen är organiserad rent materiellt (bl.a i just rummet), kommer också motsvarande sociala organisation att te sig helt olika i skilda samhällssystem eller i ett och samma samhällssystem under skilda tider. De förändringsfaktorer som över tid förändrar den mänskliga verksamheten i materiellt och socialt hänseende, kommer också att medföra, att dess relation till rummet som en fysisk påtaglighet ändras - och därmed återigen dess sociala innebörd etc. Över tid kommer sådana förändringar i rummets organisation, att gestalta sig som specifikt *rumsliga processer* av synbart "generell" giltighet - till riktning, styrka, beständighet etc. Dessa kommer i den yttre miljön att avsätta sig i ständigt kvantitativt och kvalitativt nya uttryck. Att därför ej längre betona den yttre miljös och de rumsliga processernas *sociala innebörd*, utan istället behandla dem på ett opolitiskt, neutralt eller enbart kvantitativt sätt, måste utifrån ett historiskt betraktelsesätt vara helt otillfredsställande.

Behovet av en teoretisk referensram

Det generella problem som formulerades i början av detta kapitel kan, som ju även i viss mån redan gjorts, delas upp på åtminstone tre olika del-problem. Dels gällde det att finna en teoretisk ram för vilken som helst analys av stadssamhällets och det urbana systemets historiska utveckling resp. förändring. Dels utgjorde rumsdimensionens införande i en sådan analys ett alldeles speciellt problem. Det tredje del-problemet bestod slutligen i att ge den rumsliga dimensionen en inte enbart kvantitativt, återgivande uppgift i den historiska analysen, utan även ett tids-geografiskt sammanhang och ett historiskt-socialt innehåll.

Utän att hittills några mer definitiva lösningar på problemen kunnat ges, har ändå antydningar om var de kan anses vara att finna gjorts. Den allmänna teoretiska referensramen bör således kunna utvecklas från den huvudsakligen "rums-lösa" materialistiska teoribildningen om samhällsförändringens natur. Beträffande rums- och tids-dimensionernas behand-

ling i en historisk analys, har också redan konstaterats att dessa varit mer än knapphändig uppmärksammas i såväl den teoretiska som den empiriska analysen, och därför måste utvecklas närmare i enlighet med ett historiskt betraktelsesätt.

I tidigare avsnitt har antytts vilka svårigheter som uppstår då tids- resp. rumsdimensionen tas till utgångspunkt för den historiska analysen av den yttre miljöns förändring: genom att tiden och rummet behandlas som de två väsentliga dimensioner som i det historiska skedet materialiserar samhällsförändringen. Det är i ett sådant analys-schema, som beslutsområdets innebörd blir väsentligt att klargöra.

BESLUTSOMRÅDET SOM EN RUMSLIG/SOCIAL ANALYS-ENHET

Det finns, som bl.a Hägerstrand mycket riktigt har påpekat, inget språkligt uttryck som på ett sammanfattande sätt återger den innebörd som ligger däri, att beslutsfattandet och utövandet av makt, inflytande och social kontroll på olika nivåer i samhället är knutet till rumsliga avgränsningar av varierande omfattning och beständighet över tid. Själv föreslår han begreppet *domän* som på ett sådant allmänt sätt skall innefatta beslutsfattandets och maktutövningens rumsliga dimension.¹

Då begreppet *domän* i hög grad har sammankopplats med *ägarde* i olika former (framför allt av jord), kan det dock som allmänt teoretiskt begrepp anses mindre lämpligt i detta sammanhang. Istället föreslås här det "neutrala" uttrycket *beslutsområde* som en sammanfattande beteckning på sådana rumsliga avgränsningar över tid, som får en social betydelse genom de särskilda befogenheter och möjligheter till inflytande och kontroll (dvs. "makt") som är knutna till dessa. Den beslutsrätt och den beslutsmekanism som under skilda tider varit förbunden med maktutövningen i samhället, kommer därför också att avspegla sig i beslutsområdenas uppbyggnad och konstellation. Beroende på till vilka nivåer i samhällsorganisationen resp. beslutsområden och beslutsfunktioner är att hänföra (med avseende på maktfördelningens "hierarkiska" uppbyggnad), kommer också beslutsområdena att variera avsevärt till såväl omfattning (geografisk utsträckning) som betydelse (social signifikans).

Beslutsområdet utgör således något helt annat än ett geografiskt "område" eller funktionellt "rum" av viss bestämd storlek. Dess grän-

ser är ej heller som i fallet med geografiska och funktionella områden alltid möjliga att ange i kvantitativa, neutrala, objektiva och operationella termer.² Ofta är det senare tvärtom en ren omöjlighet, beroende på att beslutsområdet i sig ger uttryck för en både kvalitativ (social) och kvantitativ (rumslig) aspekt på samhällets organisation. För att kunna precisera innebörden av den tidigare krävs helt enkelt en tolkning av den senare - och omvänt. Vissa beslutsområden kan också över tid ha förändrat sin sociala innebörd, utan att för den skull deras rumsliga avgränsning nämnvärdt förändrats. Omvänt kan också stora förändringar ha skett i beslutsområdenas rumsliga avgränsning över tid, utan att därför deras sociala innebörd och betydelse ändrats.

Enligt Hägerstrand är i vårt samhällssystemprototypen av alla beslutsområden (i hans egen terminologi - "domäner"), att finna i den självhushållande jordbruksgården, där alla förekommande verksamheter och individer organiserades i tid och rum utifrån en enda synvinkel: integrationens.³ Beslutsfattandet var här i väsentlig grad förankrat till en högst avgränsad geografisk bas, som samtidigt utgjorde det huvudsakliga verksamhetsområdet. Relationerna till andra beslutsområden på samma nivå var också hårt reglerade. Det gamla jordbrukssamhällets sociala formation, som var uppbyggt kring jorden som den förnämsta inkomstkällan, uttryckte på detta sätt även maktutövningens och den sociala kontrollens funktion i rent fysiska (och rumsliga) termer.

I den historiska utvecklingen har såväl människans verksamhet, maktutövningen och den sociala organisationen genomgått genomgripande förändringar - även med hänsyn till sin rumsliga bas. Att kartlägga dessa förändringar i en historisk tid-rumsanalys, blir detsamma som att studera sambandet mellan samhällets rumsliga och sociala processer, mellan yttre materiella och inre funktionella förändringsfaktorer.⁴

Det allmänsteoretiska begreppet beslutsområde kan således ges åtminstone två huvudsakliga dimensioner: en rumslig och en social sådan. Den rumsliga dimensionen är förbunden med maktutövningens och det sociala inflytandets *avgränsning* i rummet, som det kommer till uttryck i konstellationen av ägoområden, förvaltningsområden, politiska och judiciella intressesfärer etc. Den sociala dimensionen är förbunden med maktutövningens och det sociala inflytandets *fördelning* i samhället, som det kommer till uttryck i rådande rättsregler, förvaltningsstruktur och institutionell uppbyggnad. Den sociala dimensionen kan även

uttryckas genom att ange villkor resp. begränsningar för *den sociala beslutsagentens* utövande av makt, inflytande och social kontroll. Beslutsagenten kan formellt vara en samhällsinstitution, en statlig eller kommunal förvaltning, en ägarkategori etc. men även grupper av enskilda individer, vars möjligheter till maktutövning dock är formellt rättsligt reglerad, antingen positivt genom friheter, rättigheter etc., eller negativt genom restriktioner, förbud, inskränkningar etc. Precis som när det gäller beslutsområdena kan motsvarande beslutsagenter hänföras till olika "nivåer" i samhället i dess mer eller mindre hierarkiska uppbyggnad.

Såväl själva beslutsområdet som dess tillhörande beslutsagent kan vara mer eller mindre sammansatta med hänsyn till sin rumsliga och sociala entitet. Då till varje i ett visst samhällssystem givet beslutsområde tänks kopplad en beslutsagent i form av en reell maktutövare - eller grupper av sådana - blir det uppenbart att *identifieringen* av beslutsområden innebär stora praktiska och teoretiska problem, åtminstone utifrån ett historiskt perspektiv. Här blir tillgången till resp. avsaknaden av ett historiskt dokumenterat kart- resp. registermaterial helt avgörande för hur konstellationen av beslutsområden av olika typ över tid kan rekonstrueras, förutsatt kunskap om dess sociala innebörd kan ernås på annat sätt. I vissa fall kan emellertid beslutsområdena vara av det "enkla" slag, som varken med tanke på deras rumsliga avgränsning eller deras sociala signifikans vållar några större problem, t.ex. de lokala politiska beslutsområdena och deras förändrade utsträckning och funktion över tid (t.ex. konstellationen av landskommuner, municipalsamhällen, köpingar och städer - dvs "kommuner" alltsedan 1862 års kommunreform). Det rumsligt/sociala system som bildas av ett stort antal beslutsområden av detta slag är mindre komplicerat med avseende på såväl identifikation som fastställande av relationer till andra beslutssystem, jämfört med t.ex. det rumsligt/sociala system som bildas av ett stort antal ägoområden och domäner.⁵ Detta påpekande leder nu över till en diskussion om vilka olika *typer* av beslutsområden som representerar samhällssystemets rumsligt/sociala uppbyggnad.

Beslutsområden av olika typ

Det är ej tillräckligt att enbart skilja mellan beslutsrådets rumsliga och sociala dimension. Framför allt dess sociala dimension syftar

på en mängd skilda former för maktutövning och social kontroll, som också kvalitativt skiljer sig från varandra. Beslutsagenter tillhörande olika beslutsområden grundar sin maktposition på oftast mycket olikartade samhälleliga "principer". Allmänt kan här bara konstateras, att det finns ett flertal väsentliga former för maktutövning i rummet som också representerar helt olika former av "makt": den ekonomiska makten, den militära makten, den politiska makten, den administrativa makten etc.

För en historisk analys av de förändringar som sammanhänger med att nya konstellationer av beslutsområden ger en ny grund för stadssamhället som en rumsligt/social formation, är det väsentligt att åtminstone skilja mellan tre huvudsakliga typer av beslutsområden som också alla grundar sig på helt olika principer för maktutövningen i rummet: a) *domänen* som grundar sig på ägandet och den ekonomiska maktutövningen, b) *kommunen* som grundar sig på principen om politisk suveränitet och den politiska maktutövningen, samt c) *jurisdiktionen* som grundar sig på social kontroll och den administrativa maktutövningen. Utöver dessa beslutsområden skulle man kunna urskilja ett flertal andra som grundar sin maktposition och inflytandet i rummet på t.ex. principen om social handling.⁶ Sammanfattningsvis kunde dessa beslutsområden på motsvarande sätt ges benämningen *revir*. Reviren är i hög grad kopplade till individer, grupper av individer som genom det praktiska handlandet utövar ett direkt inflytande i rummet, ofta inom lokalt avgränsade områden, oavsett hur konstellationen av politiska, ekonomiska och administrativa beslutsområden i varje tidpunkt anger riktlinjerna och drar upp gränserna för den formella maktfördelningen.

Av naturliga skäl blir det i första hand domänen, kommunen och jurisdiktionen som i en historisk analys av stadssamhällets förändrade rumsligt/sociala uppbyggnad utgör de beslutsområden, som över ett längre tidsskede måste relateras till den yttre miljöns förändringar. Speciellt gäller detta om den historiska analysen genomförs på en sammansatt "regional" nivå. Först på en avgränsad "lokal" nivå blir reviren också betydelsefulla att ta hänsyn till.

Inom domänen, kommunen och jurisdiktionen återfinns de beslutsagenter som grundar sin maktposition i rummet på formellt skilda principer. I praktiken kommer emellertid den reella maktutövningen att vila på en eller annan kombination av dessa. Fastän de tre skilda principerna

teoretiskt kan behandlas fristående från varandra, kommer de emellertid i verkligheten att mer eller mindre integreras, bli beroende av varandra resp. uppblandas med varandra.

Såväl den politiska som den administrativa maktutövningen i rummet står i ett direkt beroendeförhållande till den ekonomiska maktens fördelning på olika beslutsagenter (offentliga resp. privata), där den senare får sägas vara överordnad de två tidigare nämnda formerna inom ett samhällssystem som karakteriseras av en kapitalistisk produktionsordning. I andra samhällssystem än det kapitalistiska finns ändock dessa tre grundläggande principer för utövande av makt och inflytande alltid på något sätt representerade, och har på olika samhällsnivåer avsatt sig i form av rättsligt reglerade beslutsområden av varierande utsträckning och beständighet över tid. Enligt ett tid-rumsperspektiv på maktutövningen i samhället - oavsett på vilken nivå denna studeras - finns det en restriktion i själva dess rumsliga bas, dvs. beslutsområdet, och den tröghet detta uppvisar mot alltför ingripande förändringar. Därför kommer det också i det moderna samhällssystemets rumsligt/sociala uppbyggnad, att finnas kvar påtagliga relikter från tidigare samhällsformationer.

Utifrån ett historiskt/materiellt synsätt skulle det vara av intresse, att här belysa just konstellationen av beslutsområden från skilda tidsskeden mot bakgrund av samhällets tekniskt/materiella utveckling och den sociala produktionsprocessens genomgripande förändringar. En sådan historisk översikt skulle emellertid i detta sammanhang falla alltför mycket utanför ramen för det trots allt begränsade syftet med denna teoretiska diskussion. I stället får den här inskränkas till några högst allmänna synpunkter på de rumsligt/sociala beslutsområdena i sig och deras betydelse för att över tid omstrukturera den yttre miljön.

Systemet av beslutsområden

I det moderna industrisamhället är på ett helt annat sätt än i det gamla jordbrukssamhället beslutsområdena kringgärdade med regler, som bl.a bestämmer på vilket sätt befogenheterna att utöva makt och inflytande inom dessa kan ändras och överlåtas på nya beslutsagenter etc. Detta gäller således i första hand beslutsområdenas förändrade

sociala betydelse, eller - deras samhälleliga funktion. Men även i rumslig el. geografisk mening har beslutsområdena genomgått större förändringar, nya har tillkommit och ersatt resp. modifierat gamla. Exempel på de förra är förändringen från privat till offentligt inflytande, exempel på de senare är kommunala indelningsändringar.

Enligt Hägerstrand bildar beslutsområdena "hierarkier", där överordnade beslutsagenter drar upp gränser för eller ändrar bestående sådana för underordnade⁷. Beslutsagenterna inom överordnade beslutsområden kan också begränsa det faktiska handlingsutrymmet för underordnade sådana. Beslutsområdena *utgör* tillsammans ett *integrerat* system. Utifrån ett historiskt/geografiskt betraktelsesätt kan man anse att både det rumsliga och sociala organisationsmönstret för det agrara, förindustriella feod samhället var det hierarkiska och integrerade. De många olika beslutsområdena på olika nivåer som återfanns i det förindustriella samhället som helhet, *bildade* också tillsammans ett väl integrerat system, som strukturellt får beteckas som hierarkiskt uppbyggt. Detta hierarkiska system, med dess rumsligt stelbenta och tidsmässigt stabila organisation av individer, verksamheter och objekt, kunde fungera som ett *socialt* system just därför, att det var sprunget ur den materiella grund som i produktionssättet och arbetsprocessen gestaltade en viss utvecklingsnivå i förhållande till den sociala formationen. När denna radikalt förändrades som ett resultat av produktivkrafternas utveckling och gav upphov till en ny social produktionsprocess, kom även det hierarkiska systemet av beslutsområden på olika nivåer att bryta samman, liksom relationen mellan de olika beslutsområden som därvid ersatte el. modifierade de gamla blev högst obestämd. Det hierarkiska och väl integrerade systemet ersattes därför successivt av ett nytt sådant system av rumsligt/sociala beslutsområden som ej längre var förankrade till varandra på olika nivåer i samhället efter någon hierarkisk "logik" eller annan liknande "princip". Tvärtom skulle detta system av delvis nya, delvis relikartade beståndsdelar från tidigare samhällsformationers beslutsområden bättre karakteriseras som ett *polariserat* och *des-integrerat* sådant.

Att även i det moderna industrisamhället med dess långt drivna funktionsuppdelning, differentiering och sektorisering, tala om existensen av en "hierarki" av rumsligt/sociala beslutsområden, blir därför snarast att tala om relikterna och trögheterna i det gamla systemet, dess successiva omvandling och slutliga ersättande.

DEN EKONOMISKA MAKTUTÖVNINGEN I RUMMET OCH DOMÄNSTRUKTURENS FÖRÄNDRINGAR

I ett historiskt perspektiv på stadssamhället är det lätt att konstatera, att alla större omvälvningar som kännetecknat dess yttre, fysiska gestalt under skilda tidsskeden, samtidigt varit förenade med stora, socialt betingade förändringar i den bestående maktutövningen i rummet - och då framför allt i den som grundat sig på ägandet och kontrollen över marken och dess användning. Domänstrukturens förändringar kan därför sägas spegla såväl förändringar i samhällets produktionssätt som förändringar i det avgränsade stadssamhället som ett rumsligt/socialt system. För att ge perspektiv på den mycket snabba förändringen av domänstrukturen och den rättsliga kontrollen över marken, det "privata" och "offentliga" ägandet av jorden etc., som skedde i samband med industrialiseringskedet, skall här kortfattat sägas något om den tidigare utvecklingen.

I de äldsta städerna var stadsjorden, dvs. den jord som ägdes av "staden" att uppfattas som tillhörande denna såsom en *juridisk person*. I stadskorporationen, där borgarna så småningom med burskapet kom att ingå som medlemmar, hade dessa rätten att utnyttja stadsjorden alltefter behov och enligt de regler som gällde för olika typer av mark; byggnadstomter, utmarker etc. Staden var en *ekonomisk* samfällighet, som för övrigt hade mycket gemensamt med gamla tiders bondbyar. I de senare ägde emellertid byns bönder sina resp. "kvotdelar", varför jorden här får betraktas som *privatägd*, där nyttjanderätten följde av äganderätten.⁸

När den materiella grundvalen för den ekonomiska gemenskapen i städerna (liksom i bondbyarna) med den utvecklade handelskapitalismen och den ekonomiska liberalismen under loppet av framför allt 1600- och 1700-talet radikalt förändrades, följde också en märkbar förskjutning från det typiskt "kollektiva" i ekonomisk och äganderättslig mening, till det typiskt "kommunala" i politisk och offentlighetsrättslig mening. Denna strukturella förskjutning i stadssamhällets inre organisation, och i det ekonomiska beslutsområdet i sig, fick sin väsentliga formella manifestation först i den år 1846 införda näringsfriheten, men senare också i 1862 års kommunalreform, som bl.a förordnade om kommunalstyrelse i stad.⁹ Därvid upphörde staden att vara en korporation

i ekonomisk och social betydelse och blev formellt en kommun i vilken samtliga invånare räknades som medlemmar. Denna övergång från staden som ett i första hand ekonomiskt beslutsområde till ett politiskt sådant motsvarades under samma period av en successiv övergång från *kollektivt* till *privat* ägande av marken!

Såväl städernas odaljord (den ursprungliga, "kollektiva" stadsjorden) som deras donationsjord (den av kronan till staden upplåtna jorden), som ju båda var avsedda att användas och nyttjas gemensamt av i första hand stadens borgare, övergick alltmer till att bli privatägd och uppdelad mark. Efter år 1809 års statsvälvning blev också den liberala ideologin direkt omsatt i praktiken. Året därpå medgavs nämligen i en särskild kungörelse, att "varje svensk man fick förvärva och besitta fast egendom och jord, av vad natur som helst, jämväl i stad"¹⁰

Genom att stora jordar i städerna, vilka upplåtits till enskilda med *nyttjanderätt*, med tiden helt enkelt kom att betraktas som privatägd mark utan att denna övergång blev klart rättsligt reglerad, hade många städer vid industrialiseringsperiodens början därmed avhändert sig en för den begynnande expansionen och stadsutvidgningen nödvändig markareal. Av speciellt intresse är därför de kommunala organens försök, att *återvinna* en gång förlorade stadsjordar, vilket bl.a. resulterade i 1881 års förordning om s.k. tjuguarig hävd. Enligt denna fastslogs, att äganderätten till av staden upplåten mark kunde vinnas genom att man i god tro förvärvat eller åtkommit fast egendom och utan avbrott besuttit den i tjugo år. Genom att hävdetiden räknades från och med det år förordningen trädde i kraft, skulle städernas återvinningsanspråk för att få giltighet ske före 1901 års utgång. Ett stort antal rättegångar strax före hävdetidens utgång visar också, att många städer in i det sista försökte göra sina rättsligen giltiga anspråk även på jord, som under mycket lång tid allmänt betraktats som privatägd.¹¹

För domänstrukturen i sin helhet i städerna hade denna övergång från privatägd till kommunalt förvaltd mark kanske ej någon större betydelse. Sätts den däremot in i sitt historiska sammanhang, blir den intressantare, då den kan ses som föregående en liknande utveckling i städernas ytterområden. För sin egen utvidgning såg sig städerna snart därefter nödsakade, att börja förvärva privatägd mark *genom regelrätta köp* på den öppna marknadens villkor - ofta i konkurrens med speku-

lationsbolag och privata markexploatörer under en tid av snabb befolkningstillväxt och ökad efterfrågan på mark för nya bostäder.

I och med att kommunaliseringen av tidigare privatägd jord mot slutet av förra seklet började bli vanlig, inleddes också den "moderna" fasen i städernas tillväxt. Domänstrukturen i framför allt städernas ytterområden genomgick nu under en kort period stora förändringar - till en början dock ej så mycket beroende på den expanderande stadens egen jord- och kolonisationspolitik, som beroende på den privata spekulation i mark som följde.

Genom att de större förändringar i ägostrukturen som blivit resultatet, dels av att industrialismen radikalt förändrade den sociala inbörd som tidigare varit förenad med själva jordägandet, och dels av att samhället därmed även kom att få nya beslutsfunktioner (som var kopplade till marken även på helt andra grunder än på principen om ägande) kom den traditionella för-industriella staden snabbt att spränga sina gränser och ett kvalitativt nytt tillväxtmönster ersatte ett gammalt. Bebyggelseexpansionen satte nu in även långt utanför stadens administrativa gränser och skulle vara i det närmaste obegriplig till sin "lokalisering" om ej just hänsyn tas till den konstellation av beslutsområden - av framför allt ekonomisk natur - med tillhörande ägostruktursystem som kommit att utvecklas i ytterområdet.

Domänstrukturen, dvs. konstellationen av ekonomiska beslutsområden såsom jordbruksegendomar tillhörande olika ägarkategorier, var i ytterområdet vid den tidiga industrialiseringens början av något säregen beskaffenhet. Det mest framträdande draget hos denna var den påfallande koncentrationen av jorden till ett fåtal större egendomskomplex, vilket blivit resultatet av att den fria bondejorden under flera århundraden nästan helt uppgått i större frälsegods. Detta förhållande får i hög grad tillskrivas Stockholms egenskap av att fram till 1600-talet bli medelpunkten för den centraliserade regeringsmaktens utövande. I samband därmed blev det också en nödvändighet för högadeln att förlägga sina domäner till områden i huvudstadens närhet. Ett annat förhållande som var betydelsefullt för det följande urbaniseringsförloppet utseende, var de många kronoegendomarna som vidtog alldeles utanför stadsgränsen. Dessa utgjorde nästan det enda undantaget från det i övriga delar av ytterområdet helt dominerande privata ägandet av marken.

När stadens myndigheter strax efter sekelskiftet beslöt inköpa mark utanför sina egna gränser, blev det följdriktigt också mycket stora domäner som plötsligt övergick från privat till offentlig ägo. Domänstrukturens förändringar utanför stadens gränser skulle sedan under lång tid kännetecknas av, att framför allt en mängd större privatdomäner försålles, styckades upp och exploaterades för bebyggelse. Fastän Stockholms stad genom sin förhållandevis tidiga och framsynta "aktiva markpolitik" betydligt utökade sina domäner utanför stadens gränser, var det reella inflytande över bebyggelseutvecklingen i ytterområdet man ernådde genom markförvärven ändå på det hela taget högst begränsat. Omfattningen av den centrala moderstadens strävan, att *i första hand* med ägandeprincipen som grund öka sitt inflytande i rummet, begränsades också i praktiken av den ansevärd kapitalinvestering som var förenad med större markförvärv av detta slag. Däremot kom denna - i sig nödvändiga förändringen av domänstrukturen - så småningom, att *i kombination med* andra väsentliga förändringar i beslutsområdenas uppbyggnad få en högst väsentlig betydelse för moderstadens möjligheter att utöva inflytande på bebyggelseutvecklingen i ytterområdet.

Det var framför allt i kombination med en förändrad kommunal indelning, som kommunaliseringen av marken och förändringen av domänstrukturen utanför stadsområdet fick en kvalitativt ny innebörd.

DEN POLITISKA MAKTUTÖVNINGEN I RUMMET OCH FÖRÄNDRINGEN AV DEN KOMMUNALA INDELNINGEN

Ett förhållande som är väsentligt för att i efterhand ge en tolkning av det regionala bebyggelsemönstret i storstadsområdet, är den vid olika tidpunkter existerande konstellationen av politiska beslutsområden, dvs. den kommunala indelningen. I Stockholms omgivning har denna genomgått ett flertal större förändringar under det senaste sekellet, genom kommunala ombildningar och nybildningar resp. inkorporeringar och kommunsammanläggningar.

Med *inkorporering* avses i allmänhet utökandet av det *stads-kommunala* beslutsområdet på bekostnad av intilliggande landskommuner. Men även *köpings-kommunens* införlivande av hela eller delar av omkringliggande landskommun, brukar innefattas i begreppet.¹²

Ibland har problemen som varit förenade med förekomsten av en mängd skilda lokala beslutsområden runt den expanderande storstaden ej kunnat lösas med annat än, att den centrala moderstaden genom inkorporering av intilliggande sådana helt enkelt suddat ut tidigare gränser och införlivat redan uppkomna samhällsbildningar och bebyggelseområden med det egna stadsområdet.

För Stockholms utveckling har inkorporeringar av detta slag spelat en betydelsefull roll, även om de ej varit så många till antalet. Inkorporeringarna av Brännkyrka resp. Bromma socknar vid seklets början kom under lång tid framåt att ge den centrala staden ett avgörande inflytande över bebyggelseutvecklingen i denna del av ytterområdet. Denna förändring av den kommunala indelningen har också i hög grad kommit att bli avgörande för hela storstadsregionens tillväxt och bebyggelsens areella utbredning. Sannolikt skulle stockholmsregionen haft en helt annan yttre struktur idag, om de tidiga planerna på att inkorporera även övriga angränsande socknar, Danderyd, Solna, Lidingö och Nacka hade fullföljts av staden.

Att den politiska makten genom moderstadens tidiga inkorporeringar direkt utsträcktes till ytterområdet var emellertid något som enbart till en begränsad del karakteriserade ytterområdets förändrade politiska indelning fram till dess de moderna kommunreformerna radikalt omändrade denna. De många municipal- resp. köpingsbildningarna inom avgränsade delar av landskommunernas beslutsområden var istället det mest karakteristiska för ytterområdets omvandling i detta hänseende. Speciellt municipalsamhällena, som ofta tillkom som ett resultat av förortsbebyggelsens lokala expansion i landskommunerna långt utanför den centrala moderstaden, utgjorde politiska beslutsområden av en sär egen "mellanform", där det ofta kan vara svårt att skilja mellan vad som egentligen konstituerade den "politiska" förändringen av maktrelationerna i rummet i förhållande till landskommunen, och vad som enbart utgjorde en förändrad "administrativ" indelning i tät- resp. glesbebyggelse. Om municipalsamhället därför många gånger enbart var en tillfällig, administrativ institution inom landskommunen som det huvudsakliga politiska beslutsområdet, kom det ändå i praktiken att fungera som ett lokalt avgränsat, självständigt samhälle. I ytterområdet kring Stockholm bildades efter sekelskiftet ett stort antal sådana lokala beslutsområden, och det vore att underskatta deras betydelse om

man ej tog hänsyn till det ändå "offentliga" inflytande över den lokala bebyggelseutvecklingen som dessa länge representerade - innan kommunen lagenligt fick överta ansvaret för flertalet samhällsfunktioner.

Även internationellt sett har de municipala områden som uppstått i ytterormådet i samband med storstadens expansion, fått ett väsentligt politiskt inflytande på den lokala samhällsutvecklingen. I ett flertal länder är det fortfarande en regel, att nya municipala enheter bildas så fort bebyggelseexpansionen når ut över tidigare landsbygdsområden i storstädernas periferi, även om de politiska maktbefogenheterna är beskurna och ofta också sektoriellt uppdelade på helt olika samhällsfunktioner. Ett av de generella problemen i samband med storstädernas tillväxt har ju för övrigt alltid varit, att för den centrala moderstadens egen del få politisk (och administrativ) kontroll över bl.a bebyggelseutvecklingen utanför sina gränser. Ofta har då också denna centralt bedrivna kolonisationspolitik för att förändra maktrelationerna i rummet, kommit i direkt motsättning med de många omgivande lokala beslutsområden och självständiga strävanden som de fristående municipalsamhällena representerat.

Den vanligaste typen av förändringar som gett den offentliga politiska maktutövningen i rummet nytt utseende, men som i princip ej skiljer sig från den ovan diskuterade, är sammanläggningen av ett eller flera kommunala beslutsområden till ett nytt sådant. Alltsedan 1862 års kommunalreform har på detta vis stora förändringar skett i storstadsområdets politiska indelning, vilket framför allt under de två senaste decennierna fått stor betydelse för bebyggelseutvecklingen på såväl regional som lokal nivå.

De under 20- och 30-talen alltmer vanliga inkorporeringarna och bildandet av de många nya municipalsamhällena, kan om man så vill ses som de politiskt/administrativa uttrycken för behovet av en förändrad kommunal indelning överhuvudtaget. Bl.a de genomgripande näringsstrukturella förskjutningarna, de stora befolkningsomflyttningarna och uppkomsten av ett större antal tätbefolkade områden inom de tidigare glesbebyggda landskommunerna, resulterade år 1952 i en förändrad kommunindelning för hela landet. Denna "storkommunreform" rationaliserade den sedan en längre tid redan pågående förändringen mot större primärkommunala beslutsområden, och kom i utpräglat grad för storstadsområdet

liksom för landet i övrigt att beröra just landskommunerna. Vid 60-talets början fanns därför knappt en tredjedel kvar av de kommuner av denna typ, som under nästan hundra år fungerat som självständiga politiska och administrativa enheter. I ytterområdet innebar därför reformen stora förändringar av den tidigare maktfördelningen i rummet. Bl.a kom de många municipalsamhällena att helt uppgå i de nybildade kommunala enheterna, försåvitt de ej redan tidigare övergått till att bilda självständiga köpings- eller stads-kommunala sådana. Med den allra senaste utvecklingen har därefter 1964 års kommunblock och deras successiva ombildning till nya kommuner återigen förändrat den lokala bilden av den offentliga, politiska maktutövningen i rummet. En av de sista i raden av kommunsammanläggningar i ytterområdet kring Stockholm var den mellan Salems och Botkyrka kommuner vid årsskiftet 1973/74.

Men det är inte enbart förändringar i den primär-kommunala indelningen som för ytterområdets del har lett till en över tid förändrad politisk maktfördelning i rummet. Det tidigare så dominerande politiska inflytandet över bebyggelseutvecklingen i ytterområdet som moderstaden på olika sätt utövat direkt eller indirekt, har under senare tid alltmer överflyttats på det sekundär-kommunala politiska beslutsområde som landstinget utgör. Den förändring i landstingens formella kompetens och ansvarsområden som nu genomförts och som formellt förändrat moderstadens möjligheter att påverka utvecklingen utanför sina egna gränser, ligger dock i tiden något utanför denna undersöknings ram att beröra. Huruvida i framtiden den genomgripande formella skillnaden mellan den centrala moderstaden som ett lokalt avgränsat beslutsområde och landstinget som ett regionalt över hela länet omfattande sådant, även i praktiken kommer att motsvaras av en lika stor "reell" skillnad i den politiska maktens fördelning i storstadsområdet, är väl ännu en öppen fråga, men kan ändå på olika grunder anses som mindre sannolik.

DEN SOCIALA KONTROLLEN I RUMMET OCH DEN ADMINISTRATIVA STRUKTURENS FÖRÄNDRINGAR

Förutom de rättsligt reglerade beslutsområden som grundar sig på principen om ägande (domänerna) resp. politisk suveränitet (kommunen), har även motsvarande administrativa beslutsområden som grundar sig på prin-

cipen om social kontroll (jurisdiktionerna) en väsentlig maktutövande funktion i rummet. Till de administrativa beslutsområdena får här räknas en mängd olika "jurisdiktioner", som normalt ej brukar falla in under detta begrepp.¹³ Ytterområdets administrativa struktur får här helt allmänt beteckna den sociala kontrollens genomförande och formella uppbyggnad på de mest skilda nivåer och med hänsyn till helt olikartade samhällsfunktioner. I hög grad är denna direkt knuten till den generella lagstiftning som på olika samhällsområden reglerar förhållandet mellan den enskilde och samhället, mellan privat och offentligt handlingsutrymme etc. Över den yttre miljöns omvandling blir det här speciellt bebyggelse-, plan- och jordlagstiftningen under skilda tider, som på den lokala nivån utövat ett sådant inflytande. Men även de kontrollfunktioner som i övrigt utövats av t.ex länsstyrelse och andra statliga och offentliga myndigheter faller givetvis in under resp. administrativa beslutsområden.

Ofta har de administrativa beslutsområdena sammanfallit med de politiska, vilket dock ej innebär att man inte skulle kunna finna en mängd exempel på det motsatta förhållandet. Ett sådant exempel utgjorde t.ex. det redan omtalade, från landskommunen administrativt fristående municipalsamhället. I ett längre historiskt perspektiv är det emellertid en oanad beständighet den lokala administrativa strukturen och indelningen av ytterområdet i jurisdiktioner uppvisar. Det var t.ex. först år 1817 som socknen som ett nytt administrativt beslutsområde frigjordes från häradet, den större geografiska enheten. Genom att kyrksocknen senare kom att ligga till grund för skapandet av 1862 års primärkommuner, har detta beslutsområde kommit att bevaras med ungefär samma rumsliga avgränsning alltsedan tidig medeltid.¹⁴ Häradet hade vid de nya kommunallagarna redan mer eller mindre spelat ut sin roll som praktiskt fungerande förvaltningsenhet. Dess sista funktion av betydelse var de som rörde väghållningen, vilken försvann så sent som år 1944 i samband med att vägväsendet förstatisades.

Det är en omöjlig uppgift att försöka sammanfatta de förändringar som över en längre tidsperiod karakteriserat ytterområdets administrativa struktur. Några få påpekanden får därför vara tillräckligt i detta sammanhang, där framför allt den centrala moderstadens förändrade administrativa status i förhållande till ytterområdet bör understrykas.

1874 års byggnadsstadga drog upp klara gränser mellan det administrativa inflytandet över bebyggelsens organisation inom och utanför stadsområdet. Endast undantagsvis kunde dess bestämmelser tillämpas på landsbygdsområdena. Genom införandet av municipalsamhällesförordningen år 1898 förbättrades dessa möjligheter att reglera tätbebyggda områden, genom att dessa gavs en särskild beskattningsrätt. Stadsstadgorna kunde nu också med större framgång få sin tillämpning även utanför stadens gränser.¹⁵

1907 års lag om stadsplan och tomtindelning gav länsmyndigheten nya möjligheter att utöva kontroll över bebyggelseutvecklingen i ytterområdet, genom att nya krav ställdes på föregående planläggning i samband med "befarade bebyggelseanhopningar". Dessa högst moderata krav på offentlig kontroll inarbetades senare i 1917 års lag om fastighetsbildning i stad. På fastighetsbildningens område fick denna sin motsvarighet i ytterområdet genom 1926 års lagstiftning om jorddelning på landet, vilken bl.a medförde den väsentliga förändringen att de äldre delningsformerna jordavsöndring och ägostyckning ersattes med det nya avstyckningsinstitutet.

En av de för den fortsatta bebyggelseutvecklingen i ytterområdet mest väsentliga förändringarna på det offentlighetsrättsliga området var tillkomsten av 1919 års lag om kommunalförbund resp. om kommunal indelning överhuvudtaget. Här stadgades att indelningsändring kunde ske både i form av sammanläggning av två eller flera kommuner, överförande av del av kommun till annan kommun och i form av upplösning resp. nybildning av kommun. Lagen om kommunalförbund möjliggjorde (ibland tvingade till) sammanslutning av flera kommunala beslutsområden för gemensam skötsel av förvaltningsuppgifter på olika samhällsområden.

Det offentliga, administrativa inflytandet över ytterområdet utvecklades därefter betydligt genom förändrad byggnadslagstiftning, som alltmer upphävde skillnaderna mellan stad och land. Förutom 1931 års stadsplanelag, i vilken byggnadsplaneinstitutet infördes, genomfördes under 1930- och 1940-talet ett flertal reformer, som i grunden utökade den dittills relativt begränsade offentliga kontrollen över ytterområdet i förhållande till stadsområdet. Den mest betydelsefulla var 1947 års byggnadslagstiftning, som fortfarande med ett antal ändringar och tillägg är den gällande. De kommunala beslutsområdena fick nu en väsentligt förändrad innebörd även som administrativa enheter.

MAKTFÖRDELNINGEN I RUMMET - EN SAMMANFATTNING

Den gamla motsättningen mellan äganderätten och nyttjanderätten till mark går som en röd tråd genom historien, och är också den som ständigt avspeglat sig i den samhälleliga kontroll och lagstiftning som syftat till att reglera maktförhållandena i rummet. Under den period som här överblickats (ca 1870 - 1930) skedde väsentliga förändringar mot en kommunalisering av det beslutsrätt, som i det närmaste suveränt tillkommit jordägaren. Detta sammanhänge delvis med att jorden förändrade sin tidigare karaktär av inkomstkälla, delvis med att den nya produktionsordningen och stadstillväxten ställde helt nya krav på reglering av förhållandet mellan privat och offentligt beslutsfattande. Därmed inleddes också den utveckling, som sedan dess alltmer kommit att överflytta huvudintresset från ägande resp. nyttjande av mark i sig till just kontrollen över och den offentliga regleringen av nyttjandet av mark.

Det förvaltningssystem och den administrativa indelning som tidigare varit uppbyggda kring jorden som den förnämsta inkomstkällan fick härvid också ligga till grund för den administrativa kontrollen över det framväxande urbana produktionssystemet. På det lokala planet gav detta upphov till en mängd svårlösta motsättningar, mellan å ena sidan tillämpningen av nya förordningar av författningskaraktär och å andra sidan allmängiltigheten hos den sedan gammalt gällande lagstiftningen m.m. av civilrättslig natur. Vaktslåendet om den privata äganderätten - och därmed sammanhängande beslutsrätt över jorden och dess nyttjande - gjorde helt enkelt många administrativa och formal-rättsliga "reformer" till tomma och betydelselösa pappersdekret, vilket inte minst visade sig på jord- och byggnads- resp. planlagstiftningens område.

En analys av maktfördelningen i rummet (t.ex vid periodens början resp. vid dess slut), som den rent konkret gestaltat sig, räcker uppenbart det empiriska materialet i denna undersökning ej till för. Syftet med detta avslutande kapitel har ju heller ej varit att genomföra en sådan, utan snarare att diskutera formerna för en sådan. Resultatet av den hittills förda diskussionen kan därför sammanfattas på följande sätt:

I en historisk analys av storstadens förändrade inre och yttre

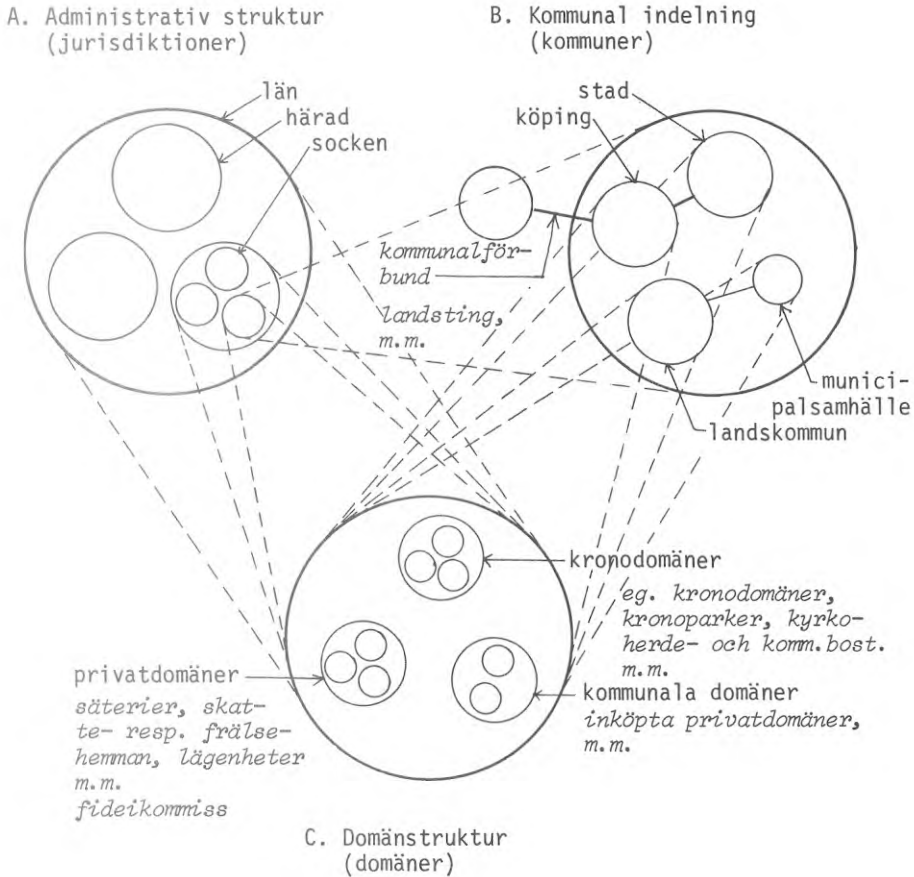

Fig. 41. Schematisk bild över uppbyggnaden av administrativa, politiska och ekonomiska beslutsområden i ytterområdet 1870 - 1930.

organisation - i samhälleligt/socialt resp. fysiskt/rumsligt hänseende - är det i första hand nödvändigt att ta hänsyn till de förändrade maktrelationerna i rummet, dvs. den reella maktfördelningen mellan beslutsagenter tillhörande tre olika typer av beslutsområden: ekonomiska (domäner), politiska (kommuner) och administrativa (jurisdiktioner). I Fig. 41 har dessa överskådligt sammanförts i en schematisk bild, som ej gör anspråk på fullständighet.

En historisk analys av maktförskjutningar i rummet innebär, att såväl beslutsområdenas rumsliga avgränsning som deras sociala signifi-

kans studeras över tid. Detta kan ej åstadkommas utan att samtidigt ta hänsyn till helt nya typer av beslutsagenter och maktgrupperingar, vilket blir speciellt påtagligt för utvecklingen i storstadsområdet efter den här avsedda undersökningsperioden, dvs efter 1930.

Bilaga

Tab. A Stockholms stads lantegendomar i ytterområdet (utanför den äldre jurisdiktionsgränsen) 1870-1920.

Inköps- år		Kommun	Area ha	Ändamål, avsedd huvudanvändning
1883	Grundsberg	Brännkyrka	1.54	Stadens vattenledning
1884	Stenhamra	Sånga	12.83	Stadens stenhuggeri
1885	Riidersvik och Lövsta	Järfälla	292.00	Stadens renhållning
1886	Årsta holmar	Brännkyrka	7.40	Stadens vattenledning
1887	(1864) Stallmä- taregården	Solna	0.50	Hamnanläggning
1889	Sundsta	Brännkyrka	2.18	Stadens vattenledning
1894	Skrubba	"	296.66	Uppfostringsanstalt
1900	Norsborg	Botkyrka	349.70	Stadens vattenledning
1900	Sturehof	"	458.70	" "
1900	Bergaholm	Salem	608.70	" "
1900	Vällinge	"	1.097.40	" "
1900	Fågelsta	"	589.25	" "
1900	Söderby	"	373.17	" "
1900	Nyckelby	Ekerö	200.62	" "
1900	Nibbla	"	109.40	" "
1901	Rönninge (två tom- ter)	Salem	0.72	" "
1902	(1913, 1915) Lång- bro (del av)	Brännkyrka	28.01	Sinnessjukhus
1903	Lindhov (del av)	Botkyrka)	31.83	Stadens vattenledning
1903	Hammarby (del av)	Botkyrka	21.16	" "
1904	Enskede med und.lyd	Brännkyrka	606.59	Stadsområdets utvidg.
1904	Traneberg	Bromma	28.00	" "
1904	Åkeshov	Bromma	584.46	" "
1904	Stora Ångby	"	156.00	" "
1904	(1914-15, 1919) Ulvsunda samt 18 villastadstomter i Kungsholms v-d	"	587.93	" "
1905	Årsta	Brännkyrka	379.97	" "
1905	Mossen	"	137.23	" "
1905	Svedmyran	"	130.69	" "
1905	(1920) Ålsten jäm- te avsöndr. Skogs- bo 1	Bromma	182.05	" "
1907	Skårby	Salem	297.46	Stadens vattenledning
1908	Gubbängen	Brännkyrka	76.20	Stadsområdets utvidg.
1908	Slagsta	Botkyrka	131.00	Fattigvårdsändamål
1908	Äppelviken och Alviken	Bromma	75.05	Stadsområdets utvidg.
1908	(1910) Lillsjönäs och K-holms v-d	"	9.83	" "
1909	Hallinge	Salem	392.51	Stadens vattenledning

Inköps- år	Egendomens namn	Kommun	Area1 ha	Ändamål, avsedd huvudanvändning
1912	Södertörns villa- stad	Brännkyrka	645.00	Stadsområdets utvidg.
1913	Orhem	"	192.60	" "
1914	Oxelby	Salem	375.00	Stadens vattenledning
1914	Glasberga (del av)	Östertälje	235.00	" "
1914	Högantorp, Ladvik	Salem	309.00	" "
1916	Eolshäll	Brännkyrka	5.03	Barnhem
1917	Hammarby	Nacka	371.00	Hamnanläggning
1919	Husby	Ekerö	65.00	Grustäkt
1919	Johannelund (jäm- te del av Svartvik)	Bromma	40.35	Stadsområdets utvidg.

Tab. B Folkväxlingen vid slutet av åren 1910-1970 i Stockholms randkommuner.

	1910	1920	1930	1940	1950	1955	1960	1965	1970 <i>x)</i>
SoIna	15.373	21.855	22.029	26.916	37.047	44.303	51.094	55.269	56.607
Sundbyberg	4.649	6.920	8.470	11.044	24.579	26.082	27.059	28.293	27.666
Danderyd	1.212	2.128	4.236	6.052	7.525	9.381	11.627	15.320	15.505
Djursholm	4.322	6.403	8.423	9.139	12.439	12.959	12.378	12.682	12.674
Järfälla	1.418	1.628	2.716	3.668	7.289	11.745	19.212	38.142	46.515
Sollentuna	2.269	3.933	9.212	13.512	18.494	20.887	25.182	33.145	36.744
Täby	2.203	3.152	4.519	6.296	10.306	13.053	21.456	29.754	37.675
Upplands-Väsby	2.709	3.712	4.256	4.780	6.204	7.356	8.820	12.960	18.009
Lidingö	4.474	9.440	11.292	11.337	20.444	24.338	29.424	34.165	36.334
Nacka	5.570	7.050	8.966	10.112	15.483	18.269	20.740	24.163	26.865
Boo	1.089	1.366	1.892	2.965	5.545	5.911	6.674	7.764	11.329
Saltsjöbaden	2.286	2.882	3.225	3.391	4.580	5.041	5.311	6.208	7.112
Tyresö	702	688	894	1.924	3.212	3.761	5.988	16.491	25.803
Österhaninge	3.545	3.418	4.135	4.421	5.762	6.545	9.385	17.206	29.353
Huddinge	2.574	4.072	9.947	14.344	21.066	23.631	29.490	44.176	53.789
Botkyrka	3.656	4.459	5.092	5.391	7.182	8.160	11.744	16.419	20.843
<i>S:a randområdet</i>	<i>58.114</i>	<i>83.106</i>	<i>109.304</i>	<i>135.292</i>	<i>207.157</i>	<i>241.422</i>	<i>295.584</i>	<i>392.157</i>	<i>462.823</i>

x) uppgifterna avser befolkningen den 1 jan 1970

NOTER

KAPITEL I PROBLEM OCH KÄLLMATERIAL

1 Termen "den konstgjorda miljön" (*terreno artificiale*) går tillbaka på Antonio Labriola (1896 i "Del materialismo storico"). Termen "människans historisk-materiella förvärv" introducerades av den polske sociologen L. Krzywicki. Se Lange, O. Produktionssätt och samhällsformationer (ingår i "Historiesyn och klassteori" under redaktion av G. Sidebäck), Stockholm 1972.

2 Den i hela undersökningen fortsättningsvis använda terminologin *yttre* resp. *inre* förändringar och förändringsfaktorer ansluter sig till en motsvarande uppdelning i *fysiska/rumsliga* (motsv. "yttre") resp. *funktionella/sociala* (motsv. "inre") organisationsmönster, såväl när det gäller det avgränsade stadssamhället som samhället i sin helhet. Den kan visserligen diskuteras till sin användning, med tanke på att den ev. kan sammanblandas med den "gängse" uppdelningen på s.k. endogena (inre) resp. exogena (yttre) förändringsfaktorer, som blir resultatet av en viss, bestämd system-avgränsning. Då i den följande undersökningen ett flertal analys-nivåer (med tillhörande olika system-avgränsningar) innefattas, har den sistnämnda distinktionen bedömts som mindre användbar.

3 Rent allmänt markerar 1870-talets början en helt ny fas i stadens tillväxt, då från denna tid förortsbebyggelse uppkommer utanför den centrala stadskroppen, huvudsakligen i anknytning till utflyttande industrier. Med 1890-talet inleds en fas som innebär att bostadsförorter i "egentlig" mening bildas. Med 1910-talet inleds en omfattande hyreshus-expansion även för förortsområdets del, varvid Stockholm blir en "storstad" även i internationell mening. 1930-talets början markerar ånyo en kvalitativt ny fas i storstadens tillväxt, som framför allt får sammankopplas med att det centrala stadsområdet i det närmaste är fullbyggt, och att en allt större del av bostadsproduktionen fr.o.m. nu får förläggas till ytterområdet. Efterkrigstiden "moderna" förorts-expansion utgör slutligen en 20-årsperiod fram till 1970, som definitivt faller in i den föreslagna periodindelningen. Även på byggnadslagstiftningens och det formal-rättsliga området koncentreras större förändringar till ovan nämnda tidpunkter: 1874 års byggnadsstadga, 1896 års ändringar i jorddelningslagstiftningen och den strax därefter införda municipalsamhällesförordningen, 1907 års lag om stadsplan och tomtindelning resp. tomträttslagstiftning, 1931 års stadsplanlag resp. byggnadsstadga samt den några år dessförinnan gällande jorddelningslagen, 1947 års byggnadslagstiftning, kommunreformen och planväsendets omorganisation vid 1950-talets början etc. Slutligen grupperar sig även kring år 1970 väsentliga förändringar av detta slag: en ny jordabalk, en ny fastighetsbildningslag, kommunblocksreformens slutliga genomförande etc. Många fler exempel skulle kunna nämnas, som ytterligare underströk den "allmän-konjunkturella" indelningen av storstadens tillväxtfaser i jämna 20-årsintervall från 1870 till 1970.

4 Som underlag för uppritandet av Kartorna I-IV har ett flertal officiella kartverk kommit till användning. För de tidigare karteringarna (år 1910 resp. år 1930) av bostadsbebyggelsens utbredning har även registermaterial på lantmäterikontoret utnyttjats; akter i samband med jordstyckning och jordavsöndring, avstyckningsplaner samt även uppgifter om exploatering som inhämtats från annat källmaterial har därvid

kompletterat den mycket ofullständiga bilden av det regionala bebyggelsemönstret för dessa två tidpunkter. Följande storskaliga kartor över förortsområdet i sin helhet har använts:

- Karta I (omkr. år 1910): Ekonomiska kartan (1:50 000), Stockholms län. Uppmätt 1906-10. Jämte tillhörande beskrivning av de olika häradena 1910-12.
Trafikkarta (1:40 000) år 1910 över Stockholms stad m.m. Utg. av Stockholms stadsfullm. 1910.
Karta uppt. köpingar, municipalsamhällen och villaområden i trakten närmast Stockholms stad (1:40 000). Utg. av Stockholms stadsfullm. 1908. (avser förhåll. år 1907).
- Karta II (omkr. år 1930): Stadsplanekontorets karta (1:20 000) över Stockholm med omgivningar. Tryckåret för de olika bladen 1928 - 1932.
Generalstabskartan (1:50 000), konceptblad. Rekogn. 1932-33.
"Ringade Stockholmsbladet" (1:100 000). Särtryck nr G 2001 från Generalstabskartan, äldre verket (Stockholm, Södertälje, Vaxholm, Dalarö). Reviderad år 1935.
Trakten omkring Stockholm (1:50 000). Generalstabens litografiska anstalt 1928.
- Karta III (omkr. år 1950): Ekonomiska kartan (1:10 000), Stockholms län. Uppmätt 1951. Stockholm 1953.
Regionplanekontoret: Bebyggelseinventering (1:50 000), Stor-Stockholmsområdet år 1953 (ej tryckt).
- Karta IV (omkr. år 1970): Officiell karta över Stockholmstrakten (1:10 000). Stockholm 1970.
Topografiska kartan (1: 50 000). Stockholms län. Stockholm 1966.
Stora fritidskartan (1:100 000). Stockholm 1971.
Kommunkartor upprättade av resp. stadsingenjörskontor.

KAPITEL II LITTERATUR OM FÖRORTSBILDNING

I Fysiska och funktionella avgränsningar av ytterområdet diskuteras i ett flertal artiklar under 1940- och början av 1950-talet. En sammanfattning av diskussionen återfinns hos Kurtz, R.A. & Eicher, J.B. "Fringe and suburbs: A confusion of concepts, i Social Forces nr 37, 1958. ss. 32-37. Debatten får sägas ha inletts av Nichols, C.K.

A suggested technique for determining whether a community can be classified as urban or rural. *Rural Sociology*, nr 5:1940. ss. 454-60.

² Wissink, G.A. *American cities in perspective*. Assen 1962. s.63

³ *Ibid.* ss.172-178.

⁴ Enequist, G. *Geografernas allmänna önskemål med avs. på Folkräkns statistik*. Uppsala 1951 (stencil)

⁵ Rödemölle, K. *Från Brännkyrka till Söderort*. Uppsala 1968. s60f.

⁶ Améen, L. *Stadsbebyggelse och domänstruktur*. Lund 1964. s.46ff.

⁷ Améen, L. & Olsson, S. *Från Sofielundshusens utomgränsbebyggelse till stadsdelen Sofielund*. Särtryck ur *Sv.Geogr. Årsbok* nr 6:1970. s.39

⁸ Harris, C.F. *Suburbs*. *Am. Journ. of Sociology*. Vol 49:1943.

⁹ Améen, L. a.a. (1964). s.106.

KAPITEL III OMVANDLINGSPROCESSEN I STORSTADENS YTTEROMRÅDE

¹ Se t.ex Thorns, *Suburbia*, London 1972. s.19ff

² Améen, L. (1964)a.a.s.55

³ Helmfrid, S. *Sv.Geogr.Årsbok* 40:1964. Lund 1964.s.157

KAPITEL IV MARKANVÄNDNING OCH BEBYGGELSE

¹ Kapitlet skall ses som en mycket allmän *beskrivning* i anknytning till kartorna I-IV. Denna an knyter i första hand till de spårbundna trafikmedlens utveckling. Givetvis har även andra "yttre" förändringsfaktorer varit betydelsefulla i att påverka bebyggelsemönstret och den regionala spridningen av olika verksamheter, även om de "lokala" effekterna av t.ex telegraf, telefon och andra tekniska innovationer är betydligt svårare att fastställa över ett längre tidsavsnitt.

KAPITEL V DEN TIDIGA FÖRSTADSBILDNINGENS FÖRUTSÄTTNINGAR

¹ Se t.ex Huberman, L. *Människans rikedomar*. Stockholm 1965. ss.144-56.

² Hansson, J. *Arbetslöserna och jorden*. Stockholm 1910. ss.5-6

³ Hansson, J. *Flykten från landsbygden och den industriella arbetarfrågan*. Stockholm 1907.

⁴ Uppgifterna sammanställda från olika källor: *Historisk statistik för Sverige*, Ahlberg, G. *Befolkningsutvecklingen och urbaniseringen*. Stockholm 1953, samt *Beredn. utsk:ts Utl.o.Mem.:Bihang* nr 110:1908.

⁵ Se t.ex Prawitz, *Jordfrågan*. Stockholm 1951. Passim.

⁶ Hansson, J. (1907) a.a.

⁷ *Ibid.*

⁸ Se t.ex. Hammarström, I. *Stockholm i svensk ekonomi 1850-1914*. Stockholm 1970. ss. 197-206.

⁹ Se t.ex. Palme, J.H. *Stockholms bostadsfråga*. Stockholm 1902, samt von Koch, G.H. *Bostadsnöden i hufvudstaden*. Stockholm 1902. Uppgifterna om födelseöverskott och flyttningsandelar mm. är en "uppskattning" från i Ahlberg, G. (1958) *redovisade tabeller: Tab.A s. 157, Tab.F s.163* samt ss. 54-61.

¹⁰ Engels, F. *I bostadsfrågan*. Stockholm 1946.

¹¹ *Ibid.* s.68.

¹² För en *översikt*, se t.ex Benevolo, L. *The origins of modern town planning*. Cambridge 1967. ss.38-62.

¹³ För en *översikt*, se t.ex Oswald, H. *Die überschätzte Stadt*. Olten 1966.

¹⁴ För en *översikt*, se t.ex Thorns, D. *Suburbia*. London 1972. ss. 11-18.

¹⁵ Se Lindhagen, C. *Memoarer*, del II. Stockholm 1939.

¹⁶ Oswald, H. a.a. s.87.

¹⁷ Spengler, O. Der Untergang des Abendlandes, Gestalt und Wirklichkeit. München 1918.

¹⁸ Paulsson, G. Svensk stad. Del I (ss. 413-616), Del II(ss. 3- 151). Lund 1972 (repr.uppl.), och Stavenow-Hidemark, E. Villabebyggelse i Sverige 1900-1925. Nordiska Museets handlingar 76. Lund 1971. ss 30-104.

¹⁹ Den följande framställningen av jordfrågan och jordpolitiken bygger huvudsakligen på Prawitz, G. Jordfrågan. Jord- och fastighetspolitiken på den svenska landsbygden under förra hälften av 1900-talet. Stockholm 1951, och Hafström, G. Den svenska fastighetsrättens historia. Lund 1968. ss. 138-174.

²⁰ Den statligt understödda egnahemsrörelsen hade föregångare i både Finland, Norge och Danmark. I Danmark utfärdades t.ex år 1899 - dvs. samma år som egnahemskommittén började sitt arbete i Sverige, en ny lag "ang. beredande av jordlotter åt jordbruksarbetare".

²¹ Bilaga till "Betänkande af den utaf Kongl.Maj:t den 10 juli 1899 tillsatta egnahemskomitén". Stockholm 22 juni 1901.

²² Ibid. s.3

²³ I en speciell skrivelse till Kongl.Maj:t med begäran om utredning av egnahemsfrågan från riksdagen, sades bl.a att "frågor om anordnande av arbetarebostäder inom städerna syntes vara av helt annan innebörd än de, som afsåg beredande av egna hem på landsbygden". Den svenska egnahemsrörelsen. Handbok utgiven av Nationalföreningen mot emigrationen. Stockholm 1915. Inledningen s. 10.

²⁴ Redan inledningsvis i egnahemskommitténs betänkande slås fast, att staten ej borde "vidtaga åtgärder i syfte att understödja arbetarne i deras sträfvanden efter egna hem, med mindre än att de sålunda bildade hemmen förvärfvas under eganderätt, som omfattar såväl sjelfva jordområdet som åbyggnaderna". Betänkande af...Egnahemskomiten (1901). a.a. s.5

²⁵ Den svenska egnahemsrörelsen. Stockholm 1915. s.22

²⁶ Prawitz, G. a.a.och Hansson, J. Egnahemsfrågan. Karlstad 1904. ss.3-4.

²⁷ I egnahemskommitténs betänkande sades särskilt betr. *bostadslägenheternas* storlek, att det var önskvärt att dessa ej gjordes alltför små. Således skulle en bostadslägenhet även lämna utrymme för en "trädgårdstappa eller ett potatisland". Om *jordbrukslägenheterna* framhölls dock, att det var lika väsentligt att dessa ej gjordes alltför stora. En maximering av av bostadslägenheternas storlek (sysselsättningsargumentet) åstadkoms genom att understryka, att 3000 kronor var det högsta värde en bostadslägenhet fick ha om dess förvärvande skulle kunna understödjas med statslån. För jordbrukslägenheter sattes en motsvarande gräns vid 5.000 kronor. Dessa värden ändrades åren därefter i samband med omprövningen av egnahems-lånebidragen i riksdagen. Redan år 1906 höjdes maximivärdet för jordbrukslägenheter till 6.000 kronor och för bostadslägenheter till 4000 kronor. År 1910 företogs en ny höjning till 7.000 kronor och år 1910 till 8.000 kronor för jordbrukslägenheternas del. Den svenska egnahemsrörelsen. Stockholm 1915. a.a. s.4

²⁸ Egnahemskommitténs betänkande (1901) a.a. ss. 13-15

²⁹ Den svenska egnahemsrörelsen (1915) a.a. s.4

³⁰ Även den privata, affärsmässigt drivna jordstyckningsverksamheten stimulerades av de statliga lånemedlen och den statligt understödda rörelsen. Den statliga hjälpen kom ofta genom "osund spekulation" mindre egnahemsbyggaren tillgodo än "smarta jordspekulanter". Indirekt bidrog lånemedlen till att driva upp priserna på småbruksjorden genom den ökade efterfrågan som blev en följd av de offentliga insatserna. Detta berodde i hög grad

på att förmedlingen av egnahems*Lånen* ej organisatoriskt förbands med förmedlingen av *Jorden*. Se t.ex Nationalföreningen mot emigrationen (1915). a.a ss.20-23. Som en följd av bl.a den okontrollerade privata jordstyckningsverksamhetens "tillfälliga" karaktär, upprättade Nationalföreningen fr.o.m. år 1907 jordförmedlingebyråer länsvis i södra och mellersta Sverige. Man utgav också en förteckning över samtliga genom byråerna saluhållna jordbruksfastigheter, "Svensk Jord". Nationalföreningen mot emigrationen fick till en huvuduppgift, att medelst aktieteckning mm. främja bildandet av lokala egnahemsbolag.Principerna för dessa skulle vara en "sund affärsmässig skötsel" i motsats till å ena sidan en utpräglad "spekulation" och å andra sidan "vissa välgörenhetstendenser i egnahemsrörelsen". Huvuddelen av dessa egnahemsbolag omorganiserades år 1913 och lades under AB Svensk Jordförmedling, som därefter skulle få ett stort inflytande på egnahemsrörelsens vidare utveckling såsom det största privata jordstycknings- och "villastads-" bolaget i Sverige. Se t.ex AB Svensk Jordförmedling 1913-23, Uppsala 1924 eller AB Svensk Jordförmedling 1913-38, Stockholm 1939.

³¹Nationalföreningen mot emigrationen. a.a."Lånerörelsens resultat" s.9

³²Ibid. s.11

³³Ibid. s.126

³⁴Paulsson; G.,Del2,a.a. s.87. Uppgiften ej närmare kontrollerad.

³⁵Tas upp som exempel på godartade lösningar av arbetarnas bostadsförhållanden som gjorts vid olika industriföretag i Handbok utgiven av Nationalföreningen mot emigrationen,a.a. ss. 236-38.

³⁶Rönnow, S. Ulvsunda förr och nu. Stockholm 1962.ss. 51-75, samt uppgifter hämtade från tidskrifter (Förstadsbladet, red. av Humble, G. mfl. åren 1905-06) och protokoll (Liljeholmens mun.samh:s och kommunalstämmans) från olika år mellan 1880-1910.

³⁷Ett flertal arbeten behandlar dessa bolag ur olika aspekter. För en översiktlig beskrivning av egnahemsbolagens byggnadsverksamhet, se dock Handbok utg. av Nationalföreningen mot emigrationen. a.a.

³⁸Se AB Hem på landet 1899-1949. Stockholm 1949.

³⁹Denna uppgift hämtad från Stadsköll.:ts Utl.o.Mem. Bihang nr 68:1934, och avser "enskild byggnadsverksamhet". Uppgifterna om den "första gången" Staden engagerade sig för bostadsbyggandet varierar.

⁴⁰Kungl. Maj:ts Prop. nr 314:1920 innehåller bl.a en allmän översikt över statens dittillsvarande understödsverksamhet. Kommitténs betänkande avg. den 27 febr. 1920: Praktiska och hygieniska bostäder (Bostads-sociala minimifordringar å med allmänt understöd tillkommande smålägenheter, Stockholm 1921.

⁴¹Se t.ex ovanstående proposition till 1920 års riksdag, inledningen.

⁴²Prawitz, G. (1951), a.a. Jmfr. följande not.

⁴³Se betänkande med förslag ang. den statsunderstödda egnahemsverksamheten. Statens off. utredn. 1927:12.

⁴⁴Stockholms kommunalkalender år 1920. s. 446.

⁴⁵Hansson, J. (1910),a.a.s.10

⁴⁶Améen, L. (1964), a.a. Passim.

⁴⁷Palme, J.H. (1902), a.a.s.10

⁴⁸Se Westrin, Hj. Lagen om stadsplan och tomtindelning. Stockholm 1915. ss.110-138.

⁴⁹Ibid. Jmfr. Herlitz, N.(1922) Sv. Stadsförb:ts Tidskr.Nr 5.

⁵⁰Byggnadsstadgans § 50: "Vad i denna stadga är föreskrivet om stad, gälle i tillämpliga delar även köping,så och för hamn, fiskeläge och annat ställe med större sammanträngd befolkning, då sådant av omständigheterna

påkallas och Kungl. Maj:ts befallningshavande till följd därav, efter vederbörandes hörande, därom förordnar genom beslut, som skall underställas Kungl. Maj:ts prövning; etc." Se Westrin, Hj.(1915) a.a. s. 137.

⁵¹Westrin, Hj. (1915) a.a. s.138-140.

⁵²Söderberg, J.E. Sveriges municipalsamhällen. Särtryck från Stat.Tidskr. 1902.

⁵³"Har Kungl. Maj:t förordnat, ... vare det område att anse såsom ett särskilt samhälle (municipalsamhälle), hvars medlemmar ega att, oberoende af kommunen i öfvrigt, sjelfve vårda sådana för samhället gemensamma ordnings- och hushållningsangelägenheter, som afses i nämnda (...) författningar eller föränledas af dessas tillämpning inom samhället;" Söderberg, E.(1902) s.3.

⁵⁴Av de större municipalsamhällena i Sverige år 1902 var det enbart Liljeholmen och Höganäs bruk, för vilka ej samtliga stadsstadgor gällde. I Liljeholmen var det i och för sig ingen tvekan om att de skulle behövs.

⁵⁵Jacobsson, G. Nacka 1887-1937. Stockholm 1937.

⁵⁶För en allmän översikt, se t.ex Hafström, G.(1968), a.a. eller Forssman, H. Om skifte och annan jorddelning i by. Svenska lantmäteriet 1628-1928. Del II. Stockholm 1928.

⁵⁷Améen, L. Stadsbebyggelse och domänstruktur. Svensk stadsutveckling i relation till ägoförhållanden och administrativa gränser. Lund 1964. ss. 85-91, vilket är en redogörelse i detalj för exploateringsförloppet för egendomen Ramstorp (Ramshäll) i utkanten av Linköping. Detaljstudien har i ett senare sammanhang direkt intresse för denna undersökning, då den delvis legat till grund för de detaljstudier, som särskilt redovisas i Kap.IX.

⁵⁸Egnahemskommitténs betänkande (1901), a.a. s.98.

⁵⁹Se t.ex 1912-14 års Bostadsräkning, eller Larsson, Y. Stadsområdets tillväxt. Stockholm 1911-12.

⁶⁰Larsson, Y. Grundlinjer till föredrag om bostadsfrågan i nya stadsbildningar. Stockholm 1916. (S.S.A:s Bostadskongress 21-23 sept. 1916).

⁶¹Westrin, Hj. (utg.): Lagen om stadsplan och tomtindelning, a.a.s.81. Formuleringen av bestämmelserna om "bond-plan" har visst allmänt intresse: "År större byggnadsverksamhet att förvänta inom område på landet, å vilket 36 § icke äger tillämpning, äger Konungen förordna, att stadsplan för området skall upprättas; och må efter sådant förordnandes meddelande nybyggnad icke, förrän stadsplan blivit fastställd, inom området äga rum, med mindre Konungens befallningshavande för särskilt fall därtill giver lov. Framställning om sådant förordnande, som nyss är nämnt, så ock om fastställande av stadsplan må göras av Konungens befallningshavande eller av områdets ägare. Ej må stadsplan fastställas utan att områdets ägare däröver blivit hörd." (1:a och 2:a Mom. 37 §).

⁶²Larsson, Y.(1916), a.a. s.5.

⁶³Det kunde dock dröja lång tid innan stadsplanen formellt fastställdes.

⁶⁴Beredningsutskottets utl. o. mem. Bihang nr 14:1908. s.2ff.

⁶⁵Ibid. s.4

⁶⁶Ibid. s.5

⁶⁷Beredningsutskottets utl. o. mem. Bihang nr 85:1910. s.5

⁶⁸Stadsfullm.handl.:Yttranden 1910, Ang. Brännkyrka sockens införlivande. s.696. Vid beslutet var många bortresta på semester. Bordläggning yrkades av flera.

⁶⁹Beredningsutskottets utl.o.mem. Bihang nr 85:1910. s.3

⁷⁰Sockenrepresentanterna godtog endast att man "yttrade sig".

⁷¹I första hand vände sig C. Lindhagen mot förslaget.

⁷²Några uppgifter om antalet planfastställelser har ej framtagits.

⁷³Lagen kan ses som ett stöd åt den året innan utfärdade fattigvårds-

lagen, som bl.a ålade en mängd mycket små kommuner att anordna och bekosta slutna vårdanstalter.

⁷⁴Regionplan för Stockholm med omnejd. Stockholm 1936.ss.1-14.

KAPITEL VI URBANISERING OCH FÖRORTSUTVECKLING

- ¹ William-Olsson, W. (1937) a.a. s.29 ff.
- ² Ibid. s.39
- ³ Uppgifterna baserar sig på en "andrahands-tolkning" av William-Olssons befolkningskurvor. Ibid. ss.34-35.
- ⁴ Tabellen är sammanställd av uppgifter från flera källor; för perioden 1870-1905, Stockholms stadsfullmäktiges handlingar, Beredn.utskottets Utl.o.Mem. Bihang nr 14:1908, samt för år 1910, Ahlberg,G. (1953),a.a.
- ⁵ Se diskussionen om markägoförhållandena under avsnittet "domänstrukturen i det södra randområdet" samt Kap. VIII.
- ⁶ Tabellerna är sammanställda av uppgifter från Ahlberg, G.(1958), a.a. s.157, Tab. A och s. 163, Tab. F. I den sista tabellen är folkökningen att hänföra till staden exkl. inkorporeringar.
- Till "inre förortsområdet" har räknats: Spånga, Sundbyberg, Solna, Stock-sund, Djursholm, Danderyd, Järfälla, Sollentuna, Täby, Lidingö, Nacka, Saltsjöbaden och Huddinge. "Yttre förortsområdet består av följande kom-muner: Ekerö, Färingsö, Upplands-Väsby, Vallentuna, Österåker, Vaxholm, Värmdö, Gustavsberg, Dalarö, Boo, Tyresö, Västerhaninge, Österhaninge, Grödinge, Botkyrka och Salem.
- ⁷ Endast vissa av ovanstående kommuner(inom ca 15 km radie) samt Bränn-kyrka, Bromma och Spånga.
- ⁸ Ahlberg, G. (1958), a.a. s.54f.
- ⁹ Ibid. s.67.
- ¹⁰Rödemölle, K. Tabellbilagan, ss.114f.
- ¹¹I stort sett överensstämmer denna "definition" med den innebörd som bl.a. William-Olsson gett begreppet, utan att dock explicit uttrycka den. Se William-Olsson, W. Huvuddragen av Stockholms geografiska utveck-ling 1850-1930. Stockholm 1937.ss. 16-21.
- ¹²Ljungdal, S. Uppsatsen "Sommar-Stockholm" i Ymer år 1938.(Årsbok utg. av Svenska sällskapet för antropologi och geografi).
- ¹³Arnö, I. Mälaren - historia och historier.Surte 1972. ss.239 ff.
- ¹⁴Ljungdal, S. (1938), a.a.
- ¹⁵Uppgiften hämtad från Bergengren, K. Hundra år framåt i skärgården, och är sannolikt i sin tur en andrahandsuppgift. Ej närmare kontrolle-rad.
- ¹⁶Obs. att begreppet "trädgårds-stad" här får sin ursprungliga innebörd, som beteckning på en samhällsbildning som framför allt kännetecknas av sina "många trädgårdar" i detta begrepps rent fysiska mening. Många av de tidigaste egnahemskolonierna för jordbruksarbetare, hantverkare och trädgårdsmästare etc. benämndes också "trädgårds-städer" - helt spon-tant. Jmfr t.ex "Tungelsta trädgårdsstad", "Enskede stadsanläggning", "Lidingö villastad", vilka var de ursprungliga benämningarna på resp. förstäder kring Stockholm (samtliga år 1907). De övriga förstads-typer-na är väl mer allmänt "vedertagna"- eller åtminstone ej möjliga att miss-uppfatta.
- ¹⁷Hammarström, I.Stockholm i svensk ekonomi 1850-1914.Uppsala 1970. s. 199f
- ¹⁸Det"omvända" sambandet mellan industrikonjunkturer och byggnadskon-junkturer som Hammarström redovisar för Stockholms del, avspeglar sig ej för förortsområdet under perioden 1870 - 1895. Stycknings- och

byggnadsverksamheten var särskilt livlig under de perioder, då kapitaltillgången och ränteläget var sådant att byggnadsverksamheten avstannade i staden. Bostadsbyggandet i förortsområdet gick därför hand i hand med den industriella konjunkturen, varvid förstäder tjänade som en "buffert" när bostadsförhållandena på grund av denna försämrades, med hyreshöjningar och bostadsbrist som följd. Jmfr. Hammarström (1970), a.a. s. 327f, och s.212f.

¹⁹Ibid. Passim.

²⁰Till de tidigaste "utflyttade" fabriker i Liljeholmsområdet hörde A. Nobels nitroglycerinfabrik vid Vinterviken (från Söder Mälarstrand), 1864), De flesta fabriker som anlades i området under 1870-talet var dock ej "flyttade" i egentlig mening, utan tillhörde "nygrundningsvägen": tändsticksfabrik vid Lövholmen (1865), kemiskindustrier i samma område, stubinfabrik vid Nybohov etc. Hammarström (1970), a.a. s.277ff. När därför i fortsättningen talas om industrins "decentralisering" eller "utflyttning" från stadsområdet avses i första hand ett speciellt lokaliseringsmönster: förläggandet av nya fabriker utanför stadsområdet.

²¹I nästan samtliga de refererade arbeten (se litt.förteckn.) som behandlar förorterna och deras uppkomst har olika förslag getts till vilken Stockholms "första" förort är, där Sundbyberg är den vanligast förekommande - dock med varierande födelsedatum. Bibehålls "kravet" att förorten som sådan skall vara belägen på ett "visst avstånd" från den centrala stadskroppen - och helst utanför stadsgränsen - har redan tidigare Djurgårdsstaden sagts utgöra en sådan.

²²Rödemölle, K. (1968), a.a. s.18.

²³Ibid. Tabellbilaga, s. 114f Jmfr. Kap. V, not 15.

²⁴Se "Kronologisk förteckning...". Kap. VIII

²⁵Såväl Roslagsbanan med grenlinjen till Österskär, Saltsjöbanan som Nynäsbanan anlades av bolag, i vilka resp. villastadsbolag hade ekonomiska intressen, och var initiativtagare till. Se t.ex Holmberg, S. Stor-Stockholm. Stockholm 1947, s. 64, 83 resp. 94ff.

²⁶Se t.ex. Améen, L.a.a. s.228, Staveow-Hidemark, E.a.a. s.274.

²⁷Duvbo var i det närmaste färdigexploaterat redan efter fem år, då ca 170 villor av olika storlek var byggda.

²⁸Djursholmsgodset omfattade ca 1 600 tnlnd. Neglinge m.fl. egendomar omfattade ca 1 800 tnlnd(Saltsjöbadens villastad), Vattängen m.fl. egendomar (Lidingö villastad) och Stockby (Stocksunds villastad) var även relativt stora privatdomäner. Dessa kan t.ex jämföras med Duvebol (Duvbo villastad), som endast omfattade 34 ha mark. Se Beskrivning till ekonomiska kartan 1906. Stockholm 1910-12.

²⁹Lagen den 27 juni 1896 om hemmansklyvning, ägostyckning och jordavsöndring, som ersatte 1881 års förordning.

³⁰Följande avsnitt bygger på studier av planer, köpekontrakt mm. men även på Paulsson, G., Svensk stad (1953).

³¹Améen, L. (1964), Passim.

³²Larsson, Y. (1967), a.a. s.47

³³Ahlberg, G. (1958), a.a. s.31

³⁴Tabellen uppgjord efter Beredn.utsk:ts Utl.o.mem. Bihang 1908:14. Anm.: I siffrorna för de olika yrkeskategorierna ingår även gruppen "tjänstehjon". Familjemedlemmarna är klassificerade efter huvudpersonernas yrkesställning.

³⁵Uppgifterna om Gröndal är hämtade från handlingar o. protokoll fr. Brännkyrka s:n (Stadsarkivet, espec.)

³⁶Jmfr. föreg. not.

³⁷Tabellen är sammanställd av uppgifter hämtade från Y.Larsson, Grundlinjer till föredrag om bostadsfrågan i nya samhällsbildningar. CSA:s Bostadskongress i Stockholm 1916.

³⁸Stadsfullm. Handlingar. Stadskoll:ts Utl. Mem.:Bihang nr 48D, 1928. s.13-14 och ss.48-49, samt Holmberg, S. Stor-Stockholm. Stockholm 1947. ss. 138-144.

³⁹Stadsfullm. Handlingar. Stadskoll:ts Utl.o.Mem.:Bihang nr 68:1934: Bostadsförhållandena i Stockholm. s.4

⁴⁰Ibid. s.7

⁴¹Tabellen sammanställd av uppgifter hämtade från Ahlberg, G. (1953), a.a. s.22. Betr. Stor-Stockholms omfattning, se not 6 (Kap.IV).

⁴²Ahlberg, G. (1958) a.a. s.157.

KAPITEL VII DOMÄNSTRUKTUREN OCH KOMMUNIKATIONERNA

¹ Även Köpenhamn kan tas som exempel på ett "kontinentalt" mönster. I Köpenhamns ytterområde har förstadsbildningen och bebyggelseutvecklingen skett under delvis helt andra villkor och förutsättningar än vad gällt för Stockholm. Stadens läge vid havet, på en utskjutande del av fastlandet, vilket skurits sönder av flertalet vattenleder, har också helt kommit att bestämma stadens tillväxtmönster. De gamla stadsmurarna och befästningsanläggningarna har i Köpenhamns utveckling också kommit att spela en mycket större roll än i många andra storstäder. Fram till år 1850 begränsade sig bebyggelsen i huvudsak till det hårt utnyttjade området innanför stadsmurarna.

Mellan stadsmurarna och en linje ca 4 km utanför dessa fanns sedan gammalt ett militärt demarkationsområde, där bebyggelse av stadsmässig karaktär ej fick uppföras. I händelse av ett militärt angrepp, som t.ex var fallet år 1807 då engelsmännen bombade staden, skulle alla byggnader inom demarkationslinjen kunna snabbt borttas för att ej ge skydd åt angräparna. När järnvägen år 1847 öppnades mellan Köpenhamn och Roskilde hade dock huvudbangården förlagts till just det yttre av demarkationsområdet och försvarsplanerna för staden ändrades, kunde ej längre byggnadsförbudet upprätthållas, varför år 1852 marken i de yttre delarna av demarkationsområdet släpptes fri för bebyggelse. Redan tidigare hade viss utomgränsbebyggelse uppstått utanför demarkationslinjen, förutom de byar och städer som sedan gammalt funnits där, t.ex Fredriksberg, Valby och Sundbyerne (samtliga dessa nu belägna i det centrala Köpenhamn). På något längre avstånd från demarkationslinjen fanns kring Köpenhamn sedan århundraden en mängd mindre landsbyar och stadsliknande samhällen.

Upphävandet av byggnadsförbudet 1852 kan också sättas i samband med den första utflyttningsvägen från det centrala stadsområdet innanför murarna till lantliga villakvarter. Här liksom i Stockholm var det, fastän mycket tidigare, först den burgnare delen av borgarklassen som på detta sätt förändrade ett traditionellt boendemönster. Utflyttningen ur stenstaden går här emellertid ej alls att jämföra med den som ägde rum i stockholmsområdet, där man på grund av främst de ägorättsliga förhållandena närmast staden måste söka sig till områden på mycket stort avstånd från den centrala stadskroppen. I

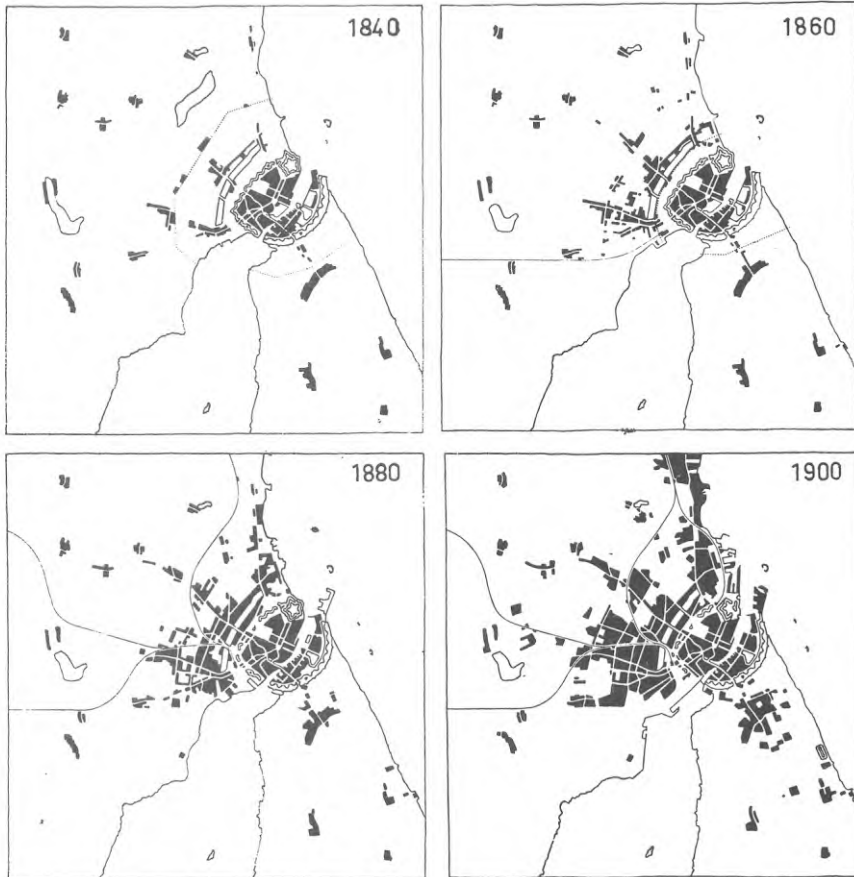

Fig. 42 Köpenhamns areella tillväxtmönster 1840 - 1900. I likhet med de kontinentala storstäderna fanns utanför den för-industriella stadskroppen en mängd bysamhällen och bebyggelseagglomerationer, vilka i samband med förstadsbildningen under slutet av 1800-talet fungerade som lokala tillväxt-kärnor i ytterområdets olika delar. (Efter A.Holm - K.Johansen, 1941)

Köpenhamn kom under andra hälften av 1800-talet både arbetarbyggelsen och villakvarteren att förläggas till områden tätt intill den gamla staden, varför de också efter mycket kort tid kom att omslutas av den nu snabbt växande stadens tillkommande bebyggelse.

Fastän den första hästspårvagnen (till Fredriksberg) tillkom redan 1865 fick spårforbindelserna inget avgörande inflytande på stadens tillväxt (som i Stockholm) och förortsutvecklingen förrän frammot sekelskiftet, då en mängd villakvarter genom mindre byggnadsföreningar bestående av fastighetsägarna själva anlades framför allt i "för-

städerna" Sundby sydöst om staden och Valby sydväst om staden. Vid sekelskiftet 1900 var det gamla stadsområdet fullt utbyggt och genom en lag år 1903 blev de närmast intilliggande kommunerna Brønshøj, Valby och Sundby införlivade med Köpenhamn. Den gamla staden Fredriksberg kom ej att omfattas av inkorporeringen men har sedan denna tid varit helt omsluten av den expanderande staden. I ytterområdet kom utvecklingen en lång tid efter sekelskiftet att präglas av enfamiljshuset som dominerande bebyggelseelement. Särskilda s.k. "Parcelforeninger" uppstod överallt i ytterområdet för att ägarna till de avstyckade fastigheterna gemensamt skulle kunna ordna väg-, vatten- och avloppsfrågor innan de var och en för sig kunde börja bygga tomterna. Naturligt nog kunde det därför också ta mycket lång tid innan ett sådant villakvarter blev fullt utbyggt. Planerna för utbyggnaden kunde därvid också hinna ändras, vilket innebar att helt olika byggnadsformer inom ett i många fall begränsat geografiskt område ofta blev ett naturligt resultat.

Sammanfattningsvis ger karteringen av bostadsbebyggelsens utbredning en bild av Köpenhamns tillväxt som åtminstone fram till sekelskiftet skiljer sig väsentligt från Stockholms. Under 1800-talets senare del har ett flertal flörtssamhällen uppstått, som ett resultat av decentraliseringen av bostadsfunktionen till den oplanerade stadens ytterområde, som dock nästan omedelbart uppnås och innesluts i den expanderande stadskroppens sammanhängande bebyggelsemassa. I stockholmsområdet måste förstadssamhällena under motsvarande tid istället lokaliseras till mycket perifera delar av ytterområdet, som ej förrän mycket sent-eller ännu ej alls-uppnåddes av den utbredda, med centrala stadskroppen sammanhängande stadsbebyggelsen. Som framgår av figurerna fanns för övrigt också tidigt anlagda bysamhällen i alla riktningar utanför den centrala staden, vilka i hög grad kommit att påverka tillväxtmönstret och i vissa fall också kommit att utgöra lokala tillväxtnoder. I Stockholms närhet fanns vid tidpunkten för den första utflyttningen ur stenstaden inte några sådana äldre samhällsbildningar eller bebyggelsekoncentrationer (endast på mycket långt avstånd från staden existerade sedan gammalt lokala samhällsbildningar såsom Dalarö, Tumba, Gustavsberg, Vaxholm).

² Ameen, L. & Olsson, S. Från Sofielundshusens utomgränsbebyggelse till stadsdelen Sofielund. Sv.Geogr.Årsbok 46 (Särtryck).1970. Begreppet "utomgränsbebyggelse", som här och tidigare har använts för att beteckna den bebyggelse "vilken medvetet sökt sig omedelbart utanför stadsgränsen" (s.39), förekom även i mer begränsad omfattning utanför Skanstull (slaktarområdet) och Kungsholmstull (Kungsholms villastad). Jmfr. även Améen, L. (1964), a.a. s.73.

³ Särskilt kan här nämnas Mörby kronoegendom, från vilken enligt riksdagsbeslut år 1911 uppläts ett område med tomträtt, från början enbart till statstjänstemän, Ulriksdals järnvägshem från egendomen Bagartorp i Solna, bostadslägenheter och koloniträdgårdslotter från Bergshamra kronodomän i samma socken.

⁴ Nuv. Isstadion, Söderstadion mm.

⁵ Liksom fallet med "Förteckning över förorter" etc baserar sig alla detaljerade uppgifter om exploatering, tillkomst, etc. för de olika förstäderna på en "sammanvägning" från förf:s sida av en mängd olika källor, som faktiskt *oftast* är motstridande varandra på just dessa (detaljerade) punkter. Av denna anledning ges heller ingen referens i form av noter, då dessa skulle bli betydligt mer omfattande än texten i sig. Se Kap.I.

⁶ Se t.ex en utförlig "historisk inventering" i Stadskoll. Utl.o.Mem., Bihang Nr 48 år 1928. Utredning ang. demografiska, ekonomiska och kommunala förhållanden i Nacka, Lidingö och Solna kommuner samt övriga delar av Stockholms förortsområde.

⁷ Olönsamhet får dels tolkas bokstavligen, dels ses som "relativ" olönsamhet i förhållande till andra investeringsobjekt än den egna jorden. Se t.ex Svensson, I. Jordbruk och depression 1870-1900. Malmö 1965.

⁸ "Lex Bogesund", lagen tillkommen med anledning av egendomens vanhävd.

⁹ Kartan är en rekonstruktion som bl.a. till underlag haft de ekonomiska kartbladen, skala 1:50.000 år 1906, med tillhörande beskrivningar från åren 1910-1912. De ägo- och gränser som är redovisade överensstämmer i stort med "bestående hemmansgränser". Mindre avsnöringar har ej redovisats, ej heller de områden, där marken är långt uppdelad på ett flertal ägare (förekommer endast i Brännkyrka och Nacka). Ytterligare källor har varit jordregister och fastighetsbok, som utnyttjats så långt som möjligt varit i samband med detaljundersökningarna (Kap. IX). De domäner som markerats med fyllda cirklar avser endast "kända" stycknings- eller exploateringsföretag i området. Samma källor som ovan + information fr. litteratur, här ej redovisad.

¹⁰ Jacobsson, G. Nacka och Saltsjöbaden. Dess uppkomst och utveckling. Stockholm 1910.

¹¹ Rikstens kronopark avskildes först år 1904 till Kungl. Maj:t och kronan.

¹² Enl. Améen, L. (1964), a.a. s.233.

¹³ Se t.ex. AB Hem på landet (1924, 1930, 1949) och AB Svensk Jordförmedling (1924, 1929), Passim.

¹⁴ Denna karta är tillkommen på samma sätt som den tidigare (se not 9), men gjord senare och med större noggrannhet. Vissa avvikelser från tidigare bild av domänstrukturen har därvid upptäckts, vilka dock p.g.a. redigeringsarbete ej kunnat rättas till i föreg. karta. Gäller dock mindre väsentliga skillnader (7b, 6a, 6b o. 5, vilka var och en åtm. år 1908 utgör skilda domäner med olika ägare, uppskattningsvis så också år 1900 enligt tillgängl. källor).

¹⁵ Domänstrukturen avser här förhållandena kring sekelskiftet före stadens markköp, bebyggelsen hänförs till ca år 1906. Jmfr. not 14.

¹⁶ Holmberg, S. (1947), a.a. s.145.

¹⁷ Almgren, N. AB Liljeholmens kabelfabrik 1870-1945. Sthlm 1945. s.20.

¹⁸ Mehr, Hj. Aktiv kommunalpolitik 1958-62. Stockholm 1962. s.50f.

KAPITEL IX LOKALA STUDIER AV BEBYGGELSEOMVÄNDLING

¹ Jmfr. t.ex med diskussion i Paulsson, G. Svensk stad (1972). ss.176-179 och kartor s.192.

² Stockholms stads och läns handels- och industrikalender. Stockholm 1911. s.11-12.

³ Tyresö Tidning 1967: nr 2.s.64

KAPITEL X BESLUTSOMRÅDET OCH MAKTUTÖVNINGEN I RUMMET

¹ Hägerstrand, T. Konturerna av en tidsgeografisk samhällsmodell. SOU 1970:14 s. 4:26. Begreppet domän eller besluts-domän har även använts av ett flertal andra förf., t ex Améen, L. i Stadsbebyggelse och domänstruktur. Lund 1964. Améen har dock använt begreppet "mer" i överensstämmelse med hur det här använts, då han reserverat

det för i första hand ägoområde, d v s sådant beslutsområde som grundar sig på ägandepincipen.

² Att ej alltid beslutsområdenas gränser är möjliga att ange i kvantitativa, etc. termer, beror oftast på att det är svårt att rent empiriskt fastställa maktrelationer av betydelse i resp. fall. Speciellt gäller detta för de beslutsområden, som grundar sig på principerna om social kontroll och social handling. Funktionella områden (omland etc.) definieras ju däremot med hjälp av en operationalisering.

³ Hägerstrand, T., a.a. s. 4:26. En "fri" tolkning: begreppet integration nämns ej i detta sammanhang.

⁴ Betr. begr. "tidrums"-analys; jmf. äv. Kap. IX, s. 277.

⁵ Jmf. not 2. Än svårare att fastställa är beslutsområden av typ "revir".

⁶ Jurisdiktion har valts som samlingsord för de många olika typerna av administrativa beslutsområden mycket i brist på något "bättre". Ursprungl. avser jurisdiktionen utövandet av spec. "rättsskipning" inom ett lokalt avgränsat område, vilket här således utvidgats till att omfatta "social kontroll" i rummet överhuvudtaget.

⁷ Hägerstrand, T. a.a. s. 4:26.

⁸ Prawitz, G. Tomter och stadsägor. Om fastighetsindelningen i Sveriges städer. Stockholm 1954.

⁹ Prawitz, G. Jordfrågan. Stockholm 1951.

¹⁰ Hafström, G. Den svenska fastighetsrättens historia. Lund 1970.

¹¹ Améen, L. Stadsbebyggelse och domänstruktur. Lund 1964. s. 22.

¹² Larsson, Y. Inkorporeringsproblemet. Del I. Stockholm 1912.

¹³ Jmf. not 6.

¹⁴ Se t ex. Sporrang, U. Kolonisation, bebyggelseutveckling och administration. Lund 1971.

¹⁵ Söderberg, E. Sveriges municipalsamhällen. (Särtryck) Stat. Tidsskrift, 1902:

LITTERATUR OCH KÄLLOR

A. STOCKHOLMSLITTERATUR (DEN TIDIGA FÖRORTSUTVECKLINGEN)

- Abrahamsson, K. Bebyggelsens utveckling i Brännkyrka 1850-1913 i kartografisk belysning. Globen nr 4:1936.
- Adresskalender för Stockholms förstäder år 1910. Stockholm 1910.
- Afrell, U. Stockholms stadshypoteksförening. En krönika om lagar och lån sammanställd med anledning av föreningens 50-årsjubileum. Stockholm 1961.
- Ahlberg, C.F. En plan för Stockholms framtid. S:t Eriks årsbok 1945.
- Ahlberg, G. Befolkningsutvecklingen och urbaniseringen i Sverige 1911-50. Stockholm 1953.
- Ahlberg, G. Stockholms befolkningsutveckling efter 1850. Stockholm 1958.
- Ahlberg, G. - Jenvald, A. Nacka stad. Stockholm 1962.
- Ahlmann, H. W-son. En ekonomisk-geografisk undersökning av nutida Stockholm med förorter. Ymer, hf. 1-2.
- Ahlmann, H. W-son - Ekstedt, I. - Jonsson, G. - William-Olsson, W. Stockholms inre differentiering. Stockholm 1934.
- Algers, B. Småhusbyggande i storstadsregion. Bygghorsknings rapport nr. 96. Stockholm 1963.
- Almgren, N. Aktiebolaget Liljeholmens kabelfabrik 1870-1945. Stockholm 1945.
- Almqvist, J.A. Frälsegodsen i Sverige under storhetstiden. Del I. Stockholm 1931.
- Améen, L. Stadsutveckling och domänstruktur. Svensk stadsutveckling i relation till ägoförhållanden och administrativa gränser. Lund 1964.
- Améen, L. - Olsson, S. Från Sofielundshusens utomgränsbebyggelse till stadsdelen Sofielund. Svensk Geografisk Årsbok 46:1970.
- Andersson, M. En ny drabantstad till Stockholm (Nacka). Sveriges stadsförbunds tidskrift 1948.
- Arehed, Studie över Nackaområdets ekonomisk-geografiska utveckling 1850-1930. Uppsats vid kulturgeogr. inst. vid Stockholms universitet, Ht 1941.
- Aspudden. Något för Eder. Prospekt. Stockholm 1913.
- Berg, G. Boskapsskötsel och jordbruk i det gamla Stockholm. S:t Eriks Årsbok 1932.
- Bergengren, K. Hundra år framåt i skärgården. Stockholm 1969.
- Bergström, N. Bostadsproduktion, folkökning och bostadskonsumtion i Stockholm under åren 1930-1940. Institutets för värdering av fastigheter i Stockholm årsbok 1940. Stockholm 1940.
- Beskrivning till ekonomiska kartan öfver Svartlösa härad. Upprättad i Rikets allmänna kartverk år 1910. Stockholm 1910.
- Beskrivning till ekonomiska kartan öfver Sotholms härad. Upprättad i Rikets allmänna kartverk år 1912. Stockholm 1912.
- Blomgren, H. Goodtemplarminnen från Stockholm. Historisk framställning av goodtemplarordens verksamhet inom Stockholms distrikt till och med juni 1908. Stockholm 1908.
- Bring, S. Stockholms läns och stads hushållningssällskap 1847-1947. Stockholm 1947.

- Brodd, V. Något om Hässelby Villastads uppkomst och första bebyggelse. Spånga Fornminnes- och Hembygds-gille, Årsskrift 1937. Stockholm 1937.
- Brunius, C.G. Konstanteckningar under en resa år 1849. Lund 1851.
- Bruno, W. Tegelindustrin i Mälardalens län 1815-1950. Med särskild hänsyn till Stockholm som marknad. Uppsala 1954.
- Carlsson, B. Några drag i ett förortsområdes urbanisering: Nacka 1888-1959. Uppsats vid kulturgeogr. inst. vid Stockholms universitet. (stencil) 1960.
- Castegren, E. Botkyrka socken i kulturhistorisk framställning. Utg. av Botkyrka kommunalnämnd. Tumba 1958.
- Castegren, E. Botkyrka socken och kulturhistoria. Uppsala 1948.
- Castegren, E. Riksbankens pappersbruk Tumba. Stockholm 1955.
- Dagens och framtidens Stockholm. Skrift utg. av Stockholms Arbetarekommun inför 1950 års val. Stockholm 1950.
- Dahlberg, A. Stockholms stads småstugebyggen. Byggnadsvärlden 1928, nr. 34 och 35. D:o i Årsbok för Hembygds-vård 1933.
- Dahlberg, A. Stockholms stads trädgårdstäder. I "Storstockholms villastäder i ord och bild" (red. F.Ström). Stockholm 1942.
- Dahmén, E. Svensk industriell företagsamhet. Del I-II. Industrins utredningsinstitut. Stockholm 1950.
- Danielsson, H. - Jacobsson, M. Byggnadssätt och byggnadskostnader i Stockholm 1883 - 1939. Statens kommitté för byggnadsforskning, Med. nr 11. Stockholm 1948.
- De Geer, S. Storstaden Stockholm ur geografisk synpunkt. Svenska Turistföreningens årsskrift 1922.
- Egnahemsrörelsen/ Betänkande af den utaf Kongl. Maj:t den 10 juli 1899 tillsatta egnahemskomitén. Del I-II. Stockholm 1901.
- Egnahemsrörelsen/ Den svenska egnahemsrörelsen. Handbok utg. av Nationalföreningen mot emigrationen. Stockholm 1915.
- Egnahemsrörelsen/ Våra egnahemskolonier. Nybildningen av mindre jordbruk. Del 1-3. En undersökning av särskilda kommitterade. Stockholm 1917-19.
- Egnahemsrörelsen/ Betänkande med förslag ang. den statsunderstödda egnahemsverksamheten. 1925 års kolonisationssakkunniga. SOU 1927:12.
- Egnahemsrörelsen/ Utredning med förslag om åtgärder för åstadkommande av billiga egnahemsbyggnader avg. den 13 dec. 1933 av statens egnahemsstyrelse. SOU 1934:6.
- Egnahemsrörelsen/ Den statliga egnahemsrörelsen. SOU 1938:34.
- Erixon, S. Den äldre folkliga bebyggelsen i stockholmstrakten. Stockholm 1941.
- Ferenius, H.O. Täby socken. Del I. Stockholm 1945.
- Floderus, E. Täby och Danderyd med Djursholm och Stocksund. Vägledning utg. av Kungl. Vitt.Hist. och Antikv.akademien, nr 33. Stockholm 1945.
- Forsman, A. Huddinge. Stockholm 1906.
- Forsell, N. Svenska postverkets historia. Stockholm 1936.
- Forsell, N. Liljeholmens stearinfabrik 1839-1939. Stockholm 1939.
- Forsstrand, C. Malmgårdar och gamla sommarnöjen i Gamla Stockholm. Stockholm 1919.
- Forsstrand, C. Nacka socken. En hembygdsskildring. Uppsala 1924.

- Forsstrand, C. Saltsjöbanan och Saltsjöbaden. Nacka socken. 1924.
Förortstrafiken på SJ:s järnvägslinjer inom stockholmsområdet. Betänkande avg. av 1945 års förortstrafikdelegation. Stockholm 1950.
- Gejwall, B. 1800-talets stockholmsbostad. Monografier utg. av Stockholms kommunalförvaltning. 16. Stockholm 1954.
- Generalplan/ 1928 års förslag till generalplan för Stockholms tätare bebyggda delar. Stockholm 1929.
- Generalplan/ Det framtida Stockholm - Riktlinjer för Stockholms generalplan. Stockholm 1945.
- Generalplan/ Generalplan för Stockholm. Utarbetad av Stockholms Stads stadsplanekontor. Stockholm 1952.
- Generalplan/ för Tyresö kommun 1949. Del I: Kumla trädgårdsstad, allmän beskrivning mm., Del II: Generalplan för Tyresö kommun upprättad inom Eglers stadsplanebyrå år 1949 (ej tryckt).
- Gillman, H. Flyttningarna till och från Tyresö 1899-1958. Uppsats vid kult.geogr. institutionen vid Stockholms universitet. Vt 1960.
- Godlund, S. Busstrafikens framväxt och funktion i de urbana influensfälten. Lund 1954.
- Granlund, E. De geografiska betingelserna för Stockholms uppkomst. Ymer 1930.
- Guinchard, J. Af styrelsen öfver Stockholms stads asylor för husvilla föranstaltad statistisk undersökning. Stockholm 1903.
- Guinchard, J. (red.) Stockholms stads utveckling efter tillkomsten av 1862 års kommunalförordning. Minnesskrift vid Stockholms stadsfullmäktiges femtioårsjubileum den 20 april 1913. Stockholm 1913.
- Guinchard, J. Storstadens bostadsfråga. Stockholm 1927.
- Gustafsson, L. J:r. Järfällaboken. Utg. av Järfälla kommunalfullmäktige. Stockholm 1957.
- Gustavsson, G. - Hägg, E. Stockholms ångbåtssjötrafik 1857 - 1932. Stockholm 1933.
- Gårdlund, T. Industrialismens samhälle. Stockholm 1942.
- Gårdlund, T. Bolinders. En svensk verkstad. Stockholm 1945.
- Göransson, N. Vår hembygd Sollentuna. Stockholm 1970.
- Hammarström, I. Stockholm i svensk ekonomi 1850-1914. Stockholm 1970.
- Hammell, F. Stocksunds köping. Stockholm 1930.
- Hansson, J. Egnahemsfrågan - ett bidrag till dess lösning af skånsk husmansson. Karlstad 1904. (Särtryck ur Karlstadstidningen).
- Hansson, J. Från herrgårdar till småbruk. Lantarbetarnas frigörelse genom jordreformer. (Svenska stridsskrifter nr 4:1905) Stockholm 1905.
- Hansson, J. Flykten från landet och den industriella arbetarfrågan. Stockholm 1907.
- Hansson, J. Arbetslönerna och jorden. En sammanställning av fakta från skilda land och tider. Stockholm 1910.
- Heckscher, E. Svenskt arbete och liv. Stockholm 1942.
- Hedenstierna, B. Stockholms skärgård. Kulturgeografiska undersökningar i Värmdö gamla skeppslag. Geografiska Annaler 1948:1-2.
- Hedenstierna, D. Näringslivet i Sotholms härad under 1600-talet. Geografiska Annaler 1950.
- Hellspång, M. - Löfgren, O. Land och stad. Svenska samhällstyper och livsformer från medeltid till nutid. Lund 1972.
- Helmfriid, S. Rescension av L. Améen: Stadsbebyggelse och domänstruktur. Svensk geografisk årsbok 1964.

- AB Hem på landet 1899-1924. Minnesskrift. Stockholm 1924.
- AB Hem på landets trädgårdsstäder. Stockholm 1930.
- AB Hem på landet 1899-1949 (H.Sehlin). Stockholm 1949.
- Holmberg, B.E. Boken om Stocksund. Utg. av Stocksunds köping. Stocksund 1963.
- Holmberg, S. Stor-Stockholm, dess uppkomst och kommunikationer. Stockholm 1947.
- Huddinge/ Inventering av kulturhistoriskt intressanta byggnader. Del I-IV. Stockholm 1969, 1970.
- Hundra år under kommunalförfattningarna, 1862-1962. Minnesskrift utg. av Sv. landskommunernas förbund, Sv landstingsförbundet och Sv. stadsförbundet. Stockholm 1962.
- Hörningsnäs Villastads municipalsamhälle 1915-1940. Stockholm 1940.
- Institutet för värdering av fastigheter i Stockholm. Årsbok 1940.
- Illustrerad vägvisare i Stockholm och dess omgifningar. Stockholm 1879.
- Jacobsson, G. Nacka och Saltsjöbaden. Dess uppkomst och utveckling, natur och anläggningar. Stockholm 1910.
- Jacobsson, G. Nacka 1887-1937. Minnesskrift till kommunens och församlingens 50-årsjubileum. Stockholm 1937.
- Jansson, E.A. Boo sockens historia. Stockholm 1946.
- Johansson, G. Trettioåtta årens Stockholm. Samfundet S:t Eriks Årsbok 1942.
- Johansson, I. Ett äldre villa- och fritidsbebyggelseområde i omvandling. Avd. för samhällsbyggnad, KTH. Rapport 4:1971.
- Jonasson, O. Huru Stockholm försörjer sig. Huvuddragen av Stockholms geografi. Ymer, Bd 59:1930.
- Jonsson, G. Befolkningens fördelning med hänsyn till bostad i inre Stockholm åren 1910 och 1930. Ing. i Ahlmann, H. W-son m.fl.: Stockholms inre differentiering. Stockholm 1934.
- Jonsson, G - Ekstedt, I. Till kännedom om Stockholms inre struktur 1910. Ymer 1932.
- Klemming, W. Stockholms framtid. Idealism och ekonomi. Samfundet S:t Eriks Årsbok 1907.
- Koch, G.H. von. Bostadsnöden i hufvudstaden. Stockholm 1902.
- Kommunal författningshandbok för Stockholm. Stockholm 1911.
- Kommunalt bostadsbyggande i Stockholm. Stockholm 1966.
- Kristensson, F. Stor-Stockholms ekonomiska struktur. EFI medd. nr 54. Stockholm 1957.
- Lagrenius, E. Stora landsvägen Stockholm-Rönninge. Stockholm 1932.
- Larsson, Y. Stadsområdets tillväxt. Minnesskrift utg. av Svenska stadsförbundet. Stockholm 1911-12.
- Larsson, Y. Inkorporeringsproblemet. Stadsområdets förändringar med särskild hänsyn till svensk förvaltningspraxis. Del I-II. Stockholm 1913.
- Larsson, Y. På marsch mot demokratin. Monografier utg. av Stockholms kommunalförvaltning. Stockholm 1967.
- Lindberg, G. Saltsjöbadens historia. Uppsala 1959.
- Lindén, G. Ritningar till svenska sommar- och egnahemsvillor av trä. Stockholm 1905.
- Lindhagen, C. Memoarer. Del I-III. Stockholm 1936-39.
- Ljungdahl, S. Sommar-Stockholm. Ymer, h. 2-4:1938.
- Ljungdahl, S. Socialgeografisk undersökning av Lidingö stad (ej tryckt).

- Marcus, M. Stockholm som handels- och sjöfartsstad. Stockholm 1942.
- Mehr, Hj. Aktiv kommunalpolitik 1958-1962. Utg. av Stockholms Arbetarekommun. Stockholm 1962.
- Minnesskrift vid Stockholms stadsfullmäktiges femtioårsjubileum. Stockholm 1913.
- Minnesskrift vid Stockholms Ångslups AB:s 50-årsjubileum 1913. Stockholm 1913.
- Moderna bostadsproblem. Från stadsplan till bostaden som hem. Stockholm 1933. /En serie radioföredrag som sändes hösten 1932/.
- Montgomery, A. Industrialismens genombrott i Sverige (omarb. uppl). Stockholm 1947.
- Nelson, H. Studier över svenskt näringsliv, säsongarbete och befolkningsrörelser under 1800- och 1900-talen. Lund 1963.
- Nielsen, H. - Falck, B. Omnibustrafiken och linjetrafiken med lastbilar i Sverige. Del I. Stockholm 1938.
- Nilsson, K. Stockholms Kooperation 1900-1915. Stockholm 1952.
- Norborg, K. Jordbruksbefolkningen i Sverige. Lund 1968.
- Norborg, K. - Nordström, O. - Sporrang, U. - Östman, P. Svensk landsbygd. Kulturgeografiska studier av markanvändning, bebyggelse och miljö. Stockholm 1973.
- Nyborg, J. Den kommunala förvaltningen i Huddinge. Stencil 1930. /Föredrag hållet i Segeltorps skola år 1930/.
- Nyländer, Y. Sveriges fasta postanstalter. Stockholm 1949.
- Ohre, M. Förorter i Mälar-Hjälmarområdet. Geografiska regionstudier, Nr. 3. Uppsala 1966.
- Palme, J.H. Om byggnadsverksamheten och bostadsförhållandena i Stockholm. (Föredrag vid nat.ek. föreningen). Stockholm 1893.
- Palme, J.H. Stockholms bostadsfråga - en undersökning. Stockholm 1902.
- Palme, J.H. Djursholms villastads tillkomst och första utvecklingsskeden. Skrifter utg. av Samfundet Djursholms Fortid och Framtid. 1925.
- Palmquist, P.E. Beskrifning öfver Botkyrka socken, Svartlösa härad och Södertörn af Stockholms län. Stockholm 1878.
- Paulsson, G. Svensk stad. Del I-II (repr. av 1950 års orig.utg.). Stockholm 1972.
- Praktiska och hygieniska bostäder. Betänkande och förslag avg. av ... för utredning av frågan om bostadssociala minimifordringar å med allmänt understöd tillkommande smålägenheter. Statens off. utredn. Stockholm 1921.
- Påhlsson, A.H. Gammal landsbygd - nya storstadsförorter. Vår bygd. 1929. /Utg. av Södermanlands kult.hist. förening/.
- Quist, A. Ösmo. En södertörnsförsamlings historia. /Ösmo socken + Ny-näshamns köping/. Del I-II. Stockholm 1930.
- Regionplan/ Regionplan för Stockholm med omnejd - huvudsakligen avseende förortsområdet. Jämte betänkande avg. av Stockholmsförorternas regionplaneförbunds direktion. Stockholm 1936.
- Regionplan/ Förslag till regionplan för stockholmstrakten avg. av Stockholmstraktens Regionplanenämnd den 18 jan. 1958. Stockholm 1958.
- Regionplan/ Skiss 1966 till regionplan för stockholmstrakten. Stockholmstraktens regionplanekontor. Stockholm 1967.
- Regionplan/ Förslag till regionplan för Stockholmstrakten. Kommunalför-

- bundet för Stockholms stads och läns regionala frågor, regionplane-kontoret. Stockholm 1971.
- Regionplan/ Förslag till regionplan 1973 för Stockholms län. Stockholms läns landsting, regionplane-kontoret. Stockholm /okt./ 1972, Stockholm /rev. mars/ 1973.
- Reis, I. von. Etnologisk bebyggelseinventering av den äldre folkliga bebyggelsen i Västerhaninge kommun. Del I-II. Västerhaninge kommun 1969.
- Renqvist, K.E. Djursholm - vår hembygd. Stockholm 1970.
- Rosander, E. Dalarö - en kulturhistorisk bebyggelseutredning. Österhaninge kommun 1969.
- Roslagsbanan, data och händelser från 50-årsperioden 1885-1935. Stockholm 1936.
- Roslund, N.I. Huddinge kyrka och gårdar. Stockholm 1932.
- Runqvist, H. Österhaninge socken. Södermanlands hembygdsförenings sockenbeskrivningar, nr. 16. Nyköping 1961.
- Råberg, P. Funktionalistiskt genombrott. Radikal miljö och miljödebatt i Sverige 1925-1931. Stockholm 1972.
- Råsunda. Minnesskrift utg. med anledning av Råsunda municipalsamhälles 25-årsjubileum 10 nov. 1936. Stockholm 1936.
- Rödemölle, K. Från Brännkyrka till Söderort åren 1870-1950. En förortsgeografisk studie. Geographica nr 38. Uppsala 1968.
- Sandblad, J. Lindholmen och Rydbo. En studie över två små stations samhällen och deras uppkomst, utveckling och samband med Stockholmsregionen./Ex.arbete i fastighetsteknik, KTH/. Stockholm 1969.
- Samuelsson, E. Stockholms åkare genom tiderna. Stockholm 1953.
- Schnell, I. Befolkningsfördelningen på Södertörn. Globen 1928.
- Selling, G. Säterier och gamla gårdar i Stockholmstrakten. Stockholm 1928.
- Seth-Stenung, M. Huddinge - en socken i storstadens skugga. Stockholm 1956.
- Silén, G. Förortsbildningen kring vissa större svenska städer. Stockholm 1930.
- Silenstam, P. Arbetskraftsutbudets utveckling i Sverige 1870-1965. Industrins utredningsinstitut. Stockholm 1970.
- Slott och herresäten i Sverige. Ett konst- och kulturhistoriskt samlingsverk. Södermanland. Uppland. Malmö 1968.
- Smith, C. Sundbyberg, den nya förstaden till Stockholm. Prospekt. Stockholm 1877.
- Sporrong, U. Kolonisation, bebyggelseutveckling och administration. Lund 1971.
- Spånga sockens historia. Utg. av Stockholms stadskoll. handbokskommitté. Stockholm 1967.
- Statens Järnvägar 1856-1906. Historisk-teknisk-ekonomisk beskrivning. Stockholm 1906.
- Stavenow-Hidemark, E. Villabebyggelse i Sverige 1900-1925. Nordiska museets handlingar, nr 76. Lund 1971.
- Stockholm under femtio år. Stockholms fastighetsnämnd 1919-1969. Stockholm 1969.
- Stockholm-Nynäs Järnväg 25 år, 1901-1926. Stockholm 1926.
- Stockholms Fastighetsägareförening 1870-1945. En minnesskrift. Stockholm 1945.
- Stockholms första förstäder. Stencil/Stockholms stadsmuseum. 1969.
- Stockholms förstäder och villasamhällen I. Stockholm 1911.
- Stockholms förstäder och villasamhällen II. Stockholm 1913.

- Stockholms förstäder och villasamhällen III. /Villasamhällen och sportstugeområden i stockholmstrakten (red. T.Lindfors)/. Stockholm 1930.
- Stockholms kommunalkalender, 1910; 1920; 1930.
- Stockholms län 1714-1964. Minnesskrift utg. av Stockholms läns kulturminnesråd. Stockholm 1964.
- Stockholms näringsliv. Del I-III. Stockholm 1924.
- Stockholms spårvägar 1877-1927. Utg. av AB Stockholms Spårvägar. Stockholm 1927.
- AB Stockholms spårvägar. Handbok rörande koncessioner mm. 1876-1945. Stockholm 1945.
- Stockholms stadsfullmäktige handlingar. Beredningsutskottets resp. stadskollegiets utlåtanden och memorial;
- Bihang 1897:40 Av stadsfullmäktige beslutad undersökning av arbetarnas bostadsförhållanden i Stockholm.
- Bihang 1908:14 Betänkande af den af Stockholms stadsfullmäktige tillsatta kommittén för utredning af frågan om angränsande områdens införlivande med huvudstaden.
- Bihang 1908:73 Handlingar till frågan om uppförande av ytterligare arbetarbostäder etc.
- Bihang 1908:35, Ang. Brännkyrka sockens införlivande med Stockholms stad.
36,37,150,188
- Bihang 1910:31, Förslag till ordnande av lokalbanetraffiken i Stockholm med omnejd, jämte Bilagor.
32, 33
- Bihang 1910:39 Statistisk undersökning ang. levnadskostnaderna i Stockholm åren 1907-1908.
- Bihang 1910:85 Ytterligare handlingar till frågan om Brännkyrka sockens införlivande med Stockholm stad.
- Bihang 1921:12 Betänkande med förslag till snabbspårvägar och förortsbanor till och genom Brännkyrka och Bromma.
- Bihang 1928:48 Utredning ang. demografiska, ekonomiska och kommunala förhållanden i Nacka, Lidingö och Solna kommuner samt övriga delar av Stockholms förortsområde.
A-C
- Bihang 1928:48D Utredning ang. förhållandet mellan bostad och arbetsplats för befolkningen i Stockholm och grannkommunerna vid årsskiftet 1927/28.
- Bihang 1931:53 Utredning ang. demografiska, ekonomiska och kommunala förhållanden i Spånga kommun och Sundbybergs stad.
- Bihang 1934:10 Lokaltraffikens ordnande i Stockholm. 1930 års trafikkommitté. Del I-III.
- Bihang 1934:51 Stockholms inre differentiering. Del I av ekonomisk-geografisk undersökning av nutida Stockholm med förorter.
- Bihang 1934:68 Bostadsförhållandena i Stockholm samt Stockholms stads bostadspolitik. Utredning verkställd av Stockholms stads fastighetskontor. Del I.
- Bihang 1935:10 Billiga bostäder.
- Bihang 1937:52 Utredningar ang. demografiska, ekonomiska och kommunala förhållanden i Solna socken.
- Bihang 1938:7 Industri och hantverk i Stockholm. Utredning verkställd inom Stockholms stads fastighetskontor.
- Bihang 1943:12 Utredning ang. demografiska, ekonomiska och kommunala förhållanden i Djursholms, Stocksunds, Lidingö, Nacka och Saltsjöbadens kommuner.
- Bihang 1943:88 Utredning ang. stadsplanen för Gubbängen.
- Bihang 1946:4 Utredning ang. införlivande med Stockholms stad av

- Spånga socken och Hässelby villastads köping.
 Bihang 1950:73 Stor-Stockholmsproblemet.
 Stockholms norra förorters kommunalförbund för vattenledning. Historik 1929-1939. Stockholm 1939.
 Stockholms stads och läns handels- och industrikalender. Stockholm 1911.
 Stockholms stads stadsbyggnads, fastighets- och gatukontor. PM ang. vissa frågor om planläggning och plangenomförande i äldre villaområden inom Spånga och Hässelby. Tjänstememoriel april 1969.
 Stockholms stads statistik. X.Specialundersökningar. Nr 8: Brännkyrka. Stockholm 1914.
 Stockholms stads statistik. X.Specialundersökningar. Nr.9: Bromma. Stockholm 1917.
 Ström, F. (red.) Stor-Stockholms villastäder i ord och bild. Stockholm 1942.
 Strömberg, K.E. Några synpunkter på befolkningsutvecklingen i Tumba 1860-1955. Uppsats vid kult.geogr. institutionen vid Stockholms universitet, Vt 1957.
 Stuvsta Fastighetsaktiebolag. Stockholm 1930.
 Stuvsta municipalsamhälle 10 år, 1924-1934. Stockholm 1933.
 Swahn, W. (red.) Stor-Stockholm. Historik-handel-industri-sjöfart-näringsliv. Stockholm 1950.
 AB Svensk Jordförmedling 1913-1923. Uppsala 1924.
 AB Svensk Jordförmedling 1913-1938. Stockholm 1939.
 Svenska gods och gårdar. Del I. Stockholms län. (red. S.Björkman och W. von Sydow). Uddevalla 1938.
 Svensson, J. Jordbruk och depression 1870-1900. Skrifter utg. av Ekonomisk-historiska föreningen i Lund, vol. 6. Malmö 1965.
 Sverige. Geografisk-topografisk-statistisk beskrivning. Del IV. Södermanlands, Stockholms och Uppsala län samt Stockholms stad. (red. K. Ahlenius och A. Kempe). Uppsala 1909.
 Sverige. Geografisk beskrivning. Del I. Stockholms stad, Stockholms, Uppsalas och Södermanlands län. (red. och utg. av O.Sjögren). Stockholm 1929.
 Sveriges städer och samhällen jämte landsbygd. Del IV. Södermanland. (red. S.R. Björkstén och D. Stenberg). Göteborg 1949.
 Söderberg, T. Två sekel svensk medelklass. Från gustaviansk tid till nutid. Stockholm 1972.
 Söderlund, A. Stockholms folkmängd och utsträckning. Huvuddragen av Stockholms geografi. Ymer, 59:1930.
 Sörlin, A. Näringslivets utveckling i Haningebygden. Haningebygdens 6:e häfte. 1960.
 Söör, B. Studier i Saltsjöbadens stadsgeografi. Ymer, 1:1944.
 Tegnér, E. Inventering av kulturhistoriskt värdefull bebyggelse i Tyresö kommun. Tyresö kommun 1967.
 Tegnér, E. Kumla gård 1700-1900. En historik. Stencil, Tyresö kommun 1970.
 Tidplan 70. En utredning för planering och utbyggnad av vissa förtätningsområden i Österhaninge kommun. Haninge kommun 1970.
 Tham, W. Beskrivning över Stockholms län. Stockholm 1850.
 Tomson, R. Etik och politik. Etniskt-kulturellt-socialt initiativ i Stockholms stadsfullmäktige 1900-1950. Del I-III. Stockholm 1962-66.
 Tunevi, G. - Sellergren, U. Tyresö, från forntid till nutid - en kavalkad. Tyresö kommun 1969.
 Tureberg förr och nu. Utg.av Turebergs fastighets-AB. Stockholm 1941.

- Utredning av den av kommunalfullmäktige i Sollentuna tillsatta kommittén rörande municipal- eller köpingsbildning för kommunen. Stockholm 1932.
- Utredning med förslag av den av kommunalfullmäktige i Huddinge kommun tillsatta kommittén om förändrad samhällsbildning inom kommunen. Stockholm 1939.
- Utredning rörande köpingsbildning för Danderyds socken. Stockholm 1944.
- Utredning ang. Nacka sockens ombildande till stad eller köping. Stockholm 1947.
- Utredningar rörande statens markinnehav och tomter i Stockholm. Stockholm 1910.
- Walldén, G. Ett förortsområdes utveckling. Solna och Sundbyberg 1870-1945. Ymer 1953:1.
- Westerin, G. Västerhaninge och Muskö socknar i Sotholms härad af Stockholms län. Försök till beskrifning i historiskt, topografiskt, arkeologiskt och statistiskt hänseende. Strengnäs 1897.
- Widgren, J.A. Brännkyrka genom tiderna. Stockholm 1941.
- Wignander, O. (red.) Tunnelbanan i Stockholm. Stockholm 1957.
- William-Olsson, W. Huvuddragen av Stockholms geografiska utveckling 1850-1930. Stockholm 1937.
- William-Olsson, W. Stockholms framtida utveckling. Stockholm 1941.
- William-Olsson, W. Stockholm, structure and development. Uppsala 1961.
- Wine11, E. Utvecklingen och läget af Stockholms förortsbanefråga. Stockholm 1918.
- Virgin, A. Omsättningen på fastighetsmarknaden åren 1866-1939. Institutets för värdering av fastigheter i Stockholm årsbok 1940.
- Älta fastighetsägareförening. Ältas historia intill 1932. Stockholm 1932.
- Örby förr och nu. Minnesskrift utg. av Örby fastighetsägareförening. Stockholm 1927.
- Österberg, H. Sundbyberg - den nya förstaden. Utg. av Sundbybergs hembygdsförening, Stockholm 1966.
- Österberg, H. Sundbyberg under köpingstiden. Utg. av Sundbybergs hembygdsförening. Stockholm 1968.

B. LITTERATUR OM JORD- OCH BYGGNADSLAGSTIFTNING (1870-1930)

- Améen, L. - Erlandsson, U. Källmaterial rörande markägoförhållanden och markanvändning. Urbaniseringsprocessen nr 12. Lund 1968.
- Améen, L. - Erlandsson, U, Davidsson, G. Urbaniseringen av jordbruksfastigheter - en markanvändningsstudie i den stadsnära zonen. Urbaniseringsprocessen nr 36. Lund 1970.
- Betänkande med förslag till stadsbyggnadslag ... avg. den 15 dec. 1920 av den av Kungl. Maj:t den 15 dec. 1916 förordnade kommittén. Stockholm 1920.
- Betänkande med förslag till stadsbyggnadslag och författningar som därmed hava samband. SOU 1928:5. Stockholm 1928.
- Bexelius, A. - Nordenstam, A. - Körlof, V. Byggnadslagstiftningen. 5:e uppl. Stockholm 1970.
- Bexelius, A. - Körlof, V. Väglagarna. 2:a uppl. Stockholm 1965.

- Cervin, U. Fastighetsbildning, planlagstiftning och miljö rätt. Stockholm 1972.
- Erlandsson, U. Förändringsstudier av areella utbredningar - en metodgenomgång. Urbaniseringsprocessen nr 13. Lund 1968.
- Ett vårdat stadsbyggande. Sammandrag av föreläsningar hållna vid länsstyrelsens i Stockholm län stadsbyggnadstekniska föreläsningkurs för länets byggnadsnämnder m.fl. den 3-5 nov. 1927. Stockholm 1928.
- Forssman, H. Om skifte och annan jorddelning i by. Svenska lantmäteriet 1628-1928. Del II. Stockholm 1928.
- Forssman, H. (utg.) Stadsplanelagen och byggnadsstadgan. Stockholm 1932.
- Grefberg, G. Lagen om fastighetsbildning i stad jämte tillhörande författningar. Stockholm 1917.
- Grefberg, G. - Palm, G. Lagen om delning av jord å landet. Stockholm 1933.
- Grill, C. Statistiskt sammandrag av svenska indelningsverket. Stockholm 1855.
- Hafström, G. Den sveska fastighetsrättens historia. Juridiska föreningen i Lund. 4:e uppl. Lund 1970.
- Helmfriid, S. The Storskifte, Enskifte and Laga skifte. General features in Sweden. Geogr. Ann. vol. 53 1960: 1-2.
- Herlitz, N. Ur den svenska stadsbyggnadslagstiftningens historia. Svenska stadsförbundets tidskrift nr 5:1922.
- Herlitz, N. Grunddragen av det svenska statsskicket historia. 5:e uppl. Stockholm 1957.
- Janzon, K.A. 1931 års byggnadsstadga. Stockholm 1932.
- Johansson, K.H. Svensk sockensjälvstyrelse 1686-1862. Lund 1937.
- Jordstyckningskommissionens betänkande. förslag till lag om delning av jord å landet. Stockholm 1920.
- Landahl, T. - Nordström, O. Fastighetsbildningslagen. Stockholm 1973.
- Larsson, Y. Grundlinjer till föredrag om bostadsfrågan i nya stadsbildningar. Stockholm 1916.
- Larsson, Y. Kommunal markpolitik. Reflexioner kring förfluten och kommande tid. Plan 1963:2
- Lindén, G. Städernas planläggning och lagstiftning i samband därmed efter 1850. Göteborg 1923.
- Ljungman, S. - Stjernquist, P. Den rättsliga kontrollen över mark och vatten. Del I-II. Stockholm 1961-63.
- Normalförslag till byggnadsordningar mm. Del I-IV. SOU 1932:6-9. Stockholm 1932.
- Planväsendets uppgifter och organisation. Stockholm 1950. SOU 1950:45.
- Prawitz, G. Jordfrågan. Jord- och fastighetspolitiken på den svenska landsbygden under förra hälften av 1900-talet. Utg. av Sveriges Lantmätareförening. Stockholm 1951.
- Prawitz, G. Tomter och stadsågor. Om fastighetsindelningen i Sveriges städer. 2:a uppl. Stockholm 1954.
- Rodhe, K. Om fastighetsindelningen och dess betydelse. Avhandl. Uppsala 1941.
- Rodhe, K. Gränsbestämning och äganderättstvist. Lund 1944.
- Söderberg, J.E. Sveriges municipalsamhällen. Statistisk Tidskrift, 126:e häftet. Stockholm 1902.
- Söderberg, J. E. Landskommunernas och köpingarnas ekonomiska bärkraft. Stockholm 1911.
- Till frågan om ny jorddelningslagstiftning. Lagrådets utlåtande den 4 okt. 1922 jämte yttranden av lantmäteristyrelsen m.fl. Stockholm 1924.

Westrin, Hj. Lagen om stadsplan och tomtindelning jämte tillhörande författningar. 3:e uppl. Stockholm 1915.

C. UTLÄNDSK LITTERATUR OM FÖRORTSUTVECKLING

- Arnold, J. The new deal in the suburbs. - A history of the Greenbelt Town Program 1935-1954. Ohio 1971.
- Ashworth, W. Types of social and economic development in suburban Essex. i Glass, R. (ed): London Aspects of change. London 1964.
- Beck, H. Der Kulturzusammenstoß zwischen Stadt und Land in einer Vorortgemeinde. Beiträge zur Soziologie und Sozialphilosophie No 6. Zürich 1952.
- Benevolo, L. The origins of modern town planning. Cambridge, Mass. 1967.
- Berger, B. Working-class Suburb. London 1957.
- Berger, B. Family and class in a London Suburb. London 1967.
- Berry, B. & Horton, F. Geographic perspectives on urban systems. New Jersey 1970.
- Bernouilli, H. Die Stadt und ihr Boden. Zürich 1946.
- Beshers, J. Urban social structure. Glencoe 1962.
- Blumenfeld, H. The modern metropolis. Its origins, growth, characteristics and planning. Cambridge 1967.
- Bourne, L. (ed.) Internal structure of the city. Readings on space and environment. New York 1971.
- Cendrars, B. La banlieue de Paris. Paris 1949.
- Chrisolm, M. Rural settlement and land use. London 1968.
- Clark, S.D. The suburban community. Toronto 1964.
- Chinitz, B. (ed.) City and Suburb. The Economics of Metropolitan growth. New Jersey 1964.
- Clawson, M. Urban sprawl and speculation in Suburban land - Land Economics 1962:2.
- Clawson, M. Suburban land conversion in the United States. An economic and governmental process. Baltimore 1971.
- Clawson, M. & Hall, P. Planning and urban growth. An angloamerican comparison. Baltimore 1973.
- Dittrich, E. Anmerkungen zu einer marxistischen Theori der Städtebildung Raumforschung und Raumordnung, Nr 16:1958.
- Dobriner, W.M. Class in suburbia. New Jersey. 1963.
- Dobrowolska, M. - Rajman, J. Socio-economic structure and dynamics of the suburban zone. Geografica Polonica 1965:7.
- Douglass, H.P. The Suburban trend. New York 1925.
- Downa, A. Opening up the suburbs. An urban strategy for America. New Haven 1973.
- Duncan, B. - Sabagh, G. - Van Arsdol, M.D. Patterns of city growth. Am. Journ. of Soc. Vol. 67:1962.
- Dyos, H.J. The victorian Suburb. A study of Camberwell. Liverpool 1967.
- Eells, R & Walton, C. (eds) Man in the city of the future. A Symposium of urban philosophers. London 1968.
- Firey, W. Land use in Central Boston. Cambridge 1946.
- Gans, H. The Levittowners. Ways of life och politics in a New Suburban community. London 1967.
- Glass, R. (ed) London aspects of change. Centre for urban studies. Report no 3, London 1964.
- Gottman, I. Megalopolis. The urbanized northeastern sea bord of the United States. Cambridge, Mass. 1961.

- Haar, C. Law and land. Anglo-american planning practice. Harvard 1964.
- Harris, C.D. Suburbs. Am. Journ. of Soc. Vol. XLIX, 1943.
- Hillery, Jr. G. Communal organizations. A study of local societies. Chicago 1968.
- Houston, J. A social geography of Europe. London 1963.
- Howard, E. Garden cities of to-morrow. London 1970.
- Jackson, A. Semi-detached London. Suburban development, life and transport. 1900 - 1939. London 1973.
- Jacobs, J. The economy of cities. London 1970.
- Johnson, J.H. The suburban expansion of housing in London 1918-39. Ingår i Coppock-Prince (ed.) Greater London. London 1964.
- Jones, E. A social geography of Belfast. London 1960.
- Kant, E. Suburbanization, urban sprawl and communication. Lund stud. in geogr. ser. B, nr 13. Lund 1957.
- Kellett, J.R. The impact of railways on the Victorian city. London 1969.
- Kopp, A. Ville et révolution. Paris 1972.
- Kurtz, R. & Eicher, J. Fringe and suburb: a confusion of concepts. Social Forces nr 37:1958.
- Ledrut, R. L'espace de la ville. Paris 1968.
- Lefebvre, H. Du rural à l'urbain. Paris 1970.
- " Le droit à la ville. Paris 1973.
- Lossau, C. Annexation of unincorporated territory. A study of certain effects of politico-territorial change within suburban Cook County. Illinois 1962.
- Matley, J.M. Veldhoven: The rural-urban fringe in the Netherlands. Ann. of the Ass. Am. Geogr. nr 4:1965.
- Mc Kenzie, R. The metropolitan community. New York 1933.
- " On human ecology. Selected writings 1921-1936. Chicago 1968.
- Medam, A. La ville-censure. Paris 1971.
- Meier, R. A communications theory of urban growth. Cambridge 1962.
- Morrill, R. The spatial organization of society. Belmont, Cal. 1970.
- Morris, R.N. Urban sociology. London 1968.
- Möller, I. Die Entwicklung eines Hamburger Gebietes von der Agrar- zur Grosstadtlandschaft. Mit einem Beitrag zur Methode der städtischen Auf-rissanalyse. Hamburg 1959.
- Neutze, M. The suburban apartment boom. (Resources for the future). Washington 1968.
- Pahl, R.E. Urbs in Rure. The metropolitan fringe in Hertfordshire. London 1965.
- Pahl, R.E. Patterns of urban life. London 1970.
- Pahl, R.E. (ed) Readings in urban sociology. Oxford 1968.
- Park, R.E. & Burgess, E.W. & Mc Kenzie, R. The city. Chicago 1925.
- Pfeil, E. (et al.) Daseinsformen der Grosstadt. Typische Formen sozialen Existenz in Stadtmitte, Fortel und Gürtel der industriellen Grosstadt. Tübingen 1959.
- Scaffer, F. Untersuchung zur sozialgeografischen Situation in neuen gross-wohngebieten am Beispiel Ulm-Eselsberg. Ein Beitrag zur analytischen Sozialgeographie in städtischen Räumen. München 1966.
- Schnore, L. The urban scene. New York 1965.
- Schmid, A. Converting land from rural to urban uses. Baltimore 1968.
- Spectorsky, A.C. The exurbanites. Philadelphia 1955.
- Toynbee, A. Cities on the move. London 1970
- Theodorson, G.A. (ed) Studies in human ecology. New York 1961.
- Thernström, S.R.-Sennet, R. Nineteenth-century cities. Essays in the new urban history. London 1969.

- Timms, D. The urban mosaic . Towards a theory of residential differentiation. Cambridge 1971.
- Watson, J.W. Relict geography in an urban community. Edinburgh 1959.
- Webber (ed.) Explorations into urban structures. Philadelphia 1964
- Weber, A.F. The growth of cities in the nineteenth century. Itacha 1963.
- Willmott, P.& Young, M. The evolution of the community. London 1963
- Wissink, G.A. American cities in perspective: with special reference to the development of their fringe areas. Assen 1962.
- Wright, W.D. & Stewart, D.H. (eds.) The exploding city. Edinburgh 1972.

ORDLISTA - FÖRKLARING AV ANVÄNDNA TERMER OCH BEGREPP

- Allmänning, mark som är samfälld för t.ex ett härad (härads-
allmänning), socken (sockenallmänning) eller by (byall-
männing)
- Avgäld, periodiskt utgående avgift från viss jord
- Avstyckning, jorddelningsform som innebär att ett område avskiljs
från en fastighet (t.ex för bostads- eller industriändamål)
- Avstyckningsplan, fr.o.m. 1926 års lag om delning av jord å landet
införd plan för ett områdes ordnande, som skulle godkännas av
länsstyrelsen innan avstyckning fick ske
- Avsöndring (jordavsöndring), äldre jorddelningsform, genom vil-
ken ett visst område av ett hemmans jord avskildes från detta
utan att därför samtidigt mantalet uppdelades (se hemman, mantal)
- Avvittring, jorddelningsförrättning som använts i norra Sverige för
att avskilja kronans mark från enskildas (huvudsakligen på områ-
den utan bebyggelse)
- Beslutsområde, en samtidigt både rumslig och social avgränsning av
olika typer av maktutövning, t.ex baserad på ägande (domän),
politisk suveränitet (kommun) eller social kontroll (juris-
diktion)
- "Bondplan", stadsplan enl. 1907 års stadsplanelag, som fastställdes
för område där större byggnadsverksamhet var att förvänta på
landsbygden (som ej ingick i t.ex ett municipalsamhälle). Jmfr.
municipalsamhälle.
- Byggnadsförbud, (provisoriska), förbud mot nybyggnad eller
ombyggnad inom ett område utan särskilt tillstånd från länssty-
relse (t.ex i avvaktan på upprättande av byggnads- eller stads-
plan)
- Byggnadsordning, särskilda föreskrifter som utfärdades för byggnads-
verksamheten inom t.ex en stad vid sidan av allmänna förordningar
- By, en samling av fastigheter på landsbygden inom gemensam rågång
som utgjort - resp. utgör - en samfällighet
- Byggnadsplan, fr.o.m. 1931 års stadsplanelag införd detaljplan för
ett området ordnande, men med begränsade rättsverkningar jäm-
fört med stadsplan ("markägar-plan")
- Dispens, av myndighet medgiven befrielse från villkor eller förplik-
telse enl. lag eller författning
- Domsaga, rättsskipningsområde på landsbygden (under häradshövding);
Jfr. jurisdiktions.
- Domän, beslutsområde som grundar sig på ägande - "ägo-område"
- Domänstruktur, konstellationen av ägoområden tillhörande skilda
ägarkategorier
- Civilrättslig, avseende de rättsregler som rör förhållandet mellan
enskilda rättssubjekt (personer, sammanslutningar)

- Lägenhet, beteckning för sådan fastighet på landet som ej satts i mantal (till skillnad från hemman)
- Mantal, tidigare måttet på skattekraften hos ett hemman (urspr. den jordareal på vilken en bonde med hushåll ansågs "fullsutten"), av betydelse i första hand för grundskatternas beräkning
- Morfologisk, med avseende på yttre, fysisk struktur
- Municipalsamhälle, fr.o.m. 1898 ett "självständigt" kommunalt beslutsområde inom landskommunen, där en eller flera stadsstadgor tillämpades. Municipalsamhället utgjorde en s.k. specialkommun. Jmfr. stadsstadgor
- Primärkommun, borgerlig; stad, köping resp. landskommun
- Privatdomän, (jordbruks-)egendom tillhörande fysisk person
- Randområde, det området som vidtar omedelbart utanför den av tät bebyggelse sammanhängande stadskroppen
- Recipient, vatten (eller mark) som tar emot renat eller orenat avloppsvatten
- Rural, hänförlig till landsbygden och jordbruksnäringen
- Sammanläggning, sammanförande av hela fastigheter (eller delar av olika fastigheter) till ny fastighet.
- Segregation, en både rumslig och social uppspaltning av befolkningen inom en provins i skilda sociala klasser
- Sekundärkommun, beteckning för landstingskommun resp. tingslag
- Skattejord, jordnatur som förelegat då jordens ägare betalt skatt till kronan i motsats till krono- resp. frälsjed
- Socken, före kommunalförfattningarna av år 1862 det lokala politiska och administrativa beslutsområdet på landsbygden. Därefter blev socken som administrativt begrepp liktydigt med landskommun. Socknens uppgifter delades upp på en kyrklig och en borgerlig kommun.
- Specialkommun, beteckning för kommunalförbund resp. municipalsamhälle
- Stadsplan, detaljplan för regleringen av bebyggelsen inom ett område med bindande rättsverkan. Urspr. avseende enbart städer och stadsliknande samhällen (köpingar).
- Stadsstadgor, byggnadsstadgan, hälsovårdsstadgan, brandstadgan och ordningsstadgan. Stadsstadgorna ägde tillämpning förutom i städerna, även i köpingar och municipalsamhällen (dock ej nödvändigtvis samtliga)
- Sub-urbanisering, sammanfattande benämning på de förändringsprocesser som kännetecknat övergången från jordbruksnäringar till stadsnäringar i ytterområdet (även på långt avstånd från den centrala moderstaden - men beroende av denna)
- Säteri, sätesgård; huvudgården i ett frälsegodskomplex, som blev befriad från skatter och besvär (säterifrihet)

- Expropriation, tvångsinlösen av någons ägande- eller nyttjanderätt till fastighet
- Fastighet, markområde som utgör en rättslig enhet (oftast "registerfastighet")
- Fastighetsbildning, i här avsedd bemärkelse, alla förändringar som sker/skett i bestående fastighetsindelning
- Fastighetsbok, av inskrivningsdomare förd bok som upptar alla registerfastigheter med tillhörande inskrivningar (lagfart, in-teckning o.dyl.)
- Fideikommiss, egendom som på grundval av testamente eller annat förordnande för all framtid skulle behållas inom en viss släkt. Sedan år 1810 har nya fastighetsfideikommiss ej fått stiftas i Sverige, och fr.o.m. 1960-talets början har fideikommissen successivt avskaffats
- Formal-rättslig, avseende såväl lagstiftning och förordningar som rättsskipning och administrativ struktur i stort
- Frälsejord, jordnatur som förelegat då jordens ägare varit befriad från skatt till kronan. Jmfr. Skattejord.
- Hemman, en jordegendom som är satt i mantal. Jmfr. Lägenhet.
- Hemmansklyvning, äldre jorddelningsform på landet genom vilken hemmanet och dess mantal delades i flera kvotdelar
- Impediment, mark utan värde
- Inkorporering, införlivandet av en hel kommun med en annan kommun i politiskt och administrativt avseende
- Jordnatur, tidigare beteckningen på jorden efter dennas ställning i skattehänseende (krono-, frälse- o. skattejord)
- Jordregister, av överlantmätarmyndighet förd förteckning över fastigheter på landet
- Judiciell, det som avser domstolsväsendet
- Koncession, av myndighet meddelat tillstånd för viss näringsverksamhet (t.ex. järnvägskoncession, spårvägskoncession etc.)
- Kommunalförbund, offentligrättsligt organiserade förbund som har bildats av städer, köpingar och municipalsamhällen samt lands-ting. Kommunalförbundet utgör en s.k. specialkommun
- Köping, kommunalt beslutsområde, som genom Kungl. Maj:ts beslut tillkommit genom ombildning av landskommun eller genom att ett tätbebyggt område inom denna utbrutits (ofta efter att tidigare utgjort en specialkommun i form av ett municipalsamhälle). Vid tillämpningen av stadsstadgor och -bestämmelser har köpingen i stort sett varit jämförbar med staden - "stadsliknande samhälle"
- Kronojord, särskild jordnatur. Här allmän beteckning för jord som ägs av kronan
- Landskommun, kommunalt beslutsområde på landsbygden, överensstämmande med tidigare socken. Genom kommunindelningsreformen år 1952 minskade antalet landskommuner från 2 281 till 816. Jmfr. Socken

- Tomt, fastighet inom ett i stadsplan angivet byggnadskvarter. Här dock använt i samma allmänna betydelse som fastighet. T.ex i sammanställningar som "tomtförsäljning", "villa-tomter" etc.
- Tomtindelning, indelning av byggnadskvarter i tomter och ändring av sådan indelning. Jmfr. Tomt resp. Fastighetsbildning
- Tomträtt, särskild form av nyttjanderätt till mark i statens eller kommuns ägo mot fastställd årlig avgäld
- Urban, hänförlig till stadssamhället och stadsnäringarna. Jmfr Rural
- Utomgränsbebyggelse, rumsligt samlingsord för all med staden funktionellt sammanhängande bebyggelse (dock "tät-bebyggelse"), vilken medvetet sökt sig utanför (den administrativa) stadsgränsen
- Utomgränsläge, läge omedelbart utanför stadsgränsen, eller - där de ägorättsliga förhållandena så ej medgivit - så nära utanför denna som möjligt
- Utomplansbestämmelser, speciella regler gällande byggnadsverksamhet m.m. för områden utanför stads- och byggnadsplan
- Ägostyckning, äldre jorddelningsform genom vilken visst på marken utstakat område avskildes och erhöll motsvarande del av hemmanets mantal
- Ägoutbyte, en mer begränsad omflyttning av ägor mellan närgränsande fastigheter

FÖRTECKNING ÖVER FIGURER OCH TABELLER

- Fig. 1 Fjärrbanornas och lokalbanornas sträckning år 1910, s.62
- Fig. 2 Bostadsbebyggelsens utbredning utanför stadskroppen ca år 1910, s.63
- Fig. 3 Spårvägslinjernas ung. influensområden i randområdet närmast utanför stadskroppen år 1930. s.68
- Fig. 4 Bostadsbebyggelsens utbredning utanför stadskroppen ca år 1930. s.69
- Fig. 5 Busslinjerna i förortsområdet år 1950. s.74
- Fig. 6 Bostadsbebyggelsens utbredning utanför stadskroppen ca år 1950. s.75
- Fig. 7 Tunnelbanorna och pendeltågen i förortsområdet år 1970. s.78
- Fig. 8 Bostadsbebyggelsens utbredning utanför stadskroppen ca år 1970. s.79
- Fig. 9 Kommunerna i randområdet vid den tidiga förstadsbildningens början. s.142
- Fig.10 Kommuner som indragits under den centrala moderstadens inflytande före år 1910. s.143
- Fig.11 Den industriella expansionen utanför stadsgränsen. s.162
- Fig.12 Utomgränsbebyggelsen och förstadsbildningen söder om stadsgränsen 1870-1913. s.163
- Fig.13 Befolkningens fördelning i stockholmstrakten år 1930. s.202
- Fig.14 Förortsbebyggelsen i randområdet närmast Stockholm år 1910. s.207
- Fig.15 Domänstrukturen i randområdet söder om Stockholm vid sekelskiftet. s.211
- Fig.16 Brännkyrka år 1906. s.214
- Fig.17 Stockholms stads lantegendomar år 1910. s.224
- Fig.18 Stockholms stads lantegendomar inköpta åren 1904-31. s.225
- Fig.19 Förortstrafikens utveckling under perioden 1910-30. s.240.
- Fig.20 Tre alternativa "historiska" angreppssätt vid studium av den yttre miljöns förändring på lokal nivå. s.273
- Fig.21 Tre-dimensionellt tid-rum. s.278
- Fig.22 Process- resp. strukturanalys i ett grafiskt tid-rum. s.282
- Fig.23 Äldre bebyggelseområden som utvalts för detaljerat studium. s.290
- Fig.24 Undersökningsområdenas läge i förhållande till Stockholm. s.291
- Fig.25 Domänstruktur och egendomsförhållanden (1906 o. 1950). s.292
- Fig.26 Domänstruktur och egendomsförhållanden (1950 o. 1973). s.293

- Fig.27 Bebyggelsestruktur (1932 o. 1950). s.294
 Fig.28 Bebyggelsestruktur (1950 o. 1973). s.295
 Fig.29 Befolkning 1930-50. s.296
 Fig.30 Befolkning 1950-73. s.297
 Fig.31 Bebyggelsen i Vändelsö åren 1950 och 1970. s.308
 Fig.32 Bebyggelsen i Hanviken åren 1950 och 1970. s.309
 Fig.33 Tid-rumsmatris som visar förändringen av fastighetsindelning i Handen under perioden 1910-1970. s.312
 Fig.34 Fastighetsindelningen i Vändelsö. s.316
 Fig.35 Domänstrukturens förändringar i Vändelsö. s.317
 Fig.36 Fastighetsindelningen i Hanviken. s.320
 Fig.37 Domänstrukturens förändringar i Hanviken. s.321
 Fig.38 Fastighetsindelningen i Handen. s.324
 Fig.39 Domänstrukturens förändringar i Handen. s.325
 Fig.40 Bebyggelsen i Handen åren 1950 och 1970. s.326
 Fig.41 Schematisk bild över uppbyggnaden av administrativa, politiska och ekonomiska beslutsområden i ytterområdet. s.356
 Fig.42 Köpenhamns areella tillväxtmönster 1840-1900. s.372

- Tab. 1 Befolkningsutvecklingen i inre randområdet 1870-1910. s.146
 Tab. 2 Folkmängden i inre staden och förortsområdet 1870-1910. s.148
 Tab. 3 Folkökningen i inre staden och förortsområdet 1870-1910. s.148
 Tab. 4 Folkmängdens förändringar i Stockholms stad 1871-1910. s.149
 Tab. 5 Befolkningens fördelning på yrkeskategorier år 1905. s.183
 Tab. 6 Uppgifter om hyreshusförstäderna i Brännkyrka 1912-14. s.187
 Tab. 7 Befolkningstillväxten i Stor-Stockholm 1910-30. s.201
 Tab. 8 Folkökningen i inre staden resp. randområdet 1901-30. s.201
 Tab. 9 Antal nytillkomna bostadshus under 20-årsintervall (Vändelsö-Hanviken) 1910-1970. s.306
 Tab.10 Antalet bostadshus, som någon gång under resp. 20-årsperiod varit permanent bebodda (Vändelsö-Hanviken). s.306
 Tab.11 Mantalsskriven befolkning 1910-1970 (Vändelsö-Hanviken).s.307
 Tab.12 Fastighetstransaktioner 1910-70 (Vändelsö). s.328
 Tab.13 Fastighetstransaktioner 1910-70 (Hanviken). s.329
 Tab.14 Fastighetstransaktioner 1910-70 (Vändelsö). Uppdelat. s.331
 Tab.15 Fastighetstransaktioner 1910-70 (Hanviken). Uppdelat. s.333

REGISTER ÖVER ORTS- OCH PLATSNAMN

- Abrahamsberg 73
 Alby, Lilla 122, 182, 193, 208,
 230, 244
 Alby, Stora 62, 230, 244, 249
 Alby villastad 194
 Alviken 61, 223, 239, 266
 Angarn (k:n) 142
 Aspudden 70, 73, 138, 182, 185-
 193, 220f, 239, 265

 Barkarby 254
 Beckomberga 226
 Bergaholm 212
 Berlin 118
 Björknäs 266
 Björksätra (kronopark) 211, 212
 Blommensberg 162f, 245
 Bo (Lidingö) 259
 Bogesund 210
 Bollstanäs 179, 230, 261
 Boo (k:n) 73, 79, 142
 Botkyrka (k:n) 79ff, 126, 142ff,
 211, 222
 Bromma (k:n) 60, 62, 67, 71, 77,
 112, 134, 142, 223-226
 Bromma villastad 179
 Bromma trädgårdar 266
 Bromsten 122, 182, 231, 253
 Broängen 253
 Brännkyrka (k:n) 34, 60, 62, 67,
 72, 77, 112, 125, 134, 144ff,
 211-221, 223ff
 Bällsta 208
 Bällstabro 230

 Centralstationen 59, 228f, 238
 Charlottenburg (Brännk.) 159,
 163
 Charlottenburg (Solna) 264
 Charlottenberg 245
 Charlottendal 159, 161, 163,
 245f
 Charlottenlund 245

 Danderyd (k:n) 136, 142, 144,
 208, 231
 Dalarö 126, 144, 152
 Danviks hospital 213, 260
 Danvikstull 203
 Djurgården 67, 68, 205

 Djurgårdsstaden 67
 Djursholm (egendom) 209, 231
 Djursholms villastad 64, 122, 174,
 175ff, 181, 236, 247
 Djursholmsbanan 60, 231
 Drevvikens station 234
 Drottningholm 210
 Duvbo villastad 111, 122, 175, 179,
 182, 231, 236, 250, 255
 Duvebol 111, 250

 Ed (k:n) 142
 Edsberg 258
 Edsviken 267
 Ekeby (Djursholms-) 231
 Ekensberg 108, 125, 159, 162f, 245
 Ekerö (k:n) 142, 222
 Ektorp 109, 127f, 236, 249
 Ekängen 260
 Eilla 262, 267
 Ellenhill 264
 Enebyberg 128, 170, 231, 236
 England 87, 92, 105
 Enskede (egendom) 208, 216, 218,
 223
 Enskede 71f, 186f, 196ff, 234, 239,
 241, 263
 Enskededalen 198f, 266
 Enskedefältet 266
 Enskede gård 266
 Ensta 262
 Eriksberg 267
 Ersta 216, 267
 Erstavik 211, 213, 235

 Fagersjö 233
 Farsta 218, 226, 252
 Finnboda 160
 Fittja 215
 Flysta 128, 179, 231, 255
 Forsen 218, 226
 Frankrike 105
 Fresta (k:n) 142
 Fridhem 181, 216, 220, 249
 Fruängen 216
 Frösunda, Stora 208
 Fullersta 73, 126, 213, 251
 Furusund 152
 Fågelsta 212
 Fågelsången 245, 246

- Gamla stan 67
 Gillbo 229
 Gribbylund 266
 Grundsberg 212
 Grödinge (k:n) 142
 Gröndal 65, 70, 73, 110, 125,
 173, 181, 184f, 188f, 220, 239,
 245, 246
 Grönvik 206, 253
 Gubbängen 216, 223
 Gudö 213
 Gustavsberg (k:n) 142, 144
 Gåsö 211
 Gäddviken 160
- Haga slottspark 205
 Hagalund 62, 110, 122, 128, 131,
 159, 178, 182, 193, 208, 209,
 247
 Hammar 262
 Hammarby 73, 226
 Hammarby (k:n) 142ff
 Hamra 108, 257
 Handen 48, 127, 267, 298ff
 Hanviken 127, 266, 291-334
 Henriksborg 160
 Henriksdal 182, 246
 Herrängen 216, 217, 254
 Hersby 259, 266
 Herserud 179, 258
 Hilleshög (k:n) 142
 Hjorthagen 68, 205, 254
 Hornstull 203
 Huddinge (k:n) 72f, 79, 142ff,
 211
 Huddinge (m:e) 73, 126, 179, 251
 Huddinge station 229
 Humlegården 118, 174
 Huvudsta 62, 122, 131, 182, 193,
 208f, 249
 Huvudsta station 230
 Hågelby 213, 253
 Hägersten (egendom) 215, 249
 Hägersten (villastad) 109, 125,
 179, 181, 220, 249
 Häselsby 128, 179, 226, 251
 Hästhagen 267
 Hökmossen 216
- Ingarö (k:n) 142
 Ingarö strand 266
 Isberga 254
 Islinge 259
- Jakobsberg 266
- Jakobslund 252
 Johannesdal 249
 Johanneshov 208, 218
 Juringe 252
 Järfälla 60, 73, 79, 142ff
 Järla 182, 213, 236, 256
 Järva 252
 Järvafältet 205
 Järva krog 102, 205
 Järva station 102, 229
- Kalhäll 230
 Karlberg 230
 Karlbergs kungsgård 205
 Karlsudd 210
 Katrineberg 161f, 166f, 187, 245
 Katrineholm 159
 Kista 260
 Klingsta 267
 Kratsboda 178, 182, 208, 230
 Kråkvik 252
 Kumla 127, 213, 234
 Kummelnäs 267
 Kungsholmen 67, 108, 115, 118ff,
 182
 Kungsholms villastad 109, 179, 182,
 224, 255
 Käppala 266
 Kälvesta 255
 Köpenhamn 17
- Ladugårdsgärde 115
 Lidingö (k:n) 136, 137ff, 142, 144-
 -148, 259
 Lidingö-Brevik 179, 257
 Lidingö villastad 122, 179, 181,
 236, 238f, 259
 Linboda 263
 Linköping 129f
 Liljeholmen (m:e) 125, 137ff, 159-
 173
 Liljeholmsområdet 73, 109, 122,
 131, 181, 184, 187, 218, 243,
 245-246
 Liljeholmens station 229
 Liljeholmens stationsområde 243, 245
 Lilla Essingen 182
 Lillsjönäs 109, 182, 223, 255
 Liseberg 216
 Lodsachs skeppsvarv 68
 London 118
 Lovö (k:n) 142, 210
 Lundby 111, 262
 Långbro (egendom) 217, 250, 260
 Långbro villastad 138, 219, 263

- Långbrodal 179, 181, 250
 Långsjö 217, 260
 Långängen 179, 257
 Lännersta 267
 Lövholmen 161, 184, 245
 Lövsta 222
- Malmarna 67
 Malmen 218
 Mariehäll 110, 122, 178, 182,
 208, 230, 248
 Midsommarkransen 70, 73, 185-193,
 239, 265
 "Moranedskanalen" 235
 Mossen 216, 223
 Mälärhöjden 181f, 216, 220, 226,
 239, 249
 Mörby 231, 266
- Nacka (k:n) 62, 73, 79, 131,
 136f, 142, 144ff, 160, 211
 Nacka (stat.omr.) 127, 182, 246
 Neglinge 176, 212, 235
 Nockeby 239, 266
 Nora 267
 Norra stambanan 228
 Norrland 98
 Norrviken 128, 179, 230, 260
 Norsborg 212
 Nybohov 139, 215, 218, 220
 Nyborg 186, 220f, 265
 Nyckelviken 213
 Nynäs (egendom) 232
 Nynäs (Brännk.) 162f, 246
 Nynäsbanan 60, 213, 219, 228,
 232-235, 252, 262
 Nynäshamn 232
 Nysätra 267
 Näsby 179, 231, 261
 Näsby Park 262
- Olofslund 266
 Orhem 218, 226
 Ormingelandet 152
 Oslo 118
- Pungpinan 266
- Ribby 262
 Riddersvik 222
 Riksten (kronopark) 211f
 Rimbo 231
 Reymersholm 108, 159, 162f, 181,
 184, 220, 245
 Roslagsbanan 60, 174, 228, 231f
- Roslags Näsby station 231
 Rotebro 230, 262
 Rotebro station 229, 261
 Rudboda 259
 Runby 267
 Räcksta 226
 Råsunda 70, 128, 193f, 239, 264
 Rönninge 126, 179, 213, 229, 251
- Salem (k:n) 79, 126, 142ff, 222
 Saltsjöbaden 64, 122, 139, 174ff,
 181f, 211f, 235, 248
 Saltsjöbanan 60, 181, 213, 228,
 235f
 Saltsjö-Duvnäs 127, 179, 235, 260
 "Sammanbindningsbanan" 228f
 Segeltorp 72, 126, 252
 Sickla 127, 182, 246, 249
 Sickla, Stora (egendom) 213
 Sicklahalvön 152, 160, 235
 Sjövik 169
 Skanstull 208, 212, 218, 239
 Skarpnäck 218, 226, 239, 266
 Skogalund 236
 Skogs-Ekeby 111, 213, 262
 Skogskyrkogården 218
 Skrubba 212, 218, 222
 Skuru 252
 Skäcklinge 253
 Skälby 267
 Skärsätra 108, 262
 Sköndal 218
 Sköndalsbro 234
 Smedslätten 239, 266
 Smista 252
 Snättringe 72, 126, 266
 Solberga 219
 Solhem 111, 122, 179, 182, 231,
 255f
 Sollentuna (k:n) 73
 Solna (k:n) 34, 60, 62, 67, 136ff,
 142ff, 144ff
 Solnaskogen (kronopark) 205
 Spånga (k:n) 60, 139f, 142ff, 230,
 Stadsgården 181, 235
 Stadsholmen 215
 Stavnäs 152
 Stockby 209, 248, 257
 Stocksund 125, 174ff, 181, 209,
 231, 248, 256
 Storängen 127, 179, 182, 235, 256
 Stora Essingen 182
 Stora Gröndal 184
 Stureby 72, 216, 267
 Sturehof 212

- Stuvsta 72, 126, 252
 Sundbyberg 34, 60, 62, 108ff,
 122, 131, 139f, 157ff, 178,
 182, 193, 208f, 230, 236, 244
 Sundsta 212, 218
 Svedmyra 216, 223
 Sånga (k:n) 142
 Sätra 217
 Söderby (Salem) 212
 Söderby (Ö-haninge) 299 ff
 Södermalm 108, 115, 181ff, 215,
 228
 Söder Mälarstrand 220
 Södertälje 59, 228
 "Södertörnsbanan" 234
 Södertörns villastad 138, 181,
 218, 233, 236, 252
 Södra station 228
 Södra Förstadsbanan 220f

 Tallkrogen 218
 Tellusborg 138, 186, 218
 Tomtebodan 230
 Torsvik 258
 Tullinge 127, 179, 213, 257
 Tumba 122, 126, 213, 229, 253
 Tumba brink 253
 Tuna 256
 Tungelsta 111, 179, 213, 229, 253
 Tureberg 179, 258
 Tyresö (egendom) 211ff
 Tyresö (k:n) 73, 79, 142ff, 147,
 211
 Tyskland 89, 105
 Täby by 128, 231, 254
 Täby centrum 48

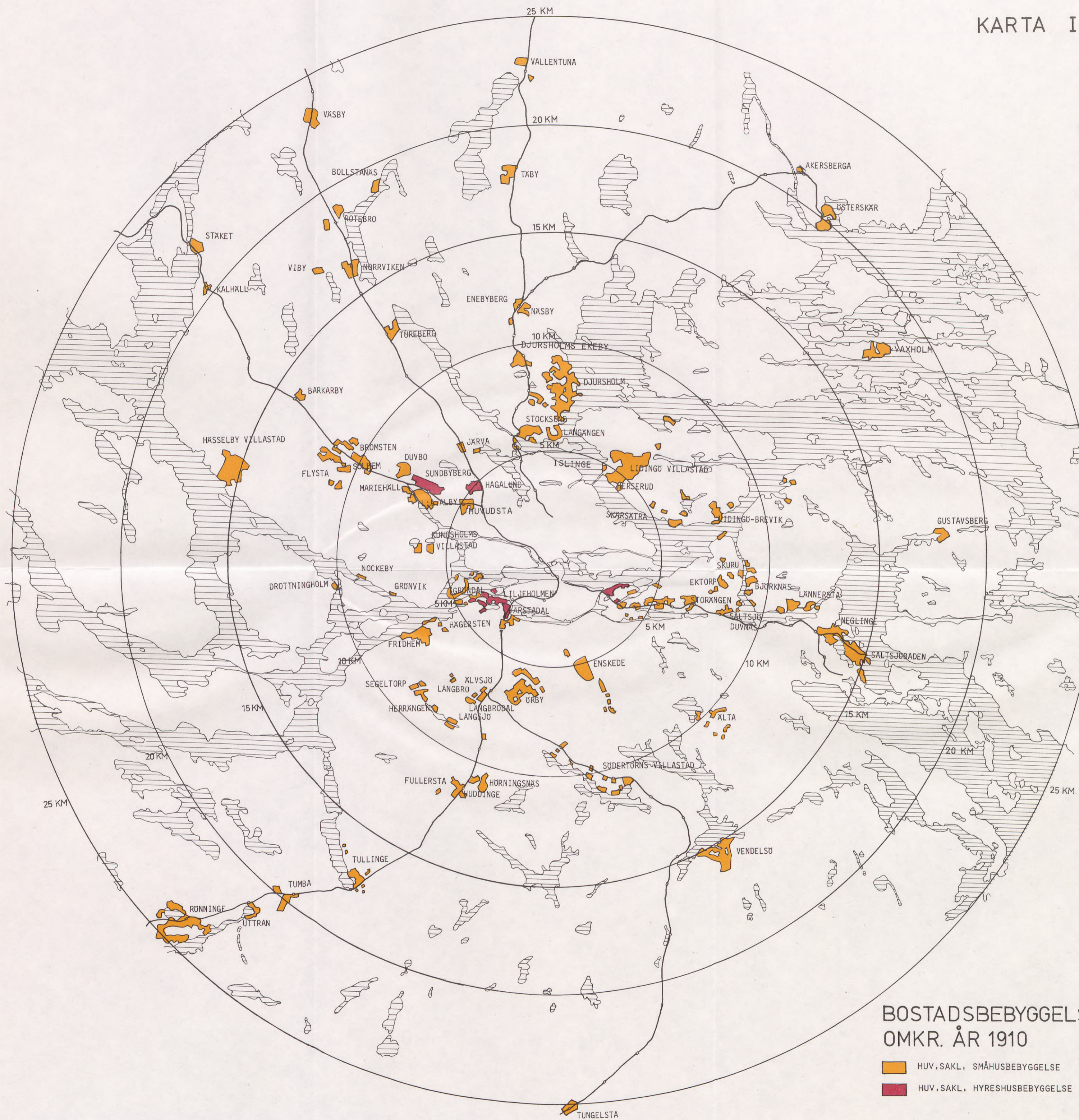
 Ulriksdal 230, 252
 Ulriksdals kungsgård 205
 Ulvsunda 109, 112, 223, 239,
 255, 266
 Uppsala 59, 228
 Ursvik, Lilla 208
 Uttran 267
 Uttringe 126, 213, 229, 251

 Vallentuna (k:n) 231
 Vattängen 259
 Vaxholm (k:n)
- Viby 179, 230, 260
 Viggbyholm 266
 Vikdalen 236, 246
 "Villastaden" 118ff
 Vinterviken 108, 125, 159, 161, 245
 Vissvass 211
 Vretarna 253
 Vreten 11
 Vårby 226, 267
 Vårgärdet 248
 Vändelsö 127, 213, 234, 263, 291-
 334
 Värmdö (k:n) 142ff
 Värmdön 152, 236
 Värsta 255
 Väsby 230, 255
 Väsby station 229, 255

 Ågesta 267
 Åkersberga 60, 256, 261
 Åkeshov 112, 223, 253, 266
 Ålsta 111, 213, 262
 Ålsten 223, 239, 266
 Årsta (säteri) 172, 215, 223, 244
 Årstadal 60, 109, 125, 131, 139,
 159-173, 209, 218, 244
 Årsta holmar 163, 212, 244
 Årsta skog 162, 168, 244
 Årsta äng 162, 168, 244

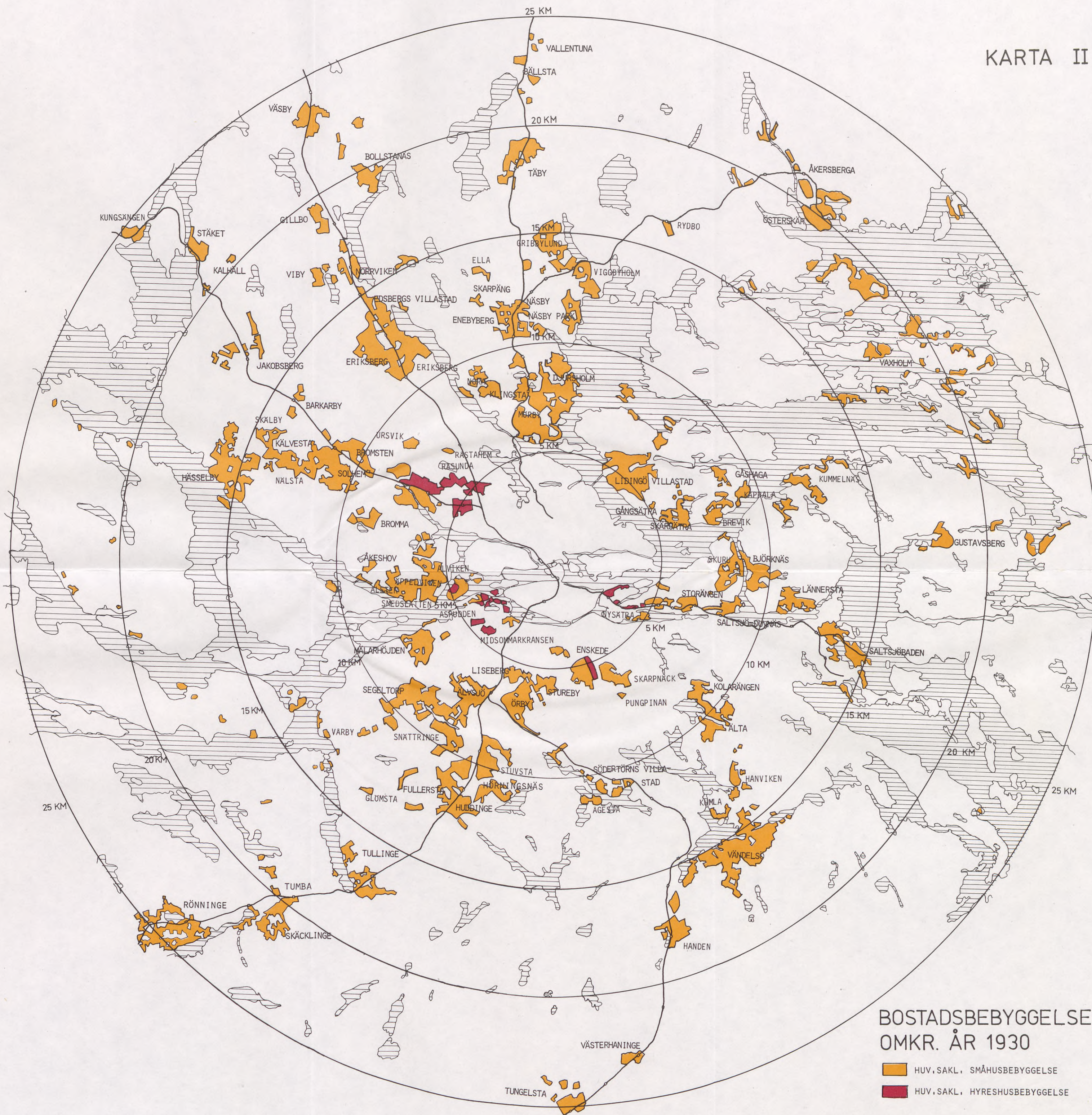
 Ägnö 211
 Älgö 211
 Älta 181, 258
 Älvsjö (egendom) 217, 219, 226
 Älvsjö villastad 72, 111, 138,
 181, 198, 217, 219, 264
 Älvsjö station 229, 232, 264
 Ängby, Stora 112, 223
 Äppelviken 223, 239, 266

 Örby (egendom) 217, 219, 231
 Örby villastad 72, 122, 125ff, 138,
 179ff, 187, 236, 239, 250
 Ösby 231
 Östberga 216
 Österhaninge (k:n) 73, 79, 126,
 142ff, 211ff
 Östermalm 181, 183
 Österskär 60, 179, 231, 256

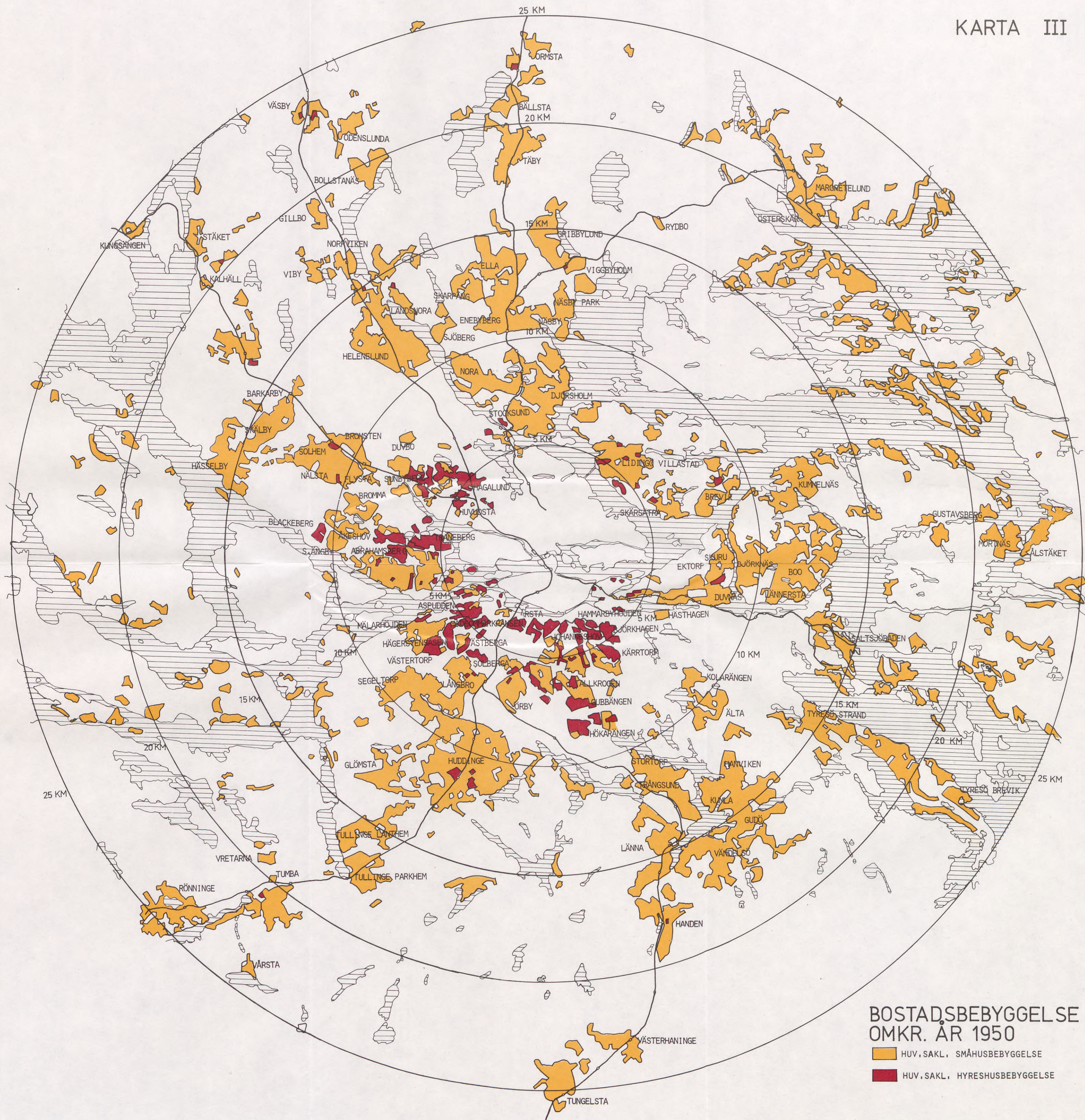
BOSTADSBEBYGGELSE
OMKR. ÅR 1910

■ HUV. SAKL. SMÅHUSBEBYGGELSE
■ HUV. SAKL. HYRESHUSBEBYGGELSE

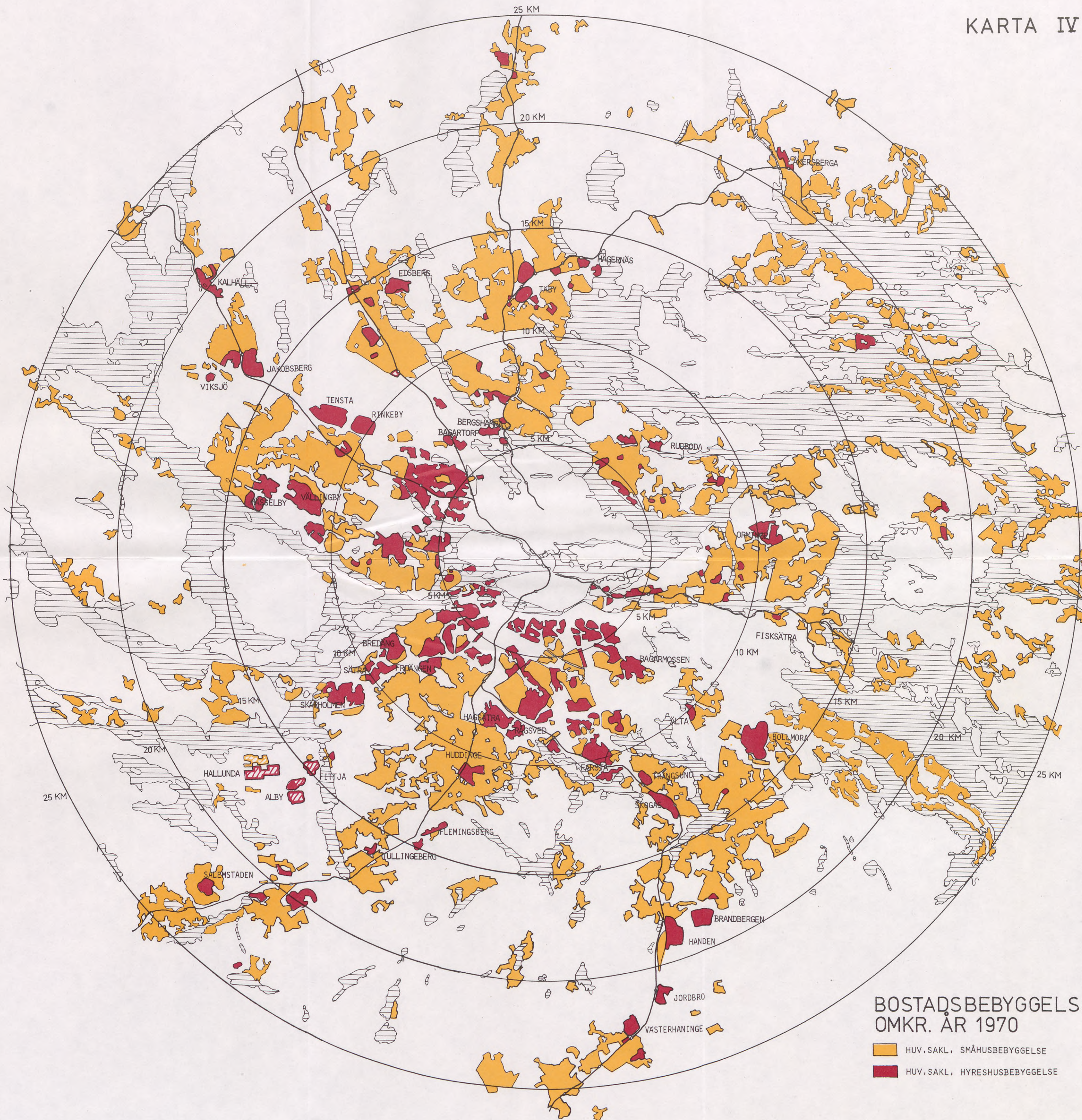
BOSTADSBEBYGGELSE
OMKR. ÅR 1930

■ HUV. SAKL. SMÅHUSBEBYGGELSE
■ HUV. SAKL. HYRESHUSBEBYGGELSE

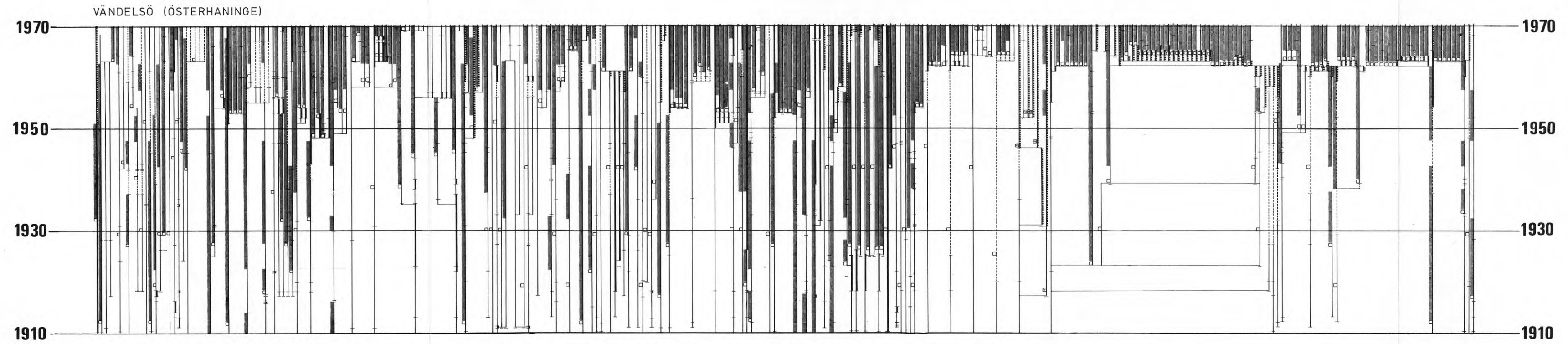
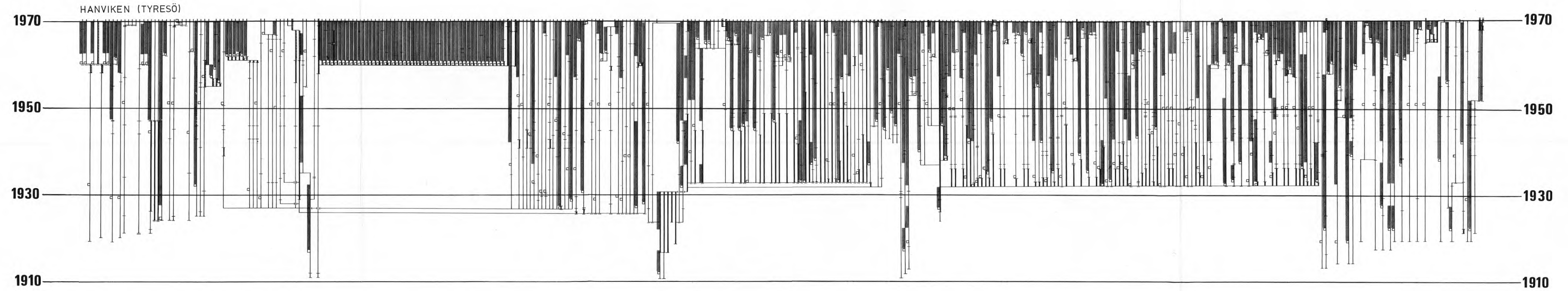
**BOSTADSBEBYGGELSE
OMKR. ÅR 1950**

- HUV. SAKL. SMÅHUSBEBYGGELSE
- HUV. SAKL. HYRESHUSBEBYGGELSE

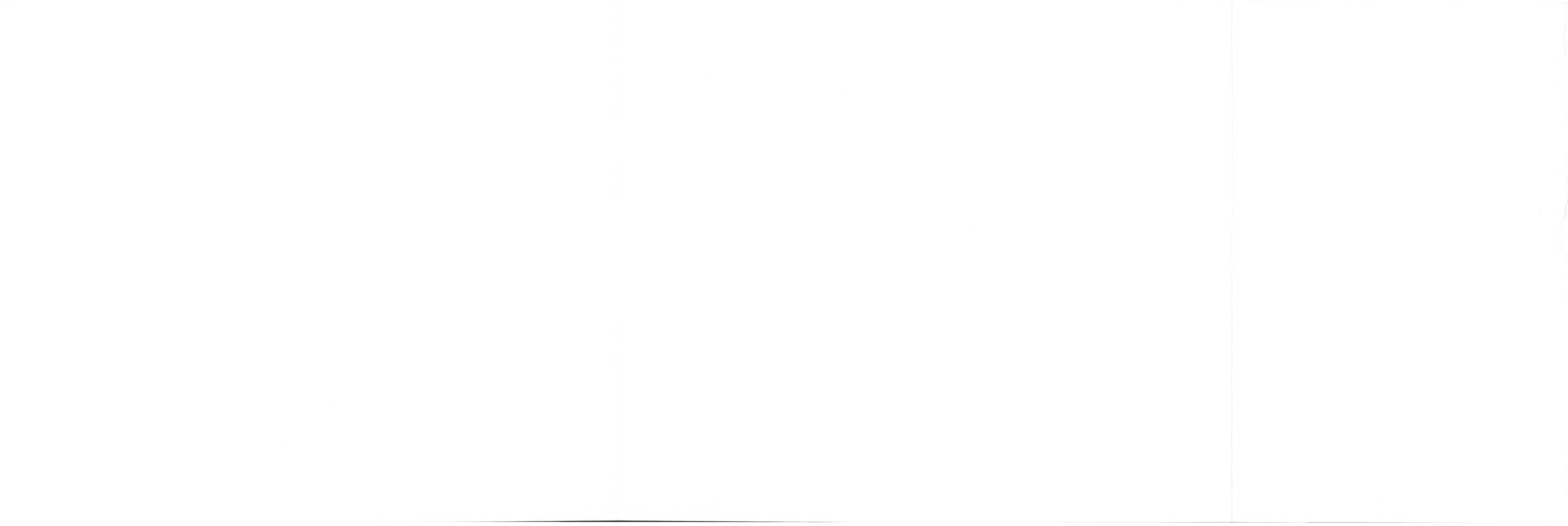

BOSTADSBEBYGGELSE
OMKR. ÅR 1970

■ HUV. SAKL. SMÅHUSBEBYGGELSE
■ HUV. SAKL. HYRESHUSBEBYGGELSE

KARTA V
 TID-RUMSMATRIS
 VISANDE FASTIG-
 HETS BILDNING, ÄGO-
 STRUKTUR BEBYG-
 GELSE M.M.

R26: 1974

**Denna rapport hänför sig till forskningsanslag Bs 592 från
Statens råd för byggnadsforskning till institutionen för stads-
byggnad, regional planering, KTH, Stockholm.**

**Distribution: Svensk Byggtjänst, Box 1403, 111 84 Stockholm
Grupp: samhällsplanering**

Pris: 48 kronor + moms